

INHOUD NUMMER II, 1979

TEN GELEIDE door E. WITTE	III-VII
METHODOLOGIE EN BRONNEN	
P. DE RIDDER : Peilingen naar het taalgebruik in Brusselse stads- cartularia en stadsrekeningen - XIIIde-XVde eeuw	1
M. DE METSENAERE : Taalkaart van België in de XIXde eeuw	41
LINGUISTISCHE ASPECTEN	
A. VAN LOEY : Het Brusselse Nederlands dialect	77
P. VAN DE CRAEN & A. LANGENAKENS : Verbale strategieën bij nederlandstaligen in Sint-Genesius-Rode	97
R. WILLEMYNS : Bedenkingen bij het taalgedrag van Vlaamse universiteitsstudenten uit Brussel-Halle-Vilvoorde	141
RUIMTELIJKE ASPECTEN	
F. LOGIE : Ruimtelijke spreiding van de nederlandstalige bevol- king in Watermaal-Bosvoorde	161
DEMOGRAFISCHE ASPECTEN	
D. DESERRANO : Taalaspecten van een kwantitatief huwelijks- onderzoek in de geïndustrialiseerde gemeente Anderlecht, 1850-1914	185
ONDERWIJS	
A. BEHLING m.m.v. M. DE METSENAERE : De taalstudie in het lager onderwijs tijdens de Franse periode	235
T. DE BACKER & I. KRISTOFFERSEN : Het taalgebruik en de aanpassing aan het schoolmilieu bij Brusselse kinderen	261
COMMUNICATIEVE ASPECTEN	
J. MUYLDERMANS : Het Vlaamse element in "Le Soir", 1944-1969	277
Résumés	341
Abstracts	352
Medewerkers aan dit nummer	363
Inhoud <i>Taal en Sociale Integratie</i> , I, 1978	364
Centrum voor Interdisciplinair Onderzoek naar de Brusselse Taal- toestanden	365

TEN GELEIDE

Els WITTE

(V.U.B. – Geschiedenis)

Bij de verschijning van het eerste nummer van *Taal en Sociale Integratie* wezen we op de nadelen die onvermijdelijk verbonden zijn aan de publicatie van partiële resultaten met betrekking tot een aantal deelaspecten van een zo complex onderzoeksgebied als dat van het taalverschuivingsproces in het Brusselse. De relevantie die deze deelresultaten ontegensprekelijk reeds bezitten, pleitte er echter voor om niet te wachten tot een min of meer definitieve synthese naar voor kon gebracht worden. We menen dat ook de bijdragen van dit tweede nummer de genomen optie volkomen rechtvaardigen.

Wat de chronologische afbakening van het onderzoeksveld betreft, werd er in dit nummer doelbewust afgeweken van de eerder vooropgestelde beginperiode die rond het einde van de XVIIIde eeuw werd gesitueerd. Meer dan ooit constateren we op het ogenblik dat in franstalige Brusselse officiële en culturele kringen de geschiedenis van de hoofdstad op een aberrante manier geweld aangedaan wordt, ten einde deze Vlaams-Brabantse stad een zeer ver franstalig verleden te kunnen toekennen (1). Dat historici van de *Université Libre de Bruxelles*, als G. Despy, C. Dickstein-Bernard en vooral H. Hasquin onlangs aantoonde dat er tijdens de Middeleeuwen geen sprake was van verfransing en deze tot vóór het einde van de XVIIIde eeuw een uiterst marginaal karakter vertoonde (2), weerhoudt er deze Brusselse kringen niet van het tegendeel te beweren. Om die reden achtte de re-

(1) J. DE ROECK, "Duizend jaar Franse uitstraling", *De Standaard*, 29 oktober 1979, p. 5.

(2) Men leze hun respectievelijke bijdragen in *Brussel, groei van een hoofdstad*, Antwerpen, Mercatorfonds, 1979; *Bruxelles, croissance d'une capitale*, Antwerpen, Mercatorfonds, 1979.

dactie het nuttig een wetenschappelijk gefundeerde rechtzetting te publiceren van de hand van de mediëvist P. De Ridder. Hij publiceert hier de eerste resultaten van een systematisch onderzoek naar het taalgebruik in de meest verscheiden archiefstukken. Uit de studie van de Brusselse stadsrekeningen en cartularia blijkt nu dat de Brusselse administratie vóór 1500 qua taalgebruik zelfs een Vlaamser karakter bezat dan de meeste steden van het graafschap Vlaanderen.

De bijdragen van linguïsten in deze bundel zijn om verschillende redenen van essentieel belang. Eén van de vooraanstaande dialectologen, professor-emeritus A. Van Loey, bezorgde *Taa! en Sociale Integratie* een belangrijke primeur. Voor het eerst verschijnt hier een globaal overzicht, met een historische dimensie, van het Brussels Nederlands dialect. In welke mate dit Nederlandse dialect ingewerkt heeft op het Frans dat te Brussel gesproken wordt, zal in een volgend nummer door H. Baetens Beardsmore worden samengevat. Twee andere linguïstische bijdragen brengen fundamentele resultaten naar voor met betrekking tot de relatie die er bestaat tussen het gebruik van de standaardtaal (Algemeen Beschaafd Nederlands) enerzijds en de afbouw van de verfransing bij de Brusselse nederlandstaligen anderzijds. Sinds ettelijke jaren werd er in de Brusselse agglomeratie door nederlandstalige officiële instanties, culturele organisaties, tijdschriften, bladen en vooral door de scholen een campagne gevoerd ten gunste van het gebruik van de standaardtaal. Het lag daarbij in de bedoeling een dam tegen de verfransing aan te leggen. Het gebruik van de standaardtaal drong zich te Brussel niet enkel op om in de smeltkroes van Vlaamse dialecten die er samenkomen een zekere homogeniteit te scheppen, maar er werd ook verwacht dat deze eenheidstaal een sterkere band zou creëren onder de Vlamingen te Brussel en hun Vlaams bewustzijn zo zou versterken. Bovendien zou de Nederlandse standaardtaal een afdoende sociaal prestige verwerven zodat het het Frans in die rol zou kunnen verdringen en de verfransing van de Brusselse Vlamingen zou afremmen. De bijdragen van R. Willemijns, P. Van de Craen en A. Langenakens bewijzen dat deze taalpolitiek ondertussen inderdaad vruchten heeft afgeworpen. R. Willemijns verrichtte namelijk een enquête over het gebruik van de standaardtaal onder Vlaamse universiteitsstudenten. Hij lichtte de studenten uit Brussel-Halle-Vilvoorde eruit en constateerde dat het gebruik van het ABN bij deze groep studenten dubbel zo hoog ligt als het landelijke gemiddelde. Gezien de ondervraagden tot die sociale groep behoren waarvan het taalgedrag in de toekomst rich-

tinggevend zal zijn, mogen uit deze resultaten dus reeds bepaalde conclusies getrokken worden. Uit het onderzoek dat de twee andere auteurs verrichtten resulteert dat het gebruik van de standaardtaal inderdaad een rem zet op de verdere verfransing van de Vlamingen. Met behulp van moderne socio-linguïstische technieken bestudeerden ze de taalattitudes van nederlandstaligen uit de faciliteitengemeente Sint-Genesius-Rode, waar -- zoals bekend -- het aantal franstaligen bijzonder hoog is en de verfransing van de nederlandstaligen, theoretisch althans, zeer reëel zou moeten zijn. Welnu, deze enquête toont duidelijk aan dat het prestige van het Frans als standaardtaal bij de jongere generatie quasi tot nul herleid is en het standaard-Nederlands inderdaad het prestige heeft verworven dat het Frans bij de oudere generaties bezat. Met andere woorden, de verfransing is niet langer onomkeerbaar in het Brusselse. Mede dank zij de verspreiding van de standaardtaal droogt de fameuze "olievlek" dus toch kennelijk op.

In het vorige nummer illustreerden een aantal bijdragen dat het migratieonderzoek een veelbelovende invalshoek is om op het spoor te komen van de taalverschuiving en er aan de migratiebeweging taalgeografische conclusies verbonden kunnen worden. Ook in dit tweede nummer wordt de doeltreffendheid van deze aanpak aangetoond. De methodologische onderbouw bleek echter wel zwak te zijn wanneer men de migratiebeweging in verschillende gemeenten en wijken met elkaar wou vergelijken. Het gebrek aan uniforme gegevens over de taalverhoudingen in de recruteringsgebieden van de immigranten liet zich dan immers sterk voelen. M. De Metsenaere tracht hieraan reeds gedeeltelijk te verhelpen door deze recruteringsgebieden van Brabant en van de andere provincies te groeperen aan de hand van de XIXde-eeuwse talentellingen. Deze classificatie dient uiteraard als een vertrekpunt beschouwd te worden; concreet onderzoek zal dienen uit te maken in welke mate ze volledig operationeel is. De directe resultaten van deze groepering bevestigen eens te meer dat het Vlaamse en Vlaams-Brabantse platteland in het midden van vorige eeuw een zeer grote taalhomogeniteit kende, in tegenstelling tot de steden, die door een hogere frans- en tweetaligheid gekenmerkt werden. Wel is het opmerkelijk dat deze situatie nagenoeg haar gelijke vond in Wallonië waar de meeste steden een even grote groep nederlandstaligen telden. Tot hiertoe geschiedde het gepubliceerde migratieonderzoek hoofdzakelijk met de hulp van de bevolkingsregisters. D. Deserrano test in dit nummer de deugdelijkheid van een

geheel andere bron, met name de huwelijksakten. Via een empirische, statistisch inductieve methode, gekoppeld aan randomisering, werd een geautomatiseerd onderzoek verricht op basis van 183.000 gegevens uit 3.000 Anderlechtse huwelijksakten uit de periode 1850-1914. Het snelle industrialisatieproces dat zich in deze gemeente voltrok, ging er gepaard met een sterke bevolkingsaan groei en immigratie. De resultaten sluiten perfect aan bij deze die M. De Metsenaere reeds voor Sint-Joost-ten-Node gaf. De grootste groep immigranten werd gerecruteerd uit het gebied dat het dichtst bij Anderlecht lag (de homogeen nederlandstalige as Dilbeek-Ninove) en ook hier werden er zeer hoge correlaties gevonden tussen de socio-professionele en de geografisch-linguïstische bindingen. De meer gegoede sociale groepen werden uit franstalige streken gerecruteerd, de laagste sociale groepen kwamen uit het nederlandstalige landsgedeelte.

In het Geografisch Instituut van de V.U.B. loopt momenteel een project dat het huidige spreidingspatroon van de nederlandstaligen in de Brusselse agglomeratie in kaart wil brengen om van daaruit verbanden te zoeken met geografische, economische, sociale en bouwkundige factoren. Aangezien er echter geen talentellingen meer gehouden worden, stelt het bronnenmateriaal de onderzoeker voor problemen. Het door het Nederlands Contact- en Cultuurcentrum aangelegde adressenbestand, waarin alle Vlaamse inwijkelingen en alle bij nederlandstalige verenigingen aangeslotenen werden opgenomen, wordt dan ook tot uitgangspunt genomen. Deze adressen zullen tot op het niveau van de statistische sector — d.w.z. een wijk met eigen socio-economische en urbanistische kenmerken — gelokaliseerd worden. Een eerste deelresultaat uit dit groter geheel, met name de ruimtelijke spreiding van de nederlandstaligen in Watermaal-Bosvoorde, werd in dit nummer opgenomen.

De verfransingsdruk die uitgaat van de verschillende externe structuren waarmee het individu in aanraking komt, vormt het onderwerp van weer een aantal andere publicaties. Met de afbakening van de impact van het onderwijs te Brussel werd een begin gemaakt. De Franse bezettingsperiode is in kwantitatief opzicht weliswaar niet doorslaggevend geweest — het schoollopen beperkte zich immers tot een dunne laag van de stadsbevolking — ze is echter wel van belang omdat er van dan af een overwegend franstalige onderwijstraditie ingeburgerd raakte. Geïndividualiseerde gegevens die op een voldoende groot gedeelte van het leerlingen- en lerarenbestand slaan, bewijzen dat 1) het openbare lagere onderwijsnet een volledige frans-

talige aangelegenheid was, waar het Nederlands zelfs verboden was en 2) dat deze toestand geëvenaard werd in het vrije lagere onderwijs. Met de verfransing van kinderen uit de vlaamstalige middenklasse werd dus toen reeds een begin gemaakt. De psychologen T. De Backer en I. Kristoffersen wijzen er van hun kant op dat minder be-
gaafde, van huize uit nederlandstalige kinderen uit sociaal lagere professionele kringen nadelige gevolgen ondervinden wanneer ze te vroeg tweetalig worden. De schoolrijpheid is bij hen minder sterk ontwikkeld en op schoolrijpe leeftijd treden er zekere emotionele, sociale en mentale concentratiestoornissen op. J. Muyldermans ten slotte ging op zoek naar het Vlaamse element in "Le Soir". Een inhoudsanalyse, verricht met behulp van een contingente, systematische steekproef en zo opgesteld dat er weinig belangrijke momenten uit de periode 1946-1969 wegvielen, laat enerzijds zien dat deze franstalige krant zich ook tot een tweetalig Vlaams publiek richt en anderzijds dat zij de Belgische taalproblematiek vanuit een sterk anti-Vlaams standpunt benadert. Een interessante trend die uit de analyse tevoorschijn komt, heeft betrekking op de evolutie van de op Vlaanderen gerichte artikels : naarmate de autonomie van Vlaanderen toeneemt, verdwijnt ook progressief de aandacht voor het Vlaamse patrimonium en krijgt de berichtgeving over het Brusselse "gebied" een sterkere klemtoon. De band tussen de politieke evolutie van de communautaire kwestie en de inhoud van "Le Soir" schijnt alleszins zeer nauw te zijn. Deze conclusies zijn dus zeker zo interessant dat ze een repliekonderzoek waard zijn.

Tot slot willen we niet nalaten een bijzonder dankwoord te richten tot collega H. Baetens Beardsmore die er ook ditmaal voor gezorgd heeft dat de verspreiding van deze onderzoeksresultaten niet beperkt hoeft te blijven tot de kring van nederlandstalige geïnteresseerden. Bij middel van de vertalingen van de samenvattingen in het Engels en het Frans hoopt het "Centrum voor Interdisciplinair Onderzoek naar de Brusselse Taaltoestanden" een breder publiek te kunnen bereiken.

PEILINGEN NAAR HET TAALGEBRUIK
IN BRUSSELSE STADSCARTULARIA EN
STADSREKENINGEN (XIIIe-XVe eeuw) (*)

door

Paul DE RIDDER

(R.U.G. - Geschiedenis)

Hoewel een aantal filologen en geschiedkundigen het ontstaan der taalgrens bestudeerd hebben (1), toch valt aangaande het taalge-

(*) In een volgende bijdrage van *Taal en sociale integratie* hopen wij de andere Brusselse archieffondsden te onderzoeken en met name deze der ambachten, der hospitalen en armenhuizen en deze der kerkelijke instellingen. Pas op basis van soortgelijk systematisch onderzoek zal het mogelijk zijn besluiten te trekken inzake het taalgebruik te Brussel vóór 1500 vooral dan aangaande de al of niet verfransing der stadsbevolking.

Wij stellen het op prijs hier onze oprechte dank te betuigen aan onze leermeester Prof. Dr. W. Prevenier die deze tekst heeft nagelezen en daarbij enkele interessante bemerkingen maakte.

(1) G. KURTH, *La frontière linguistique en Belgique et dans le Nord de la France*, Brussel, 1895 (Mémoires de l'Académie royale de Belgique, Classe des Lettres, collection in 8°, dl. XLVIII). G. CUMONT, *L'ancienne frontière du Fland en Belgique*, Brussel, 1920. H. VANDER LINDEN, "La forêt charbonnière", in *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 1923, dl. II, p. 203-214. G. DES MAREZ, *Le problème de la colonisation franque et du régime agraire en Belgique*, Brussel, 1926 (Académie royale de Belgique, Classe des Lettres, collection in 4°, IIe série, IX,4). F. PETRI, *Germanisches Volkserbe in Wallonien und Nord-Frankreich*, Bonn, 1937, 2 dln. (Veröffentlichungen des Instituts für geschichtliche Landeskunde der Rheinlande an der Universität Bonn, 2). H. DRAYE, *De studie van de Vlaamsch-Waalsche taalgrenslin in België gedurende de hedendaagse periode*, Leuven, 1942. E. LEGROS, *La frontière des dialectes romans en Belgique*, Luik, 1945 (Mémoires de la Commission royale de toponymie et de dialectologie, section wallonne, 4).

bruik in de Zuidelijke Nederlanden tijdens het Ancien Régime nog heel wat studiewerk te verrichten. De vrij beperkte belangstelling voor dit onderwerp is enigermate bevreemdend in een land waar een nationaliteitenconflict voortdurend het politiek en maatschappelijke leven beroert. Vermoedelijk hebben de historici zich echter veiligheidshalve niet op dit onderzoeksterrein gewaagd gezien het mogelijk controversieel (2) karakter van dergelijke studies.

Weten wij over het taalgebruik in onze gewesten tijdens de middeleeuwen en de nieuwe tijden eigenlijk nog vrij weinig (3), dan is het daardoor eveneens onmogelijk de huidige toestanden in het licht der geschiedenis op een juiste wijze te beoordelen. Ook ten aanzien van Brussel, de netelige kern van het nationaliteitsvraagstuk, wordt deze leemte in onze kennis scherp aanvoeld.

Brussel, thans een reusachtig probleemgebied in het hedendaagse België, was ooit een der meest nederlandstalige steden uit onze gewesten. De taaltoestanden waren er veel "gezonder" dan in het graafschap Vlaanderen. Men moet er immers terdege rekening mee houden dat de graaf van Vlaanderen door leenhulde verbonden was aan de koning van Frankrijk, een vorst die zijn gezag over de Vlaamse vazal ten allen prijze wou handhaven. Daarbij komt nog dat het graafschap Vlaanderen van oudsher een aantal gebieden omvatte die steeds franstalig waren geweest.

In Brabant (4) was de toestand anders. Hier kon de hertog zich tamelijk zelfstandig opstellen tegenover zijn leenheer, de Duitse keizer. Bovendien was het hertogdom Brabant — grosso modo bestaande uit de huidige provincies Brabant, Antwerpen en Noord-Bra-

(2) Denken wij in dit verband slechts aan de controverse rond de stellingen van H. PIRENNE die bestreden werden door D. STRACKE (*Was Vlaanderen altijd tweetalig als nu ?*, s.l., s.d.).

(3) Zie ondermeer : A. COSEMANS, "Taalgebruik in Vlaanderen en Brabant tijdens de middeleeuwen", in *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie, Klasse der Letteren*, 1934, p. 485-512 en A. VAN LAAR, "De taaltoestanden in Brabant onder hertog Jan I en de internationale betrekkingen van dezen vorst volgens de Rijmkroniek van Jan van Heelu", in *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, 1929, R. VI, dl. VIII, p. 203-224 en M. GYSSELING, "De invoering van het Nederlands in de ambtelijke bescheiden in de 13de eeuw", in *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde (Nieuwe reeks)*, 1971, p. 27-35.

(4) Zie dienaangaande P. BONENFANT, "Brabant en Gelre voor en na Woevingen", in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, 1950, dl. II, p. 256-268.

bant (5) — vrijwel volledig nederlandstalig. Franstalig was enkel het ten zuiden van Brussel gelegen agrarische “Roman pays de Brabant” met ondermeer Geldenaken, Genappe, Villers, Gembloers en Nijvel.

Was laatstgenoemde stad een ietwat belangrijker centrum, dan kon zij in de middeleeuwen bezwaarlijk als Brabants gebied beschouwd worden, want hier regeerde een eigen heer, in casu de abdis der Rijksabdij (6).

Het politiek, economisch en cultureel centrum van Brabant lag ongetwijfeld in het Nederlands taalgebied. Naast rijke en machtige steden als Brussel, Leuven, Antwerpen en 's Hertogenbosch omvatte het ook centra van minder belang zoals Tienen en Zoutleeuw. Hun welvaart was gedeeltelijk aan de handelsweg Brugge-Keulen (7) te danken, en aan de ontwikkeling van de lakennijverheid. Dit laatste was eveneens het geval voor Brussel, waar naast wevers en volders veel andere ambachtsheden werkten: “vleeschvercoopers, soutvischvercoopers, groenvisschers, brootmaekers, molders, brouwers, wijntaverniers, metselaers, steenbickelers, ticheldekkeers, goutslaeghers, glaesemaeckers, pannemaeckers, geelgieters, pleckers, strooideckers, schrijn- en ebbenhoutwerckers, cuypers, lijnwartiers, peltiers ende voedereers, bleeckers, hoedenmaeckers, mesmaeckers, zeeldrayers, stoeldrayers, boog ende pijlmaeckers, mandemaeckers, sackdragers ende houillewegers” en ontelbare andere vaklui wier namen telkens weer in de archiefbronnen terugkomen.

Omwille van hun grotendeels gelijklopende economische en politieke belangen en hun culturele verbondenheid heerste tussen

(5) Kaarten van het middeleeuwse hertogdom Brabant vindt men onder meer in M. MARTENS, *L'administration du domaine ducal en Brabant au moyen âge (1250-1406)*, Brussel, 1954 (*Mémoires de l'Académie royale de Belgique*, Classe des Lettres, Collection in 8°, dl. XLVIII,3) en C. KERREMANS, *Etude sur les circonscriptions judiciaires et administratives du Brabant et les officiers placés à leur tête par les ducs*, Brussel, 1948 (*Mémoires de l'Académie royale de Belgique*, Classe des lettres, mémoires en 8°, dl. XLIV,2).

(6) J. HOEBANX, “Nivelles est-elle brabançonne au moyen âge?”, in *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 1963, dl. XLI, p. 361-391 en J. HOEBANX, *L'abbaye de Nivelles des origines au XIVe siècle*, Brussel, 1952 (*Académie royale de Belgique*, Classe des Lettres, *Mémoires en 8°*, dl. XLVI).

(7) P. BONENFANT, “L'origine des villes brabançonnnes et la “route” de Bruges à Cologne”, in *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 1953, dl. XXXI, p. 399-447.

tussen Brussel en de andere Brabantse steden meestal een grote sa-
menhorigheid (8). Herhaalde malen zouden de burgers van deze ste-
den een reeks bilaterale overeenkomsten afsluiten om hun gemeen-
schappelijke belangen te verdedigen : in 1261-1262 om de buiten-
landse dreiging af te weren, in 1313 om zich te verzetten tegen de
misbruiken der regenten die de macht uitoefenden tijdens de minder-
jarigheid van hertog Jan III (1312-1355) en in 1355 om de Brabant-
se privileges te vrijwaren tegenover de vreemde landsheer, Wenceslas
van Bohemen.

Door deze saamenhorigheid dwongen de Brabantse steden een
hele reeks voorrechten af (9). Op die wijze verwierven de burgers niet
alleen grotere waarborgen inzake persoonlijke vrijheid en rechtsze-
kerheid maar ook een aantal materiële voordelen. De macht der Bra-
banders komt dan ook tot uiting in een aantal grote landsprivileges :
de testamenten van Hendrik II (1248) (10) en Hendrik III
(1261) (11), het Charter van Kortenberg van Jan II (1312) (12), de

(8) G. BOLAND, "Un siècle d'alliances interurbaines en Brabant", in *Miscelanea historica in honorem A. De Meyer*, Leuven, 1946 (Universiteit te Leuven, Publicaties op het gebied van de geschiedenis en de philologie, Reeks III, dl. XXII), dl. I, p. 613-625.

Deze saamenhorigheid gaf ook aanleiding tot een zeker "nationaal gevoel" van de Brabanders (P. DE RIDDER, "Dynastiek en nationaal gevoel in Brabant onder de regering van hertog Jan I (1267-1294)", in *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, 1979 (ter perse) en J. VAN GERVEN, "Nationaal gevoel en stedelijke politieke visies in het 14de-eeuwse Brabant. Het voorbeeld van Jan van Boendale", in *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 1976, dl. LIX, p. 150.

(9) Dit was ondermeer het geval tijdens de regering van hertog Jan I (1267-1294) en Jan II (1294-1312). Zie in dit verband R. VAN UYTVEN, "Standen-privileges en -beden in Brabant onder Jan I (1290-1293)", in *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 1966, dl. XLIV, p. 413-435 en P. DE RIDDER, *Hertogelijk inkomstenbeleid en ontwikkeling van de standenstaat in Brabant onder Jan I (1267-1294) en Jan II (1294-1312)*, Gent, 1977, 3 dln. (Onuitgegeven doctoraal proefschrift o.l.v. Prof. Dr. W. Prevenier).

(10) G. BOLAND en E. LOUSSE, "Le testament d'Henri II, duc de Brabant", in *Revue historique du droit français et étranger*, 1939, Reeks IV, dl. XVIII, p. 348-387.

(11) G. BOLAND, "Le testament d'Henri III, duc de Brabant", in *Revue d'histoire ecclésiastique*, 1942, dl. XXXVIII, p. 59-96.

(12) J. VAN DER STRAETEN, *Het charter en de raad van Kortenberg*, Leuven, 1952, 2 dl. (Universiteit te Leuven. Publicaties op het gebied der geschiedenis en der Philologie, Reeks III, dl. XLVI-XLVII).

twee Waalse charters van Jan III (1314) (13) en de Blijde Incomst van Johanna en Wenceslas (1356) (14).

De luister en het aanzien van Brussel zou in belangrijke mate toenemen doordat de stad reeds vrij vroeg Leuven verving als hertogelijke residentiestad.

De overgang schijnt, blijkens een recent door ons uitgevoerd onderzoek (15), gebeurd te zijn onder de regering van de legendarische hertog Jan I (1267-1294), overwinnaar van Woeringen. De 14de-eeuwse kroniekschrijver Lodewijk van Velthem verklaart zeer duidelijk dat deze vorst een biezondere voorkeur aan de dag legde voor zijn geboortestad : "*want altoos vor das Brussele eerde ende minde vor al die steden die hi kinde*" (16). Aan het hertogelijk hof te Brussel verbleef een ander kroniekschrijver : Jan van Heelu. Die had rond 1292 een heldendicht geschreven over de slag van Woeringen (1288) en dit epos opgedragen aan Margareta, dochter van Edward I, koning van Engeland. Omdat Margareta, die gehuwd was met de Brabantse troonopvolger, hertog Jan II (1294-1312), geen Nederlands kende, droeg hij haar de rijmkroniek op opdat zij daarin deze taal zou leren :

*Vrouwe Margriete van Inghelant,
Die seker hevet van Brabant
Tshertoghen Jans sone Jan,
Want si dietsche tale niet en can
Daer bi willic haer ene gichte*

(13) E. LOUSSE, "Les deux chartes romanes brabançonnnes du 12 juillet 1314", in *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 1932, dl. XCVII, p. 1-47.

(14) E. LOUSSE, "La Joyeuse Entrée brabançonne du 3 janvier 1356", in *Schweitzer Beiträge zur Allgemeinen Geschichte*, 1952, dl. X, p. 139-162; R. VAN BRAGT, "De Blijde Inkomst van de hertogen van Brabant Johanna en Wenceslas (3 juni 1356). Een inleidende studie en tekstuitgave", in *Standen en Landen*, 1956, dl. XIII, p. 5-126 en R. VAN UYTVEN, "De rechtsgeldigheid van de Brabantse Blijde Inkomst van 3 januari 1356", in *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, 1969, dl. LXXXII, p. 39-48.

(15) P. DE RIDDER, "Brussel, residentie der hertogen van Brabant onder de regering van Jan I (1267-1294) en Jan II (1294-1312)", in *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 1979 (ter perse).

(16) LODEWIJK VAN VELTHEM, *Voortzetting van den Spiegel Historiae* (1248-1316) opnieuw uitgegeven door Herman Vander Linden, Willem De Vreese en Paul De Keyser, Brussel, 1931 (Koninklijke Commissie voor Geschiedenis, in 4°), dl. II, p. 192-193.

*Sinden van dietschen gedichte,
Daer si dietsch in leeren moghe, ... (17).*

Dat schijnt er op te wijzen dat de kennis van het Nederlands aan het hertogelijk hof te Brussel onontbeerlijk werd geacht. Verwonderlijk is dat allerminst, aangezien sinds het laatste kwart der dertiende eeuw het Diets meer en meer het Latijn ging vervangen in de Brusselse stadsadministratie zoals uit de bewaarde archiefstukken blijkt.

Jammer genoeg gingen een aantal van die officiële bescheiden verloren tijdens het bombardement van Brussel door de Franse troepen. In 1695 immers liet de Villeroy, maarschalk van Lodewijk XIV, de stad beschieten (18).

Hierbij gebruikte hij als mikpunt de slanke toren van het stadhuis, een meesterwerk van de vijftiende-eeuwse bouwmeester Jan van Ruysbroeck. Bij de hieropvolgende brand werden niet alleen een groot aantal kunstwerken vernield, waaronder panelen van stadsschilder Rogier van der Weyden, maar gingen ook een groot aantal charters, privileges en andere archiefstukken in de vlammen op. Talrijke andere bescheiden bleven gelukkig bewaard, omdat zij op plaatsen geborgen waren die aan de vernieling ontsnapten.

Dergelijke documenten vormen het bronnenmateriaal bij uitstek voor een studie der Brusselse taaltoestanden in het verleden. Op dit vlak valt zoals gezegd nog veel historisch onderzoek te verrichten ofschoon Karel Hemmerechts aan het "Triëst van het Noorden" (19) een zeer verdienstelijke studie gewijd heeft. In dit werk besteedde deze filoloog vooral aandacht aan de literaire bedrijvigheid, aan de pers en aan het theaterleven te Brussel. Het wil ons echter voorkomen dat deze bevindingen moeten worden geconfronteerd met de archief-

(17) JAN VAN HEELU, *Rymkronyk betreffende den slag van Woeringen*, ed. J.F. WILLEMS, Brussel, 1836. (Koninklijke Commissie voor Geschiedenis, in 4°), p. I, verzen 1-8.

(18) A. WAUTERS, *Le bombardement de Bruxelles en 1695*, Brussel, 1848; R. WELLENS, "Une relation inédite du bombardement de la ville de Bruxelles par le maréchal de Villeroi en 1695", in *Cahiers Bruxellois*, 1962, dl. VII, p. 203-212 en H. VAN PARYS, "Le bombardement de 1695 et les archives de l'hôtel de ville", in *Annales de la Société Royale d'Archéologie de Bruxelles*, 1948-55, dl. XLVIII, p. 151-155.

(19) K. HEMMERECHTS, *Het Triëst van het Noorden*, Leuven, 1961.

bronnen, temeer daar soortgelijke stukken rechtstreeks betrekking hebben op de meest uiteenlopende aspecten uit het dagelijks leven. Wij vermelden in dit verband : verkoopsakten, privé-overeenkomsten, handelscorrespondentie, documenten betreffende de armen-, wezen-, en ziekenzorg, de bescheiden van de ambachten, van de clerus en van de stadsoverheid, de vorstelijke privileges enz.

Gingen heel wat Brusselse archiefteksten verloren bij het bombardement van 1695, toch blijkt uit de inventaris van het stadsarchief (20) dat zelfs uit de periode vóór 1695 talrijke documenten zijn bewaard gebleven. Voormelde stukken hebben voornamelijk betrekking op de eigenlijke administratie in de enge zin. Daarnaast beschikken wij echter nog over een hele reeks andere teksten betreffende het dagelijks leven te Brussel tijdens het Ancien Régime.

Belangrijk in dit verband zijn niet alleen de archieven der Brusselse ambachten verspreid over het Stadarchief en het Algemeen Rijksarchief (21) maar ook de rijke fondsen van de armen- en ziekenzorg bewaard op het Archief van het Openbaar Centrum voor Maatschappelijk Welzijn (22). De kerkelijke instellingen der Zennestad hebben ons eveneens een enorme schat aan documenten nagelaten. Deze vindt men thans voornamelijk in de *Kerkelijke Archieven van*

(20) C. PERGAMENI, *Les archives historiques de la ville de Bruxelles; Notices et inventaires*, Brussel, 1943.

(21) E. CARDOEN, *Inventaire sommaire des archives des Corps de Métiers et Serments de Brabant*, s.l., s.d.

(22) P. BONENFANT, "Inventaire des archives de l'assistance publique de Bruxelles.

I. Fonds de l'hôpital Saint-Jean", in *Archief- en Bibliotheekwezen van België*, 1931, dl. VIII, p. 129-153.

"II. Fonds de l'administration générale. Pauvres malades", *Ibidem*, 1933, dl. X, p. 20-29.

"III. Fonds de l'hôpital Saint-Pierre", *Ibidem*, 1935, dl. XII, p. 110-139.

"IV. Fonds de la suprême charité", *Ibidem*, 1938, dl. XV, p. 28-53.

L. DEVILLERS, "Rapport sur les cartulaires des hospices de la ville de Bruxelles", in *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 1907, dl. LXXVI, p. LXX-LXXV.

Voor het archief van het Brussels O.C.M.W. moet ook nog beroep worden gedaan op de handgeschreven inventaris van WOUTERS, *Inventaire des archives appartenant au conseil général d'administration des hospices et secours de la ville de Bruxelles formé ensuite de sa résolution du 30 avril 1833. Tome premier comprenant les archives anciennes dont les revenus sont attribués aujourd'hui aux hospices. Tome second comprenant les archives anciennes des établissements dont les revenus sont attribués aujourd'hui à la bienfaisance.*

Brabant (23) berustend op het Algemeen Rijksarchief. Dit reusachtige fonds werd onlangs verrijkt doordat de kerkelijke overheid inging op ons voorstel om het waardevolle archief van de kapittelkerk van St.-Michiel en St.-Goedele (XIIe-XIXe eeuw) naar het Algemeen Rijksarchief over te brengen. Deze kerkelijke verzamelingen bevatten ook heel wat stukken betreffende de Brusselse burgers zoals : schenkingen en verkopen van gronden en renten aan de clerus der Zennestad. Als dusdanig verschaffen die teksten ons ook inlichtingen aangaande het taalgebruik van de leken.

Voor een soortgelijk onderzoek kunnen naast de tolkamers (24) en de schepengriffies (25) van Brussel ook de *Charters en Cartularia van Brabant* (26) met vrucht worden geraadpleegd. Tenslotte leveren

(23) A. D'HOOP, *Inventaire général des archives ecclésiastiques du Brabant. Tome I, Eglises collégiales. Tome II, Eglises paroissiales : Cures, Chapelles et Bénéfices, Bienfaisance. Tome III, Abbayes. Tome IV, Couvents et prieurés, Béguinages, Commanderies. Tome V, Etranger. Supplément général*, Brussel, 1905-1930. A. UYTTEBROUCK, "Supplément provisoire à l'inventaire général des archives ecclésiastiques du Brabant d'Alfred d'Hoop, arrêté au 31 mars 1968", in *Archief- en Bibliotheekwezen van België*, 1969, dl. XL, p. 34-87. E. PERSOONS, *Beknopte inventarissen van archieven door kerkfabrieken in bewaring gegeven*, Brussel, 1969, 2 dln. P. LEFEVRE, "Inventaire des archives de l'église Saint-Géry conservées à l'église de Notre Dame de Bon Secours à Bruxelles", in *Archief- en Bibliotheekwezen van België*, 1924, dl. II, p. 147-155. L. VAN MEERBEECK, *Inventaire sommaire des archives déposées par la cure de l'église Saint-Nicolas à Bruxelles en novembre 1960*, Brussel, 1961. (Algemeen Rijksarchief). L. VAN MEERBEECK, *Inventaire sommaire des archives déposées par la cure de l'église Saint-Jean-Baptiste au Béguinage de Bruxelles*, Brussel, 1961 (Algemeen Rijksarchief). A. UYTTEBROUCK, *Inventaire des archives déposées par la fabrique d'église de Notre-Dame de la Chapelle à Bruxelles en 1961*, Brussel, 1970 (Algemeen Rijksarchief).

(24) E. LOUSSE, E. LEJOUR en L. VAN WERVEKE, *Inventaire des archives de la chambre des tonlieux de Bruxelles (Travaux du cours pratique d'archivéconome donné pendant les années 1928-1931 par Joseph Cuvelier)*, Tongeren, 1932, p. 81-116.

(25) Schepengriffies van Brussel op het Algemeen Rijksarchief, inventaris nr.802.

(26) A. VERKOOREN, *Inventaire des chartes et cartulaires des duchés de Brabant et de Limbourg et des Pays d'Outre-Meuse. Première partie Chartes originales et vidimées*, Brussel-Ronse, 1910-1922, 8 dln. A. VERKOOREN, *Inventaire des chartes et cartulaires des duchés de Brabant et de Limbourg et des pays d'Outre-Meuse. Seconde partie : Cartulaires* dl. I (800-1312), Brussel, 1961; dl. II (1312-1383), Brussel, 1962. A. VERKOOREN en A. GRUNZWEIG, *Inventaire des chartes et cartulaires des duchés de Brabant et de Limbourg et des Pays d'Outre-Meuse. Troisième partie. Chartes originales et cartulaires*. Dl. I (1383-1396), Brussel, 1961. Dl. II (1396-1404) door A. VERKOOREN, M. SOENEN en A. GRAFFART, Brussel, 1966. Dl. III (1404-1415) door A. VERKOOREN, A. GRAFFART en R. LAURENT, Brussel, 1976.

ook de Handschriftenverzamelingen van de Koninklijke Bibliotheek (27) en van het Algemeen Rijksarchief (28) heel wat materiaal voor een gelijkaardige studie.

Aangezien deze enorme en grotendeels onuitgegeven archief-fondsen (29) bezwaarlijk in hun totaliteit onderzocht kunnen wor-

(27) J. VAN DEN GHEYN, *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque Royale de Belgique*, Brussel, 1901-1936, 13 dln. (met aanvullingen op steek-kaarten).

(28) *Catalogue de la collection des manuscrits divers aux Archives générales du Royaume*, s.l., s.d.

(29) Als uitgaven van Brusselse archiefteksten (al dan niet in extenso) kunnen vermeld worden : F. FAVRESSE, "Actes intéressant la ville de Bruxelles (1154-2 décembre 1302)", in *Handelingen der Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 1938, dl. CIII, p. 355-513. P. DE RIDDER, "De oorkonden verleend door hertog Jan II van Lotharingen, van Brabant en van Limburg (1294-1312) aan de stad Brussel, (1303-1312)", in *Eigen Schoon en De Brabander*, 1974, dl. LVII, p. 289-321. M. MARTENS, "Les chartes relatives à Bruxelles et à l'ammanie, conservées aux archives de la ville de Bruxelles", in *Tablettes du Brabant*, 1966, dl. V, p. 61-108 (1244-1307) en *Tablettes du Brabant*, 1967, dl. VI, p. 53-100 en p. 121-168 (1307-1322). P. GODDING, "Liste chronologique provisoire des ordonnances intéressant le droit privé et pénal de la ville de Bruxelles (1229-1657)", in *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Oude wetten en Verordeningen*, 1953, dl. XVII, p. 339-399. F. FAVRESSE, "Documents relatifs aux réformes financières entreprises par Bruxelles de 1334 à 1386", in *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 1931, dl. XCV, p. 111-149; P. GORISSEN, "A propos de trois fragments de comptes 1371/72 - 1382", in *Cahiers Bruxellois*, 1956, dl. I, p. 161-194. P. GODDING, "Actes relatifs au droit régissant la propriété foncière à Bruxelles au Moyen Age", in *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 1953, dl. XVII, p. 87-164; M. DELEURERE, "Oorkonden betreffende het onroerend bezit te Brussel en omgeving in de XIIIe-XVe eeuw", in *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 1968, dl. CXXXIV, p. 1-73. M. MARTENS, "Bruxelles en 1321 d'après le censier ducal de cette année", in *Cahiers Bruxellois*, 1959, dl. IV, p. 224-245; M. MARTENS, *Le censier ducal pour l'ammanie de Bruxelles de 1321*, Brussel, 1958 (K.C.G. in 8°). F. FAVRESSE, "Documents relatifs à l'histoire politique intérieure de Bruxelles de 1477 à 1480", in *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 1934, dl. XCVIII, p. 29-125. F. FAVRESSE, "La keure bruxelloise de 1229", in *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 1934, dl. XCVIII, p. 311-339. F. FAVRESSE, "Les premiers statuts connus des métiers bruxellois du duc et de la ville", in *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 1946, dl. CXI, p. 37-91. F. FAVRESSE, "Le premier règlement accordé au métier des tisserands de lin de Bruxelles par l'amman et la 'loi' de la ville", in *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 1945, dl. CX, p. 51-73; F. FAVRESSE, "Considérations sur les premiers statuts des métiers bruxellois", in *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 1959, dl. XXXVII, p. 919-940; D. DE STOBBELEIR, "Note sur

den, moet hierbij systematisch te werk worden gegaan. Het vergt dan ook geen betoog dat hier nog een zeer ruim werkterrein braak ligt voor historici en filologen.

Wijzelf zouden op dit vlak een eerste bijdrage willen leveren door na te gaan welke taal in de Brusselse stadsadministratie gebruikt werd in de periode van de dertiende tot de vijftiende eeuw. Deze tijdsspanne lijkt ons om twee redenen belangrijk : vooreerst omdat de geleidelijke overschakeling van het Latijn naar de volkstaal op het einde der dertiende eeuw plaats vond en ten tweede omdat deze periode ook het bewind van de Boergondische hertogen omvat. Deze vorsten nu worden traditioneel verantwoordelijk gesteld voor de eerste verfransing van Brussel (30).

Voor een dergelijk onderzoek beschikt de historicus over volgende bronnen : de stadsrekeningen en de cartularia.

une éventuelle publication de textes concernant le métier bruxellois des maçons, tailleurs de pierres, sculpteurs et ardoisiers pour la période s'étendant des origines à 1500 environ", in *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 1963, dl. CXXIX, p. LXXV-LXXVII; A. LIBOIS, "Quatre textes concernant la confrérie de Saint-Eloy de Bruxelles", in *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 1953, dl. CXVIII, p. 333-355. F. FAVRESSE, "Règlements inédits sur la vente des laines et des draps et sur les métiers de la draperie bruxelloise (1364-1394)", in *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 1946, dl. CXI, p. 167-234; F. FAVRESSE, "Dix règlements intéressant la draperie bruxelloise", in *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 1946, dl. CXI, p. 143-166; F. FAVRESSE, "Actes inédites du magistrat et de la gilde de Bruxelles relatifs à la draperie urbaine depuis 1343 environ jusqu'à l'apparition de la 'nouvelle draperie' vers 1440", in *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 1947, dl. CXII, p. 1-101; F. FAVRESSE, "Note et documents sur l'apparition de la 'nouvelle draperie' à Bruxelles 1441-1443", in *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 1947, dl. CXII, p. 143-167. P. BONENFANT, *Cartulaire de l'hôpital Saint-Jean de Bruxelles. Actes des XIIe et XIIIe siècles*, Brussel, 1953, K.C.G. in -4°. D. VAN DERVEEGHDE, *Inventaire des archives de Saint-Jacques sur Coudenberg, Inventaire analytique des archives ecclésiastiques du Brabant. Première série, tome II, première partie. Inventaire analytique des chartes (1190-1756)*, Brussel, 1962 (Algemeen Rijksarchief). P. BONENFANT, "La charte de fondation du chapitre de Sainte Gudule", in *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 1950, dl. CXV, p. 17-55; P. LEFEVRE en P. GORISSEN, "Proces aangaande de schenking door deken Jan van der Hellen aan het Kapittel van Sinte Goedele te Brussel (1294-1312)", in *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor oude Wetten en Verordeningen*, 1953, dl. XVII, p. 303-338.

(30) K. HEMMERECHTS, *Het Triëst van het Noorden...*, op. cit., p. 22-34.

I. DE STADSREKENINGEN

Hierover kunnen wij kort zijn.

De bewaarde Brusselse stadsrekeningen (31) werden in het Nederlands gesteld. Wij bezitten nog volgende financiële documenten :

- a) een fragment van de rekening van 1371 (32),
- b) de stadsrekening van januari 1372 (33) : "*Dit es de rekeninghe Jan Storms ende Heinric tser Arnts rijntmeestere der stad van Bruecele van der maent van Januario int jaer ons Heren MCCC ende LXXI*",
- c) de stadsrekening van november 1382 (34) : "*Dit es de rekeninghe Heinrix van Coudenbergh, gheheten Rolibuc ende Jan Storms, rijntmeestere der stad van Brusele van der maent van November int jaer ons Heren MCCC LXXXII*",
- d) de stadsrekening van oktober 1405 (35) : "*Dit es de rekeninghe Willem Cassarts gheheten Plaetman ende Gielys tSwerts, rintmeesteren der stad van Bruesele van der maent van October int jaer ons Heeren, XIII C ende vive*",
- e) twee fragmenten van de rekening der stad Brussel respectievelijk daterend uit het jaar 1415-1416 en uit het begin der 15de eeuw (36),

(31) C. DICKSTEIN-BERNARD, "Les comptes bruxellois comme source pour l'histoire des finances urbaines avant le XVIe siècle", in *Annales de la Société Royale d'Archéologie de Bruxelles*, dl. LI, 1956-1966, p. 219-229 geeft de lijst van de bewaarde rekeningen.

(32) Brussel, Algemeen Rijksarchief, *Handschriftenverzameling*, nr. 5100. Deze rekening werd uitgegeven door P. GORISSEN, "Les finances de la ville de Bruxelles au XIVe siècle. A propos de trois fragments de comptes (1371/1372-1382)", in *Cahiers Bruxellois*, 1956, dl. I, p. 181-186.

(33) Brussel, Algemeen Rijksarchief, *Handschriftenverzameling*, nr. 5100, uitgegeven door P. GORISSEN, *Les finances...*, op.cit., p. 186-189.

(34) Brussel, Algemeen Rijksarchief, *Rolrekening* nr. 2565. Uitgegeven door P. GORISSEN, *Les finances...*, op.cit., p. 189-194.

(35) Deze wordt bewaard op het stadsarchief te Brussel (C. PERGAMENI, *Les archives...*, op.cit., p. 380) en werd uitgegeven door C. BERNARD, "Le compte mensuel de la ville de Bruxelles d'octobre 1405 et la construction de l'aile orientale de l'hôtel de ville", in *Cahiers Bruxellois*, 1959, dl. IV, p. 276-291.

(36) Beide rekeningen werden uitgegeven door G. DES MAREZ, "Deux fragments de comptes communaux de Bruxelles du XVe siècle", in *Annales de la Société d'Archéologie de Bruxelles*, 1908, dl. XXII, p. 229-246.

f) de stadsrekening van 1485 (37) : *"Dit es de jaerrekeninghe Adrianus van Assche, Amelricus Was... rentmeesteren der stadt van Bruessel begonnen opten iersten dach van Octobri als men schreef den jaer ons Heren duysent vierhondert ende viventachtentich"*,

g) de stadsrekening van 1497-1498 (38) : *"Rekeninghe der stadt Brussel 1498" "Hier na volght tghene des die van der cameren van den rekeningen behoeven nootelijc te hebben om te verstane totter auditien van de vii rekeningen der rentmeesteren der stadt van Bruessel..."*,

h) de stadsrekening van 1498-1499 (39) : *"Dit es de jairrekeninghe Heeren Henricx van der Meeren ridders Philips vanden Heetvelde...rentmeesteren der stadt van Bruessel begonnen op Sint Jans dach, XXIII Juni int jaer onses Heeren als men screef duysent vierhondert acht ende negentich"..."*,

i) de stadsrekening van 1499-1500 (40) : *"Dit es de jairrekeninghe heeren Wenchelijns Tserclaes riddere, Philips vanden Heetvelde...rentmeesteren der stadt van Bruessel begonnen op Sint Jans dach XXIII Junii int jair onses Heeren als men screef duysent vierhondert negenenegentich"*,

2. DE STADSCARTULARIA

Net als zovele andere middeleeuwse instellingen (abdijen, kapittels, hospitalen en ambachten) liet ook de stad Brussel cartularia aanleggen. In deze handschriften, waarvan de oudst bewaarde daten uit de eerste helft van de veertiende eeuw, werden de charters en

(37) Brussel, Algemeen Rijksarchief, *Rekenkamer* nr. 30.942.

(38) Brussel, Algemeen Rijksarchief, *Rekenkamer* nr. 30.943. Hieraan werden een zestal korte franstalige nota's toegevoegd onder volgende Nederlandse hoofding : *"Copien van den brieven van ordonantien ons genedichste heeren des Erdtshertoghen daermit zijne genaden geordineert ende bevolen hebben dese ende de andere vive navolgende rekeningen vanden rentmeesteren der stat van Bruessel gehoord, geexamineert ende gerecoleert te worden bijde luden van deser cameren. Mitgaders oic vanden brieven van commissien den selven luden, daraf gegeven ende gesonden"*.

(39) Brussel, Algemeen Rijksarchief, *Rekenkamer* nr. 30.944.

(40) Brussel, Algemeen Rijksarchief, *Rekenkamer* nr. 30.945.

privileges der Brusselaars overgeschreven. Dit gebeurde onder andere uit praktische overwegingen. Het was immers vrij lastig telkens de van zegels voorziene originele oorkonden op te diepen. Bovendien werden deze stukken hierdoor meer en meer beschadigd. Om deze waardevolle handvesten tegen verlies, diefstal of vernietiging te vrijwaren, werd de tekst ervan in een cartularium gecopieerd terwijl het oorspronkelijk stuk veilig werd opgeborgen. De cartularia werden dan ook door de Brusselse ambtenaren voortdurend geraadpleegd.

Vermits vrijwel alle originele oorkonden der stad Brussel in 1695 verloren gingen, zijn deze handschriften een uiterst belangrijke bron van inlichtingen voor de studie van de geschiedenis der Zennestad. Naast de voorrechten die de hertogen van Brabant en na hen de Boergondische en Habsburgse landsheren aan de Brusselaars verleend hebben, vindt men in deze cartularia ook de verordeningen die door de stadsoverheid werden uitgevaardigd. Daarnaast bevatten zij ook een aantal stukken die niet specifiek op de stad zelf betrekking hebben maar die ook voor het hertogdom in het algemeen bestemd waren en met name de grote landsprivileges en de overeenkomsten tussen de Brabantse hertogen en buitenlandse vorsten. Ten slotte vindt men in deze cartularia alleerhande stukken die op een of andere wijze voor de stad Brussel belangrijk waren zoals het tarief van de tol te Rupelmonde en op de Hont, lijsten van maten en gewichten, omrekeningstabellen van de munt, enz.

Gemakshalve laten de copisten het afschrift van elke oorkonde voorafgaan door een, in het Nederlands gestelde korte samenvatting van haar inhoud, de zogenaamde "rubriek". Dit gebeurde om de Brusselse stadsambtenaren en magistraten toe te laten snel een stuk terug te vinden dat zij bij hun werkzaamheden nodig hadden.

Opgesteld door en voor de stadsadministratie geven deze cartularia uit de veertiende en vijftiende eeuw ons een aanduiding betreffende het taalgebruik in de Zennestad, meer bepaald in de kringen van de overheid, de ambtenarij en de burgers.

Uit een systematisch en grondig onderzoek van deze cartularia blijkt dat deze hierin opgetekende teksten tot het einde der dertiende eeuw — net zoals trouwens elders in Europa — in het Latijn gesteld waren. Rond dit tijdstip wordt meer en meer naar de volkstaal overgeschakeld en in het concrete geval van Brussel is dat het Diets.

Deze evolutie is duidelijk te volgen in de hertogelijke oorkonden. Alle privileges die Hendrik I (1190-1235), Hendrik II (1235-1248) en Hendrik III (1248-1261) aan de Brusselaars verleende, werden in het Latijn geschreven.

Het is pas onder de regering van de legendarische overwinnaar van Woeringen, hertog Jan I (1267-1294) dat Brussel de eerste in het Nederlands gestelde charters verkrijgt. Onder Jan II (1294-1312), de uitvaardiger van het Charter van Kortenberg, zal deze evolutie zich verder doorzetten. Hierbij aansluitend dient te worden vastgesteld dat deze overschakeling naar het gebruik van het Diets te Brussel iets sneller schijnt te zijn gebeurd dan in de andere Brabantse steden, zoals uit bijgaande tabel blijkt.

TAAL DER OORKONDEN DOOR HERTOG JAN I (1267-1294) EN JAN II (1294-1312)
AAN DE STEDEN VERLEEND

	Latijn	Neder-lands	Frans
Leuven	29 juni 1267	x	
Leuven	16 mei 1270	x	
Leuven	16 mei 1270	x	
Leuven	16 mei 1270	x	
Leuven	14 aug. 1272	x	
Antwerpen	4 sept. 1272	x	
Nijvel	16 jan. 1273		x
Lier	21 apr. 1275	x	
Diest	4 juni 1278	x	
Diest	28 maart 1280	x	
Leuven	5 sept. 1282	x	
Diest	24 apr. 1283	x	
Den Bosch	3 okt. 1283	x	
Leuven	14 jan. 1284	x	
Den Bosch	31 jan. 1284	x	
Zoutleeuw	1 juni 1284	x	
Den Bosch	3 dec. 1284	x	
Zoutleeuw	1 apr. 1285	x	
Den Bosch	1 apr. 1285	x	
Zoutleeuw	8 sept. 1286	x	
Antwerpen	18 maart 1287	x	
Landen	29 mei 1289	x	
Brussel	31 mei 1289	x	
Brussel	3 sept. 1289	(x)	
Nijvel	15 jan. 1290		x
Lier	9 apr. 1290	x	
Antwerpen	19 juni 1290	x	
Zoutleeuw	16 juli 1290	x	
Leuven	29 sept. 1290	x	
Leuven	30 sept. 1290	x	
Den Bosch	24 jan. 1291	x	
Antwerpen	21 feb. 1291	x	
Lier	21 feb. 1291	x	
Tienen	24 feb. 1291	x	
Zoutleeuw	24 feb. 1291	x	
Brussel	1 maart 1291	x	
Herentals	15 apr. 1291	x	
Leuven	10 juni 1291	x	
Den Bosch	14 juni 1291	x	
Munters Brussel	juli 1291	x	
Tienen	30 apr. 1292	x	
Den Bosch	3 mei 1292	x	
Halen	24 mei 1292	x	
Lier	24 okt. 1292	x	
Brussel	1292	x	
Antwerpen	1292	x	
Antwerpen	7 feb. 1293	x	

OPMERKING : De aanduiding (x) betekent dat van de oorspronkelijke Latijnse oorkonde reeds in de veertiende eeuw een Nederlandse vertaling werd gemaakt (een zogenaamd "translaat").

[illegible]

Wanneer de Brabantse steden in 1290-1291 een aantal voorrechten weten af te dwingen van Jan I (41) in ruil voor de financiële steun die zij hem verleenden, dan zijn de charters voor Antwerpen, Leuven, Lier, Tienen, Den Bosch en Zoutleeuw nog in het Latijn opgesteld. Brussel daarentegen ontvangt reeds een Nederlands handvest (42). Dit was trouwens op dat ogenblik geen nieuwigheid meer want reeds op 31 mei 1289 hadden de Brusselse vlees- en visverkopers een in de volkstaal gestelde oorkonde (43) ontvangen van de hertog. Ook als de overwinnaar van Woeringen op 17 juni 1289 aan Henrik Vriendekine een standplaats op de vismarkt verleent, dan wordt dit in het Nederlands geacteerd (44).

Na de "democratische" woelingen (45) waarvan het hertogdom in de periode 1302-1306 het toneel vormde, zet het gebruik van de volkstaal, ter vervanging van het Latijn, zich verder door. Tekenend voor het nederlandstalig karakter van Brussel is het feit dat de twee privileges (46) van hertog Jan II (1294-1312) waardoor de patriciërs in hun bevoorrechte economische en politieke machtspositie hersteld worden, in het Diets gesteld zijn. De hogere klasse is te Brussel duidelijk nederlandstalig en fransgezinde Leliaarts zoals men die in het graafschap Vlaanderen aantreft, kent men in Brabant niet.

(41) R. VAN UYTVEN, *Standenprivileges en -beden...*, op.cit., p. 413-435. De oudste Antwerpse teksten in de volkstaal vindt men bij : F. PRIMS, "Antwerpsche teksten uit de jaren 1292-1312 en de eerste Brabantsche teksten in onze taal", in *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde*, 1933, p. 301-357. De oudste hier vermelde oorkonde is het landcharter van de *scouteitscape* van Antwerpen uit 1292, dat de tekst van het landcharter van de ammanie van Brussel (eveneens uit 1292) overneemt. Elders hebben wij aangetoond dat men te Brussel reeds in 1289 nederlandstalige privileges kent (zie voetnoot 42 en 43).

(42) Uitgegeven door F. FAVRESSE, *Actes intéressants la ville de Bruxelles...*, op.cit., p. 474, nr. 40.

(43) Uitgegeven door F. FAVRESSE, *Actes intéressants la ville de Bruxelles...*, op.cit., p. 470, nr. 38.

(44) Deze originele middelnederlandse oorkonde hebben wij ontdekt in het Archief van het O.C.M.W. te Brussel. Zij werd uitgegeven door M. GYSSELING, *Corpus van Middelnederlandse teksten tot en met het jaar 1300, Reeks I : Ambtelijke bescheiden*, dl. 2, Den Haag, 1977, p. 1380, nr. 860 a.

(45) Bibliografie dienaangaande in P. DE RIDDER, *De oorkonden verleend... Brussel...*, op.cit., p. 293 (22).

(46) Zie de tekst van deze privileges in P. DE RIDDER, *De oorkonden verleend...*, Brussel..., op.cit., p. 307-318, nrs. 5 en 6.

In deze omstandigheden is het niet zo verwonderlijk dat het Nederlands eeuwenlang de voertaal van de Brusselse administratie zou blijven. Het archiefmateriaal laat terzake niet de minste twijfel bestaan en spreekt voor zichzelf. Daar de oorkonden in de Brusselse cartularia vrijwel uitsluitend in het Latijn of in het Nederlands gesteld werden, lijkt het aangewezen de uiterst zeldzame franstalige teksten op te sporen eerder dan de massa's Latijnse en Nederlandse stukken te vermelden.

De resultaten van dit onderzoek volgen hierna. Eerst en vooral geven wij, steunend op de reeds vermelde inventaris van Pergameni, de lijst van de Brusselse cartularia met volgende elementen : de archiefreferentie, de naam van het cartularium, de periode waarin dit handschrift ontstond, het aantal folio's of bladzijden en tenslotte de datum van de eventuele franstalige stukken die in dit cartularium gecopieerd werden. Wij vermelden hierbij volledigheidshalve ook de stukken die na 1500 dateren ofschoon wij hieruit geen besluiten trekken aangaande de taaltoestanden vanaf de zestiende eeuw. Wij willen enkel vermijden dat historici die het taalgebruik in de latere periode zouden willen onderzoeken andermaal deze cartularia zouden moeten doornemen.

1. Cartularium van de stad Brussel (Brussel, Stadsarchief, IV), genaamd *Het Boeck metten Hare*.

Handschrift uit de XIVde eeuw met aanvullingen uit de XVde en XVIde eeuw. Dokumenten uit de periode 1229-1507. 263 folio's. In het Brussels stadsarchief (nr. 1235) wordt een kopie van *Het Boeck metten Hare* bewaard.

Franstalige oorkonden :

43v^o-44v^o (4 juni 1357); 44v^o-45r^o (5 juni 1357); 45r^o-46r^o (12 juli 1314); 46r^o-46v^o (21 sept. 1347); 48r^o (12 juli 1314); 102r^o-103r^o (27 nov. 1401); 154r^o (mei 1271 ?); 173r^o (2 dec. 1443); 213r^o-214r^o (23 mei 1457); 214r^o-214v^o (23 mei 1457); 221r^ov^o (4 dec. 1462); 230v^o-231r^o (2 maart 1468); 231r^ov^o (1 juli 1468); 232r^ov^o (23 okt. 1469); 240r^ov^o (13 jan. 1473); 250r^ov^o (29 juli 1481); 252v^o (25 sept.); 256v^o (7 aug. 1486); 262r^o-271v^o (30 juni 1498).

2. Cartularium van de stad Brussel (Brussel, Stadsarchief, V), genaamd *Coren van Brusele* of *Stadcoren*.

Handschrift uit de XIVde eeuw met aanvullingen uit de XVde eeuw.

Dokumenten uit de periode 1229-1407. 293 pagina's (moderne paginering).

Franstalige oorkonden :

p. 31-33 (12 juli 1314); 33-35 (12 juli 1314); 70-71 (21 sept. 1347); 78-80 (4 juni 1357); 80-81 (5 juni 1357); 273-274 (23 juni 1407).

3. Cartularium van de stad Brussel (Brussel, Stadsarchief VI), genaamd *Ceuren van Brussel*.

Handschrift uit de XIVde en XVde eeuw. Dokumenten uit de periode 1229-1421. 109 folio's.

Franstalige oorkonden :

32v^o-34r^o (12 juli 1314); 34r^o-36r^o (12 juli 1314); 65r^o-66r^o (21 sept. 1347); 79v^o-82r^o (4 juni 1357); 82r^o-83r^o (5 juni 1357).

4. Cartularium van de stad Brussel (Brussel, Stadsarchief, VII), genaamd *Boeck met de Ketinck*.

Handschrift uit de XIVde eeuw. Dokumenten uit de periode 1229-1392. 113 folio's.

Franstalige oorkonden :

56r^o-58r^o (4 juni 1357); 58r^o-58v^o (5 juni 1357); 58v^o (12 juli 1314); 60r^o-60v^o (21 sept. 1347); 63r^o-65r^o (12 juli 1314).

5. Cartularium van de stad Brussel (Brussel, Stadsarchief, VIII), genaamd *Groodt Boeck mette Knoopen ab anno 1372 tot 1498*. Handschrift uit de XVde-XVIde eeuw. Dokumenten uit de periode 1192-1536. 372 folio's.

Franstalige oorkonden :

68r^ov^o (23 juni 1407); 153v^o (12 dec. 1413); 156r^ov^o en 158r^o. 164v^o (16 april 1477); 171r^o-172v^o (13 feb. 1469); 187v^o-188r^o (9 aug. 1471); 218r^o-226r^o (14 juni 1466); 254r^o (2 aug. 1536); 258r^o-266v^o (23 juli 1469); 303r^ov^o (4 juli 1439); 303v^o-304r^o (24 sept. 1439); 354r^o (20 sept. 1498); 354v^o (18 mei 1499); 354v^o-355r^o (22 mei 1499); 355v^o (23 mei 1499); 356r^o (17 juni 1499).

6. Cartularium van de stad Brussel (Brussel, Stadsarchief, IX), genaamd *Perquement boeck mette taitsen*.

Handschrift uit de XVde en XVIde eeuw. Dokumenten uit de periode 1447 tot 1561. 246 folio's.

Franstalige oorkonden :

223r^O (28 feb. 1522); 232v^O (18 jan. 1533); 235r^O (23 aug. 1547); 235v^O-236r^O (20 dec. 1547); 237v^O-238r^O (14 dec. 1551); 239r^O (30 okt. 1561).

7. Cartularium van de stad Brussel (Brussel, Stadsarchief, X), genaamd *Het roodt privilegie boeck ab anno 1476 tot 1497*. Handschrift uit de XVde-XVIde eeuw. Dokumenten uit de periode 1476 tot 1520. 342 folio's.

Franstalige oorkonden :

72r^O-74r^O (3 jan. 1421); 91r^O (7 juli 1486); 102v^O-105v^O (jan. 1486); 120v^O (s.d.); 121r^O-123v^O (6 mei 1499); 197r^O-208r^O (30 juni 1498); 213v^O (20 jan. 1504); 238r^O-239r^O (18 maart 1507); 239v^O-240v^O (18 maart 1507); 241r^Ov^O (s.d.); 244r^O-245v^O (3 jan. 1508); 277r^O-277v^O (30 juli 1513); 312r^O-316r^O (21 mei 1461).

8. Cartularium van de stad Brussel (Brussel, Stadsarchief, XI), genaamd *Het Swerdtoeck*. Handschrift uit de XVIde eeuw. Dokumenten uit de periode 1229-1532. 471 folio's.

Franstalige oorkonden :

26v^O (mei 1271 ?); 80v^O-84r^O (21 mei 1461); 84v^O-87v^O (7 aug. 1466); 120v^O-121r^O (20 okt. 1519); 142v^O-145r^O (31 maart 1446); 154v^O-155v^O (20 juni .31); 162v^O (21 okt. 1519); 191v^O (23 nov. 1529); 270v^O-271v^O (14 juni 1466); 278r^O-279v^O (13 okt. 1467); 307v^O-310r^O (28 feb. 1522); 314r^Ov^O (2 dec. 1443); 345r^O-346v^O (12 juli 1314); 346v^O (24 juli 1469); 375v^O (23 juni 1466); 378v^O (1493).

9. Cartularium van de stad Brussel (Brussel, Stadsarchief, XV), genaamd *Het Roodstatuetboek metten Taetsen ab anno 1253 tot 1589*.

Handschrift uit de XVde en XVIde eeuw. Dokumenten uit de periode 1253-1589. 165 folio's.

Franstalige oorkonden : geen.

10. Cartularium van de stad Brussel (Brussel, Stadsarchief, XVI), genaamd *Het witcorrectieboek*.

Handschrift uit de XVde en XVIde eeuw. Dokumenten uit de periode 1430-1516. 280 folio's.

C. PERGAMENI, *Les archives historiques...*, p. 61 verklaart dat dit cartularium in het Nederlands is opgesteld.

11. Cartularium van de stad Brussel (Brussel, Stadsarchief, XXI) genaamd : *Copie authentiek van de originele privilegien der stad Brussel gegeven door de hertogen in den jaere 1226 (sic)*.

Handschrift uit de XVIIIde eeuw. Dokumenten uit de periode 1229-1379. 151 folio's.

Franstalige oorkonden : geen.

12. Cartularium van de stad Brussel (Brussel, Stadsarchief, XXIII), genaamd : *Boeck van de Goederen, Cheynsen en Rentén der stad Brussele*.

Handschrift geschreven in 1448. Dokumenten uit de XIVde en XVde eeuw. 188 folio's.

C. PERGAMENI, *Les archives historiques...*, p. 63 verklaart dat dit cartularium in het Latijn en het Nederlands is opgesteld.

13. Cartularium van de stad Brussel (Brussel, Stadsarchief, XXIV), genaamd : *Boeck der goeden...van der Cantsyde*.

Dokumenten uit de periode 1451-1560. 169 folio's waarvan 136 beschreven.

C. PERGAMENI, *Les archives historiques...*, p. 64 verklaart dat dit cartularium werd opgesteld in het Latijn en in het Nederlands.

14. Cartularium van de stad Brussel (Brussel, Stadsarchief, XXVII).

Handschrift uit de XIVde eeuw. Dokumenten uit de periode 1229-1379. 100 folio's.

C. PERGAMENI, *Les archives historiques...*, p. 64 verklaart dat dit cartularium in het Nederlands werd opgesteld.

15. Cartularium van de stad Brussel (Bern, Bibliotheek, Ms. nr. 186).

Handschrift uit de XIVde eeuw. Dokumenten uit de periode 1229-1347. 34 folio's.

Dit cartularium werd geanalyseerd door H. PIRENNE, "Note sur un cartulaire de Bruxelles conservé à la bibliothèque de Berne", in *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 1894, Reeks V, dl. IV, p. 43-67.

Franstalige oorkonden :
27 (21 sept. 1347); 41 (12 juli 1314); 42 (12 juli 1314).

16. Cartularium van de stad Brussel (Brussel, Algemeen Rijksarchief, Handschriftenverzameling, 69).
Handschrift uit de XVde eeuw. Dokumenten uit de periode 1229-1404. 139 folio's.

Franstalige oorkonden : geen.

17. Cartularium van de stad Brussel (Brussel, Algemeen Rijksarchief, Handschriftenverzameling, 64), genaamd : *Stad coren van Brussel*.
Handschrift uit de XIVde eeuw. Dokumenten uit de periode 1229-1445. 347 p.

Franstalige oorkonden :
p. 82-84 (12 juli 1314); 84-86 (12 juli 1314); 88 (21 sept. 1347); 102-104 (4 juni 1357); 105-106 (5 juni 1357); 259-260 (mei 1271?).

18. Cartularium van de stad Brussel (Brussel, Algemeen Rijksarchief, Handschriftenverzameling, 31).
Handschrift uit de XVde eeuw. Dokumenten uit de periode 1229-1378. 172 folio's.

Franstalige oorkonden : geen.

19. Cartularium van de stad Brussel (Brussel, Algemeen Rijksarchief, Handschriftenverzameling, 30).
Handschrift uit de XIVde-XVde eeuw. Dokumenten uit de periode 1229-1430. 118 pagina's.

Franstalige oorkonden : geen.

20. Handschrift betreffende de stad Brussel (Brussel, Stadsarchief, nr. 3402), genaamd *Oudt eedt boeck van diversche officieren van den lande ende deser stadt Brussele*.
Handschrift uit de XVde eeuw. 92 folio's.

Dit handschrift vermeldt naast de eden die de hertogen van Brabant aflegden bij hun Blijde Inkomst in de verschillende steden en de eed van de amman enz. ook de wijze waarop de schepenen gekozen werden en de burgemeesters benoemd werden.

De tekst van de eden der hertogen van Brabant werd uitgegeven door A. WAUTERS : "Les serments prêtés aux villes principales du Brabant par les ducs lors de leur inauguration", in *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 1887, dl. LVI, p. 82-98. Enkel de eed voor Nijvel is begrijpelijkerwijze in het Frans gesteld. De rest is in het Nederlands.

Enkele cartularia der stad Brussel die in het buitenland bewaard worden (Parijs, Bibliothèque Nationale, *Fonds Néerlandais* nr. 76 en Den Haag, Algemeen Rijksarchief, *Verzameling Gerard*, nrs. 38, 43, 45, 46, 48, 49) konden voor onderhavige studie niet bestudeerd worden. Aangezien wij echter destijds deze handschriften systematisch hebben doorgenomen voor ons doctoraal proefschrift weten wij dat deze in het buitenland bewaarde cartularia, waarvan sommigen kopieën zijn van de te Brussel berustende handschriften, niet van aard zijn om de hier gedane vaststellingen tegen te spreken.

In deze voormelde cartularia vinden wij volgende franstalige teksten. Telkens vermelden wij hierbij volgende gegevens :

1) het volgnummer; 2) de moderne datering; 3) de oorspronkelijke datering; 4) de tekst van de rubriek (korte samenvatting die de Brusselse ambtenaren aan het afschrift van elke tekst lieten voorafgaan); 5) de cartularia waarin deze franstalige tekst werd overgeschreven.

LIJST DER FRANSTALIGE TEKSTEN GEKOPIEERD IN DE BRUSSELSE CARTULARIA

1. S.d. (mei 1271 ?).

"Navolgende copie van den tolle van Rupelmonde"

"Chest chou que madame la contesse de Flandres et de Haynau doit faire prendre a son viennage a Rupelmonde."

Brussel, Stadsarchief, IV, fol. 154r^o; XI, fol. 26v^o.

Brussel, Algemeen Rijksarchief, *Handschriftenverzameling*, nr. 64, p. 259-260.

2. S.l., 12 juli 1314.

"Dit es de Walsche chartre die hertoghe Jan gaf den lande ende abdyen van Brabant".

"Qui furent faites et donnees l'an de grace M.CCC. et quatorze, le venredi après les octaves saint Pierre et saint Poul, apostoles".

Brussel, Stadsarchief : IV, fol. 45r^o-46r^o; V, p. 31-33; VI, fol. 32v^o-34r^o; VII, fol. 58v^o; XI, fol. 345r^o-346v^o.

Brussel, Algemeen Rijksarchief, *Handschriftenverzameling*, nr. 64, p. 82-84.

Bern, Bibliotheek, *Manuscript*, 186, nr. 41.

3. S.l., 12 juli 1314.

"Dit syn alrehande orbeleecke poente die hertoge Jan verwillecoerde in sinen lande van Brabant te hanteren op voerledene tide ende doe hem syn voerseide landt van synre scout in raede stoet."

"Qui furent faites et donnees, l'an de grace M.CCC. et quatorze, le venredi après les octaves de saint Pierre et Pol apostres."

Brussel, Stadsarchief : IV, fol. 48r^o; V, p. 33-35; VI, fol. 34r^o-36r^o; VII, fol. 63r^o-65r^o.

Bern, Bibliotheek, *Manuscript*, 186, nr. 42.

Brussel, Algemeen Rijksarchief, *Handschriftenverzameling*, nr. 64, p. 84-86.

4. Tienen, 21 september 1347.

"Dit es tverbont tusschen den hertoghe Jan ende sijn lant van Brabant in deen zide ende de steden van Ludic ende van Huy ende huer hulperen in dander side."

"Chu fut fait et accordet a Thielmont le XXle jour du mois de septembre l'an de grace mil trois cent et quarante sept."

Brussel, Stadsarchief : IV, fol. 46r^o-v^o; V, p. 70-71; VI, fol. 65r^o; VII, fol. 60r^o-v^o.

Bern, Bibliotheek, *Manuscript*, 186, nr. 27.

Brussel, Algemeen Rijksarchief, *Handschriftenverzameling*, nr. 64, p. 88.

5. Ath, 4 juni 1357.

"Dit es hertoghen Willems van Beyerens tsgreven van Henegouwe seggen van den oerloge tusschen Brabant ende Vlaenderen."

"Qui furent faictes et donnees en no ville d'Ath le jour de Triniteit, quattresme jour dou moys de juing l'an de grace M CCC chinquante et sept."

Brussel, Stadsarchief : IV, fol. 43v^o-44v^o; V, p. 78; VI, fol. 79v^o; VII, fol. 56r^o-58r^o.

Brussel, Algemeen Rijksarchief, Handschriftenverzameling nr. 64, p. 102-104.

6. Lessines, 5 juni 1357.

"Dit es tsertoghen Willems van Beyeren tgreven van Henegouwe vercleeren op sijn segghen van den oerloghe tusschen Brabant ende Vlaenderen."

"Qui furent et donnees a Lessines le cinquieme jour de juing l'an de grace mil CCC LVII."

Brussel, Stadsarchief : IV, fol. 44v^o-45r^o; V, p. 80-81; VI, fol. 82r^o-83r^o; VII, fol. 58r^o-v^o.

Brussel, Algemeen Rijksarchief, Handschriftenverzameling nr. 64, p. 105-106.

7. Arras, 27 november 1401.

"Copie van den vidimus gemaect uten brieve van der sceydingen hertogen Jans van Bourgoignen, greve van Vlaenderen, hertogen Anthonis van Brabant ende Philips Greve van Nyvers."

"Donné a Arras le XXVIIe jour de novembre l'an mil IIIIc et un."
Brussel, Stadsarchief : IV, fol. 102r^o-103r^o; V, p. 273.

8. Brugge, 23 juni 1407.

"Confirmatie ende kinnisse shertoghen van Bourgoignen ende sijnen gesellenen op de verdeylinge die zij haeren soen van haren lande deden."

"Donné en nostre ville de Bruges le vingt troisesme jour de juing l'an de grace mil CCCC et sept."

Brussel, Stadsarchief : VIII, fol. 68r^o-v^o.

9. S.l., 12 december 1413.

"Le mardi XIIe jour de decembre l'an mil CCCC et traize fu appointie et accordé par monseigneurs les ducs de Bourgoigne et de Brabant moyennant Monseigneur le conte de Saint Pol, conestable de France, sur certains debas et discors estans lors entre les bonnes villes de Lovain, Brouxelles et Antwerps d'une part et la ville de Malines d'aulture en tant que a chacune dicelles puet toucher ce qui s'en sieut."

Brussel, Stadsarchief : VIII, fol. 153v^o.

10. Brugge, 3 januari 1421.

"Confirmatie van den privilegien van den lande."

Oorkonder : hertog Jan IV van Brabant.

"Escript en nostre ville de Bruges le IIIe jour de janvier l'an III c XX."

Brussel, Stadsarchief : X, fol. 72r^o-74r^o.

11. Sint-Omaars, 4 juli 1439.

Oorkonder : hertog Filips de Goede (betreft een geschil tussen Brussel en Antwerpen enerzijds en Mechelen anderzijds).

"Donné en nostre ville de Saint-Omer le IIII jour de juillet l'an de grace mil quatre cens trenteneuf."

Brussel, Stadsarchief : VIII, fol. 303r^o-v^o.

12. Sint-Omaars, 24 september 1439.

Oorkonder : hertog Filip de Goede (Mededeling aan Jan Bont, kanselier en aan andere vooraanstaanden betreffende geschil tussen Mechelen enerzijds en Brussel en Antwerpen anderzijds).

"Donné en nostre ville de Saint-Omer le XXIIIe de septembre l'an de grace mil quatercens trente neuf."

Brussel, Stadsarchief : VIII, fol. 303v^o-304r^o.

13. Luxemburg, 2 december 1443.

"Van den tolle ter Honteende ter Disen" en "Van den tolle van Gheeruvliet ende van Gorinchem opter rievieren van den Honten."

Oorkonder : hertog Filips de Goede (met volgende vermelding : *"Littera principalis est sub opido Antwerpiensi"*).

"Donné en la ville de Luxembourg le second jour de decembre l'an de grace mil quatre cens quarante et trois."

Brussel, Stadsarchief : IV, fol. 454 v°-455r^o; XI, fol. 314r^ov^o.

14. Rijsel, 31 maart 1446.

"Den brief van den articulen daer af wijlen hertoge Philips qualijck content was van zijnre stadt van Bruessel na de iustitie gedaen over Molkemanne."

Oorkonder : hertog Filips de Goede (betreft geschil aangaande rechtsmacht in het Zoniënwoud).

"Donné en nostre ville de Lille le darrain jour de mars l'an de grace mil quatre cens quarante cinq devant Pasques."

Brussel, Stadsarchief : XI, fol. 142v^o-145r^o.

15. Brugge, 23 mei 1457.

"Dit es de copie van der nuwer privilegien verworven op de officien voer de stad."

Oorkonder : hertog Filips de Goede.

"Donné en nostre ville de Bruges le 23 jour (de) may l'an mil quatre cens cinquante et sept."

Brussel, Stadsarchief : IV, fol. 213r^o-214r^o.

16. Brugge, 23 mei 1457.

"Hier na volght de copie van den brieve van der sententien ende absolucien des ammans ende der seventhien wethouderen van Bruessel tegen den heysch van den vierenveertich dusent leeuwen ende andersints bij Raeffien vande Broucke als procureur generael tot ons genedigen heeren behoeft met langen processe geheijst ende voirt-geset met jouffrouwen Katherinen Pipenpoys als principal partye toegevueght."

Oorkonder : hertog Filips de Goede.

"Donnees en nostre ville de Bruges le vingt et troisesme jour de may l'an mil quatre cens cinquante et sept."

Brussel, Stadsarchief : IV, fol. 214r^o-v^o.

17. Sint-Omaars, 21 mei 1461.

"Tvonniss van Sinte Oemeers ruerende van den beleiden, ordenantien, hoe men statueren mach banissementen, hoemen int bosch van Zoenien exploicteren sal."

Oorkonder : hertog Filips de Goede.

"Lue et prononcié ou grant conseil de monseigneur le duc en la ville de Saint Omer le XXI jour de may l'an mil CCCC LXI."

Brussel, Stadsarchief : VIII, fol. 79r^o-84v^o; X, fol. 312r^o-316r^o; XI, fol. 80v^o-84r^o.

18. (23 juni 1461).

"Reductie vanden Philips stuvers oft vierlanders."

Brussel, Stadsarchief : XI, fol. 375v^o.

19. Brussel, 4 december 1462.

"Hier na volght tvonisse van hoogen raide dair mede des voirscreven Peters senganterye word geconfermeert."

Oorkonder : hertog Filips de Goede.

"Donné en nostre ville de Bruxelles le quatriesme jour de decembre"

l'an de grace mil quatre cens soixante deux."

Brussel, Stadsarchief : IV, fol. 221r^o-v^o.

20. Brussel, 14 juni 1466.

"Van den muntten" en *"Valuatie daer af dordinatie geexpedieert es XIII junii anno XIII c LXVI."*

Oorkonder : hertog Filips de Goede.

"Donné en nostre ville de Brouxelles, le XIII jour de juing l'an de grace mil quatre cens soixante six."

Brussel, Stadsarchief : VIII, fol. 218r^o-226r^o; XI, fol. 270v^o-271r^o.

21. Brussel, 7 augustus 1466.

"De promisie opte serment van Sinte Ommeers" en *"Vercleeren opt vonnis van St.-Omeers."*

Oorkonder : hertog Filips de Goede.

"Donné en nostre ville de Bruxelles le septiesme jour d'aoust l'an mil quateccens soixante et six."

Brussel, Stadsarchief : VIII, fol. 85r^o-89v^o; XI, fol. 84v^o-87v^o.

22. S.l., 13 oktober 1467.

"Valuatie daer af dmandement es van der daten XIII octobris anno XIII c LXVII."

Oorkonder : hertog Karel de Stoute (muntordonnantie).

Brussel, Stadsarchief : VIII, fol. 229r^o; XI, fol. 278r^o-279v^o.

23. Brugge, 13 februari 1469.

"Van den officien van den wijnzettene ende brootwegene."

Oorkonder : hertog Karel de Stoute.

"Donné en nostre ville de Bruges le XIIIe jour de february l'an de grace mil quateccens soixante et huit."

Brussel, Stadsarchief : VIII, fol. 171 r°-172v^o.

24. Brussel, 2 maart 1468.

"De commissie heeren Lodewijcx van Edinghen, ridders, ammans te Bruessele."

Oorkonder : hertog Karel de Stoute.

"Donné en nostre ville de Bruxelles, le second jour de mars l'an de grace mil quatre cens soixante et sept."

Brussel, Stadsarchief : IV, fol. 230v^o-231r^o.

25. Brugge, 1 juli 1468.

"De commissie Lyoens vanden Torre lieutenants te Bruessel."

Oorkonder : hertog Karel de Stoute.

"Donné en nostre ville de Bruges, le premier jour de juillet l'an de grace mil quatre cens soixante et huit."

Brussel, Stadsarchief : IV, fol. 231r^o-v^o.

26. Brugge, 24 juli 1469.

"Donné en nostre ville de Bruges le XXIIIe jour de juillet l'an de grace mil quatre cens soixante et neuf."

Oorkonder : hertog Karel de Stoute (privilegie voor de stad Brussel).

Brussel, Stadsarchief : VIII, fol. 258r^o-266v^o; XI, fol. 346v^o-351r^o.

27. Den Haag, 23 oktober 1469.

"De commissie Henrix vander Eycken, liutenans te Brussel."

Oorkonder : hertog Karel de Stoute.

"Donné en nostre hostel a La Haye en Hollande le XXIIIe jour d'octobre l'an de grace mil quatre cens soixante neuf."

Brussel, Stadsarchief : IV, fol. 232r^o-v^o.

28. Abbeville, 9 augustust 1471.

"Donné en nostre ville d'Abbeville le IXe jour d'aoust l'an de grace mil quattrecens soixante et onze."

Oorkonder : hertog Karel de Stoute (privilegie voor de Staten van Brabant).

Brussel, Stadsarchief : VIII, fol. 187v^o-188r^o.

29. Brugge, 13 januari 1473.

"De commissie heeren Jans van Bernaige, here van Percke ende van Monde, ridders."

Oorkonder : hertog Karel de Stoute (aanstelling adjunct-amman).

"Donné en nostre ville de Bruges le XIIIe jour de janvier l'an grace (sic) mil quatre cens soixante et douze."

Brussel, Stadsarchief : IV, fol. 240r^o-v^o.

30. Brugge, 16 april 1477.

Oorkonder : hertogin Maria van Boergondië (verlening wisseltafel te Brussel en Vilvoorde aan Philippe de Ville, handelaar en aan zijn gezellen).

"Donné en nostre ville de Bruges le XVIe jour d'apuvril (sic) l'an de

grace mil CCCC soixante dix sept après Pasques."

Brussel, Stadsarchief : VIII, fol. 156r^o-v^o voortgaand fol. 158r^o-164v^o.

31. "Bleviele devant Venlo", 29 juli 1481.

"Van den voers. Anthoenise vander Weerde".

Nota betreffende de vergoedingen voor de amman van Brussel.
"Fait et prononcé à Bleviele devant Venlo le XXIXe jour de juillet l'an mil quatre cens quatre vingts et ung."

Brussel, Stadsarchief : IV, fol. 250r^o-v^o.

32. Antwerpen, 7 juli 1486.

Nota aangaande het rekwes van de stad Brussel gericht tot Maximiliaan van Oostenrijk betreffende de oude privileges en de verbanningen.

"Fait a Anvers le VIIe jour de juillet l'an mil CCCC quatre vingt et six."

Brussel, Stadsarchief : X, fol. 91r^o.

33. Brugge, 7 augustus 1486.

"Vander ballingen vuyt deser stadt te doen gaen."

Oorkonder : Maximiliaan van Oostenrijk.

"Donné en nostre ville de Bruges le septiesme jour d'aoust l'an IIII xx VI et de nostre regne le premier."

Brussel, Stadsarchief : IV, fol. 256 v°.

34. Brussel, januari 1487.

"Des franchises foires de ceste ville."

Oorkonder : Maximiliaan van Oostenrijk.

"Donné en nostre ville de Brouxelles ou mois de janvier l'an de grace mil CCCC quatre vins et six et du regne de nous Maximilien le premier."

Brussel, Stadsarchief : X, fol. 102v^o-105v^o.

35. Brussel, 6 mei 1489.

"Brieve van state anno anno (sic) XCIX VI may may (sic)."

Oorkonder : Filips de Schone.

"Donné en nostre dite ville de Bruxelles le VIme jour de may, l'an de grace mil CCCC quatre vings dixneuf."

Brussel, Stadsarchief : X, fol. 121r^o-123v^o.

36. S.l. 1493.

"Avalation des monnaies en France publiés en l'an IIII c IIIIxx et XIII."

Brussel, Stadsarchief : XI, fol. 378r^O-v^O.

37. Brussel, 30 juni 1498.

"Vonnisse diffinityf by dwelck die van Brabant mogen de bede stellen opte goeden van die van Henegouwe maer die van Henegouwe mogen der Brabanders goeden alsoe niet belasten."

Oorkonder : Filips de Schone.

"Donné en nostre ville de Bruxelles le dernier jour de juing l'an de grace mil quatre cens quatre vingts et dixhuyt."

Brussel, Stadsarchief : IV, fol. 262r^O-271v^O; X, fol. 197r^O-208r^O.

38. Brussel, 20 september 1498.

"De par larchiduc d'Austrice, duc de Bourgoigne, de Brabant et conte de Flandres."

Nota aangaande een verbond tussen de koning van Frankrijk en de aartshertog van Oostenrijk.

"Escript en nostre ville de Bruxelles le XXe jour de septembre IIII xx XVIII."

Brussel, Stadsarchief : VIII, fol. 354r^O.

39. Brussel, 18 mei 1499.

"De par larchiduc d'Austrice duc de Bourgoigne, de Brabant et conte de Flandres, d'Artois."

Idem als voorgaande tekst doch ditmaal meer bepaald aangaande Béthune en Hesdin.

"Escript en nostre ville de Bruxelles le XVIIIe jour de may IIII xx XIX."

Brussel, Stadsarchief : VIII, fol. 354v^O.

40. Brussel, 22 mei 1499.

"De par l'archiduc d'Austrice, duc de Bourgoigne, de Brabant."
Verzoek het zegel der stad te bezorgen.

"Escript en nostre ville de Bruxelles le xxii jour de may IIIIxx XIX."

Brussel, Stadsarchief : VIII, fol. 354v^O-355r^O.

41. Brussel, 23 mei 1499.

"Le vingtreusysme jour du mois de may l'an de grace de nostre Seigneur mil quatrecentz quattrevingts dixneuf."

Model van een oorkonde waarbij men zich akkoord verklaart met verbond tussen de Franse koning en de gezant van de aartshertog.

Brussel, Stadsarchief : VIII, fol. 355v^o.

42. Valenciennes, 17 juni 1499.

"De par l'archiduc d'Austrice duc de Bourgoigne, de Brabant, conte de Flandres, d'Artois, de Bourgoigne, de Haynau".

Verzoek het zegel der stad te bezorgen.

"Escript en nostre ville de Valenciennes le XVIIe jour de juing l'an IIII xx XIX."

Brussel, Stadsarchief : VIII, fol. 356r^o.

43. S.l., 25 september.

"Na volgt de copie van eender cedullen in papier geteeckent bij de heeren Olivier de la Marche, ridders, ierste hoeftm. onser genedighs heeren tshertogen van Oistenrijcke, van Brabant..."

"Le XXV de septembre !"

Brussel, Stadsarchief : IV, fol. 252v^o.

Uit voorgaande lijsten blijkt duidelijk dat de Brusselse cartularia slechts zeer weinig franstaige oorkonden bevatten. Bovendien heeft een meerderheid van deze zeldzame franstalige teksten zelfs niet eens specifiek of uitsluitend op de stad Brussel betrekking. Het zijn integendeel akten die het gehele hertogdom aanbelangen en vaak verband houden met buitenlandse vorsten. Als dusdanig vindt men deze stukken ook in de andere Brabantse stadsarchieven.

Dit is bijvoorbeeld het geval voor de twee Waalse charters (47) uit 1314 waarbij de Brabantse steden en abdijen een aantal waarborgen wisten te bekomen van hertog Jan III, naar aanleiding van diens huwelijk met Margareta, dochter van Lodewijk, graaf van Evreux en kleindochter van Filips III, koning van Frankrijk. Vermits deze landcharters werden opgesteld *"par le conseil et volentei de nostre chier et amei seigneur et père, monseigneur Loys, fil du roy*

(47) Een lijst van de verschillende afschriften en vertalingen van de twee Waalse charters in E. LOUSSE, *Les deux chartes...*, op.cit., p. 28-41 en p. 46-47.

de France, conte d'Euveux" is het niet zo verwonderlijk dat zij in het Frans gesteld werden. Tekenend voor het taalgebruik te Brussel is de omstandigheid dat de ambtenaren der Zennestad dit privilege vrijwel onmiddellijk in het Nederlands vertaald hebben (48).

Ook een ander franstalig charter (49), dat namelijk waarbij Luik en Brabant een verbond sloten (1347), kreeg vrij snel een Dietse vertaling (50). Hetzelfde gebeurde met de scheidsrechterlijke uitspraak (51) door de graaf van Henegouwen in het geschil tussen de graaf van Vlaanderen en Johanna en Wenceslas (1357). In beide gevallen hebben wij te maken met oorkonden die een algemeen Brabantse aangelegenheid regelen en daarom werd de oorkonde van 1347 eveneens in de Leuvense en Antwerpse cartularia (52) opgetekend. Dat deze handvesten in het Frans gesteld waren is niet zo merkwaardig gezien de herkomst van sommige betrokken partijen. In dit verband kan trouwens aangestipt worden dat de overeenkomst die Jan II van Brabant in 1306 sloot met de aartsbisschop van Keulen, in het Duits geacteerd werd (53).

Ook de meerderheid van de franstalige oorkonden uit de vijftiende eeuw, vermeld in onze lijst, hebben noch rechtstreeks noch uitsluitend op Brussel betrekking. Denken wij in dit verband aan de verdeling van het land onder Jan van Boergondië, Antoon van Brabant en Filips van Nevers (54), aan de regeling getroffen door de hertogen van Boergondië en Brabant, met de bemiddeling van de graaf

(48) Brussel, Algemeen Rijksarchief, *Handschriftenverzameling*, nr. 30, p. 45-47 en nr. 69, fol. 22 v°-25r^o.

Brussel, Stadsarchief : XI, fol. 345r^o (fragment) en nr. XXI, fol. 81v^o.

(49) S. BORMANS, *Cartulaire de l'église Saint-Lambert de Liège (826-1390)*, Brussel, 1900, (K.C.G. in 4°), dl. IV, p. 70-72, nr. MCCCXXXIV.

(50) Brussel, Algemeen Rijksarchief, *Handschriftenverzameling*, nr. 69, fol. 44r^o.

(51) J. DE KLERK (J. VAN BOENDALE), *Brabantsche Yeesten*, e.d. J.F. WILLEMS en J. BORMANS, Brussel, 1839 (Collection des chroniques belges inédites, K.C.G. in 4°), dl. II, p. 543 en 547.

Nederlandse vertaling in Brussel, Algemeen Rijksarchief, *Handschriftenverzameling*, 69, fol. 49v^o-52v^o.

(52) Een afschrift van dit verbond van 1347 vindt men in het Leuvens *Cleyn Charterboek*" (Stadsarchief Leuven, nr. 1236, fol. 47v^o) en in het Antwerps *"Rood Fluweelprivilegieboek"* (Stadsarchief Antwerpen, Privilegiekamer nr. 76, fol. 27r^o).

(53) Zie de tekst in J. DE KLERK (J. VAN BOENDALE), *Brabantsche Yeesten* ..., dl. I, p. 729-730, nr. CXVII.

(54) Zie in de lijst der franstalige oorkonden nrs. 7 en 8.

van St.-Pol, constabel van Frankrijk, in het geschil tussen Brussel en Antwerpen enerzijds en Mechelen anderzijds (55).

Ook de algemene bevestiging der Brabantse privileges (56), muntordonnanties (57), toltarieven (58), de regeling aangaande de lasten geheven door de Brabanders op de goederen der Henegouwers (59) evenals de nota's aangaande overeenkomsten met de koning van Frankrijk (60) moeten hier vermeld worden. Hebben andere franstalige oorkonden reeds meer betrekking op intern Brusselse aangelegenheden zoals de aanstelling van ambtenaren en de regelingen aangaande hun vergoeding (61), toch dient er op gewezen te worden dat de benoemingsbrieven van bijvoorbeeld Antwerpse functionarissen eveneens in het Frans gesteld worden (62).

Franstalige akten, gekopieerd in de Brusselse cartularia en specifiek bestemd voor de Zennestad zijn uiterst zeldzaam. Meer bepaald betreft het hier : vijf privileges van hertog Filips de Goede (63), twee van Karel de Stoute (64) en twee van Maximiliaan van Oostenrijk (65). De overige door deze vorsten aan de Brusselaars verleende en in de stadscartularia gekopieerde charters zijn in het Diets geschreven (66). Ook hier moet er andermaal met nadruk op gewezen worden dat dit allerm minst een typisch Brussels verschijnsel was. De

(55) Zie in de lijst der franstalige oorkonden nrs. 9, 11 en 12.

(56) Idem, nrs. 10 en 28.

(57) Idem, nrs. 18, 20, 22 en 36.

(58) Idem, nrs. 1 en 13.

(59) Idem, nr. 37.

(60) Idem, nrs. 38, 39, 40, 41, 42.

(61) Idem, nrs. 19, 24, 25, 27, 29 en 31.

(62) Zie bijvoorbeeld de oorkonden vermeld in F. VERACHTER, *Inventaire des anciens chartes et privilèges et autres documents conservés aux archives de la ville d'Anvers (1193-1856)*, Antwerpen, 1860, nrs. CCXVIII, CCXXVI, CCLXXV, CCCXXXVIII, CCCCLXI, CCCXCXVIII, DXX.

(63) Zie lijst der franstalige oorkonden nrs. 14, 15, 16, 17 en 21.

(64) Zie lijst der franstalige oorkonden nrs. 23 en 26.

(65) Zie lijst der franstalige oorkonden nrs. 33-34.

(66) De teksten van nederlandstalige privileges verleend aan de stad Brussel door Filips de Goede vindt men onder meer in Brussel, Stadsarchief, VIII, folio's 77r^o, 77v^o, 92r^o, 93r^o, 95v^o, 96r^o, 97r^o, 97v^o, 105r^o, 111v^o, 245r^o, 302v^o, 304r^o, 304v^o, 306r^o, 309r^o, 310r^o, 312r^o, 313r^o (Wij vermelden hierbij telkens de folio's op welke het afschrift van de hertogelijke oorkonde begint). In hetzelfde cartularium vinden wij ook de tekst van de Nederlandse oorkonden verleend door Karel de Stoute (fol. 170r^o) en Maximiliaan van Oostenrijk (fol. 155r^o, 175r^o, 176v^o, 269r^o, 352v^o).

andere Brabantse steden hebben in de loop van de vijftiende eeuw — en sommige zelfs nog in sterkere mate dan Brussel — franstalige handvesten gekregen. Zowel Filips de Goede (67) als Karel de Stoute (68) en Maximiliaan van Oostenrijk (69) gebruikten deze taal in een aantal privileges bestemd voor Leuven. Ook op het Antwerps stadsarchief berusten een hele reeks franstalige oorkonden die aangaande de Scheldestad werden uitgevaardigd door Jan IV (70), Filips de Goede (71), Karel de Stoute (72), Maximiliaan van Oostenrijk (73) en Filips de Schone (74). Hetzelfde geldt trouwens eveneens voor Mechelen (75).

(67) E. VANEVEN, *Inventaire chronologique et analytique des chartes et autres documents sur parchemin appartenant aux archives de la ville de Louvain (1164-1793)*, Leuven, 1873, nrs. CXX, CCXXIV.

(68) E. VAN EVEN, *Inventaire chronologique...*, nrs. CCXXVI en CCXXVIII.

(69) E. VAN EVEN, *Inventaire chronologique...*, nrs. CCXLVIII en CCLV.

(70) Zie bijvoorbeeld F. VERACHTER, *Inventaire... Anvers...*, nrs. CCLXXV.

(71) Zie bijvoorbeeld F. VERACHTER, *Inventaire... Anvers...*, nrs. CCCXXXV, CCCXXXVIII, CCCLXX, CCCLXXX, CCCCLXXXVIII, CCCCLXXXIX, CCCCLVIII, CCCCLXI, CCCCLXIX, CCCCLXXII, CCCCLXXVI, CCCCLXXIX, CCCCLXXXI.

(72) Zie bijvoorbeeld F. VERACHTER, *Inventaire... Anvers...*, nrs. CCCCLXXXV, CCCCLXXXVII, CCCCLXXCI, CCCCLXXCVIII, DXI, DXII, DXVI, DXVIII, DXX, DXXI, DXXVII, DXXXII, DXXXIII, DXXXIV, DXXXVIII, DXLII.

(73) Zie bijvoorbeeld F. VERACHTER, *Inventaire... Anvers...*, nrs. DLIX, DLXI, DLXXIII, DCXIV.

(74) Zie bijvoorbeeld F. VERACHTER, *Inventaire... Anvers...*, nrs. DCX en DCXIX. Daarnaast vindt men in het Antwerps stadsarchief ook franstalige oorkonden van Antoon van Boergondië. (Zie bijvoorbeeld F. VERACHTER, *Inventaire... Anvers...*, nrs. CCXVIII, CCXX, CCXXVI, CCXXXIII, CCXXXV) en van Filips de Stoute (Zie bijvoorbeeld F. VERACHTER, *Inventaire...*, *Anvers...*, nrs. CLXXXIII, CLXXXV, CLXXXVIII.)

De "verfransing" te Antwerpen hangt vermoedelijk samen met het feit dat deze stad sedert 1357 in handen van de graaf van Vlaanderen gevallen was.

Zie in dit verband ook : D. WILMARS, *De psychologie van de franstalige in Vlaanderen*, Antwerpen, 1966, p. 17 en volgende.

(75) Zie de massa's franstalige oorkonden vermeld in P. VANDOREN, *Inventaire des archives de la ville de Malines*, Mechelen, 1859-1868, 5 dln. Mechelen was zoals bekend een Luikse enclave in het hertogdom Brabant.

Sedert hertog Jan I rond 1290 de eerste Nederlandse privileges aan de Brusselaars verleende, dit in tegenstelling tot zijn voorgangers die hiervoor altijd het Latijn hadden gebruikt, heeft de verspreiding der volkstaal zich steeds verder doorgezet in de Brusselse stadsadministratie zoals blijkt uit de cartularia. Alle hierin gekopieerde en specifiek voor Brussel bestemde oorkonden werden uitsluitend in het Latijn of in het Nederlands gesteld. Dit geldt niet alleen voor Jan I (1267-1294), Jan II (1294-1312), Jan III (1312-1355), Johanna en Wenceslas (1355-1406) (76) maar ook voor Antoon van Boergondië (1406-1415) (77), Jan IV (1415-1427) (78) en Filips van St.-Pol (1427-1430) (79).

Heeft Filips de Goede (1430-1467) zoals gezegd vijf franstalige privileges uitgevaardigd betreffende Brusselse aangelegenheden, dan werden zijn overige charters ten gunste van de Zennestad in het Diets gesteld. Hetzelfde geldt voor Karel de Stoute (1467-1477) die twee en Maximiliaan van Oostenrijk die, in de periode vóór 1500, eveneens twee franstalige akten verleende aan Brussel.

Voormelde feiten spreken voor zichzelf. Het is dan ook niet nodig er lang bij stil te blijven staan. Vastgesteld wordt dat in de door ons bestudeerde periode (-1500) het Frans een uiterst beperkte plaats inneemt in de Brusselse stads-cartularia. Daarbij komt nog dat de weinige soortgelijke stukken meestal niet eens specifiek op de Zennestad betrekking hebben, maar integendeel een meer algemene draagwijdte bezitten. Niet zelden houden zij verband met buitenlandse vorstendommen als Luik, Henegouwen, Vlaanderen, Boergondië en Frankrijk.

Werd er reeds de aandacht op gevestigd dat Antwerpen in voormelde periode meer franstalige oorkonden schijnt te hebben gekregen

(76) Nederlandstalige privileges van Wenceslas voor de stad Brussel, in het *Groot Boeck mette Knoopen* (Brussel, Stadsarchief VIII, folio's 1r^o, 5v^o, 6r^o, 7r^o, 9v^o, 12r^o, 13v^o, 16r^o, 38r^o en 100r^o).

(77) Nederlandstalige privileges van Antoon van Boergondië in het *Groot Boeck mette Knoopen* (Brussel, Stadsarchief VIII, fol. 15v^o, 66r^o, 116r^o, 129r^o, 130r^o en 132v^o).

(78) Nederlandstalige privileges van Jan IV in Brussel, Algemeen Rijksarchief, *Handschriftenverzameling* nr. 30, p. 117 en in nr. 64, p. 217, 219 en 220.

(79) Nederlandstalige privileges van Filips van Sint-Pol in Brussel, Algemeen Rijksarchief, *Handschriftenverzameling*, nr. 30, p. 111 en in het nr. 64, p. 224, 239.

dan Brussel is het eveneens duidelijk dat de taaltoestanden in de Zennestad grondig verschillen van deze in het graafschap Vlaanderen. Wanneer men de inventarissen van de stadsarchieven van Gent, Brugge en Ieper doorloopt, dan blijkt terstond dat deze fondsen veel meer franstalige teksten bevatten (80). Heel wat privileges die de graven van Vlaanderen aan de burgers van deze steden verleend hebben, zijn in het Frans gesteld (81).

In Brabant was dit niet het geval. Hier gebruikten de hertogen de taal van hun onderdanen: Diets in het nederlandstalig gedeelte van het hertogdom en Waals in het *Roman pays du Brabant*. Het is pas wanneer Brabant onder vreemde landsheren komt — in casu de Boergondiërs en de Habsburgers — dat wij sporen van “verfransing”

(80) Ter vergelijking hebben wij het percentage franstalige oorkonden berekend die voorkomen in volgende inventarissen betreffende de stadsarchieven van Gent, Brugge en Ieper: L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Inventaire des archives de la ville de Bruges publié sous les auspices de l'administration communale. Section première. Inventaire des chartes*, Brugge, 1871-1876, 7 dln.; P. VAN DUYSE en E. DE BUSSCHER, *Inventaire analytique des chartes et documents appartenant aux archives de la ville de Gand*, Gent, 1867; I. DIEGERICK, *Inventaire analytique et chronologique des chartes et documents appartenant aux archives de la ville d'Ypres (XIIe-XVIIe siècle)*, Brugge, 1853-1868, 7 dln.

Hierbij komt men tot volgende percentages van franstalige oorkonden:

	13de eeuw (%)	14de eeuw (%)	15de eeuw (%)
Ieper	55	56	51
Gent	28	42	56
Brugge	61	43	48

Is het duidelijk dat een aantal van deze oorkonden — net als trouwens te Brussel — niet rechtstreeks op deze steden betrekking hebben, toch blijft het feit dat het aantal franstalige oorkonden die specifiek voor deze Vlaamse steden bestemd zijn ettelijke malen hoger ligt dan deze verleend aan Brussel. Merkwaardig hierbij is de omstandigheid dat Brugge en Gent en Ieper reeds in de 13de en 14de eeuw franstalige stadsprivileges krijgen van de graven van Vlaanderen. In Brabant is zo iets ondenkbaar. In Brussel en Leuven moet men zoals gezegd wachten tot de volle vijftiende eeuw om, en dan nog zeer sporadisch, franstalige stadsprivileges te vinden.

Uit wat voorafgaat moge andermaal blijken hoezeer een onderzoek naar het taalgebruik in het voormalige graafschap Vlaanderen, net als in de andere Nederlandse vorstendommen, noodzakelijk is.

(81) Zie een aantal voorbeelden in: R. MANTOU, *Actes originaux rédigés en français dans la partie flammingante du comté de Flandre (1250-1350). Etude linguistique*, Luik, 1972.

aantreffen en dit niet alleen te Leuven en te Brussel maar ook en vooral in Antwerpen dat reeds vroeger via de graven van Vlaanderen dit fenomeen kende.

Onze bevindingen, op basis van de Brusselse stadscartularia — de bron bij uitstek voor de studie van de geschiedenis der Zennestad — schijnen er op te wijzen dat men deze verfransing vóór 1500 zeker niet mag overschatten. Bovendien dient men er terdege rekening mee te houden dat dit verschijnsel allerm minst typisch Brussels was. Daarom is een zinvolle evaluatie van de Brusselse taaltoestanden pas mogelijk wanneer ook het taalgebruik in de andere steden der Zuidelijke Nederlanden systematisch zal onderzocht zijn.

Duidelijk is evenwel dat precies te Brussel verzet rees tegen het opdringen van een vreemde taal. In deze stad aan de Zenne die als eerste in Brabant Nederlandse privileges had gekregen en die gedurende ettelijke decennia in het Diets was bestuurd, werd deze "nieuwigheid" bijzonder scherp aangevoeld. Geen toeval dus wanneer juist hier de stadsambtenaren protesteren tegen het gebruik van het Frans. Zoals K. Hemmerechts (82) aantoonde wist de "*advocaet ofte pensionaris der stadt Bruessel*", Petrus Vander Heyden (1393-1474) op 5 mei 1434 te bekomen dat hij de belangen der stad niet meer moest verdedigen aan het Boergondische hof en in de Staten van Brabant, wanneer dit diende te gebeuren in het Frans, een taal die hij vermoedelijk onvoldoende beheerste.

(82) Zie K. HEMMERECHTS, *Het Triëst van het Noorden...*, op.cit., p. 22-24.

TAALKAART VAN BELGIE

(1846-1866-1880)

door

Machteld DE METSENAERE

(V.U.B. - Geschiedenis)

Naar aanleiding van vorig en lopend onderzoek, dat de afkomst der Brusselse immigranten en hun taalgebruik bestudeert, deed zich de noodzaak voelen te beschikken over een uniforme geografische en linguïstische indeling van België voor de 19de en 20ste eeuw. Dergelijke uniforme gegevens moeten ons toelaten in de toekomst de resultaten van studies over hoger genoemd onderwerp onderling te vergelijken.

Voorlopig beperkten we ons tot de 19de eeuw en baseerden ons op de resultaten der talentellingen, gehouden in 1846, 1866 en 1880. We berekenden voor Brabant enerzijds en voor de overige provincies anderzijds, de taalverhoudingen per gemeente (Brabant), of per arrondissement (overige provincies), zonder het onderscheid stad-platteland uit het oog te verliezen. Voor Brabant, de provincie die het gros der Brusselse migranten leverde, groepeerden we daarenboven alle gemeenten in "rekruteringsgebieden" waarbij rekening gehouden werd met (a) hun ligging ten opzichte van de hoofdstad (afstand), (b) hun demografisch-economisch karakter (stad-platteland), (c) hun taalverhoudingen. Aldus verkregen we voor het arrondissement Brussel 25 groepen van landelijke gemeenten, de 21 randgemeenten van de hoofdstad en 2 steden. Voor het arrondissement Leuven resulteerde dit in 14 landelijke groepen en 4 steden. In het arrondissement Nijvel tenslotte bekwamen we 13 rurale groepen en 2 steden.

Het arrondissement Brussel kent uiteraard het grootste aantal onderverdelingen gezien de korte afstandsrekrutering der migranten.

De 21 randgemeenten werden niet gegroepeerd, daar hun ontwikkeling in de loop der voorbije eeuw zó uiteenlopend geschiedde en daar ze op demografisch en linguïstisch gebied zó van karakter veranderden, dat een groepering op basis van negentiende-eeuwse resultaten onbruikbaar is voor verder onderzoek m.b.t. de 20ste eeuw. De resultaten voor de overige provincies werden per arrondissement gegroepeerd. Telkens vermeldden we de resultaten voor de steden afzonderlijk. De resultaten voor gemeenten met meer dan 10.000 inwoners werden wel afzonderlijk genoteerd, maar werden doorgerekend in het plattelandsgemiddelde.

Per arrondissement werden de taalgrensgemeenten (gemeenten die volgens de wet van 8.11.1962 overgeheveld werden naar een ander taalgebied) afzonderlijk vermeld en, gezien hun afwijkend taalbeeld, niet meegerekend in het plattelandsgemiddelde. De "uitzonderingsgemeenten" (1) daarentegen werden slechts ter informatie genoteerd : deze resultaten werden dus wel in het plattelandsgemiddelde opgenomen.

De resultaten betreffende de taalverhoudingen in Brabant werden gegroepeerd in tabel I. De gegevens voor de overige provincies resulteren onder tabel II. Op de kaart werden de rekruteringsgebieden binnen Brabant, de verscheidene arrondissementen van de overige provincies en hun taalgrensgemeenten aangeduid.

Wegens de aard van ons bronnenmateriaal, de talentellingen, was het onmogelijk de resultaten der tellingen onderling te vergelijken. Dit is te wijten aan de steeds veranderende conceptie van deze talentellingen zelf. Voor een uitgebreide kritiek hierop verwijzen we naar het artikel van E. Gubin (2). We beperken ons hier tot de meest fundamentele punten van kritiek. Vooreerst maakte de aard van de gestelde vragen een vergelijking reeds onmogelijk : in 1846 vroeg men naar de meest gesproken taal (3), in 1866 en 1880 daarentegen informeerde men naar de talenkennis der getelden en voer-

(1) Gemeenten met taalverhoudingen die sterk afwijken van het plattelandsgemiddelde van hun arrondissement.

(2) E. GUBIN, "La situation des langues à Bruxelles au XIXe siècle à la lumière d'un examen critique des statistiques", in *Taal en Sociale Integratie*, Deel I, p. 33-80, Brussel, VUB-Centrum voor Interdisciplinair Onderzoek naar de Brusselse Taaltoestanden, 1978.

(3) In 1846 onderscheidde men vijf categorieën : frans-, nederlands-, duits-, engels- en anderstaligen.

de men de categorie der tweetaligen in (4). Daarenboven rekende men in 1866 de doofstommen apart, terwijl in 1880 de kinderen, jonger dan 2 jaar, in een aparte categorie ondergebracht werden (dit gaf een afwijking van ongeveer 5%). Men maakte de verwarring nog groter door in 1846 de feitelijke bevolking te tellen en vanaf 1866 de bevolking "de jure". Bovendien bleek uit onze gegevensverwerking dat heel wat telfouten in de gepubliceerde resultaten slopen. Deze fouten bleken bovendien in de totalen meegerekend, zodat correcties vaak onmogelijk werden. Enkele van de meest frappante voorbeelden : de gemeente Lembeek (arrondissement Brussel) zou in 1866 slechts 19 nederlandstaligen gehad hebben op een totaal van 2785 inwoners; de gemeente Borchtlombeek (arrondissement Brussel) zou in 1880 volledig franstalig zijn geweest; dergelijke situatie noteerden we eveneens voor de gemeente Zellik in 1880; de bevolking van Sint-Truiden zou in 1880 voor 46,9% uit franstaligen, voor 20,2% uit duitstaligen en voor slechts 23,8% uit nederlandstaligen bestaan hebben; de gemeenten Linkhout (arrondissement Hasselt), Guihoven, Henis, Rijkel en Uikhoven (arrondissement Tongeren) zouden in 1880 volledig franstalig geweest zijn. Deze franstaligen transfereerden we uiteraard naar de groep der nederlandstaligen, teneinde een correcter plattelandsgemiddelde te bekomen. Voorgaande fouten waren zo opvallend, dat ze konden ontdekt en gecorrigeerd worden. Niets zegt echter dat er geen minder opvallende vergissingen begaan werden, die ons aldus ontsnapten en die de tellingen zo hielpen vervalsen. We mogen veronderstellen dat deze fouten begaan werden in een tussenstadium van het opmaken der tellingsresultaten, zodat terdege mag getwijfeld worden aan het bestaan van enige accurate controle ten tijde van de tellingsverrichtingen.

(4) De verschillende categorieën in de tellingen van 1866 en 1880 : frans-, nederlands-, duitstaligen, tweetaligen (Frans +Nederlands, Frans+Duits, Nederlands+Duits), drietaligen, geen der drie talen kennende.

TABEL I :

TAAALVERHOUDINGEN IN DE BRABANTSE GEMEENTEN,
GEGROEPEERD IN REKRUTERINGSGEBIEDEN (1846-1866-1880) (5)

agglomeratie Brussel	inw. 1846	%F	%N	inw. 1866	%F	%N	%TW	inw. 1880	%F	%N	%TW	Nr.
Brussel	123.874	38.4	60.3	157.905	20.0	39.1	38.4	162.498	25.1	36.4	30.0	1
Neder-over-Heembeek	1.016	1.0	99.0	1.292	2.5	95.7	1.1	1.844	0.3	87.7	4.8	2
Haren	771	0.1	99.9	802	0.7	90.5	3.2	1.117	0.0	89.7	3.3	3
Evere	1.377	0.1	99.5	1.537	0.4	90.2	9.1	2.206	1.4	76.1	16.9	4
St.-Lambrechts-Woluwe	1.182	0.4	99.5	1.325	0.8	94.6	4.	1.660	0.7	84.4	8.2	5
St.-Pieters-Woluwe	1.318	1.1	98.8	1.336	1.3	98.0	0.6	1.634	0.4	91.0	2.0	6
Watermaal-Bosvoorde	3.950	1.6	98.1	2.232	2.1	93.9	3.7	3.658	10.6	66.5	16.0	7
Koekelberg	2.198	1.5	97.5	3.554	1.6	83.8	13.9	4.893	1.0	70.4	20.0	8
St.-Agatha-Berchem	672	2.2	97.8	765	0	90.3	9.7	1.102	1.1	88.0	5.4	9
Ganshoren	1.015	0	100.0	1.119	0.3	95.6	4.1	1.584	1.6	84.5	6.4	10
Laken	4.019	21.2	77.9	9.312	9.2	58.6	30.2	17.856	11.0	51.1	28.8	11
Schaarbeek	6.211	27.4	70.5	18.710	20.0	37.4	33.2	40.784	23.3	35.2	33.2	12
Jette	1.981	12.7	87.3	2.262	5.8	81.3	12.6	4.712	6.7	77.5	8.0	13
Molenbeek	12.065	15.4	83.9	24.333	11.1	61.3	26.0	41.737	11.1	60.5	19.5	14
Anderlecht	5.966	9.6	89.9	11.580	9.8	71.5	17.1	22.812	13.3	59.5	18.6	15
St.-Gillis	4.138	16.1	81.5	9.922	18.7	40.3	39.1	33.124	35.4	31.9	23.8	16
Elsene	14.251	44.9	52.6	23.210	43.9	27.3	24.8	36.324	48.1	20.9	21.4	17
Etterbeek	3.084	2.9	96.1	4.611	11.2	76.5	11.1	11.753	22.3	39.8	28.8	18
St.-Joost	14.850	49.3	48.8	21.915	28.9	31.4	35.3	28.052	27.5	26.1	36.4	19
Vorst	1.324	7.3	92.1	2.184	5.9	81.6	11.9	4.182	9.3	63.9	19.8	20
Ukkel	6.372	4.5	94.8	7.813	4.7	87.7	6.3	10.744	5.6	75.7	11.3	21

(5) Werden weerhouden : inwonertal, percentage frans-, nederland- en tweetaligen (Frans + Nederlands).

Oudergem (a)					1.602	3.0	87.5	9.1	2.434	2.8	76.9	14.0	22
Stad Halle	7.167	2.3	97.6		7.634	3.2	84.8	11.3	9.277	3.3	73.9	16.0	23
Galmaarden	2.434	0.9	99.1		2.368	0.1	97.0	2.8	2.354	0.3	93.3	2.1	
Tollembeek	2.547	0.1	99.9		2.478	0.1	88.7	11.2	2.495	0	86.2	9.4	24
Herne	3.884	0.2	99.8		3.572	0.02	83.8	16.1	3.749	0.5	91.8	3.0	
Vollezele	1.756	0.9	99.1		1.768	0	93.3	6.7	1.765	0	87.6	7.7	
Oetingen	1.591	0	100.0		1.526	0.3	97.1	2.5	1.648	0	92.9	2.1	
Herfelingen	1.811	0	100.0		1.748	0	94.2	5.8	1.861	0	80.9	13.7	
Kester	1.882	0	99.8		1.835	0.3	97.2	2.4	1.890	0.05	89.2	6.0	25
Leerbeek	559	0	100.0	0	495	0	91.7	8.3	551	0	88.7	7.6	
Gook	2.891	0.2	99.7		2.847	0.03	95.2	4.8	2.965	0.4	89.8	4.8	
Pamel	2.943	1.3	98.6		2.843	0	95.6	4.4	3.126	0.1	92.6	2.5	
O.L.V.-Lombeek	672	0	100.0		656	0.1	99.5	0.3	691	0	91.9	3.0	26
Strijtem	602	1.5	98.5		595	0	88.7	4.7	672	0	92.0	1.3	
Borchtlombeek	1.297	0	100.0		1.404	0	92.8	7.2	1.510	0	92.5	2.8	
Liedekerke	2.261	0	100.0		2.748	0	99.3	0.7	2.996	0	93.5	1.0	
Terafene	1.062	0	100.0		1.231	0	99.3	0.6	1.420	0	93.3	1.3	27
Esene	1.496	0	100.0		1.586	0	98.0	1.8	1.674	0	93.2	2.3	
Hekelgem	2.021	0.3	99.6		2.000	0	96.8	3.2	2.069	0	89.5	4.5	
St.-Katharina-Lombeek	1.533	0	100.0		1.873	0	94.7	5.2	2.009	0.1	91.3	3.2	
Ternat	1.961	0.8	99.2		2.006	0.3	93.1	6.5	2.159	0.2	91.6	2.8	28
Wambeek	1.483	0	100.0		1.444	0	97.8	1.9	1.600	0	93.9	1.4	

(a) Oudergem : ontstaan door afscheiding van Watermaal-Bosvoorde (wet van 8.8.1862).

Asse	5.664	0.8	99.2	6.076	0.04	89.8	10.1	6.392	0.6	88.0	5.9	29
Mollem	998	2.3	97.7	945	0	96.9	3.1	907	0.4	88.1	-	
St.-Ulriks-Kapelle	910	0.8	99.1	854	0.5	94.7	4.0	820	0.1	88.9	4.4	
Mazenzele	760	0	100.0	878	0	96.5	3.5	872	0	93.0	2.6	
Opwijk	3.579	0	100.0	3.921	0.02	95.8	4.1	4.265	0.1	90.9	2.9	30
Merchtem	4.135	0.2	99.8	4.281	0.1	94.9	5.0	4.229	0.1	92.0	1.3	
Steenhuffel	1.685	0	100.0	1.715	0	98.5	1.4	1.853	0	92.7	1.4	
Malderen	1.646	0.1	99.9	1.761	0	94.4	5.4	1.822	0	91.6	3.2	
Londerzeel	4.384	0.1	99.8	4.457	0.5	92.5	6.5	4.460	0	85.4	9.4	31
Ramsdonk	708	0	100.0	638	0	93.1	6.9	635	0	88.7	6.3	
Kapelle op den Bos	1.611	3.1	96.9	1.564	0.3	93.2	5.3	1.749	0	83.1	11.0	
Wolvertem	3.447	0.6	99.4	3.425	0.2	96.9	2.9	3.576	0.3	92.9	1.3	32
Brussegem	2.126	0.2	99.8	2.108	0.04	94.4	5.5	2.113	0	90.9	3.7	
Meise	2.512	1.0	99.0	2.619	0.9	95.6	3.4	1.703	1.0	86.3	7.4	
Nieuwenrode (b)								971	0.7	90.9	3.1	
Wemmel	1.285	1.1	98.9	1.244	0.4	94.8	1.8	1.369	0	89.8	4.7	33
Strombeek-Bever	852	1.9	98.1	836	1.1	93.5	2.9	1.071	0.5	88.5	4.9	
Bekkerzeel	302	0	100.0	308	0	99.0	1.0	321	0	90.0	5.9	34
Kobbegem	323	0	100.0	384	0	95.3	4.2	323	0	87.9	8.3	
Hamme	204	0	100.0	226	0	95.1	4.9	218	0	90.4	6.0	
Relegem	424	0	100.0	438	0	97.3	2.7	455	0	96.3	0	
Zellik	803	0.1	99.9	838	0.7	95.3	3.9	779	0	84.5	9.7	
Groot-Bijgaarden	734	0.3	99.7	817	0	95.5	4.5	802	0	93.1	1.7	

(b) Nieuwenrode : ontstaan door afscheiding van Meise (wet van 21.12.1874).

St.-Maartens-Bodegem	943	0.5	99.5	887	0	93.7	6.2	938	0.1	85.5	9.2	35
Dilbeek	1.784	0	100.0	1.821	0.4	96.8	2.8	1.936	0.8	90.5	2.7	
Schepdaal	1.581	0	100.0	1.563	0	91.7	8.2	1.598	0	87.9	6.4	
Itterbeek	775	0.5	99.5	746	0	96.9	2.7	844	0.1	88.0	5.5	
Wessembeek	1.271	0	100.0	1.409	0	97.4	2.5	1.325	0	90.3	5.3	
St.-Kwintens-Lennik	2.622	0.3	99.7	2.785	0.2	91.8	7.7	2.796	0.1	89.4	6.1	36
St.-Maartens-Lennik	1.404	0	99.6	1.387	0	91.2	8.6	1.447	0.2	89.6	5.8	
Gaasbeek	387	0	100.0	372	0	94.9	5.1	401	0	86.8	8.0	
Elingen	318	0	100.0	303	0	97.0	3.0	324	0	82.4	13.6	
St.-Laureins-Berchem	240	0	100.0	207	0	97.1	2.9	216	0	94.0	0	
Oudenaken	337	0	100.0	303	0	99.0	1.0	302	0	95.0	0	
Heikruis	1.094	7.1	92.9	1.024	1.2	90.8	8.0	1.020	1.3	79.7	13.1	37
Bogaarden	591	0	100.0	560	0.9	97.8	1.2	596	0.7	77.0	15.1	
Bellingen	539	3.0	97.0	531	0	95.5	4.5	613	0.8	83.5	11.1	
Lembeek	2.488	3.4	96.6	2.785	0.1	0.7	99.2	3.478	2.4	50.5	42.5	
Beert	489	0	100.0	440	0	90.0	10.0	506	0.6	89.5	4.1	
Pepingen	1.657	0.1	99.9	1.467	0.5	97.8	1.6	1.410	0.3	87.6	7.4	
St.-Pieters-Leeuw	3.954	3.3	96.4	4.478	2.7	91.8	3.4	5.257	1.4	84.1	6.7	38
Ruisbroek	645	0	99.7	1.437	3.3	92.8	3.9	2.203	0	72.3	19.8	
Drogenbos	592	11.1	88.5	609	2.3	83.7	13.8	966	0.6	85.4	5.9	
Huizingen	644	1.4	98.6	893	1.7	93.3	0	977	1.5	84.6	7.1	39
Buizingen	621	0	100.0	684	1.9	88.1	9.6	884	1.9	89.2	2.7	
Dworp	3.016	1.0	99.0	4.009	0.7	91.8	1.4	4.419	0.1	83.9	9.4	
Beersel	1.316	0.6	99.4	1.379	0.3	94.8	4.8	1.572	0.2	86.9	7.3	
Linkebeek	1.206	0	100.0	1.228	0	96.5	3.4	1.465	0.1	89.8	3.3	

Alseberg St.-Genesius-Rode	1.154 2.813	3.0 6.0	96.8 93.9	1.125 2.846	12.3 2.9	79.0 90.8	8.4 6.2	1.377 3.587	1.2 1.6	85.4 74.3	6.1 17.5	40
Hoeilaart Overijse	2.330 4.904	0.4 0	99.6 100.0	2.245 5.189	3.4 1.0	94.2 79.2	2.4 17.0	2.421 5.396	2.1 1.3	86.6 64.9	5.6 20.9	41
Humbeek Beigem	2.059 584	1.4 0	98.5 100.0	1.991 579	0 0.2	95.5 97.6	4.4 0.9	1.832 585	0 0	91.4 90.2	3.9 3.4	42
Grimbergen	3.339	0	99.97	3.284	0.5	96.1	3.1	3.329	0.1	88.8	5.2	
Eppegem	1.113	0.3	99.7	1.092	0	93.8	6.0	1.114	0.1	89.9	3.8	43
Zemst	2.814	0.2	99.6	2.604	0.3	95.9	3.8	2.671	0	91.8	2.4	
Weerde	578	0	100.0	572	0	96.3	3.7	615	0.5	91.4	2.6	44
Elewijt	1.353	0	100.0	1.349	0	97.7	1.9	1.420	0.1	90.3	3.9	
Muizen	1.919	2.0	97.9	2.116	0.6	97.2	2.1	1.549	0.7	89.0	3.7	45
Hofstade (c)								1.048	0	92.1	4.3	
Vilvoorde	6.379	8.4	91.2	6.518	13.4	61.6	22.3	8.202	4.4	48.4	38.2	44
Machelen	748	1.1	98.8	945	0.5	95.2	4.1	1.261	3.3	86.8	3.2	45
Diegem	1.107	1.3	98.7	1.393	0.3	90.1	6.3	1.626	0.4	89.2	4.6	
Melsbroek	1.022	5.9	94.1	1.068	0.8	92.4	6.6	1.192	0.7	87.6	5.4	46
Zaventem	1.478	7.4	92.5	2.026	5.7	87.7	6.3	2.219	1.1	82.2	8.5	
Nossegem	569	0.3	99.6	634	0	100.0	0	626	0	89.4	5.3	47
Peutie	490	0	100.0	603	0.5	94.2	1.2	671	0.9	86.7	6.7	
Perk	1.103	0.1	99.9	1.126	1.2	94.0	1.6	1.201	0.9	90.3	0	48
Berg	1.198	0	100.0	1.200	0	97.2	2.5	1.172	0	90.9	3.5	

(c) Hofstade ontstaan door afscheiding van Muizen (wet van 23.2.1870).

Kampenhout	2.885	0.5	99.5	2.987	0.1	98.1	1.8	3.001	0	91.8	2.7	46
Buken	475	0	100.0	407	0	96.6	3.4	485	0	92.2	2.3	
Nederokkerzeel	898	0	100.0	1.020	0	95.2	4.8	1.064	0	89.8	5.2	
Steenokkerzeel	1.506	0	99.9	1.625	1.0	97.7	1.2	1.747	0.2	90.8	3.3	
St.-Stevens-Woluwe	879	1.0	99.0	1.093	0.4	96.4	0.2	1.243	0.5	86.3	7.4	
Kraainem	688	0	100.0	760	0.6	98.3	0.9	978	2.5	84.4	5.9	47
Wezembeek	883	1.5	98.5	996	0	97.3	2.7	1.051	0	87.1	7.1	
Sterrebeek	1.003	0	100.0	1.051	0.4	94.9	4.5	1.256	0.5	89.5	4.1	
Bierghes)	1.031	99.5	0.5	995	91.1	5.1	3.7	930	80.4	2.2	12.7	48
Saintes)	1.967	82.7	17.0	1.935	68.2	4.8	26.8	2.199	86.1	6.4	2.2	
ARRONDISSEMENT LEUVEN												
Hever	1.699	0.1	99.9	1.567	0.1	98.6	1.1	1.566	0.1	93.5	1.3	
Boortmeerbeek	1.662	0.2	99.8	1.497	0.3	98.5	1.5	1.595	0	92.0	1.7	
Haacht	2.159	0.3	99.7	2.206	0.2	95.7	4.1	2.328	0.1	91.3	3.3	
Wespelaar	786	0.8	99.1	886	0.6	91.5	7.8	981	1.1	83.9	6.7	49
Keerbergen	2.306	0	100.0	2.148	0.4	98.1	1.8	2.282	0	93.6	1.1	
Tremelo	1.714	0	100.0	1.823	0	99.5	0.4	1.995	0	93.0	1.1	
Werchter	2.063	1.0	99.0	2.054	0	99.1	0.8	2.152	0.1	87.7	6.4	
Tildonk	1.040	6.2	93.5	1.209	1.4	89.7	7.8	1.235	1.5	82.4	10.3	
Herent	2.392	0	100.0	2.825	0.03	95.3	4.6	3.251	0.2	89.4	3.8	
Holsbeek	1.135	0	100.0	1.195	0	98.7	1.2	1.341	0.1	92.1	1.2	
Rotselaar	1.944	0	100.0	2.024	0.2	98.8	0.9	2.052	0.1	91.0	2.8	
Wesemaal	1.522	0.3	99.7	1.623	0.2	97.9	1.9	1.661	0	88.9	5.7	50
Gelrode	871	0.1	99.9	832	0.1	91.9	3.8	940	0	90.1	3.4	
Betekom	1.915	0	100.0	1.829	0	97.7	2.2	1.968	0	93.3	1.0	
Begijnendijk	1.048	0	100.0	1.090	0	98.7	1.3	1.240	0	93.1	1.0	
Baal	1.008	0	100.0	1.041	0	99.2	0.8	1.256	0	92.6	1.3	

Erps-Kwerps	1.951	5.5	94.5	1.973	0.5	92.8	6.0	2.216	0.7	84.2	8.4	51
Kortenbergh	812	2.5	97.5	950	0.4	87.7	11.9	1.055	1.1	54.4	40.2	
Everberg	1.164	0.8	99.2	1.213	1.1	93.1	5.8	1.262	0.3	89.8	5.0	
Tervuren	2.138	3.5	95.5	2.339	2.2	90.0	7.4	2.498	2.2	88.1	4.0	
Veltem-Beissem	1.278	0	100.0	1.227	0	94.5	5.3	1.180	0	88.0	5.8	52
Winksele	1.184	0	100.0	1.209	0	98.8	1.1	1.341	0	93.0	1.8	
Meerbeek	589	0	100.0	637	0	98.7	1.2	659	0	92.3	3.0	
Bertem	1.424	0.1	99.7	1.522	0.6	91.2	7.8	1.684	0.5	86.7	6.8	
Leefdaal	1.718	0.2	99.8	1.725	0.4	92.8	6.5	1.738	0.4	85.0	8.1	53
Korbeek-Dijle	604	1.0	99.0	672	0	96.1	3.9	734	0	91.0	4.1	
Oud-Heverlee	978	1.1	98.9	943	0	97.2	2.6	1.012	0.1	91.9	2.1	
Neerijse	1.169	0.1	99.9	1.204	1.3	95.1	3.4	1.175	0	86.6	6.8	
Vossem	864	0.7	99.3	903	0	91.2	8.5	893	0	88.3	5.8	54
Duisburg	1.293	0	100.0	1.321	0.1	91.2	8.5	1.243	0	84.7	10.9	
Huidenberg	1.454	0.2	99.8	1.519	0.3	95.5	4.2	1.475	0	91.4	3.7	
Loonbeek	442	0	100.0	408	0	99.7	0.2	448	0	94.0	0.7	
St.-Gregorius-Weert	684	0.4	99.6	705	0.7	89.6	9.6	834	0.1	87.6	5.4	54
St.-Agatha-Rode	1.007	0	100	900	0.2	94.3	5.3	926	0.2	83.7	9.6	
Ottenburg	1.056	0.8	99.1	1.086	1.4	97.2	1.2	1.205	1.2	89.7	3.1	
Wilsede	1.167	0.6	99.0	1.282	1.8	90.9	7.2	1.767	0.6	85.3	4.1	
Kessel-Lo	1.848	0.05	99.9	2.551	7.2	74.8	17.2	4.978	10.7	70.7	10.8	54
Heverlee	2.041	4.8	94.6	2.430	2.7	79.5	17.5	3.684	2.2	74.3	16.1	
Korbeek-Lo	766	1.2	98.8	834	2.0	93.2	4.8	1.076	1.3	81.1	10.5	
Bierbeek	2.718	1.3	98.7	2.670	0.6	95.0	4.4	3.051	0.7	90.7	2.6	
Blenden	559	1.8	98.2	561	0.5	86.1	13.4	581	0	80.4	13.9	54
Vaalbeek	200	3.5	96.5	191	0	92.1	7.8	232	0	89.6	0	

Opvelp	678	0	100	826	0	98.1	1.9	859	0	86.6	8.5	55
Neervelp	406	0	100	478	0	89.5	10.5	509	0	74.4	19.8	
Willebringen	565	0	100	711	0.4	99.6	0	676	0	93.2	2.8	
Kumlich	1.243	2.4	97.4	1.190	0	94.0	6.0	1.252	0	90.9	4.1	
Oorbeek	236	0	100	241	0	93.4	6.6	236	0.8	79.7	8.5	
Vertrijk	578	2.4	97.6	592	0.5	93.4	6.1	602	0.5	85.4	9.3	56
Meldert	1.006	4.9	95.0	1.037	3.1	88.6	8.2	963	2.9	89.5	3.0	
Hoegaarden	3.460	3.5	96.5	3.576	1.4	82.4	16.0	3.855	1.7	84.7	8.2	
Goetsenhoven	715	0.4	99.6	824	2.2	90.9	6.8	861	0.6	92.3	2.8	
Esemaal	264	0	100	310	8.1	87.1	4.8	353	11.3	68.0	13.9	
Hakendover	702	0.1	99.8	733	0.1	97.0	2.9	815	0	92.5	2.7	57
Wommersom	640	1.7	98.3	690	1.3	96.1	2.6	749	0.1	90.2	4.0	
Orsmaal-Gussenhoven	719	0	100	736	0.1	96.6	3.3	768	0.1	92.0	4.4	
Melkwezer	327	0	100	379	0	91.5	8.4	404	0	87.4	7.4	
Dormaal	390	0.2	99.7	483	0	95.8	4.1	496	0	91.3	4.4	
Heelenbos	175	1.1	98.8	166	0	90.4	8.4	211	1.4	87.7	5.2	58
Zoutleeuw	1.627	0.1	99.8	1.700	1.0	86.0	12.9	1.977	0.7	84.3	9.4	
Halle-Boyenhoven	1.131	1.0	99.0	1.414	0.1	95.3	4.5	1.498	0.1	89.9	3.7	
Vissenaken	767	0.1	99.9	863	0.6	97.2	2.2	922	0	94.4	0.6	
Bunsbeek	915	0.5	99.4	1.066	0.1	97.2	2.4	1.097	0	93.1	0	
St.-Margareta-Houtem	467	0	100	458	0	99.6	0.4	499	0	95.6	0.6	58
Oplinter	906	0	100	963	0	99.2	0.8	1.021	0	90.7	3.1	
Neerlinter	1.923	0	100	2.187	0.1	97.9	2.0	2.464	0	91.8	2.2	
Hoeleden	788	0	100	900	0	97.8	2.2	993	0	93.2	1.4	
Kersbeek-Miskom	973	0	100	1.006	0.1	96.2	3.7	1.088	0	88.9	5.0	
Waanrode	870	0	100	874	0	99.1	0.8	930	0.7	93.6	0.7	

Kortenaken	1.046	0	100	1.181	0	99.1	0.8	1.277	0	90.3	3.8	58
Budingan	1.064	0	100	1.254	0	95.1	4.9	1.506	0.6	92.0	1.8	
Geetbets	1.603	0	100	1.699	0.6	94.5	4.8	1.741	0	48.0	47.9	
Grasen	341	0	100	380	0	99.7	0.3	373	0	94.6	0.8	
Rummen	959	0	100	1.164	0.1	97.7	2.2	1.257	0.8	93.8	0	
Rosbeek	605	0.5	99.5	705	0.3	95.3	4.4	705	0	88.6	5.1	59
Bautersm	822	0.2	99.7	851	0.3	95.4	4.2	938	0	88.8	6.0	
Lovenjoel	679	0.4	99.4	679	0	97.9	2.1	750	0.9	91.1	2.9	
Pellenberg	724	0	100	796	0.4	97.0	2.6	818	0.1	91.2	3.2	
Lubbeek	2.273	0.5	99.4	2.288	0.3	98.2	1.5	2.479	0.2	94.3	2.1	
Kerkom	738	0	100	731	0	98.6	1.4	833	0	93.6	0	
Binkom	842	0	100	946	1.3	98.7	0	967	0	97.3	0	
St.-Gregorius-Winghe	1.085	0.3	99.7	1.151	0.3	95.6	4.1	1.214	0.2	90.8	4.0	
St.-Pieters-Rode	892	0.1	99.9	939	0	98.0	2.0	882	0	92.3	1.9	
Kortrijk-Dutse	1.181	0	100	1.138	0	97.5	2.5	1.164	0	92.7	2.5	
Linden	784	1.3	98.5	850	0.3	98.2	1.3	937	0.1	90.0	2.9	
Nieuwrode	1.081	0	100	1.196	0	99.4	0.4	1.317	0	92.1	1.5	
Hauwaert	877	0	100	965	0	98.1	1.8	960	0	93.1	1.7	
Tielt	1.635	0	99.8	1.740	0	98.9	1.0	2.020	0	92.5	2.0	60
Meensel-Kiezegem	560	0	100	615	0	97.9	2.1	647	0	84.4	10.5	
Attenrode-Wever	636	0	100	634	0	97.2	2.8	721	0	89.6	3.7	
Glabbek-Zuurbemde	701	0	100	763	0.6	97.8	1.6	776	0	91.0	3.9	
Kapellen	654	0	100	686	0	98.5	1.3	693	0	93.5	2.2	
Molenbeek-Wersbeek	832	0	100	898	0	98.1	1.8	943	0	92.4	1.2	
Bekkevoort	1.145	0	100	1.254	0	99.4	0.5	1.553	0	91.6	2.1	

Rillaar	1.828	0	100	2.000	0.1	97.6	2.2	2.226	0.1	93.7	0	61
Langdorp	2.153	0	100	2.249	0.1	98.4	1.5	2.292	0.4	92.8	1.0	
Scherpenheuvel	2.306	0	100	2.407	0.5	94.3	5.0	2.760	0.1	87.4	6.1	
Messelbroek	437	0	100	496	0	97.8	2.2	571	0	90.9	2.6	
Testelt	1.138	0.1	99.9	1.217	0	97.1	2.9	1.220	0	89.9	3.8	
Zichem	2.171	0	100	2.308	0.04	97.2	2.8	2.515	0.3	77.9	15.1	
Kagevinne-Assent	1.474	0	100	1.595	0	98.3	1.5	1.697	0	93.4	0.7	
Webekom	469	0	100	445	0	99.8	0.2	453	0	91.6	0.9	
Schaffen	2.021	0	100	2.003	0	98.9	1.1	2.262	0	92.9	0.6	
Deurne	379	0	100	362	0	97.5	1.6	396	1.3	92.7	0.5	
L'écluse	489	83.0	17.0	436	83.9	8.2	7.6	424	71.7	4.9	21.2	62
Zétrud-Lumay	1.493	67.6	32.4	1.413	54.4	27.6	17.7	1.491	51.5	40.5	2.9	
Neerheylissem	1.331	92.9	7.1	1.485	90.5	0.3	9.1	1.577	86.5	0.3	7.4	
Opheylissem	782	96.8	3.2	812	93.6	0	5.4	849	91.6	0	2.9	
Leuven stad	30.278	8.0	91.6	31.198	3.5	66.7	29.3	35.893	4.8	60.6	28.0	63
Tienen stad	10.339	7.1	92.6	12.169	5.1	91.8	2.7	13.931	14.5	71.0	8.4	
Aarschot stad	4.053	0.3	99.5	4.375	0.3	93.9	5.7	5.378	1.1	86.9	5.6	
Diest stad	8.270	3.6	96.3	7.689	3.2	79.4	17.0	7.399	2.8	69.4	21.5	
ARRONDISSEMENT NIJVEL												64
Rebecq-Rognon	2.910	99.9	0.1	3.205	97.7	0.1	2.0	3.492	90.9	2.2	2.7	
Quenast	694	99.6	0.4	1.006	99.8	0.2	0	1.384	90.4	2.4	1.3	
Tubize	2.443	98.6	1.4	3.263	94.1	1.5	4.2	3.916	85.1	2.0	7.2	
Clabecq	545	93.9	6.0	675	86.8	0	13.0	946	88.3	5.5	0	
Oisquercq	469	99.4	0.6	542	94.6	0.4	5.0	555	90.1	2.3	0	

(d) werden overgeheveld naar het arrondissement Nijvel ingevolge de wet van 8.11.1962.

Braine-le-Château Wauthier-Braine Braine-l'Alleud Waterloo	2.451	99.3	0.6	2.869	96.3	0	3.6	3.207	92.4	0	2.5	65
	1.369	99.8	0.1	1.519	98.5	0	1.5	1.352	93.2	0	1.2	
	5.014	98.8	1.1	5.530	97.2	1.3	1.5	6.370	91.2	1.1	1.7	
	3.202	100	0	3.028	95.3	0.1	4.3	3.430	92.6	0	2.4	
Virginal-Samme Ittre Haut-Ittre Bornival Monstreux Opchain-bois-Isaac Lillois-Witterzée Baulers	1.388	100	0	1.511	98.0	0.2	1.6	1.761	93.0	0.1	0.6	66
	2.332	100	0	2.505	98.0	0	1.9	2.676	94.4	0	0.4	
	647	99.7	0.3	683	99.7	0	0.1	701	94.0	0	0	
	513	100	0	488	99.6	0	0.4	458	92.3	0	3.0	
	333	100	0	276	97.8	1.4	0.7	333	95.2	0	0	
	1.537	100	0	1.703	99.1	0.05	0.7	1.713	92.5	0.2	2.0	
	1.123	99.9	0.1	1.060	99.1	0	0.7	1.142	93.1	0	1.5	
	718	99.7	0.3	748	98.8	0	0.9	718	95.0	0.1	0.3	
Placenoit Ohain Lasne Chapelle Saint Lambert Maransart Couture Saint Germain Genval Rixensart Bierges Limal Limelette Ottignies Ceroux-Mousty Rosières	857	100	0	919	99.9	0	0.1	901	94.8	0	0.4	67
	2.478	99.9	0	2.864	98.7	0.3	0.7	2.730	95.4	0	0	
	1.841	100	0	1.963	98.9	0	1.0	2.008	95.6	0	0	
	486	100	0	512	98.6	0	1.4	583	95.4	0	0.3	
	732	100	0	811	99.4	0	0.6	781	96.0	0	0	
	1.113	100	0	1.179	97.2	0	2.7	1.239	94.8	0	0	
	1.336	99.6	0.4	1.498	98.6	0	1.1	1.621	92.8	0	1.7	
	975	100	0	1.049	99.4	0.4	0	1.148	92.1	0.3	2.3	
	1.417	100	0	1.641	97.2	0.1	2.5	1.882	92.1	0.05	2.6	
	591	100	0	693	98.8	0.3	0.9	669	94.3	0	1.0	
	1.316	99.8	0.1	1.546	98.8	0	1.2	1.665	94.1	0	0.7	
	1.442	100	0	1.507	98.5	0.2	1.2	1.405	94.4	0	1.1	
	575	98.3	1.7	600	94.2	0.7	5.0	532	83.8	1.9	10.9	

Vieux-Genappe Glabais Genappes Ways Loupoigne Thines Houtain Baisy-Thy Bousval Court St.-Etienne Mont St.-Guibert Hevillers	1.174	93.5	6.5	1.093	99.3	0	0.6	1.155	94.0	0	0.6	68
	895	100	0	977	99.5	0.5	0	914	95.4	0	0	
	1.720	100	0	1.576	97.2	0	2.7	1.709	92.8	0.5	2.2	
	586	100	0	632	97.6	0	2.4	661	92.3	0	1.8	
	1.085	100	0	1.178	100	0	0	1.380	94.3	0.1	0.6	
	372	100	0	359	100	0	0	351	93.4	0.3	0	
	922	100	0	1.045	99.4	0	0.1	989	94.1	0	0.5	
	2.159	100	0	2.492	99.5	0	0.4	2.526	94.8	0	0.5	
	1.480	100	0	1.355	99.2	0	0.7	1.367	93.1	0	1.7	
	2.543	99.9	0	3.196	98.4	0	1.5	3.370	94.6	0	0.5	
	862	97.9	2.1	1.024	95.8	0	3.3	1.208	91.5	0	1.2	
	731	99.0	0.4	786	98.7	0	1.0	799	94.4	0	0.9	
Sart Dame Avelines Villers-la-ville Marbais Tilly Mellery Gentinnies St Géry Cortil-Noirmont	1.460	100	0	1.908	99.7	0	0.3	2.067	94.5	0	0	69
	774	100	0	932	99.3	0	0.6	998	93.9	0	1.3	
	1.860	99.9	0.05	2.015	99.3	0	0.4	2.245	94.7	0.1	0.3	
	718	100	0	884	99.9	0	0.1	956	94.8	0	0	
	552	99.6	0.4	641	99.5	0	0.3	605	96.0	0	0	
	823	99.9	0.1	835	99.4	0.6	0	820	94.7	0	0.4	
	516	100	0	504	99.6	0	0	515	93.8	0	0.6	
	1.193	100	0	1.240	99.2	0.2	0.5	1.243	94.4	0	0.6	
Chastre-Villeroux-Blanmont Walhain Saint Paul Tourinnes Saint Lambert Thorembais St Trond Orbais Mal�ves Saint Marie Wastinnes Nil Saint Vincent Saint Martin Corbais	1.428	100	0	1.510	99.7	0	0.3	1.620	94.5	0	0.4	70
	1.703	100	0	1.821	99.7	0.05	0.3	2.015	96.8	0	0	
	1.655	100	0.1	1.570	99.6	0	0.2	1.822	94.9	0	0.2	
	1.000	99.9	0.1	1.077	100	0	0	1.125	95.7	0	0	
	796	100	0	815	100	0	0	836	95.3	0	0	
	880	98.9	0.7	851	99.6	0	0.2	996	94.6	0	0.6	
	1.310	100	0	1.285	99.7	0	0.2	1.372	94.5	0.3	0.2	
	570	100	0	615	99.8	0	0.2	663	94.6	0	0.3	

Corroy-le-Grand	1.558	99.7	0.2	1.578	99.0	0.1	0.8	1.542	94.3	0	0.4	71
Chaumont-Gistoux	1.734	100	0	1.873	99.5	0	0.3	1.735	95.0	0	0.2	
Opprebais	1.667	100	0	1.550	96.1	0	0.3	1.578	94.1	0	0.8	
Incourt	778	100	0	805	99.6	0.2	0.4	754	94.4	0	0.8	
Longueville	875	100	0	806	99.4	0	0.4	804	94.3	0	0	
Bonlez	825	99.6	0.4	759	97.4	0	2.6	616	97.1	0	0	
Dion-le-Mont	775	100	0	770	99.5	0	0.5	722	94.3	0	0.5	
Dion-le-Val	414	100	0	368	91.6	0	1.9	419	92.8	0	0.2	
Grez-Doiceau	2.839	99.5	0.3	2.587	97.1	0.03	2.8	2.668	93.2	0	0.8	
Biez	728	99.7	0.3	627	97.8	0.5	1.7	638	96.7	0	0.5	
Roux-Mirroi	744	100	0	612	99.2	0	0.2	697	95.0	0	0.1	
Pièrebais	1.200	99.8	0.2	1.180	99.2	0.6	0	1.097	96.2	0	0.8	
Archennes	633	100	0	646	94.9	0.5	4.3	653	93.4	0.1	1.2	72
Bossut-Gottechain	1.380	99.0	1.0	1.506	94.9	0.6	4.4	1.434	90.2	0	5.5	
Nodebais	586	100	0	529	96.6	0.4	3.0	543	91.3	0	2.8	
Tourinnes-la-Grosse	1.268	100	0	1.168	98.3	0	1.4	1.244	93.6	0	0.5	
Beauvechain	1.743	99.7	0.3	1.844	97.7	2.0	0.3	1.848	91.0	0.2	2.7	
Hamme-Mille	904	99.8	0.1	1.012	95.5	0	4.4	1.070	88.7	3.1	1.5	
Nethen	1.286	99.6	0.4	1.458	96.9	0	3.1	1.542	89.1	0.7	3.9	
Melin	1.623	100	0	1.746	96.8	0.05	3.1	1.628	93.0	0	1.6	73
Saint Remy Geest	662	100	0	691	98.0	2.0	0	706	94.7	0	0.3	
Saint-Jean-Geest	718	100	0	818	98.3	0	1.7	821	96.5	0	0.1	
Piértrain	1.262	100	0	1.402	99.0	0.1	0.8	1.387	93.8	0.9	0	
Noduwez-Linsmeu	1.463	100	0	1.449	98.3	0	1.7	1.558	92.4	0	3.0	

Dongelberg	645	99.7	0.3	629	100	0	0	0	580	92.4	0.3	0.3	74
Lathuy	719	100	0	719	98.2	0	1.8	0	797	91.8	0	1.2	
Jodoigne	3.609	100	0	3.833	97.5	0.3	2.1	0	4.308	93.0	0.2	2.7	
Jodoigne-Souveraine	771	99.9	0.1	708	99.7	0.3	0	0	646	95.5	0	0.5	
Jauchelette	586	100	0	519	95.6	0	0.2	0	462	93.3	0	1.1	
Glimes	788	100	0	760	99.6	0.3	0.1	0	738	93.6	0	0.9	
Bonal	486	100	0	441	99.8	0	0	0	449	97.3	0	0	
Autre Eglise	930	100	0	980	98.9	0	1.0	0	934	96.5	0	0	
Huppaye	1.043	100	0	1.055	99.6	0	0.4	0	1.149	93.7	0	0.4	
Enines	395	99.0	1.0	421	98.6	0	1.4	0	450	92.7	0.2	1.1	
Jauche	1.046	100	0	1.206	99.7	0.2	0.1	0	1.306	95.2	0	0	
Marilles	1.051	100	0	1.022	100	0	0	0	1.063	95.5	0	0.5	
Orp-le-Grand	1.421	100	0	1.548	99.7	0.1	0.2	0	1.650	95.0	0	0.6	
Thorembais-les-Béguines	918	100	0	900	99.9	0	0	0	889	94.9	0	0.4	75
Mont Saint André	897	100	0	836	99.8	0.1	0.1	0	773	95.3	0.1	0.8	
Geest-Gerompont-petit-Rosière	1.130	99.9	0.1	977	99.7	0	0.1	0	949	95.4	0	0.2	
Folx-les-Caves	544	100	0	619	100	0	0	0	641	95.3	0.1	0	
Jandrin-Jandrenouille	1.195	100	0	1.161	99.5	0	0.1	0	1.203	95.6	0	0.3	
Ramillies-Offus	811	100	0	731	99.9	0	0.1	0	787	70.5	0	0.2	
Grand-Rosière-Hottomont	721	100	0	636	99.4	0	0.5	0	632	95.7	0	0.5	
Noville-sur-Mehaigne	796	100	0	783	99.9	0	0	0	786	94.5	0	0	
Perwez	2.344	99.9	0	2.342	99.8	0.04	0.1	0	2.548	94.9	0	0.5	
La Hulpe	1.645	91.0	8.9	1.860	84.2	8.2	7.1	0	2.020	79.7	6.8	6.9	76
Waver stad	5.760	99.4	0.4	6.077	94.7	0.2	4.8	0	6.847	90.6	0.2	4.0	77
Nijvel stad	8.452	99.3	0.4	9.009	97.4	0.5	1.7	0	10.168	92.7	0.2	2.1	78

Bij de groepering van de Brabantse gemeenten in rekruteringsgebieden hielden we, zoals reeds gezegd, rekening met hun ligging, karakter en taalbestand. Dit impliceerde dus dat we rurale gemeenten poogden te groeperen met nabijgelegen dorpen met gelijkaardige taalverhoudingen. We baseerden ons daartoe steeds op het percentage franstaligen. Met de categorie tweetaligen hielden we zelden rekening, gezien de tellingen van 1866 en 1880 naar de talenkennis en niet naar het dagelijks gebruik van beide talen informeerden, zodat deze gegevens minder waardevol zijn als verfransingsmeter. Voor het gros der gemeenten leverde deze groepering geen problemen op : zij telden geen of nauwelijks enkele franstaligen in Vlaams-Brabant enerzijds, en geen of nauwelijks enkele nederlandstaligen in Waals-Brabant anderzijds.

**INDELING DER RURALE GEMEENTEN VAN VLAAMS-BRABANT
VOLGENS DE AANWEZIGHEID VAN FRANSTALIGEN (%)**

gemeenten met	1846	1866	1880
0 % franstaligen	47.8	43.4	48.3
0.1-1 % franstaligen	30.7	40.0	36.2
1-3 % nederlandstaligen	11.2	9.7	10.6
meer dan 3 % franstaligen	10.2	6.8	4.8
	100.0	100.0	100.0

Slechts een gering aantal dorpen telt meer dan 3% eentalig Franse inwoners. Hieronder vallen vooreerst de taalgrensgemeenten, bijeengebracht in de groepen 48 en 62. Deze vertonen een sterk franstalig karakter. Hun buurgemeenten werden om diezelfde reden gegroepeerd : het aantal franstaligen was er hoger dan in de rest van Vlaams-Brabant (groepen 37 en 56). De verklaring van de ligging nabij de taalgrens is uiteraard niet in te roepen om de relatief sterke aanwezigheid van franstaligen te verklaren in gemeenten als Heverlee, Kessel-Lo en Vaalbeek (groep 54). Wellicht speelde de aanwezigheid van de universiteitsstad Leuven hierin een determinerende rol : het omringende platteland werd residentieel woongebied voor franstalige academici.

Wanneer we de nederlandstalige aanwezigheid in Waals-Brabant nagaan, bemerken we een veel minder genuanceerd taalbeeld dan in Vlaams-Brabant. De taalhomogeniteit is er groter en het aantal gemeenten met nederlandstaligen kleiner :

**INDELING DER RURALE GEMEENTEN VAN WAALS-BRABANT
VOLGENS DE AANWEZIGHEID VAN NEDERLANDSTALIGEN (in %)**

gemeenten met	1846	1866	1880
0% nederlandstaligen	65.7	62.8	73.3
0.1-1% nederlandstaligen	27.6	31.4	18.1
1-3% nederlandstaligen	3.8	4.8	5.7
meer dan 3% nederlandstaligen	2.8	0.9	2.8

Opvallend, maar niet verwonderlijk, is eveneens de linguïstische tegenstelling stad-platteland in Vlaams-Brabant enerzijds, in Waals-Brabant anderzijds : terwijl de Vlaams-Brabantse steden zich duidelijk onderscheiden van het platteland door een hogere graad van frans- en tweetaligheid (vb. Leuven en Tienen), is er qua percentage nederlandstaligen nauwelijks een onderscheid te maken tussen de Waals-Brabantse steden en hun platteland.

TABEL II :

TAAALVERHOUDINGEN IN DE OVERIGE BELGISCHE PROVINCIËS
(1846 - 1866 - 1880)(6)

Arrondissementen	aantal inw.	% F	% N	aantal inw.	% F	% N	% F.N	aantal inw.	% F	% N	% F.N
ANTWERPEN											
<i>arr. Antwerpen</i>											
stad Antwerpen	88.487	4.4	92.6	117.269	2.0	89.1	7.5	169.112	3.5	74.8	12.1
platteland	101.103	1.0	98.8	118.142	0.3	94.4	4.8	154.139	0.5	84.3	8.2
(Boom)				(10.347)	(0.2)	(92.8)	(6.9)	(12.657)	(0.2)	(86.9)	(6.0)
(Borgerhout)				(10.884)	(0.5)	(90.5)	(7.6)	(20.268)	(0.3)	(83.0)	(7.3)
<i>arr. Mechelen</i>											
stad Mechelen	29.693	5.0	94.5	34.205	2.4	77.4	19.5	42.381	2.1	75.1	15.4
stad Lier	13.849	0.2	99.7	15.128	0.8	91.0	7.8	17.133	1.0	84.0	8.2
platteland	72.681	0.2	99.8	75.968	0.1	96.6	3.2	83.524	0.1	90.2	3.9
<i>arr. Turnhout</i>											
stad Turnhout	14.396	0.8	99.2	13.590	0.2	92.5	7.2	16.670	0.2	83.4	9.7
platteland	86.145	0.4	99.5	91.305	0.07	96.6	3.0	94.273	0.1	90.7	3.4
(Geel)	(10.234)	(1.7)	(98.2)	(10.129)		(94.5)	(5.4)				
OOST-VLAANDEREN											
<i>arr. Aalst</i>											
stad Aalst	17.226	3.5	96.4	18.580	1.1	88.6	9.9	20.679	2.2	79.3	11.9
stad Geraardsbergen	7.896	1.4	98.5	8.852	1.4	87.6	10.9	9.395	1.0	79.7	14.2
stad Ninove	4.737	0.8	99.1	5.563	0.2	80.9	18.2	6.581	0.1	75.9	17.9
platteland	108.392	0.2	99.7	110.007	0.2	97.0	2.7	116.718	0.1	89.5	5.5

[illegible]

T.G. (1) Amougies	855	97.8	2.2	727	87.3	1.9	10.7	829	2.5	70.1	20.5
Orroir	736	87.4	12.6	675	88.7	10.1	1.2	611	77.1	3.9	14.7
Ruseignies - Rozenaken	887	77.4	22.5	735	80.4	14.0	5.6	655	-	2.7	92.2
WEST-VLAANDEREN											
arr. Diksmuide											
stad Diksmuide	3.894	0.6	99.4	3.905	-	86.0	13.6	4.106	0.1	81.6	14.7
platteland	43.097	0.04	99.9	42.059	0.05	97.3	2.5	44.472	0.03	89.3	5.6
arr. Veurne											
stad Veurne	4.692	0.6	99.0	4.548	0.5	81.2	18.3	5.083	0.6	75.1	19.7
stad Nieuwpoort	3.359	3.0	96.9	2.920	0.4	91.1	8.3	3.123	0.4	79.6	15.0
platteland	22.693	0.2	99.7	23.239	0.1	95.8	3.5	24.691	0.1	88.5	6.2
arr. Oostende											
stad Oostende	14.264	4.6	92.3	15.843	1.4	74.8	22.9	19.307	2.9	67.1	21.9
platteland	29.742	0.2	99.8	31.654	0.1	98.9	0.9	35.595	0.05	89.9	4.5
arr. Roeselare											
stad Roeselare	10.976	0.3	99.7	13.674	0.2	96.2	3.3	17.219	0.2	79.2	14.3
stad Izegem	8.184	0.2	99.8	8.085	0.04	84.7	15.2	9.113	0.1	90.7	4.2
platteland	65.473	0.07	99.9	61.893	0.04	94.3	5.3	58.664	0.02	90.3	4.8
stad Ingelmunster								5.749	0.2	86.5	7.8
arr. Tielt											
stad Tielt	11.927	0.1	99.9	10.108	0.07	89.9	9.9	9.779	0.2	85.5	9.6
platteland	60.120	0.02	99.9	56.493	0.06	95.0	4.9	58.605	0.04	89.1	6.3

(1) Taalgrensgemeenten overgeheveld naar de provincie Henegouwen (arr. Doornik) (wet van 8.11.1962).

[illegible]

(2) Overgehevel naar provincie Henegouwen (8.11.1962).

T.G. (3) Stad Waasten	5.399	95.7	4.3	3.197	93.5	3.0	3.4	3.510	77.6	4.9	12.4
Neerwaasten	718	99.3	0.7	621	1.1	85.8	13.0	776	81.0	14.4	0.4
Komen	3.432	90.3	9.7	3.548	74.6	22.7	2.6	4.209	63.0	26.9	5.2
Houtem	1.096	88.2	11.8	1.233	57.6	4.7	37.5	1.175	46.6	13.9	35.1
Ploegsteert	—	—	—	2.252	81.3	6.1	12.5	2.632	72.8	3.8	18.2
uitzonderingen :											
Hollebeke	580	23.8	76.2	681	9.1	89.9	1.0	773	7.2	76.4	10.6
Wijtschate	2.951	16.6	83.4	3.188	6.2	61.3	32.5	3.378	2.5	58.7	32.8
Zandvoorde	733	59.1	40.9	756	22.7	28.6	47.2	886	27.6	51.7	15.2
Mesen	1.423	25.5	74.5	1.487	5.0	22.3	68.6	1.554	12.3	38.4	44.6
Nieuwerkerke	2.606	24.9	75.1	2.424	22.2	57.7	19.6	2.496	13.8	40.6	40.3
LIMBURG											
arr. Hasselt											
Stad Hasselt	9.613	3.2	96.7	10.247	3.0	81.7	13.6	12.192	2.7	74.1	17.0
Stad Sint-Truiden	11.013	6.0	93.9	10.362	1.0	82.7	15.7	11.542	46.9	23.8	1.7
Platteland	56.738	1.2	98.8	59.912	0.8	94.6	4.5				
T.G. (4) Corswarem	468	88.3	10.7	504	75.6	10.3	13.7	616	79.5	—	14.0
uitzonderingen :											
Montenaken	1.032	0.9	99.1	1.238	5.8	86.9	6.9	1.392	2.6	59.8	31.5
Vorsen	197	23.8	76.1	206	8.7	10.2	80.6	274	12.4	12.4	67.9
Leopoldstad				1.881	11.0	58.3	30.0	1.871	14.5	49.6	28.8
arr. Maaseik											
Stad Maaseik	4.356	1.1	98.8	4.454	0.6	83.3	14.9	4.354	0.9	49.5	39.0
Platteland	32.637	0.3	99.7	35.127	0.2	94.4	4.7	37.596	0.1	88.5	5.6

(3) Overgeheveld naar provincie Henegouwen (8.11.1962).

(4) Overgeheveld naar provincie Luik (arr. Waremmes) (8.11.1962).

<i>arr. Tongeren</i>	6.371	1.6	98.2	7.041	2.3	80.3	16.8	8.225	3.2	82.5	8.5
<i>stad Tongeren</i>	58.639	3.5	96.5	60.953	1.5	93.5	4.6	64.965	0.7	85.3	6.7
<i>platteland</i>											
<i>T.G. (5)</i>	956	0	97.5	1.121	94.4	—	5.4	1.117	79.9	0.2	14.0
<i>Bitsingen</i>	1.217	99.3	0.4	1.442	91.5	0.07	8.0	1.556	92.7	—	1.5
<i>Eben-Emaal</i>	895	88.1	11.8	933	96.9	1.6	1.5	861	81.9	—	12.1
<i>Ternaaien</i>	957	99.5	0.3	1.032	89.8	4.0	6.1	1.183	68.5	0.8	25.6
<i>Rukkelingen</i>	1.683	99.2	0.8	1.754	95.7	—	4.0	1.705	92.7	2.3	1.6
<i>Wonck</i>	370	100	—	420	88.8	0.5	10.5	433	87.3	0.9	8.8
<i>Wouteringen</i>											
<i>uitzonderingen :</i>											
<i>Herstappe</i>	135	6.7	93.3	147	82.3		15.6	135	77.0	—	14.8
<i>Rutten</i>	1.029	7.2	92.6	979	10.3	88.9	0.4	1.135	0.8	71.8	22.0
<i>Suizen</i>	465	19.6	80.4	560	30.0	61.4	8.6	588	—	22.6	—
HENEGOUWEN											
<i>arr. Ath</i>											
<i>stad Ath</i>	8.639	95.8	4.1	8.254	96.7	0.5	2.6	9.301	91.3	0.9	2.4
<i>stad Chièvres</i>	2.918	99.9	0.1	3.100	98.3	0.7	0.2	3.295	95.1	—	0.9
<i>platteland</i>	78.254	98.7	1.2	77.457	97.8	0.9	1.2	77.484	94.1	0.9	0.9
<i>T.G. (6) Everbeek</i>	3.855	2.5	97.3	3.525	1.8	93.5	4.7	3.603	0.4	42.5	52.1
<i>uitzonderingen :</i>											
<i>Flobecq</i>	5.140	95.4	4.6	4.604	94.4	3.6	1.9	4.224	87.2	4.1	4.9
<i>Ellezelles</i>	5.618	89.5	10.2	5.459	83.2	8.6	8.2	5.314	83.1	9.7	3.0

(5) Taalgrensgemeenten overgeheveld naar de provincie Luik (arr. Luik) (wet van 8.11.1962).

(6) Taalgrensgemeenten overgeheveld naar de provincie Oost-Vlaanderen (arr. Oudenaarde) (idem wet).

[illegible]

	Inw. 1846	% F	% N	% D	Inw. 1866	% F	% N	% D	% F-N	% F-D	% N-D	Inw. 1880	% F	% N	% D	% F-N	% F-D	% N-D
LUIK																		
arr. Huy	8.871	99,4	0,4	0,1	11.008	97,4	0,5	0,2	1,2	0,4	—	12.496	92,9	0,1	0,1	1,3	1,1	0,02
stad Huy	66.537	99,9	0,05	0,1	69.866	99,4	0,1	0,05	0,2	0,1	0,01	77.469	94,4	0,04	0,1	0,3	0,3	0,01
platteland																		
arr. Luik																		
stad Liège	75.961	94,2	4,7	0,8	99.129	84,2	3,5	0,8	8,3	2,6	0,04	123.131	80,0	3,4	1,4	7,0	2,8	0,05
stad Visé	2.409	97,4	1,5	1,1	2.526	92,7	0,9	0,2	5,1	0,7	—	2.820	85,6	2,7	0,1	4,6	0,7	0,03
platteland	142.901	98,7	0,8	0,5	183.004	94,5	2,2	1,0	1,6	0,4	0,04	225.909	87,4	2,1	1,1	2,6	1,0	0,05
T.G.(8) : 's Gravenvoeren	1.402	5,6	84,1	0,2	1.193	7,4	86,3	1,3	3,0	24,7	0,2	1.292	7,0	71,2	0,1	10,0	0,6	0,1
Moelingen	536	40,8	59,1	—	505	10,5	64,3	—	—	—	—	453	5,7	65,8	—	22,9	—	0,2
ultz. :	1.463	100	—	—	1.896	92,8	5,8	0,9	0,3	0,1	—	2.520	70,1	5,8	—	10,2	7,8	—
Montegnée	NIET IN 1846				3.451	96,3	2,6	0,1	0,9	—	—	4.896	86,1	7,3	0,2	1,3	0,04	—
Saint Nicolas	2.146	98,9	0,6	0,5	3.044	88,3	6,0	1,8	2,8	1,0	0,5	4.536	72,0	16,1	4,5	0,7	0,5	0,1
Tilieur	1.666	77,7	16,6	5,5	3.107	64,3	23,6	4,6	3,5	2,8	0,6	4.311	65,4	16,9	3,6	5,5	1,9	0,1
Angleur	1.394	97,8	1,8	0,3	2.554	91,0	7,3	1,0	0,2	—	0,3	4.357	82,6	4,4	1,7	4,0	1,3	0,1
Paifve	279	99,6	0,3	—	319	86,5	11,6	0,3	1,2	0,3	—	352	86,6	—	—	6,5	—	—
Berneau	555	95,1	4,9	—	458	87,5	12,0	—	0,2	0,2	—	460	87,6	4,8	—	2,8	0,4	—
(Seraling)	10.540	96,9	0,1	3,0	19.451	86,5	6,2	4,8	1,2	1,1	0,04	27.407	80,2	1,6	3,1	5,1	2,7	0,2
(Herstal)												11.378	90,5	0,9	0,1	2,7	0,6	—
arr. Verviers																		
stad Herve	3.615	99,8	0,1	0,05	4.012	96,9	0,2	0,1	1,3	1,3	—	4.616	91,1	0,2	0,2	2,5	1,3	—
stad Limbourg	1.763	98,5	0,8	0,7	2.049	88,1	1,6	3,0	5,3	1,9	—	4.118	63,0	1,0	3,4	—	24,3	1,6
stad Stavelot	3.902	99,7	0,1	0,2	3.974	97,3	0,1	1,1	0,2	1,8	—	4.287	90,5	—	2,9	0,1	0,9	—
stad Verviers	23.363	98,7	0,3	0,9	32.011	91,9	0,7	3,8	0,5	2,8	—	40.944	83,4	0,3	2,6	1,1	7,1	0,1
platteland	69.238	86,8	9,5	3,5	89.782	82,4	3,7	7,4	2,2	3,4	0,4	101.417	77,4	2,6	7,0	2,9	4,8	0,1

(8) Taalgrensgemeenten overgeheveld naar de prov. Limburg (arr. Tongeren) (wet van 8.11.1962).

T.G. (9) : Remersdaal		NIET IN 1846																
Teuven		540	5,2	94,8	—	504	3,4	88,7	0,4	6,3	0,2	548	0,4	72,8	1,3	16,2	2,2	2,0
St.-Maartens-Voeren		1.170	3,6	95,7	0,7	660	5,1	83,9	3,0	6,1	1,5	664	3,5	62,9	1,9	24,4	1,5	0,3
St.-Pieters-Voeren		486	3,9	96,1	—	1.108	5,1	83,6	0,2	10,6	0,1	1.005	5,8	85,9	0,6	4,4	—	0,5
ultz. :						395	3,0	73,9	—	22,3	0,5	365	5,7	45,5	1,1	42,7	0,3	—
Aubel		3.202	43,0	56,5	0,5	3.048	34,2	47,5	0,5	16,7	0,4	3.046	20,1	19,5	0,2	54,1	0,2	0,6
Hombourg		1.673	8,3	89,6	1,9	1.257	2,6	42,4	0,9	13,0	0,6	1.348	0,4	84,9	1,4	8,3	1,0	—
Sippenaken		400	13,5	48,5	38,0	332	5,4	13,8	71,7	0,3	8,1	319	4,4	14,1	56,4	2,8	17,2	—
Gemenich		1.189	1,4	95,7	2,8	1.422	1,3	6,5	86,7	0,6	4,6	1.886	0,8	5,2	75,9	10,6	10,5	0,1
Balen		2.220	45,8	52,0	2,2	2.691	36,3	39,6	0,1	23,8	0,1	2.036	14,6	2,2	69,5	—	10,0	—
Henri-Chapelle		1.365	85,0	14,5	0,4	1.384	22,4	2,7	46,8	3,2	24,1	1.537	17,3	4,9	40,3	0,4	31,2	0,4
Membach		751	11,2	—	88,8	846	10,6	—	85,5	—	3,9	817	9,8	—	57,8	0,6	27,8	—
Montzen		961	2,5	0,4	97,1	1.725	4,9	5,4	62,5	1,1	24,5	1.715	7,9	13,3	66,9	—	5,7	1,9
Moersnet		527	13,3	77,6	9,1	683	2,5	3,1	70,9	2,3	17,0	1.923	8,3	1,1	35,1	1,7	42,1	2,4
Weikenraedt		475	29,5	1,5	69,0	884	9,5	0,9	83,6	0,2	5,8	1.969	71,5	11,3	0,3	11,1	1,0	—
Clermont						10.456	94,2	0,2	0,5	1,2	3,8	11.842	90,5	0,1	0,4	1,0	2,9	0,01
(Disjon)																		
arr. Waremme																		
platteland		44.142	99,0	1,0	0,01	48.096	96,7	0,9	0,01	2,1	0,1	53.807	92,0	0,9	0,01	1,8	0,1	—
T.G.(10) : Attenhoven		821	0,4	99,6	—	1.065	0,4	93,6	—	5,9	0,1	1.232	—	83,9	—	9,4	—	—
Walshoutem		775	10,1	89,9	—	995	6,4	88,7	—	4,8	—	1.012	5,1	84,8	0,2	3,7	—	—
Landen		986	5,3	94,7	—	1.329	5,4	79,0	0,1	15,0	0,1	1.722	3,8	53,5	—	34,0	0,2	0,2
Neerwinden		406	1,7	98,3	—	408	3,2	91,2	—	5,6	—	453	2,0	82,8	—	9,3	—	—
Eliksem		202	2,5	97,5	—	230	95,2	—	—	4,8	—	255	2,3	86,7	—	3,5	—	—
Laar		363	3,0	97,0	—	418	1,7	96,2	—	2,1	—	472	2,5	80,3	—	12,9	—	—
Neerhespen		346	6,1	93,9	—	338	96,4	—	—	3,2	—	366	87,1	—	—	9,6	—	—
Neerlanden		331	0,9	99,1	—	347	1,1	94,5	—	4,3	—	393	91,3	—	—	4,6	—	—
Overhespen		270	100	—	—	369	0,5	95,7	—	3,8	—	383	88,8	—	—	8,9	—	—
Overwinden		381	6,6	93,3	—	408	3,2	83,8	—	13,0	—	456	2,0	59,4	—	34,4	—	—
Wazeren		159	2,5	97,5	—	185	54,0	—	—	48,9	—	221	5,0	40,7	—	48,9	—	—
Rumsdorp		117	100	—	—	150	0,7	99,3	—	—	—	148	0,7	85,1	—	9,4	—	—
Walsbets		132	28,8	71,2	—	195	13,8	67,7	—	18,5	—	234	8,5	45,7	—	39,3	0,4	0,4
Wasmont		537	19,0	81,0	—	690	5,2	38,7	—	56,1	—	836	3,7	51,8	—	37,6	—	—
Wanghe		186	14,5	85,5	—	236	83,5	—	—	2,5	—	212	86,3	—	—	6,6	—	—
ultz. : Rosoux-Crenwick		558	40,7	59,3	—	559	44,4	47,4	—	8,2	—	669	43,0	51,0	—	1,3	—	—

(9) Taalgrensgemeenten overgeheveld naar de prov. Limburg (arr. Tongeren) (wet 8.11.1962).

(10) Taalgrensgemeenten overgeheveld naar de prov. Brabant (arr. Leuven) (idem wet).

[illegible]

NAMEN																				
arr. Dinant																				
stad Dinant platteband	6.301 64.222	98.1 99.9	1.7 0.04		6.326 77.056	98.0 99.6	0.02 0.2	1.2 0.2					6.342 81.666	92.4 94.8	0.2 0.02	1.8 0.2				
arr. Namen																				
stad Andenne	5.143	99.9	—		6.448	99.7	0.05	0.1					7.253	94.4	—	0.3				
stad Fosse-le-Ville	3.191	100	—		3.708	100							3.399	95.7	—	—				
stad Namur	22.218	95.0	4.5		22.643	93.2	1.2	4.5					25.354	87.8	1.2	4.9				
platteband	110.300	99.9	0.07		126.590	99.5	0.1	0.3					138.184	94.9	0.05	0.3				
arr. Philippeville																				
stad Philippeville platteband	1.504 50.624	96.4 99.5	3.3 0.4		1.295 58.712	98.3 99.6	0.3 0.02	0.7 0.2					1.466 58.990	91.7 95.5	1.1 0.02	2.8 0.2				

INDELING VAN BELGIE IN ARRONDISSEMENTEN

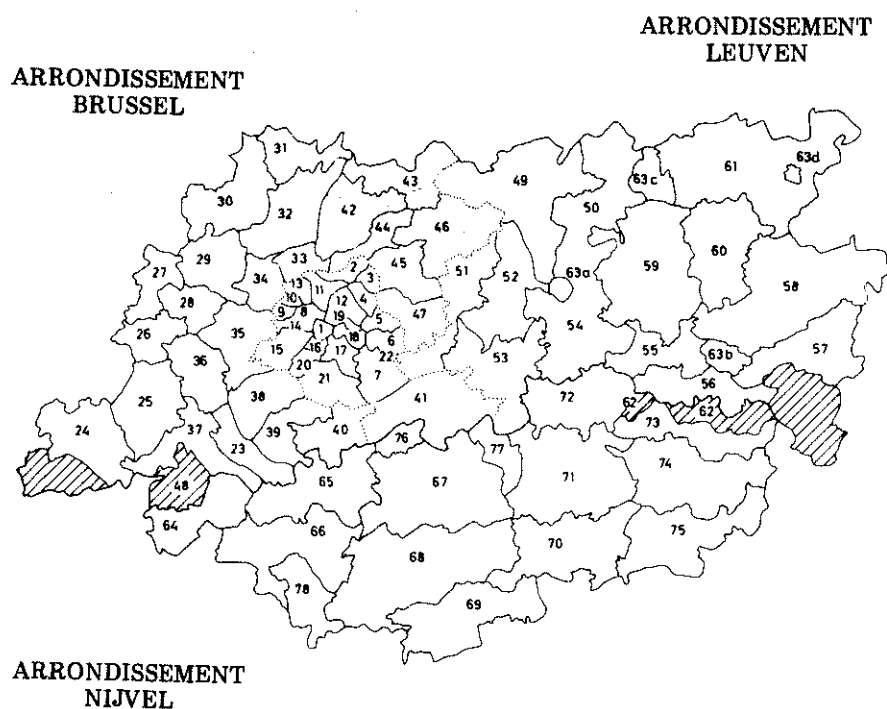

TAALGRENSGEMEENTEN :

- A. Amougnes, Orroir, Russeignies.
- B. Dottenijs, Herseaux, Luinghe, Moeskroen.
- C. Waasten, Neerwaasten, Komen, Houtem, Ploegsteert.
- D. Corswarem.
- E. Bitsingen, Eben-Emaal, Ternaaien, Rukkelingen, Wonck, Wouteringen.
- F. Everbeek.
- G. Bever, Sint-Pieters-Kapelle.
- H. 's Gravenvoeren, Moelingen.
- I. Remersdaal, Teuven, Sint-Maartens-Voeren, Sint-Pieters-Voeren.
- J. Attenhoven, Walshoutem, Landen, Neerwinden, Eliksem, Laar, Neerhespen, Overlanden, Overhespen, Overwinden, Wezeren, Rumsdorp, Walsbets, Waasmont, Wanghe.

1. Antwerpen	2. Mechelen	3. Turnhout	4. Aalst
5. Eeklo	6. Gent	7. St.-Niklaas	8. Dendermonde
9. Oudenaarde	10. Diksmuide	11. Veurne	12. Oostende
13. Roeselare	14. Tielt	15. Brugge	16. Kortrijk
17. Ieper	18. Hasselt	19. Maaseik	20. Tongeren
21. Aat	22. Charleroi	23. Bergen	24. Thuin
25. Zinnik	26. Doornik	27. Hoei	28. Luik
29. Verviers	30. Borgworm	31. Aarlen	32. Bastenaken
33. Marche	34. Neufchateau	35. Virton	36. Dinant
37. Namen	38. Philippeville		

KAART VAN BRABANT, INGEDEELD IN REKRUTERINGSGBIEDEN (*)

(*) Opgesteld op basis van : *Nouvelle Carte générale de la Belgique*, Etabl. Geograph. de Brux., Ph. Vandermaelen, 1845.
De cijfers korresponderen met de rekruteringsgebieden (tabel I).

Wanneer we op basis van tabel II per arrondissement de resultaten voor de verschillende steden en voor het platteland overlopen, valt onmiddellijk de hogere frans- en tweetaligheid op in de Vlaamse steden. Dit is uiteraard te verklaren door de aanwezigheid van een (minstens tweetalige) burgerij. Wat ons wel verbaasde was dat deze situatie haar gelijke vond in Wallonië : daar noteerden we immers relatief evenveel nederlandstaligen in Waalse steden als we franstaligen in Vlaamse steden noteerden.

Vergelijken we de verhoudingen frans- en nederlandstaligen op het Vlaamse en Waalse platteland, dan konstateren we dat ook hier de nederlandstaligen in Wallonië minstens even sterk vertegenwoordigd waren als hun franstalige tegenhangers in Vlaanderen. Dit staat dan ook in fel contrast met de linguïstische konstellatie van Vlaams- en Waals-Brabant : op een totaal van 20 Vlaamse arrondissementen waren er 16 (1846), resp. 17 (1866) en 18 (1880) met 1% of minder franstaligen. In Wallonië waren de verhoudingen qua nederlandstalige vertegenwoordiging de volgende : 15 (1846 en 1866), resp. 13 (1880) op een totaal van 18 arrondissementen. Het percentage tweetaligen daarentegen is duidelijk hoger in Vlaanderen : in 1866 hadden 14 op de 20 arrondissementen meer dan 3% tweetaligen, in 1880 hadden alle 20 arrondissementen er meer dan 3%, terwijl in Wallonië de arrondissementen Charleroi (1866) en Soignies (1880) met 3,2% en 3,4% de maxima afbakenden. Dit is uiteraard niet verwonderlijk : de sociale druk tot het aanleren van de Franse taal in Vlaanderen bestond niet in Wallonië m.b.t. het Nederlands. Het zou ons te ver leiden tabel II meer in detail te bespreken. Ten slotte was het slechts onze bedoeling een hulpinstrument af te leveren, vatbaar voor verdere interpretatie en kritiek. Zonder in bijzonderheden te treden, willen we dus slechts wijzen op enkele opmerkelijke resultaten, zoals 1) het sterk nederlandstalig karakter van de Voergemeenten, het sterk taalgemengd beeld van het noordelijke en oostelijke deel van het arrondissement Verviers; de opzienbarende taalverschuivingen in dit gebied (vb. Hombourg); 2) het franstalig overwicht in de streek Komen-Moeskroen en de even verbazingwekkende taalverschuivingen in deze omschrijving (vb. Neerwaasten, Houtem).

Verder onderzoek is echter nodig om voorgaande en andere resultaten te interpreteren. Wij beperkten er ons toe de gegevens te vergaren, te verwerken en dusdanig te groeperen dat ze de basis kunnen vormen voor verder onderzoek.

HET BRUSSELSE NEDERLANDS DIALECT

door

Adolf VAN LOEY

(V.U.B. - Germaanse filologie)

Een dialect is een in hoofdzaak regionaal, ook wel eens sociaal bepaalde variant van een taal. Wat bij het horen van een dialect frappeert is de uitspraak en in zekere zin een bepaald woordgebruik.

In het woordgebruik valt het folkloristische op (eigenaardige beeldspraak, sappige gezegden, vulgarismen), ook wel eens de vakwoordenschat van een ambacht, maar exclusief plaatselijk kenmerkend zijn dergelijke lexicale elementen niet.

In de uitspraak vindt men het foneemsysteem. Een foneem is een spraakklank met betekenisonderscheidende functie : zo bijv. verschillen in het Nederlands *bak* en *boek*, maar *bak* met Brabantse palatale *a* of met Hollandse velare *a* bevat een extrafonologische variant, geen foneem; in het Brussels is de korte *oe* in *koek* 'koek' fonologisch relevant tegenover de lange *oe* in *koe:k* 'kaak', maar de korte *oe* in *boek* en de lange *oe* in *boer* in het Nederlands vormen geen fonologische oppositie. Het foneemsysteem is typerend voor een dialect. De klank- en vormleer van Mazereel 1931 behoort door een aan de eisen van de huidige wetenschap beantwoordende studie dringend te worden vervangen (1).

Diachroon gezien hebben de dialecten hun huidige kenmerken gekregen tijdens en na een eeuwenlange ontwikkeling van de streek-

(1) Over het Brusselse Frans raadplege men het degelijke werk van Hugo Baetens Beardsmore (1971), tevens over de interferentie in de Brusselse tweetaligheid. Over de nuance *bilinguisme* (= twee moedertalen) en *diglossie* (= moedertaal plus aangeleerde taal) zie mijn opstel in *Etudes germaniques*, t. 13, pp. 289-302 (Paris, 1958).

talen van onze Germaanse voorouders. Deze ontwikkeling vertoont behoud van oude elementen, interne innovaties, onderlinge wisselwerking van dialecten. Een dialect is dus niet verbasterde (zgn. slecht gesproken) taal; het bevat integendeel onschatbaar materiaal voor de synchrone en diachrone taalstudie, die tegelijk gepaard gaat met de plaatselijke geschiedenis.

Levert nu, voor de taalkundige, in dit opzicht de gezette studie van het woordgebruik en van de vakwoordenschat verrassend materiaal op, zo verwacht de taalkundige ook veel ontdekkingen van een ruim opgevatte studie van de fonemen van een dialect.

Een alzijdige studie van de hele klankleer van het Brussels "dialect" zou ons in dit opstel te ver voeren. We zullen ons tot het meest opvallende moeten beperken, t.w. wat in de klankleer het meest kenmerkend is voor Brussel : dit vinden we hoofdzakelijk bij de lange klinkers.

Als Brabants dialect verschilt het Brussels in de articulatie van de korte klinkers niet noemenswaard van het verwante taallandschap : de korte klinkers zijn gespannen en helder. Dit geldt voor de korte *i* en *u* (*dik, dun*), *e* en *o* (*bed, kot*), de palatale *a* (*dag*). Het verschil met het Oost- en Westvlaams en met het beschaafde Nederlands is opvallend.

De articulatie van de aangehouden duur van de lange klinkers echter geeft steeds en overal aanleiding tot geleidelijk afwijken, tot verschuiving en wijziging. De historische klankleer laat dit duidelijk zien.

Een voorbeeld of twee. Terwijl men door waarneming van rijmparen weet dat in het vroege Middelnederlands de lange *a*: (gerekt uit korte *a* in bijv. *vader*, of ontstaan uit *ê* in bijv. *dader*) reeds ongeveer zoals in het huidige Nederlands klonk, leert men uit de grafie *dat moct* 'dat maakt', anno 1390 te Mechelen, dat die *o* op intussen lang geworden *o*: uit *a*: wijst. Dit *moken* nu (met vele variaties) bestaat nog in vele dialecten; het is in en rondom Brussel lange *oe*: geworden (*moe:ken* 'maken', *sloe:pen* 'slapen', *bloe:re* 'bladeren', enz.).

De lange *i*: van middelnederlands *tijd, rijk* (vgl. voor de *ie* nog Frans *riche*), *wijn* (uit Latijn *vinum*) klonk zowat als huidig Nederlands *ie*. Het is in de 15de eeuw *ei* geworden, en klinkt thans *aai* in Brussel : *taait* 'tijd', uit welk stadium in Beersel en omgeving open *ê* (zoals in Frans *être*) : *têt* 'tijd' is ontstaan, hieruit in Lembeek *tiet*; — in het Leuvense in bepaalde woorden *ooi*: *pijn, wijd*.

Hoe ziet het huidige Brusselse foneemsysteem er uit ?

Daar dit opstel niet in de eerste plaats voor neerlandici-dialectologen bestemd is, nemen we voor een bevattelijke uiteenzetting onze toevlucht tot het volgende middel :

een (zinloze) mededeling in Brussels dialect, geschreven met de letters van het alfabet (bij gebrek aan fonetische tekens) en vertaald in het Nederlands. Na identificatie worden de fonemen in een tabel gerangschikt, met hun Nederlandse correspondenten.

De mededeling is : "teen (= tien) schoepen (= schapen) eite (= eten), in de greun (= groene) kuiken (= keuken) van een hoeisj (= huis) vol aisj (= ijs), gebrouken (= gebroken) biene (= benen) en puten (= poten) met blood (= bloed)".

In onderstaande tabel staan in de linkerheft van de kolom de Nederlandse fonemen, in de rechterheft het corresponderende Brussels :

	N	Br	N	Br	N	Br
1.	lief	leef	uur	eur	bloed	blood
			gruun	greun		
			(groen'			
2.	eten	eite	keuken	kuiken	gebroken	gebrouke
3.	steen	stien			poot	puut
4.	blazen	bloeze				

Aan de Nederlandse diftongen *ij/ei* resp. *ui* beantwoorden *aai* (*aaisj* = ijs, *raaik* = rijk) resp. *oei* (*oeisj* = huis, *oeit* = uit).

De aandachtige lezer zal opgemerkt hebben dat tegenover de Nederlandse gesloten (of hoge) vocalen, in het Brussels de vocalen wat meer open gearticuleerd worden : ndl. *ie*, *oe*, *uu* zijn in het Brussels *e*:, *o*:, *eu*: — ndl. *e*:, *o*: en *eu* zijn gediftonggeerd met als eerste component een nog meer open vocaal : *ei*, *ou*, *ui*; — daarentegen vernauwt de *é* (van *steen*) tot *ie*, en de *o*: (van *poot*, *boom* enz.) tot *uu*.

Verwijding van de oorspronkelijke Middelnederlandse articulatie zien we in mnl. *i*, 15de eeuw (en nog nieuw-ndl.) *ei* (nog steeds *ij* gespeld), thans dialectisch *aai* (dus van extreem gesloten *i*: naar extreem open : *raaik* 'rijk'; bij ndl. *ui* (uit mnl. *uu*) zien we eerst verwijding (*ui*) en daarna articulatie naar achter (*ooi*) : (h)*oois* 'huis' en tevens ook Brussels naar gesloten (*oei*) : (h)*oeis*. Dezelfde ontwikkeling

maar van meest open naar meest gesloten krijgen we bij *a*: blazen (over vroeger blaozen, blozen) Brussels bloe:ze.

In deze evolutie van de fonemen staan we voor een begrijpelijke, vanzelfsprekende beweging : van het ene uiterste (open c.q. gesloten articulatie) naar het andere (open naar gesloten : *a* : → *oe* : ; gesloten naar open : *i* : → *aai*), of een licht verschuiven in de graad van opening (*lief* → *leef*; *bloed* → *blood*; *gruun* → *greun*; *eten* → *eite*, *koken* → *kouke*, *keuken* → *kuike*; *steen* → *stien*, *boom* → *buum*).

Met het verschil van de graad van opening van de vocaal (ndl. *lief* : Brussels *leef*, mnl. *gruun* 'groen' : Brussels *greun*) gaat soms ook diftongering gepaard : de lange *i* : van mnl. *lîf* (dat 'leven', soms ook 'lichaam' betekent) wordt 15de-16de eeuw en is thans nog nieuwndl. diftong *ei* (dus met meer opening van de vocaal : /e/ en hierin spreiding over een begin met een component /e/ en een sluiting met een component /i/ : dus een enigszins andere ontwikkeling dan in het huidige *lief*, Brussels *leef*; zo ook wordt — tegenover mnl. vocalisch *huus* (lange *uu*), thans nieuwndl. diftongisch *huis* — het middelnederlandse vocalische *gruun* 'groen' huidig Brussels (vocalisch *gebleven*) *greun*.

Dit is een schijnbaar grillig gedrag. Een verklaring is er voors hands niet voor te geven, al zien we er wel factoren voor aanwezig. Vast staat intussen dat elke taal steeds in beweging is, dat na verloop van tijd wijzigingen zich hebben voorgedaan. We kunnen die wijzigingen constateren, maar niet steeds verklaren. De diftongering van *i* en *uu* heeft in de 15de - 16de eeuw o.m. in Brabant plaatsgehad; de opening in de articulatie van *lief* en *gruun* is veelal tot het Brussels beperkt en dagtekent van de 18de eeuw, zeker de 19de.

Het zou de moeite lonen, het foneemsysteem van Brussel samen met dat van de agglomeratie (Elsene, Etterbeek, Watermaal-Bosvoorde, Oudergem, Schaarbeek, Woluwe, Koekelberg, Vorst, Anderlecht) te vergelijken met het systeem van zeer nabijgelegen plaatsen zoals Ukkel, St.-Genesius-Rode, Jette, Meise, enz. Dan zal men opmerken dat typische kenmerken van de agglomeratie ook wel buiten deze voorkomen (Ukkel bijv. vertoont ze allemaal op de *uu* voor *oe* in *boom*, *lopen* enz. na : het is er *oe*; — St.-Genesius-Rode heeft al de kenmerken van Ukkel, maar de representant van *a* : in *graven*, *maan*, *haag*, *wagen* is naast open *o* : in deze woorden ook *eu*; Jette heeft *oe* naast *uu*, en *a* : naast *o* : in *graven*, *maan*, enz.; ook zo Meise). Dit geografische onderzoek, waarvoor tijd en plaatsruimte hier ontbreken, zou eens op systematische wijze moeten worden gedaan.

Wijzigingen in de structuur kunnen we dus waarnemen en formuleren; ze te verklaren, d.i. het hoe en het waarom vinden, ligt in het verleden, en dat onttrekt zich aan nauwkeurige waarneming. Maar dat betekent nog niet dat we voor een poging tot verklaring al bij de pakken moeten blijven neerzitten.

In het foneemsysteem van een dialect zien we vaak nog overblijfsels van vroegere taalstadia, zgn. relictten, een beetje zoals fossielen in de natuur, of lagen in de geologie. Zo zijn oudere stadia nog te vinden daar waar lange vocalen en diftongen voor sommige consonantgroepen zijn verkort.

Wie bijv. het huidige *greun* 'groen' tegenover de dialectische uitspraak van de plaatsnaam (ten Z. van Brussel) *Groenendaal* plaatst, t.w. *Grundoe:l* (d.i. *Grundaal*) vindt in deze *u* een verkorting (vóór de "dubbele" *n* in *Grun'ndaal*) van de voormalige lange *uu* in *grunen* (daal) 'groenen', thans *greun*. Deze uitspraak met kort *u* mogen we een "relict" noemen. Een gelijksoortige verklaring dringt zich ook op bij (hij) *zukt*, d.i. "zoekt", tegenover de tegenwoordige infinitief *zeuken* 'zoeken'.

Op een dergelijke wijze bewaart Brussels *zikte* 'ziekte' de verkorte (voormalige) *ie*: van *ziek*, thans *zeek* (vgl. *lief*, thans *leef*); voorts nog bewaart Brussels (hij) *roept* de verkorte *oe* van de infinitief *roe:pen*, thans *ro:pē*.

Wat aan de *ei* van *eite* 'eten' voorafgaat, t.w. *e*:, is thans verkort te vinden in (hij) *et* (uit *e:tt* = *etet*) 'hij eet'; — de voorloper van *kouke* 'koken', t.w. *o*: is te vinden, verkort, in (hij) *kokt*. Zo ook is *ö* in Brussels *nöske* 'neusje' verkort uit *eu* 'neus', ouder dan de tegenwoordige *ui* in Brussels *nuis*, d.i. 'neus'.

Zoveel dus over de gesloten reeks *ziek* (geworden *e*: *zeek*), bewaard als *i* in *zikte*, — *uu* van *gruun* (geworden *eu*: *greun*), bewaard als *u* in *Grun'ndaal*; — eveneens *eten* (thans *eite*), bewaard in (hij) *et*, — koken (thans *kouke*), bewaard in (hij) *kokt*, — *neus* (thans *nuis*), bewaard in *nöske* 'neusje'.

De gesloten articulatie Brussels *moe:ke* van *maken* is via *mo:ke* gepasseerd, en dit stadium *o*: is bewaard (zoals we boven al hebben gezien) in de verkorte vorm (hij) *mokt* 'maakt' (Mechelen anno 1390 dat *mocht*; vgl. anno 1482 Brussel de schrijfwijze *te mauckene*, d.i. te *mo:kene* 'te maken'; Van Loey 1972 II, blz. 34).

De gesloten articulatie *ie*: Brussels *stien* 'steen' is als korte *vo* vaal bewaard in *stintje* 'steentje'; nog (hij) *spi:ke* (bij *spi:ke* = speken

'spuwen'), (hij) *zwit* bij 'zweten'. Parallel hiermee : (hij) *lupt*, uit *luupen* d.i. 'lopen'.

Er valt tenslotte nog te wijzen op de verkorting van de diftongen *ei* (gespeld *ij*, bijv. smijten, slijpen) en *ui* (fluiten, buik, huisje). De uiteenzetting moet nodig wat langer uitvallen.

In Brussel is *ij* regelmatig *aai* geworden, denkelijk uit een (ouder) stadium *ei* : dit is misschien bewaard in het zeldzame (hij) *slept* 'slijpt' Vanden Driessche, 27, terwijl (hij) *smait* 'smijt', (het) *schaint* 'het schijnt', *mait* 'mijdt' (imperatief) verkorting van een jonger stadium *aai* laten zien.

Daarentegen zijn bij de diftong *ui* (thans *oei*) de verkorte vormen heus relictten van een ouder stadium *ooi*: naast hedendaags, infinitief, *floeite* 'fluiten' heeft men, verkort (hij) *floit* (uit een stadium *flooiten* tussen ouder *fleuiten* en veel jonger *floeite*); — gelijkwaardig is (uit het stadium *ui*) *kröske* 'kruisje' bij *kroeis* 'kruis', *öske* 'huisje' (nu 'het huisje van gemak', 'W.C.'), terwijl een klein huis heet *oeizjeke* of *oisjke*, jongere vormen uit een stadium *oei*, *ooi*, niet meer uit het stadium *eu* / *eui* bij *öske*.

Wie nu de inventaris van deze verkorte vormen nog eens wil overlopen, constateert bij (i) *zeek* : *zikte*, *greun* : *Grun-ndaal*, *rope* : (hij) *roept*, (ii) *eite* : (hij) *et*, *neuis* : *nöske*, *kouke* : (hij) *kokt*, (iii) *moe:ke* : (hij) *mokt* behoud van een uit een vorig stadium verkorte klinker (diachronisch verschil); —

daarentegen staat in (iv) *stintje* : *stien* ndl. 'steen', (v) (hij) *lupt* : *luupe* 'lopen' de verkorte vocaal in huidige synchrone relatie tot de gelijktijdige lange vocaal; — dit is ook het geval met de (vi) *aai* uit *ei* (smijten) : *smait*, enigszins ook met de nog bestaande (vii) *ooi* uit *ui* (flooite) : *floit* (naast eveneens Brussels *floeite* : *floit*).

De verklaring van het diachronisch verschil en de synchrone relatie moet in een verschil van tempo in de ontwikkeling van de vocaalverschuiving worden gezocht, in de vervoeging : in gelijkmaking veroorzaakt door verbale systeemdwang.

In de vocaalverschuivingen nl. zijn twee richtingen te ontwaaren :

1) de vroegere gesloten vocalen worden meer open : a) *lief* enz. wordt *leef* enz., *eten* wordt *eite*. Deze verwijding moet in Brussel in de 18de eeuw hebben plaatsgehad, maar in naburige dialecten is daar geen spoor van te bekennen, t.w. Aalst Colinet blz. 39, Leuven Goemans blz. 51, Aarschot Pauwels blz. 94 v. Op dit punt zondert Brussel zich af; van *leifde* 'leefde', *gebleiven* 'gebleven' nam J.F. Willems

akte in 1837, 37-39.

b) mnl. lange *i* en lange *uu* zijn via diftong *ei* en *ui* "gezakt" tot *aai* resp. achteruitgeschoven tot *ooi* (dit laatste daarna vernauwd tot *oei*). Brussel kent de verkorting niet van Aalst : (Colinet blz. 40) *pelken* uit ouder *peilken*, diminutief van huidig *poël* 'pijl', *velken* van *voël* 'vijl', — van Leuven : (Goemans blz. 51 v.) *wäfen* bij *woëf* 'wijf', *präken* bij *proës* 'prijs' — van Aarschot : (Pauwels blz. 94) (gij) *bet* bij *bate* 'bijten'. De Brusselse vormen zijn *smaït*, *schaïnt*, *mait*, nog *wafke* 'wijfje' (Mazereel blz. 44 v.) en sluiten bij de jongere diftong *aai* aan. — Het oudere stadium *ui* van de diftong is als *ö* of (ontrond) *e* bewaard in Aalst 39 *krept* bij *kreuipen* 'kruipen', *kresken* bij *kruis*, — in Aarschot 103 (hij) *flöt* bij *floate* (uit) *fleuite* 'fluiten', *bökpa:n* uit *beuik*, heden *boak* 'buikpijn', — in Leuven blz. 51 *döfken* bij 'duif', *ösken* bij 'huis' (thans *oe-ës*). — De thans in Brussel gebruikelijke vormen : (hij) *flöit* (kort; Vanden Driessche, 61), oorspronkelijk (mnl.) *fluutt* ← *flutet*, is bij de vormen met enkele consonant aangesloten : *floiten* (en hier heeft Brussel zich alweer van het omringende gedistancieerd), thans *floeiten*, terwijl het oudere stadium in de verkorting van *eui* (met de omringende dialecten : Aalst, Leuven, Aarschot) nog is bewaard in *möske* 'muisje', *kröske* 'kruisje', *vöst* 'vuist', *pöst* 'puist', Mazereel; 45.

2) Tegenover de "verwijding" van de gesloten vocalen staat een anders gerichte beweging, nl. "vernauwing" van de zeer open articulatie van mnl. lange *a*, in de 14de eeuw reeds *o*: geworden, zo (naast *oe*:) gebleven in omringende dialecten (Van Loey 1961; 235 v.v.), met *o*: in Aalst (Colinet 31), *oe*: in Leuven (Goemans 39), terwijl Aarschot (Pauwels 95) thans een (jongere) *ö* heeft uit ouder *o*:. — Met zijn *oe*:-uitspraak staat Brussel wel niet helemaal alleen, maar het onderscheidt zich toch daardoor van verscheidene omringende dialecten (2).

Tot welke tijd nu deze verschillende bewegingen opklimmen is meestal niet met nauwkeurigheid te bepalen : daarvoor ontbreekt eigentijds noteren vrijwel geheel; soms kunnen we, bij samenvval van twee fonemen en bij foutief (d.i. onetymologisch of ontraditioneel) herstel in de spelling, een aanwijzing vinden.

(2) De Mechelse zgn. zuivere *a*: (Ze hebben geklaagd dat er water staat in de straten van aan de statie tot aan 't klein seminarie) is uit een stadium *ö* van *o*: ontstaan dat misschien verband houdt met Aarschot : Van Loey 1961 : 196 v.v.

Op een uitspraak *ei* van *e*: wijst de uit J.F. Willems boven aangehaalde spelling *leifde*, *gebleiven* voor het begin van de 19de eeuw; — uit 1688 zou een uitspraak *ou* van *o*: dagtekenen in de spelling *eggenvoutsche wech* (oo. 1677) van *eggevoort* op de grens van Etterbeek en Elsene, — in 1770 werd te Boendaal (Elsene) de spelling *het Speul* gebruikt voor wat in 1666 *Het Spuel*, in 1860 *het Spoel* was, d.i. dialectisch *speule* = Brab. *spulen* 'spoelen': vgl. boven *greun* = Grun'ndaal (Van Loey 1933 : 319, 321).

Zoveel dus over een meer open uitspraak van de gesloten vocaal *uu*, van de halfgesloten *e*: en *o*:

Ter beantwoording nu van de vraag of we voor de (dialectische) ontwikkeling van de diftong (ndl. *ij* en *ui*) over gegevens beschikken, mogen we ons over enig materiaal verheugen.

De diftong *aai* voor *ij/ei* in het woord *drij* 'drie' lezen we in grafieën van de plaatsnaam *Drieboomen* (vanaf 1440) in Ukkel anno 1636 *draeyboom*, 1642 *het Raboomvelt*; — in Ukkel 1654 *Tournaykenvelt* naast *Ter heyken* (te der eiken 'eikeboom'), — nog aldaar 1836 *luyseck* naast 1601 *luyseycke* (Van Loey 1933 : 321 alwaar ook *ei* en *ou* in *a* samenvallen).

Een spelling *a* voor *ou* (in de ontwikkeling *ou* naar dialectisch *a*:) zien we in : St.-Pieters-Woluwe anno 1771 *gaedelle* = 1751 *goudelle* = 1370 *Gaude dal* (De Coninck, 1972 : 40). Vgl. nog anno 1709 *Avergem*, anno 1729 *Avregom* = Oudergem (Lefebvre 1968 : 15). Maar ook *ei* wordt in het dialect *a*:. Dat *ei* en *ou* zijn samengevallen zien we aan hypercorrecte spellingen zoals in Ukkel en Elsene : anno 1681 *Kautershutte*, 1701 en 1725 *Cautershutte* voor anno 1537 *sKeyntershutte*, anno 1605 *Kettershutte*; — Linkebeek (bij Brussel) anno 1701 *den Aurenbergh*, anno 1551 een *geleghe genoumt den eyerenberch*, anno 1686 *eyerenberch* (Smoes 1969 : 102).

Voor de ontwikkeling van de (ndl.) diftong *ui* kan ik enkele vingerwijzingen aanhalen : St.-Pieters-Woluwe anno 1499 *luymerct* maar 1846 *Lauzemet* (met Franse spelling voor *loze*; De Coninck nr. 153); St.-Agatha-Berchem anno 1638 *koilderken* = 1688 *cuylderken* (*ooi* = *ui*, etymologie onbekend; Laudèche nr. 108, blz. 55); voort uit de buurt : H. Vangassen 1958 : 81 v.v. signaleert voor Aalst anno 1637 *vier waeskoeppe* 'vier waskuipen' met gesloten *o* en naslag-*e* (zoals heden); samenvallend van *ui* en *aai* in 1629 *craeywaghen* 'kruiwagen', — voor Ninove (1958 : 88) anno 1500 *voelnisse* 'vuilnis', anno 1675 de *doosen ende luyden* = 'laden', en meer dergelijke.

Aanwijzingen voor een uitspraak *o*: (gesloten *o*) van lange *a* zijn niet talrijk, maar toch heeft men in Ukkel voor *Maansberg* (vanaf 1356) in 1731 *mons*-, *moensbergh*, nog 1742, 1757, in 1742 *mounsbergh* en in 1837 *Demoonsberg*, Ukkel anno 1742 *den Merlool* (= *merlaan* 'merel', uithangbord) (Van Loey 1933 : 323); Elsene anno 1731 *het Crointe*, 1733 en 1735 *het Crointie* (= kraantje, uithangbord; Van Loey 1933 : 319); — Jette anno 1777 *Lorebeeck* (= Laarbeek; Aerts blz. 32).

M.a.w. : *ij/ei* en *aai* waren dus in de 17de eeuw, misschien vroeger, gedeeltelijk of over de hele linie, in *ooi* samengevallen, en wel (volgens de ter beschikking staande verkenningen) "aan de grens van Vlaanderen en Brabant", en ook wel in Brussel.

Overzichtelijk samenvattend dan :

de *diftongering* van *i* tot *ij* resp. van *uu* tot *ui*, de overgang hiervan in *aai* resp. *ooi*, de verkorting tot *e*, *ö* in het stadium *ei* resp. *ui* bestrijken een veel groter areaal dan de opening van *ie*, *uu*, *oe* tot *ee*, *eu*, *oo* en de opening, met naslag, van *e*-, *eu*, *o*- tot *ei*, *ui*, *ou* die voor Brussel (en sporadisch daarbuiten) kenmerkend zijn. Voor Brussel voorts kenmerkend is de vèrgaande jonge v e r n a u w i n g van *a*- tot *oe*-, en van *ui* via *ooi* eveneens tot *oei*.

(a) De diftongering (*i* tot *ij*, *uu* tot *ui*) is ouder en algemener; (b) de opening van de gesloten en middelhoge vocalen is jonger en geografisch meer beperkt; — Brussel deelt het eerste verschijnsel (= diftongering) met de overige Brabantse (en Oostvlaamse) dialecten, en staat met het tweede verschijnsel (= opening van gesloten vocalen) samen met de vernauwing vrijwel autonoom.

De tot dusver besproken fonemen kunnen in hun samenhang — kleine, onbeduidende, verschillende fonetische realisaties (n zgn. extrafonologische varianten) daargelaten — als kenmerkend voor het Brussels beschouwd worden : in hun samenhang komen ze buiten Brussel niet voor.

Benevens deze samenhangende exclusieve kenmerken zijn er nog enkele verschijnselen die o o k buiten Brussel voorkomen : 1) de realisatie *uu(e)* van ndl. *oo* in bijv. *brood*, *boom*, *oog*, *oor*, *lopen*, die ten westen van Brussel en voorts in vrijwel geheel Oost-Vlaanderen hoorbaar is; — 2) de mouillering van dentalen, bijv. in de uitspraak van *kind* als *kintsj* (westelijk Brussel tot in de Dendervallei in oostelijk Oost-Vlaanderen); — 3) een aan het preteritum van zwakke werk-

woorden toegevoegd morfeem *-ge*, bijv. *maaktege*, *speeldege* (ongeveer hetzelfde areaal als nr. 2 hierboven).

Het eerstgenoemde verschijnsel : de spontane palatalisatie van de klank *oe*: verdient de ruimste bespreking. Voor een goed begrip dient men eerst het volgende te weten. De *o* van *bomen* en die van *boven* zijn in het hedendaagse Nederlands samengevallen, echter niet in onze dialecten : de (zgn. zachtlange) *o* van *boven* klinkt er lange *o* met lichte naslag — doffe *e* of enigszins *ou*; de (zgn. scherplange) *ô* van *bomen* klinkt in Brabant op vele plaatsen diftongische *oe-e*, in Brussel en omgeving (palataal) *uu*.

De *uu* voor *ô* is een foneem : dit blijkt uit de oppositie *oor* ≠ *aar* (in Brussel gerealiseerd met *uu* resp. *oe*:), nog *hoog* ≠ *haag*, *lood* ≠ *laat*, *stroo(t)* ≠ *straat* ("er lag veel stro in de straat").

Zoals men op de uitslaande kaart bij Van Loey 1961 : 192 kan nagaan, bestrijkt het *uu*-gebied (voor *ô*) heel Oost-Vlaanderen (min in het Oosten een strook gaande van noord en zuid, ten westen van de Schelde en van de provinciegrens met Brabant); in het zuiden zet het palatale *uu*-gebied zich in de vorm van een slang door zuidelijk Brabant voort (tot P 132 St.-Agatha-Rode), met een bocht ten westen van Brussel. De Brusselse *uu*-vlek komt in grote trekken overeen met de agglomeratie (min Ukkel, min gedeeltelijk Woluwe).

Wat kan de oorzaak zijn van dit merkwaardig *uu*-areaal ?

Er kan gedacht worden aan : a) expansie uitgaande van een invloedrijk centrum (sociaal verschijnsel want extern-linguïstisch); — b) beweging in het systeem, waarbij fonemen samen, gelijkop gaan verschuiven (intern-linguïstisch verschijnsel) zodat de evenwichtsver-

houding onder de vocalische fonemen behouden blijft : $\frac{\hat{o}}{oe} = \frac{oe}{uu}$,

door stuwkracht of door zuigkracht; — c) wijziging in de articulatie van de (oude) *oe* tengevolge van een verzwakking van de spanning van de tongspier (intern-linguïstisch verschijnsel als gevolg van een fysiologisch verschijnsel) : de tong ligt niet zo diep achter in de mond als nodig voor de articulatie van de achterklinker *oe*, er ontstaat een verplaatsing naar het midden van de mondholtetoe, de vocaal wordt "mediaal" of "centraal" en tenslotte "palataal".

Voor de verklaring sub *a* (= expansie over een *oe*-gebied van een nieuwe *uu*-articulatie) ziet men niet van welk centrum de beweging uitgaat : waarom zou Oost-Vlaanderen, in een tijd als de 17de eeuw, zonder uitstralende cultuur, Brussel veroverd hebben en niet bijv.

Temse I 215, Dendermonde O 148, Aalst O 61 ? Tenzij men de zaak omkeert : niet een oostwaartse *uu*-verovering van een *oe*-gebied, maar omgekeerd een westwaartse *oe*-herovering van een *uu*-geworden gebied, terwijl de zuidelijke flank van dit *uu*-gebied (= Brussel) gespaard bleef. En waarvandaan die herovering : van Antwerpen en Mechelen uit ? Hoe dan ook : vernieuwingsgolven wijzen op cultuuruitstralende centra en zijn als zodanig in sociologisch verband te beoordelen, hierin dan mede de kwetstieuze situatie van Brussel. Maar een afdoend antwoord op de vraag kan ik niet geven.

De verklaring sub *b*) : samenhangende beweging in het foneemsysteem heb ik in mijn genoemde studie uitvoerig behandeld (1961 : 173-181). De vraag zou zijn of de ontwikkeling van *a* : naar *oe* : (*water* → *woeter*) de *oe* van *boom* naar *uu* wegduwt (*buum*), dan wel of een eerder ontstaan *buum* met prijsgegeven *oe* : de plaats inruimt voor een opschuiven van *o* : (*woter*) naar *oe* :. Mijn conclusie was (en blijft nog; blz. 181) : "De algemene conclusie is voor Brabant dezelfde als voor zuidelijk Oost-Vlaanderen : het /y.e/ (= *o*)-gebied is uniform, en groter dan het /u.e/ (= *a*)-gebied; de *o*:-representatie van *a* "vibreert" in vele varianten; de overgang van /u.e/ (= *o*) tot /y.e/ is wel ouder dan de overgang *o* : (= *a*) naar /u./".

De verklaring sub *c*) : als het zo is, dat de *uu* van *boom* (met *uu-e*) ouder is dan de *oe* : van *water*, dan moet de oorzaak van de ontwikkeling in de articulatie van het foneem *uu-e* schuilen en niet in een sociale integratie gezocht worden. Wat niet wegneemt dat het al of niet verdere gebruik van een *uu*-articulatie geen verband zou houden met sociale integratie; maar historische bewijzen ontbreken helaas (3) !

(3) Over de derde verklaring : verslachte articulatie, zal de belangstellende lezer zeer gediend zijn met de uiteenzettingen van Georges STRAKA, "L'évolution phonétique du latin au français sous l'effet de l'énergie et de la faiblesse articulaires", in : *Travaux de linguistique et de littérature, publiés par le Centre de philologie et de littératures romanes de l'Université de Strasbourg*, II, Strasbourg, 1964, blz. 38 v.; alsook van Ernest BEYER, *La palatalisation vocalique spontanée de l'alsacien et du badois. Sa position dans l'évolution dialectale du germanique continental* (Publications de la Société savante d'Alsace et des régions de l'Est. Série : Recherches et Documents, tome I. Strasbourg, 1964). Beide schrijvers zien in de evolutie een tussenliggende fase van mediale of centrale articulatie (wat in mijn drie jaar vroeger verschenen studie ook reeds mijn zienswijze was : 1961 : 156-158 en 187-195) : de spontane palatalisatie in het Germaans is niet beperkt tot onze Oostvlaamse en Westbrabantse (Brusselse) overgang in

De mouillering van dentalen is een kenmerk van een gebied in en rondom Aalst, Brussel en Leuven, voorts ook van oostelijk Limburg. Carême (1950 : 125) wijst erop, dat de provincie Antwerpen vroeger een reusachtig mouilleringengebied vormde.

Mouillering slaat op een articulatie van de tong in de buurt van het weke verhemelte (*palais mou* : vandaar het kenmerk *mouilleren*).

Hoorbaar, maar niet storend, is de mouillering van *o* in een woord als *naald* (tegelijk mouillering — i-achtig gekleurd — van de *l* en de *dentaal*) : *noil'e*, nog in *moint'* = maand. Duidelijk hoorbaar is de mouillering in een combinatie *ld*, *lt*, *nd*, *nt*, *ls*, *ns*: bijv. *binden* (ongeveer *bin-je*), met verdere ontwikkeling van de tweede *dentaal* tot *sj* : Brussels *wildsj*, *kindsj*, nog in : *zetsj* ("zetsj a neer" = 'ga zitten'). Deze articulatie (de zgn. "niesklank") is (was) een duidelijk kenmerk van de Marollenwijk en van sommige steegjes in St.-Joost-ten-Node, in "gemene" volksbuurten, en ging in mijn jeugd (Elsene, begin 20ste eeuw) als "plat" door.

Op zichzelf is de mouillering eigenlijk niet onbeschaafd : hij vervult een fonologische functie, getuige de oppositie '*moint'*' (= maand) en *mont* (= mond). De affricata (combinatie van een occlusief met een homorgane fricatief) *tj* cq. *tsj* is op zichzelf evenmin onbeschaafd : hij is bijv. gewoon in het Engels (*church*, *teacher*, *bench*); eveneens in Halle O 286 in de gehuchtsnaam (niet plat !) *Sintje Rokes* "Sint Rochus". Alleen in Brussel, in sommige woorden, is *tsj* een kenmerk van ruwe of platte zeden.

Mouillering is in Brussel aan te wijzen van in de 14de eeuw : anno 1309 Dilbeek : "also *alge* (= alze 'als') hi leven zal"; anno 1305 Brussel : Hugo *Wilchon* (= Wil's sone); anno 1289 *Elchele* (= Els-sele 'Elsene') = anno 1594 *Eylssen*; — anno 1468 Brussel : *naldyen* 'naalden', anno 1475 *beeldien* 'beelden' (Van Loey 1961 : 352 v.). Nog een Oudergemse late vindplaats uit de 18de eeuw is : anno 1707 *Boitschvoort* (Lefevre no. 18), zijnde *Bosvoorde*, een nabijgelegen plaats, etymologisch *Boud's* — eigennaam in de genitief — en *voord* 'doorwaadbare plaats', in mijn jeugd ca. 1920 te Elsene bekend als *boitsjfout*. Men zal opgemerkt hebben dat de praepalatale *zj* c.q. *sj* in niets (reeds) onbeschaafd was.

bijv. *boom* (= boom), maar strekt zich uit over een gebied gaande van de Alpen tot de Noordzee, van Frans-Vlaanderen tot de oostelijke grenslanden (Beiers, Silezisch, Nederpruisisch, Fries enz.) : Beyer 1964 : 7. — Van sociale integratie in de oorsprongshaard blijkt niets.

De praepalatale fricatief *ʒj* c.q. *sj* komt voorts nog voor : a) in het woord lijnzaad 'vlaszaad', — b) na de (oude) diftong *ui* en *ij*.

a) *lijnzaad* met *nz* geworden *zj* (= Franse *g* in *genre*) in Elsene, Etterbeek, Schaarbeek, Anderlecht, voorts buiten Brussel : Lot, Schepdaal, Vlezenbeek, St.-Martens-Bodegem;

b) (Elsene, Etterbeek) in *huis*, *buis*, *muis*, *kuisen*; — in *ijs*, *ijzer*, *bijs* 'bui' (= Fra. *bise* 'koude' 'bui'), *vijs* 'schroef' (Fra. *vis*), *prijs* (ook Anderlecht);

maar niet na de jonge diftong *ui* in *neus*, *fleus* 'straks', — *ei* in *kees* 'kaas', *blees* 'opgeblazen wangen', *schee(r)smes* 'scheermes'; — evenmin in *vees* 'vies', *vuuske* 'vooiske', *puuske* 'poosje, dutje'.

De *sj* na de (oude) diftong wijst dus op een palatalisering verwekt door een sterke palatale tweede component : dit verschijnsel moet oud zijn, — en in de (jongere) diftong (type *neus*, *kees*) zal de naslag na de vocaal wel een niet-geprononceerde *i*-kleur gehad hebben.

Buiten Brussel komt de palatalisatie van *s* als *sj* nog voor in het woord *huis* in St.-Pieters-Leeuw, Lot, Ninove (ook in *kruis*, *muis*, *ijzer*, *reis* 'voyage' : Vangassen 1958 : 83), Meerbeke, Pollare, Denderhoutem (Vangassen : 84). — De diminutievorm *huiske*, met de bijzondere betekenis 'W.C.' vertoont *sj* in Hoeilaart, Vilvoorde, Humbeek, Diest, Leuven.

Bij dit verschijnsel : palatalisering van *s*, los verspreid van oostelijk Oost-Vlaanderen tot Leuven en Diest, kunnen we evenals bij de *uu*-palatalisering wel aan niets anders denken dan aan een eigen fonetische ontwikkeling, die sociaal noch expansiologisch gebonden is.

Niet tot de klankleer, maar wel tot de vormleer behoort, op het eerste gezicht althans, de toevoeging van een morfeem *-ge* aan de verledentijdsvorm van de zwakke werkwoorden.

Dit type : *maaktege*, *speeldege* is in de eerste plaats als een (westelijk) Oostvlaams kenmerk bekend (met een tot heden slechts éénmaal ontdekte vindplaats uit anno 1437 : *bewachteghe* naast *bewachtede*). Mazereel : 72 haalt aan : *maaktege*, *straftege*, *leefdege*, *bouwdege* enz., echter zonder nadere localisering in Brussel (onbekend in Elsene) en zonder opmerking over de sociale connotatie. Danielle Vanden Driessche 45 v. haalt (uit het door haar onderzochte Brussels dialect van de buurt van de Anderlechtse poort en de Hallepoort, dus het Westen) aan : bijv. *vloektege*, *droomdege*, zelfs *stektege* (bij het sterke werkwoord *steken*), *riktege* (: *rieken*), enz., alle

uiteraard naast het simplex *vloekte* enz. even gangbaar.

Het in Oost-Vlaanderen aangewezen suffix *-ge* (westelijke helft : kaartje bij Goossens-Verheyden 1970 : 140) wordt door Goossens als een verkeerde regressie meg *g* i.pl.v. *d* uit bijv. (*troostede* worden-de) *trooste-e* beschouwd; door anderen (Leys, Pauwels) als een dissimilatie van *d* in *g* (Van Loey 1974 : 8 vn.).

In de tegenwoordige stand van onze kennis kunnen we niet beslissen of dit *-ge* uit Oost-Vlaanderen tot in Brussel is over-gewaaid (import), dan wel in Brussel autochtoon is ontstaan.

Blijft nog de behandeling van twee verschijnselen over : ontronding en medialisatie, die in een omtrek van circa 30 km om Brussel bestaan (waarvan het eerste, de ontronding, misschien eenmaal in Brussel zou hebben bestaan ??), en die ik om hun naburigheid zou rekenen tot wat men zou willen noemen "negatieve kenmerken".

Ontronding is het verschijnsel waarbij de articulatie, die bijv. bij *uu* resp. *eu* met lipronding plaats heeft, overgaat in een articulatie *ie* resp. *e*.; met spreiding van de lippen : vgl. ndl. *zuur* - *zier*, *geul* - *geel*, Leuven *dier* (= *duur* 'niet goedkoop'), *deegd* (= *deugd*).

In de publicatie van J. Goossens 1970 : 183 verscheen een gesloten kaart van vier relictgebieden met ontronde vocalen, t.w. (in Limburg) : Hasselt, Genk, (in Brabant) enerzijds Leuven, anderzijds Boom en Willebroek (waartussen Mechelen vrij van ronding staat) en Aalst (terwijl Brussel, in een vrij groot gebied, zonder ronding tussen Aalst en Leuven heerst). Een verklaring van dit kaartbeeld gaf Goossens (1959 : 53) in volgende woorden : "De veronderstelling dat de ontronding vroeger een heel wat groter gebied in beslag nam, vanuit Brussel in alle richtingen op de vlucht werd gedreven maar zich tenslotte rond enkele provinciesteden kon handhaven, m.a.w. dat die ontrondingsgebieden als relictgebieden moeten aangezien worden, lijkt ons op grond van het kaartbeeld bijna voor de hand liggend".

Die verklaring van Goossens kan wel in het kader van een sociale integratie in de Brusselse geronde articulatie passen op voorwaarde dat Brussel nooit ontronding heeft gekend en dat de invloed van Brussel zo ver en zo krachtig zou gereikt hebben dat oostelijk Brabant mede van ontronding op ronding zou zijn teruggekomen.

Ontronde vormen zijn voor Brussel zeer schaars : Vanden Driessche (1973 : 21 en 25) vermeldt, voor het huidige, alleenstaand plaatselijk *meigen* 'mogen' (Mazereel doet er het zwijgen toe),

75 r. 2 v.o. : vit eiten d.i. veur ('voor') te eten (maar 74 r. 2 v.o. staat veur). Terwijl men voor Leuven uit de 15de eeuw *hevel* = heuvel, *misschadellenwijn* = muskadel, *resch* = rus(ch) 'zode', anno 1337 *mennekens* = monniken (Van Loey 1971 : 45) als bewijsplaatsen van ontronding kan aanhalen, ook in zuidelijk Oost-Vlaanderen : begin 17de eeuw *grien* = gruun 'groen', *vesschoot* = veurschoot 'voorschoot' in Ninove, anno 1607 *grien* 'groen' in Geraardsbergen (Van Loey 1961 : 190), ontbreken dergelijke oude aanwijzingen voor Brussel ten enenmale, op misschien het zonderlinge zeer frequente mnl. *selen* = ww. *suelen* 'zullen' na.

Ontronding kan natuurlijk voor beschaafder ronden wijken (sociale integratie bij expanderende cultuur). Het kan ook nog zo zijn, dat regressie van de ontronding thans geïsoleerd plaatsheeft : in St.-Niklaas I 175, Werchter P 26, Aalst sinds het eind van de 19de eeuw (Van Loey 1961 : 190).

Tot dusver stellen we ontronding vast bij de vocalen *uu* (*groen*) en *eu* (*heuvel*). Ontronding is daarnaast ook voorgekomen bij de achterklinker *o* (concomitant met medialisering) en met later totale ontronding en depalatalisering tot lange *a*.

"Vrij mediaal en haast zonder lippenrondding" horen we in Aarschot P 25 (met *ö*) *slapen*, *aap*, enz. (Pauwels 1958 : XX, 97). Medialisatie treft men voorts in een zeer wijd gebied rondom Brussel aan : in Oost-Vlaanderen met *ö* (vgl. Fra. *oeuvre*) in *koude*, *saus*, ontrond in het Gentse *kaewt* 'koud', *flaew* 'flauw' (reeds eind 18de eeuw), — medialisatie in Ottenbrug P 125 in Brabant (ten Z. van Brussel) *neun* = 'noen', *eut* 'hoed', in St.-Genesius-Rode *greuven* 'graven', *meun* 'maan', *heug* 'haag', *weugen* 'wagen' (vgl. Aarschot, hier echter alle naast open *o*: (Van Loey 1961 : 192 v., 209); ten N. van Mechelen en ten N.-W. van Brussel : Merchtem O 69 heeft homogeen *ö*: voor *a*:. — Een verdere evolutie van deze *ö*: is beland in een palatale *a*: in Mechelen K 330 en in Tienen P 145 (Van Loey 1961 : 205 v., 211). Dit o.m. Mechelse ontrondingsverschijnsel is niet eigen aan Brabantse plaatsen alleen : het is ook aangewezen in het (platte) Engelse *gaal* = *girl*, *paal* = *pearl*, enz. met sporen van die overgang reeds in de 15de eeuw : *gannes* = Eng. *guns*, *sadanly* = Eng. *suddenly* (Van Loey 1961 : 210 v.).

In het Westen (ruw gezegd : Gent, Aalst), Noorden (Mechelen), Oosten (Aarschot, Leuven, Tienen), Zuiden (Ottenburg, St.-Genesius-Rode) is Brussel door het verschijnsel "medialisatie van *o* — ontron-

ding — depalatalisering” omringd, maar het heeft daar blijkbaar niet aan meegedaan. Mogen (of moeten) we dit dan negatieve kenmerk toeschrijven aan een sociale weerstand van Brussel ? Wie deze vraag stelt treedt buiten de interne taalontwikkeling : deze taalontwikkeling c.a. dit taalbehoud draagt dan niet in zich (= in de eigen structuur, in het eigen gebruik ?) de kiem van ontwikkeling of behoud : deze beide verschijnselen (ontwikkeling c.q. behoud) worden dan wel beheerst door sociale verhoudingen of omstandigheden, door het prestige of de invloed van een bovenlaag met model-staande cultuur. Aan deze vraag is ook de vraag gekoppeld in welke tijd (15de-16de eeuw, en of later) een dergelijke nederlandssprekende, niet geheel verfranse, sociale bovenlaag met weerstand-biedende taalcultuur in Brussel heeft bestaan. Een onderzoek in dezen laat ik aan meer bevoegden over.

Daar komt nog 1) de waarneming bij dat de overgang van de oude *o* in woorden van het type *boom* via medialisatie naar *uu* is verlopen in Oost-Vlaanderen, en dat Brussel hier geen weerstand heeft geboden (verschijnsel van na de 17de eeuw ?); 2) de waarneming dat de Oostvlaamse toevoeging vaneen morfeem *-ge* aan de verledentijdsvorm van de zwakke werkwoorden slechts in een deel van de westzijde van Brussel (naast de gewone *ge-loze* vorm) voorkomt; 3) dat de mouillering van dentalen, kenmerkend voor een deel van het Oosten van Oost-Vlaanderen, in westelijk Brussel onregelmatig voorkomt (*lijnzaad*, *Botsjvout*). Zijn dat allemaal gestuitede Oostvlaamse en Brabantse innovaties, die voor een Brusselse hegemonie, of meer bescheiden uitgedrukt, voor een cultuurvaster Brussel zijn blijven staan ? Moet dat allemaal verband houden met een mislukte sociale integratie in de Brusselse wijze van spreken ? Heeft Brussel dan zo sterk gestaan ?

Wie de bestaande bladzijden over de Brusselse taalcultuur in de 18de eeuw erop naslaat, vindt niets van hoogstaande taalcultuur in Brussel : terwijl Spaanse en Italiaanse kooplieden en ambtenaren in de 16de en 17de eeuw vooral te Antwerpen door de volksmassa nog konden opgeslorpt worden (Cosemans 1950 : 38) heeft het “Vlaams” in Brussel gaandeweg aan prestige ingeboet : de verfransing van de hoofdstad is uitgegaan van de bovenste lagen van de bevolking (Cosemans 1952 : 129) : “de sociale afstanden zijn in de loop van de 18de eeuw nog groot : tegenover de aristocratie en de hoge ambtenaren in en om het Hof, tussen Koudenberg en Kapellekerk, leeft in de lage stad het neringdoende volk, met zijn rederijderskamers en zijn

kermissen, nog Vlaams van geest en taal in de huiskring". Ook Louis Verniers (1941 : 176) constateert : "le populaire seul s'intéresse encore aux rhétoriciens. Ceux-ci ne se servent-ils pas de la langue flamande, de la langue vulgaire dédaignée par les gens de la bonne société initiés au grec et au latin par les Jésuites ? A Bruxelles, le flamand reste cependant pratiqué par l'administration locale, par le menu peuple et par la petite bourgeoisie artisanale.

Mais la langue française, de plus en plus, devient l'idiome ordinaire des classes dirigeantes. En 1638, les Jésuites prêchent déjà deux fois par semaine en français dans les églises" ... "La littérature profane en langue flamande ... sombre dans une profonde décadence". — Een duidelijk verantwoord beeld van de hegemonie van het Frans in de invloedrijke of leidende sferen, en van de stagnerende Brabantse taal in de volksklasse en de burgerij, van de Spaanse tijd tot de Revolutie, krijgen we ook van Baetens Beardsmore 30-38.

Na het oordeel van deze drie geschiedschrijvers over de stand van de "cultuur" en het "gezonken prestige" van het "Vlaams" in Brussel in de 17de en nog meer in de 18de eeuw wil het me voorkomen dat de "stromingen" in de taal van het volk, in het dialect (beschaaftde levende Nederlandse taal bestond er niet) bezwaarlijk verband kunnen houden met "sociale integratie", dat we integendeel veeleer voor intern-linguïstische verschuivingen-in-onderling-verband staan, met misschien hier en daar een enkele verebbende golf (-ge, tsj-uitspraak). Van "boven" kon op de uitspraak, op het Brusselse foneemsysteem, geen invloed uitstralen; alleen in de woordenschat konden enkele losse woorden (administratie, techniek, laat staan een bijwoord : *pertang* = Fra. *pourtant*, *bra* 'zeer, aardig' < Fra. *brave* : *bra koud* 'erg koud') "neersijpelen".

In de eerste helft van de 17de eeuw deed zich in Brussel weliswaar een economische herleving voor, die in de tweede helft alweer gauw inzank. In de stad streven de "natiën" naar controle over het stadsbestuur, daarvoor steunende op aloude politieke privileges, na het bombardement van 1695 herontdekt. Deze pogingen van de "natiën" werkten een opleving van het politieke particularisme in de hand. Het ging zo ver dat de natiën zich zelfs gingen verzetten tegen de mogelijkheid om op het platteland andere ambachten uit te oefenen dan voor elk dorp noodzakelijk was. Het doel was dus concurrentie van de landelijke industrie te weren, om redenen van economisch protectionisme (Verniers 1941 : 160 v., 166).

Wanneer we dan zien dat in de taalbewegingen de in de omge-

ving wel bestaande ontronding en medialisatie in Brussel niet voorkomen, dat Brusselse bewegingen zoals meer open articulatie van zeer gesloten lange vocalen, meer open articulatie van middelhoge vocalen en diftongen, palatalisatie van de zgn. scherplange *ô* alleen in de stad en de huidige agglomeratie (voor dit laatste met een kleine uitwas oostwaarts) voorkomen, dan moeten we voor Brussel — bij de gewone bourgeoisie en de volksklasse, waar het model van beschaafder taal het Frans was, en een beschaafd Nederlands geen invloed kon hebben — wel besluiten tot een min of meer zelfstandig, eigen taalleven, in besloten kring.

LITERATUUR

- AERTS (J.) (1957), *Toponymie van Jette en Ganshoren*, Mémoire U.L.B.
- BAETENS BEARDSMORE (H.) (1971), *Le français régional de Bruxelles*, Bruxelles, Presses universitaires.
- CAREME (M.) (1950), "De moullering in de Zuidnederlandse dialecten", in : *Leuvense Bijdragen*, XL.
- COLINET (Ph.) (1896), "Het dialect van Aalst, eene phonetisch-historische studie", in : *Leuvense Bijdragen*, I.
- COSEMANS (A.) (1950), "Bestuur, gezelschapsleven en taaltoestanden historisch gezien", in : *Handelingen van de Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, IV, 32 : 60.
- COSEMANS (A.) (1952), "Taaltoestanden historisch gezien. Het cultureel uitzicht van Brussel in de 18e eeuw, tot 1830", in *Handelingen van de Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, VI, 129 : 140.
- DE CONINCK (B.) (1972), *Bijdrage tot de toponymie van Sint-Pieters-Woluwe*, Mémoire U.L.B.
- GOEMANS (L.) (1897-1898), "Het dialect van Leuven. Eene phonetisch-historische studie", in : *Leuvense Bijdragen*, II.
- GOOSSENS (J.) (1959), "Relictgebieden", in : *Leuvense Bijdragen*, XLIII.
- GOOSSENS (J.) (1970), "Inleiding tot de dialectologie", in : *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie*, XLIV.

- GOOSSENS (J.) en VERHEYDEN (J.) (1970), "De preteritum-vormen van zwakke werkwoorden in het zuiden van het Nederlandse taalgebied", in : *Zijn akker is de taal*, Feestbundel K. Heeroma, Den Haag, Daamen n.v.
- LEFEBVRE (L.) (1968), *Toponymisch onderzoek over de gemeente Oudergem*, Mémoire U.L.B.
- LOUDECHE (E.) (1965), *Inleiding tot de toponymie van Sint-Agatha-Berchem en Koekelberg*, Mémoire U.L.B.
- MAZEREEL (G.) (1931), *Klank- en vormleer van het Brusselsch dialect met zijn plaatselijke verscheidenheden*, Leuven.
- PAUWELS (J.L.) (1958), *Het dialect van Aarschot en omstreken*, Tongeren.
- SMOES (O.) (1969), *Bijdrage tot de toponymie van Linkebeek*, Mémoire U.L.B.
- VANDEN DRIESSCHE (D.) (1973), *Het Brusselse werkwoord*, Verhandeling V.U.B.
- VANGASSEN (H.) (1958), "Aan de grens van Vlaanderen en Brabant II : ndl. ui", in : *Handelingen van de Kon. Commissie voor Toponymie en Dialectologie*, XXXIV.
- VAN LOEY (A.) (1933), "Historiese lange-vocaalverschuivingen in het Brusselse dialect", in : *Handelingen van de Kon. Commissie voor Toponymie en Dialectologie*, VII.
- VAN LOEY (A.) (1961), "Palatalisatie Mnl. en Zuidnl. uu, Mechelse a:" in : *Handelingen van de Kon. Commissie voor Toponymie en Dialectologie*, XXXV.
- VAN LOEY (A.) (1969), "Esquisse synchronique et diachronique d'un cas de mouillure de géminées dans certains dialectes flamands", in : *Mélanges pour Jean Fourquet*, Paris.
- VAN LOEY (A.) (1972), *Middel nederlandse Spraakkunst, II Klankleer*, Groningen, Wolters Noordhoff.
- VAN LOEY (A.) (1974), *Historische dialectologie*, BMCD XLV, Amsterdam.
- VERNIERS (L.) (1941), *Bruxelles, Esquisse historique*, Bruxelles.
- WILLEMS (J.F.) (1837), "Proeve van Brusselsch dialect", in : *Belgisch Museum*, I.

**VERBALE STRATEGIEËN BIJ NEDERLANDS-
TALIGEN IN SINT-GENESIUS-RODE**

Een piloot-onderzoek in sociolinguïstisch
perspectief (1)

door

Piet VAN DE CRAEN

en

Ann LANGENAKENS

(V.U.B. - Germaanse Filologie)

*"Linguistic change is the effect and not the cause of
social change".*

James Sledd (1971 : 274)

0. INLEIDING

Wie bij taalonderzoek ook andere factoren dan zuiver linguïstische wil betrekken, komt al gauw tot de vaststelling dat interactieprocessen tussen maatschappelijke elementen, zoals bijvoorbeeld

(1) Het empirisch gedeelte van deze studie steunt op Langenakens (1979). Een samenvatting van een gedeelte van de hier gepresenteerde resultaten verschijnt in P. NELDE (ed.) *Languages in Contact and Conflict* onder de titel : Frenchification Processes in Brussels : a model for verbal strategies. Wij danken H. Baetens Beardsmore, S. De Vriendt en R. Willemyns voor commentaar op een eerdere versie van dit artikel.

taalattitudes, en linguïstische gegevens een veelbelovende sleutel tot inzicht in taalgedrag bieden. Deze studie wil bepaalde linguïstische strategieën van nederlandstaligen in Sint-Genesius-Rode bestuderen, waarbij onze aandacht in de eerste plaats naar taalattitudes zal uitgaan.

Om misverstanden te vermijden is het noodzakelijk eerst onze uitgangspunten duidelijk te formuleren. We hebben *niet* de bedoeling om in te gaan op de problematiek van het aantal "zuiver" nederlandstaligen in Rode, noch om te wijzen op het aantal "verkapte" nederlandstaligen die zich in Rode zouden schuilhouden en die om allerlei redenen het Nederlands willen ontwijken. In het verleden is dat soort onderzoek steeds met andere dan wetenschappelijke bedoelingen verricht geweest en de resultaten hebben niemand bevrediging geschonken. Precies omwille van het delikate aspect van de taaltoestanden in het Brusselse moeten ze uit een onfrisse, onwetenschappelijke en impressionistische sfeer worden gehaald.

Wij zijn voornamelijk geïnteresseerd in verbale strategieën van nederlandstaligen. D.w.z. dat we antwoord willen krijgen op de vraag welke elementen een rol spelen bij het hanteren van diverse taalvarianten. Dit aspect van taalgedrag willen we belichten aan de hand van twee linguïstische verschijnselen met name de *verfransing* en de *standaardisering van het Nederlands*. Beide begrippen vereisen nadere toelichting; we behandelen eerst het begrip verfransing en daarna de standaardisering.

0.1. DE VERFRANSING

In navolging van Mols (1964) maken we een onderscheid tussen drie soorten verfransing hoewel onze indeling van de zijne afwijkt.

Een eerste vorm is demografische verfransing of verfransing van een nederlandstalige gemeente door migratie van franssprekenden. Deze vorm van taalverandering maakt geen deel uit van onze studie en voor wat Sint-Genesius-Rode betreft, verwijzen we naar de studie van Driesen en Swalens (1978).

Ten tweede onderscheiden we verfransing van oorspronkelijk nederlandssprekenden van wie de kinderen na twee of drie generaties volledig verfranst en cultureel geïntegreerd zijn in de franstalige gemeenschap. We hebben hier te maken met een overgang van ééntalig

Nederlands of tweetalig maar dominant Nederlands naar (vaak) ééntalig Frans of (soms) tweetalig maar dominant Frans. Dit is het geval van talrijke nederlandstalige "immigranten" in het Brusselse voor wie het Frans een springplank betekende naar meer sociale erkenning en een hogere maatschappelijke positie. Verfransing dus door opwaartse sociale mobiliteit. In de evolutie van de taalverhoudingen in het Brusselse heeft deze vorm een zeer belangrijke rol gespeeld en ze mag aanzien worden als een van de voornaamste oorzaken van verfransing van een aanzienlijk gedeelte van wat oorspronkelijk nederlandstaligen waren. We verwijzen naar de studies van Aelvoet (1957), Bose-rup (1969), Baetens Beardsmore (1971), Meeus (1974), Gubin (1978) en Louckx (1978) die zich alle rechtstreeks of onrechtstreeks met deze vorm van verfransing inlaten.

Een derde vorm betreft de nederlandstalige bevolking die nog steeds dialect en/of een of andere standaardtaalvariant spreekt maar ten minste over een functionele kennis van het Frans beschikt. Deze groep kan overgaan naar een verfransing van het tweede type of kan generaties lang een traditie van tweetaligheid in stand houden waarbij de communicatieve competentie in beide talen aan de behoeften voldoet. Het is deze derde groep die onze aandacht zal gaande houden omdat we hier het verfransingsproces a.h.w. aan het werk kunnen zien. Het is tegelijkertijd de meest labiele groep en linguïstisch gezien ook de meest interessante.

De keuze viel op Sint-Genesius-Rode omwille van enerzijds praktische redenen en anderzijds omdat we al beschikten over een studie van de verfransing van het eerste type, nl. Driesen en Swalens (1978). Hieruit bleek dat precies door de grote migratie van franstaligen er wel eens een proces van het derde type aan het werk kon zijn. Het is echter duidelijk dat de hele Brusselse regio als studieobject in aanmerking komt.

0.2. DE STANDAARDISERING VAN HET NEDERLANDS

Het tweede begrip dat nadere toelichting vergt is het zgn. standaardiseringsproces van het Nederlands in Vlaanderen. Een goede definitie van het begrip standaardisering vinden we bij Stewart : standaardisering is "...the codification and acceptance within a

community of users of a formal set of norms defining "correct" usage" (Stewart, 1968 : 534). We willen niet ingaan op de geschiedenis van het Nederlands in Vlaanderen noch op de eigenlijke codificering zelf (zie hiervoor bijvoorbeeld Geerts, 1978) wel willen we wijzen op het belang van dit verschijnsel dat zich in de meeste westerse landen veel vroeger voltrok. Het is pas na de Tweede Wereldoorlog dat het proces in snel tempo op gang kwam in Vlaanderen.

Een van de meest interessante evolutiepatronen in dit verband werd door Goossens (1973) geformuleerd. Volgens hem wordt de codificering bepaald door twee krachtlijnen : nl. een beweging naar het Nederlands toe, d.w.z. standaardisering met de Noordnederlandse norm als voorbeeld, en een beweging van het Nederlands weg, d.w.z. standaardisering door de ontwikkeling van eigen "Vlaamse" varianten binnen de standaardtaal. Deze laatste beweging geldt vooral voor de uitspraak maar ook lexicale en grammaticale elementen ontsnappen niet aan eigen Zuidnederlandse ontwikkelingen.

Uit wat voorafgaat blijkt dat, hoe dan ook, er zich in Vlaanderen een taalevolutie voltrekt die men met de term standaardisering kan omschrijven, d.w.z. dat er zich een bovenregionale eenheidstaal ontwikkelt, geschikt voor ruim communicatief gebruik. Studies van Meeus (1974b), Geerts, Nootens en Van den Broeck (1977) en Van de Craen (1978a) suggereren bovendien dat dit een onomkeerbaar proces is. Ook ziet het er steeds meer naar uit dat, alhoewel de beweging "naar het Nederlands toe" de bovenhand heeft, het nog ettelijke generaties zal duren vooraleer de Noordnederlandse en Zuidnederlandse spreektaalnormen zullen samenvallen (vgl. Geerts, Nootens en Van den Broeck, 1977; Van de Craen, 1978b). En we kunnen ons zelfs afvragen of dit wel ooit zal gebeuren.

Linguïsten hebben aan het standaardiseringsproces steeds ruime aandacht geschonken maar zelden werd hierbij de eventuele invloed op het verfransingsproces vermeld (vgl. Goossens, 1973; Deprez en Geerts, 1976; 1977a; 1977b; Geerts, 1978; Willemyns, 1977; 1979). Zoveel is natuurlijk duidelijk : de standaardisering van het Nederlands in Vlaanderen is er verantwoordelijk voor dat de functie van het Frans als bovenregionale omgangstaal verdwenen is. Het zou naïef zijn te veronderstellen dat we in het Brusselse waar een enge verstrengeling tussen diverse taalvarianten bestaat, geen invloed van het standaardiseringsproces zouden terugvinden.

Het zoeken naar bewijsmateriaal voor die stelling maakt het onderwerp uit van deze studie. In wat volgt bespreken we eerst enkele

aanwijzingen die een dergelijke hypothese rechtvaardigen waarna we overgaan tot het empirische gedeelte.

1. RECHTVAARDIGING VAN DE HYPOTHESE

1.1. INLEIDING

De grote invloed die het Frans gedurende eeuwen in Vlaanderen heeft uitgeoefend, moet natuurlijk niet meer worden aangetoond. Verlooy (1788) en Blommaert (1832) hebben beruchte jammerklachten geuit tegen de zgn. verloedering van het Nederlands in Vlaanderen maar het internationale prestige van het Frans én de propaganda "van bovenaf", via de ambtenarij, waren niet te stuiten. Te meer omdat er inderdaad geen Nederlands alternatief voorhanden was.

De reactie tegen deze taaldruk of het opnieuw installeren van een Nederlandse norm, droeg de Franse invloed als een zware last met zich mee.

Eén van de gevolgen was het vaak blinde purisme waaraan sommige taalzuiveraars zich te buiten gingen door alles wat maar enigszins naar het Frans verwees te brandmerken. Een houding die in de hand werd gewerkt omdat de linguïstische verschillen in Vlaanderen ook vaak sociale verschillen impliceerden. De Vlaamse dialecten waren sociale dialecten die sterk gestigmatiseerd waren. In vele gevallen geldt dit trouwens ook vandaag nog (vgl. Goossens, 1973).

"La psychose du patois" zoals Dupas (1975 : 123) het noemt, werkt ook nu nog sterk door, zij het dan in iets mindere mate. In dit licht is het standaardiseringsproces van het Nederlands in Vlaanderen, naast een interessant linguïstisch verschijnsel, een belangrijke sociale gebeurtenis waaraan al te weinig aandacht wordt besteed.

Bovenstaande opmerkingen worden geïllustreerd door twee recente studies van Deprez en Geerts (1977a) en Bourhis e.a. (1979).

1.2. EXPERIMENTEEL ONDERZOEK

Deprez en Geerts (1977a) gingen bij 123 informanten uit de streek Duffel-Lier na in hoeverre het beoordelen van woordparen van het type paraplu-regenscherm en portemonnee-geldbeugel, beïnvloed wordt door anti-Franse reflexen. De resultaten wijzen op een sterke afkeer van Franse leenwoorden ook al worden ze officieel als standaardnederlands erkend. M.a.w. woorden als "paraplu" en "portemonnee" worden verworpen omdat ze sterk naar het Frans verwijzen. Deze afwijzende houding betekent evenwel niet dat dit soort woorden *niet* zou worden gebruikt. (Er bestaan immers vaak grote verschillen tussen de resultaten van een taalenquête en het werkelijke taalgebruik.)

De auteurs merken over bovenstaande houding op dat "...it is an indication of the people's longing for their own officially recognized identity. Therefore we may expect that when the Flemish no longer feel threatened by the French culture, the closure to French loans will become less radical and more in accordance with the attitude of the Dutch speakers of Netherlandic" (Deprez en Geerts, 1977a : 227).

Anti-Franse reacties werden ook vastgesteld door Bourhis e.a. (1979) in een tweetal experimenten van sociaal-psychologische aard met Vlaamse universiteitsstudenten. De proefpersonen werd gevraagd mondeling te reageren op uitspraken van een vooraf op geluidsband opgenomen spreker die Engels sprak (wat als een neutrale taalvariant werd aangezien). Na een eerste neutraal begin pleitte deze voor het exclusief gebruik van het Frans te Brussel. De proefpersonen werden in drie groepen verdeeld : een eerste werd verteld dat de spreker de "Vlaamse zaak" gunstig gezind was, een tweede kreeg het tegendeel te horen en een derde werd niets verteld aangaande de spreker.

De resultaten tonen aan dat interactiepatronen beïnvloed worden door de mate waarin een bepaalde groep als een gevaar voor de eigen identiteit wordt ervaren en door de veronderstelde kennis die men van een groep heeft t.a.v. de eigen groep. Zo reageerde de helft van de proefpersonen die "wisten" dat de spreker de Vlaamse zaak ongunstig gezind was *in het Nederlands* op vragen die in het Engels werden gesteld maar waarin hun eigen identiteit werd aangevallen.

Deze anti-Franse reacties tonen aan dat de Vlamingen definitief

op zoek zijn naar een eigen identiteit en dat dit gepaard gaat met een zich sterk afzetten tegenover alles wat naar de vroegere "verdrukkers" verwijst. Dit komt zowel tot uiting in de houding tegenover taal (Deprez en Geerts, 1977a) als in de attitude tegenover ideeën of personen (Bourhis e.a. 1979).

Het verdedigen van de eigen taal mag als de meest natuurlijke toestand worden beschouwd. Er zijn trouwens voorbeelden genoeg die de taaiheid van een taal of taalvariant illustreren. Het Baskisch, het Catalaans, het Bretoens, het Fries e.a. hebben ondanks de enorme druk van een "officiële" taal stand gehouden (vgl. Marcellesi, 1975; Pietersen, 1969). En Haugen schrijft in dit verband: "One's language cannot be tossed aside like last year's bonnet" (Haugen, 1938, 1972: 1).

Het opgeven van de "eigen taal" impliceert dat er bijzondere voorwaarden aanwezig zijn om dit mogelijk te maken. Hoe komt het dan dat vele Vlamingen schijnbaar moeiteloos hun moedertaal konden opgeven ten voordele van het Frans?

Onmiddellijk moeten we hier wel een correctie aanbrengen. Verfransing van het tweede type waarbij de tweede generatie een frans-talige opvoeding krijgt en dus van huize uit tweetalig is, druist niet in tegen de theorie van de eigenheid van de moedertaal want de eerste generatie verliest haar moedertaal niet. Men zou hoogstens kunnen stellen dat ze zich aanpast aan een sociaal-economische realiteit die blijkbaar sterker is dan de behoudsdrang van de eigen taal. Deze strategie kunnen we trouwens vergelijken met die van de Amerikaanse immigranten waarvan de derde generatie niet of nauwelijks nog de taal van het land van herkomst machtig was (vgl. Haugen, 1956).

Anders liggen de zaken bij sprekers die een taal beheersen maar die weigeren ze te spreken of ontkennen ze machtig te zijn. Dit leidt ons naar het sociaal-psychologische karakter van taalgedrag.

1.3. EEN THEORETISCH KADER

Eén van de modellen die i.v.m. sociaal taalgedrag werden ontwikkeld, is de zgn. *accomodatietheorie* (vgl. Giles en Powesland,

1975; Giles, 1977 en Giles en Smith, 1979). Deze theorie gaat ervan uit dat één van de strategieën van sociaal gedrag is sociale erkenning te verwerven van de gesprekspartner. Sprekers kunnen zo manoeuvreren dat de taalverschillen die er tussen twee partners bestaan gereduceerd worden. Zo kan een dialectspreker ten overstaan van een standaardtaalspreker zijn taalgebruik in de richting van de standaardtaal aanpassen om sociale erkenning van de gesprekspartner te verkrijgen. Maar hij kan dit ook bewust achterwege laten ten einde bepaalde verschillen te accentueren of om een andere verhouding af te dwingen. In dit laatste geval schiet de accommodatie-theorie te kort want er is geen sprake meer van aanpassing.

Giles en Powesland (1975) stellen in dit verband een belangrijke uitbreiding van het accommodatie-model voor. Naargelang sprekers zich al dan niet (willen) aanpassen aan het accent van de spreker onderscheiden ze een *convergentie* en een *divergentie-strategie* die beide zowel opwaarts als neerwaarts kunnen werken.

Laten we een taalsituatie veronderstellen waarin een spreker en een hoorder ongelijkwaardige taalvarianten hanteren, d.w.z. dat de ene taal meer prestige geniet dan de andere (2). De mogelijkheden zijn de volgende (figuur 1) :

FIGUUR 1 :

CONVERGENTIE EN DIVERGENTIE BIJ TWEE SPREKERS EN
TWEE ONGELIJKWAARDIGE TAALVARIANTEN

hoorder spreker	standaardtaal spreker	dialect spreker
dialect spreker	1 standaardtaal : opwaartse convergentie	2 standaardtaal : opwaartse divergentie
standaardtaal spreker	3 dialect : neerwaartse divergentie	4 dialect : neerwaartse convergentie

(2) De term "prestige" wordt hier en in het vervolg beschouwd in de zin van Weinreich (1953) : de prestigevariant is die variant die het meeste "advantage for social advancement" biedt.

In het eerste geval (1) past de dialectspreker zich aan de hogere variant aan : opwaartse convergentie; in het tweede geval (2) distancieert de dialectspreker zich door het gebruik van de prestigevariant : opwaartse divergentie. In het derde geval (3) spreekt de standaardtaalspreker een lagere variant : neerwaartse divergentie en in het vierde geval (4) past de standaardtaalspreker zich aan een lagere variant aan : neerwaartse convergentie.

De mate en de wijze waarop deze strategieën worden aangewend hangen af van de situatie en de bedoeling van het taalgedrag. Zo kan neerwaartse convergentie met succes worden aangewend wanneer een hogere in rang het vertrouwen van een lagere wil winnen, maar zeker is dit niet ! Neerwaartse convergentie wordt bijvoorbeeld met wantrouwen begroet door bepaalde leerlingen in een schoolse omgeving waar de voertaal het standaardnederlands is (vgl. Van de Craen, 1978a) waarschijnlijk omdat dergelijke strategieën, die door de hoorder steeds als dusdanig worden herkend, altijd gepaard gaan met een evaluatie van de bedoeling ervan (Heider, 1958; Simard e.a., 1976). Wantrouwen ontstaat dan wanneer er twijfel bestaat omtrent de intenties van de spreker.

Het is mogelijk om het verfransingsproces eveneens in termen van convergentie en divergentie te zien. Het Frans speelt daarbij de rol van de hogere variant en het Nederlands die van de lagere (figuur 2).

FIGUUR 2 :

**CONVERGENTIE EN DIVERGENTIE VOOR HET HOGER
GEWAARDEERDE FRANS EN HET LAGER GEWAARDEERDE
NEDERLANDS**

hoorder spreker	Franstalig		Nederlandstalig	
Nederlands- talig	1a Frans opwaartse conver- gentie	1b Nederlands neerwaartse divergentie	2a Nederlands	2b Frans opwaartse divergentie
Franstalig	3a Frans	3b Nederlands neerwaartse divergentie	4a Frans opwaartse divergentie	4b Nederlands neerwaartse convergentie

Een nederlandstalige die in contact komt met een franstalige (gevallen 1a en 1b) heeft twee mogelijkheden tot zijn beschikking : spreekt hij Frans dan zal dit ervaren worden als opwaartse convergentie, spreekt hij daarentegen Nederlands dan zal dit aangezien worden als neerwaartse divergentie. Een van de redenen waarom een nederlandstalige opwaarts zou kunnen convergeren, is dat hij van oordeel is dat Frans spreken meer kans biedt om het proces van sociale ruil (Homans, 1961) gunstig en in zijn voordeel te laten verlopen. Het feit dat het omgekeerde veel minder gebeurt, wijst erop dat de kansen op een positieve interactie erg laag worden geschat. Opwaartse convergentie doet zich bijvoorbeeld voor wanneer een groep nederlandstaligen plotseling het gezelschap krijgt van een franstalige en daardoor de voertaal van het gesprek het Frans wordt. Divergentie zou zich voordoen als de groep weigert om Frans te spreken. Een weigering van die aard noemen Giles en Smith "... a powerful symbol whereby members of an ethnic group ... display their intention of maintaining their identity and cultural distinctiveness" (Giles en Smith, 1979 : 51).

Een franstalige die in contact komt met een nederlandstalige (gevallen 4a en 4b) beschikt uiteraard ook over twee mogelijkheden. Spreekt hij Frans dan zal dit ervaren worden als opwaartse divergentie, spreekt hij Nederlands, dan zal dit als neerwaartse convergentie worden beschouwd. Dit laatste geval geniet trouwens een hoog prestige bij onze informanten omdat de bereidheid van sprekers om een inspanning te doen, vooral wanneer het gaat om het spreken van de lagere variant door sprekers van de hogere, zeer positief wordt gewaardeerd (zie verder).

Nog in verband met figuur 2 kan worden opgemerkt dat geval 3b, waar een franstalige Nederlands spreekt met een andere franstalige, zich praktisch niet voordoet tenzij in bijzondere omstandigheden, bijvoorbeeld in een komische context.

Uit figuur 2 kunnen we ook opmaken dat verfransing van nederlandstaligen, kan beschreven worden als een geval van opwaartse convergentie, waarbij de "beloning", die steeds met dergelijk gedrag gepaard gaat, de sociale erkenning is van de groep waarmee convergentie wordt nagestreefd. Homans (1961) noemt dit een proces van sociale ruil waarbij steeds dat alternatief met de meeste kans op een gunstig resultaat de voorkeur krijgt.

Een eventuele teruggang van de verfransing kan dan worden beschreven in de mate waarin de verhoudingen tussen 1b, 2b, 3b

en 4b zich wijzigen. Of, naarmate het Nederlands erin slaagt het etiket "neerwaarts" van zich af te schudden. Het is duidelijk dat het standaardiseringsproces hierbij een belangrijke rol zal spelen.

3. OPERATIONALISERING VAN DE HYPOTHESE

Zoals reeds eerder aangestipt zullen we ons hier tot taalattitude onderzoek beperken, maar het is duidelijk dat onderzoek naar taalgedrag van individuen en groepen een beroep moet doen op een methodenbatterij waarin zowel aandacht wordt besteed aan attitude-onderzoek en elicitatieprocedures als aan bv. participerende observatietechnieken.

Er werden aan de informanten vijf taken voorgelegd.

1. Ze dienden 55 uitspraken te evalueren op een vijfpunten-schaal gaande van "Helemaal akkoord" tot "Helemaal niet akkoord". Deze uitspraken handelden over taalvarianten, tweetaligheid, over de verfransing, over taal en onderwijs en over typische aspecten van de situatie in Rode. Ze werden in een willekeurige volgorde aangeboden (zie bijlage 1).

2. Ze werden onderworpen aan een zgn. "matched guise" proef waarbij werd gevraagd negentien persoonlijkheidskenmerken te koppelen aan vijf vooraf op band opgenomen taalvarianten, met name een Zuidnederlandse variant van het standaardnederlands, het dialect van Rode (vanaf nu : het Roos), het Frans zoals dat in Brussel wordt gesproken (3), gebroken Nederlands, wat hier verwijst naar standaardnederlands maar met een vrij sterk Frans accent en ten slotte een zgn. "gemengde variant" waarin zowel elementen uit het Brussels Nederlands (vgl. Van Loey in deze bundel) als uit het Brussels Frans aanwezig zijn. Deze vijf varianten werden door één spreker op band ingelezen. De informanten wordt verteld dat het om vijf verschillende sprekers gaat.

(3) Rodenaren noemen hun dialect het "Roos". Wij hebben aan deze benaming de voorkeur gegeven boven het Roods of eventueel het Rodes (?). Voor het Frans werd het RTBF Frans als norm gesteld.

3. Er werd een Nederlandse en een Franse woordenlijst aangeboden, bestaande uit respectievelijk 43 en 31 lexicale items die ze hardop moesten lezen; hierna werden ze verzocht een Nederlandse tekst voor te lezen waarin een aantal items uit de lijst werden herhaald.

4. Er werd hun gevraagd een kort verhaal in het Nederlands te vertellen.

5. Ten slotte dienden ze een algemene vragenlijst in te vullen waardoor we algemene informatie verkregen over talenkennis, studies,...

Punten 3 en 4 komen verder in de bespreking niet aan de orde.

4. EMPIRISCH ONDERZOEK

Zestig nederlandstalige Rodenaren werden onderworpen aan de empirische procedure. 90% zijn autochtone Rodenaren en de overige 10% identificeerden zich als dusdanig hoewel ze noch in Rode waren geboren, noch erin opgegroeid. De informanten werden binnen de nederlandstaligen van Rode *at random* gekozen en ze behoorden *grosso modo* tot de zgn. "hogere arbeidersklasse" en de "lagere middenklasse". Labov (1978) beschouwt deze groepen als de meest vatbare voor sociale en daardoor ook taalveranderingen. De taalveranderingen die hij bestudeert zijn wel van een andere orde dan diegene waar wij het over hebben maar toch zijn er aanwijzingen (Meeus, 1974a) dat deze groepen een belangrijke rol spelen in het verfransingsproces. De informanten werd vooraf gevraagd of ze hun medewerking wilden verlenen aan een enquête maar kregen verder geen informatie. Het spreekt echter vanzelf dat het niet lang duurde vooraleer de informanten beseften dat het om een taalenquête ging. Wij menen niet dat dit een nadelige factor is geweest die de antwoorden zou hebben beïnvloed. De procedure nam ongeveer anderhalf uur in beslag.

We hebben geen rekening gehouden met eventuele sexeverschillen. Wel hebben we drie leeftijdsgroepen onderscheiden. Een eerste jongerengroep (tussen 18 en 35 jaar), een tweede groep tussen 36 en 50 jaar en een oudere van plus vijftigers.

4.1. DE EVALUATIESCHAAL

De resultaten werden via een niet-parametrische methode (Siegel, 1956) op hun significantie getoetst. De volgende vaststellingen zijn significant met betrekking tot alle leeftijdsgroepen :

- het standaardnederlands zoals dat in Vlaanderen wordt gesproken, draagt de voorkeur weg vóór alle andere varianten;
- het dialect wordt verworpen vooral voor formeel taalcontact;
- franssprekenden worden geacht vrij onwillig te staan tegenover het Nederlands;
- het Frans is noodzakelijk om carrière te maken maar zonder standaardnederlands kan dat evenmin;
- tweetaligheid staat in hoog aanzien;
- opwaartse sociale mobiliteit werkt de verfransing in de hand.

De vragen in verband met de houding t.o.v. franssprekenden hadden vooral tot doel na te gaan of er sociale verschillen tussen beide groepen werden gevoeld. In dit verband konden geen significante uitspraken worden geïsoleerd. Wel twee tendenzen : de jongste leeftijdsgroep is, evenals de middelste, van oordeel dat er een klasseverschil tussen nederlandstaligen en franstaligen bestaat. Dit wekt na de studie van Driesen en Swaelens (1978) weinig verbazing. Zij stelden immers vast dat vooral de residentiële wijken in Rode hetzij verfranst zijn, hetzij door franstaligen worden bewoond. De oudste leeftijdsgroep vertoont een tendens om de klasseverschillen als niet meer zo groot voor te stellen.

De zgn. onwil bij franstaligen om Nederlands te leren wordt ten dele door de informanten zelf verklaard door het gemak waarmee nederlandstaligen (opwaarts) convergeren. Daardoor valt de noodzaak om Nederlands te spreken voor franstaligen weg. De oudste groep verklaart evenwel dat de jongste groep zich hier niet meer bij neerlegt. Ze zijn ervan overtuigd dat de jongeren minder gelaten de druk van het Frans aanvaarden dan zichzelf hebben gedaan.

De dialecten worden vooral door de oudste groep van de hand gewezen, hoewel alle leeftijdsgroepen zich verzetten tegen een eventuele "verdwijning" ervan.

Tweetaligheid staat in hoog aanzien maar we konden geen significante resultaten opsporen aangaande tweetalige opvoeding; bovendien hoeft voor de jongste groep, in tegenstelling tot de twee andere,

de tweede taal op school geen Frans meer te zijn. Nader onderzoek is hier alleszins gewenst.

Interessant zijn ook de resultaten in verband met het eigen taalgebruik, het zgn. *commitment item* (Agheyisi en Fishman, 1970). De jongste en oudste groep komen niet tot een significant antwoordpatroon maar de middelste wel. Enerzijds stelt deze groep dat ze haar taalgedrag steeds aan dat van de gesprekspartner aanpast, maar anderzijds beweren ze steeds Nederlands te spreken met franstaligen "omdat ze zich maar moeten aanpassen". Hier komt duidelijk de spanning tussen de in het taalgedrag gehanteerde convergentie en de wrevel die daarmee gepaard gaat aan de oppervlakte. We raken hier tevens een teer punt aan binnen het attitude-onderzoek, nl. de relatie tussen attitude en werkelijk taalgedrag (zie verder).

Wat de verfransing en de specifieke toestand in Rode aangaat, daar hebben de oudste en middelste groep meer uitgesproken meningen dan de jongeren. Volgens deze groepen zijn franssprekenden rijker en voelen ze zich superieur aan de nederlandstaligen; daarom willen ze ook hun taal en cultuur opdringen. Met dit sociale stigma schijnen de jongeren het niet eens te zijn. Ze maken zich over het algemeen trouwens veel minder druk om de taalstrijd en de politieke aspecten daarvan.

Deze evaluaties doen de indruk ontstaan dat er weinig meer aan de oppervlakte komt dan de bevestiging van een aantal sociale stigma's die binnen de groep gelden. Wel blijkt dat de jongeren onafhankelijker en minder traumatische reacties tegenover het Frans hebben. De oudsten zetten zich sterk af tegen het Frans en het dialect maar berusten in de verfransing die voor hen onomkeerbaar is.

De middelste groep reageert ambivalententer : enerzijds verzetten ze zich heftig tegen de culturele en maatschappelijke druk die van het Frans uitgaat maar anderzijds moeten ze meedraaien in een sociale context waar het Frans een belangrijke rol speelt.

4.2. DE "MATCHED GUISE" PROEF

De bedoeling van de "matched guise" proef is het meten van onbewuste reacties op taalvarianten. Hiervoor wordt één tekst door

De spreker die verschillende taalvarianten kan imiteren, op een geluidsband ingelezen (zie bijlage 2). De spreker moet voldoen aan hoge eisen, want hij moet in staat zijn de illusie op te houden dat hij deze varianten perfect spreekt zodanig dat de informanten de indruk krijgen met vijf verschillende sprekers geconfronteerd te worden. De informanten werd gevraagd negentien persoonlijkheidskenmerken te koppelen aan iedere taalvariant op een schaal die liep van +3 tot -3.

Volgens Wallace Lambert die deze techniek ontwikkelde zouden de op deze manier bekomen resultaten beter de reacties van personen weerspiegelen dan directe vragenlijsten, hoewel dit nog niet op een adequate manier werd aangetoond (Lambert, 1967, 1972 : 215). Het staat evenwel vast dat het een waardevolle methode is om inzicht te verwerven in zgn. groepsvooroordelen.

Dit betekent dat deze methode een ruwe schets zal opleveren van hoe de nederlandstalige Rodenaar de diverse taalvarianten beoordeelt m.b.t. de gesuggereerde persoonlijkheidskenmerken. Bovendien garanderen de drie leeftijdsgroepen, die we hier als sub-groepen mogen beschouwen, inzicht in een eventueel evolutiepatroon.

Grosso modo kunnen we de door ons gebruikte persoonlijkheidskenmerken in drie categorieën verdelen : fysieke/emotionele eigenschappen zoals *verzorgd, mooi, stoer, emotioneel en attent*; eigenschappen van belang voor het maken van carrière zoals *verstand, verantwoordelijkheid, zin voor organisatie, ambitie, zelfvertrouwen, nauwgezetheid, zelfstandigheid* en sociale eigenschappen zoals *sociaal, sympathiek, oprecht, humor, vriendelijkheid, betrouwbaarheid en aangenaam gezelschap*.

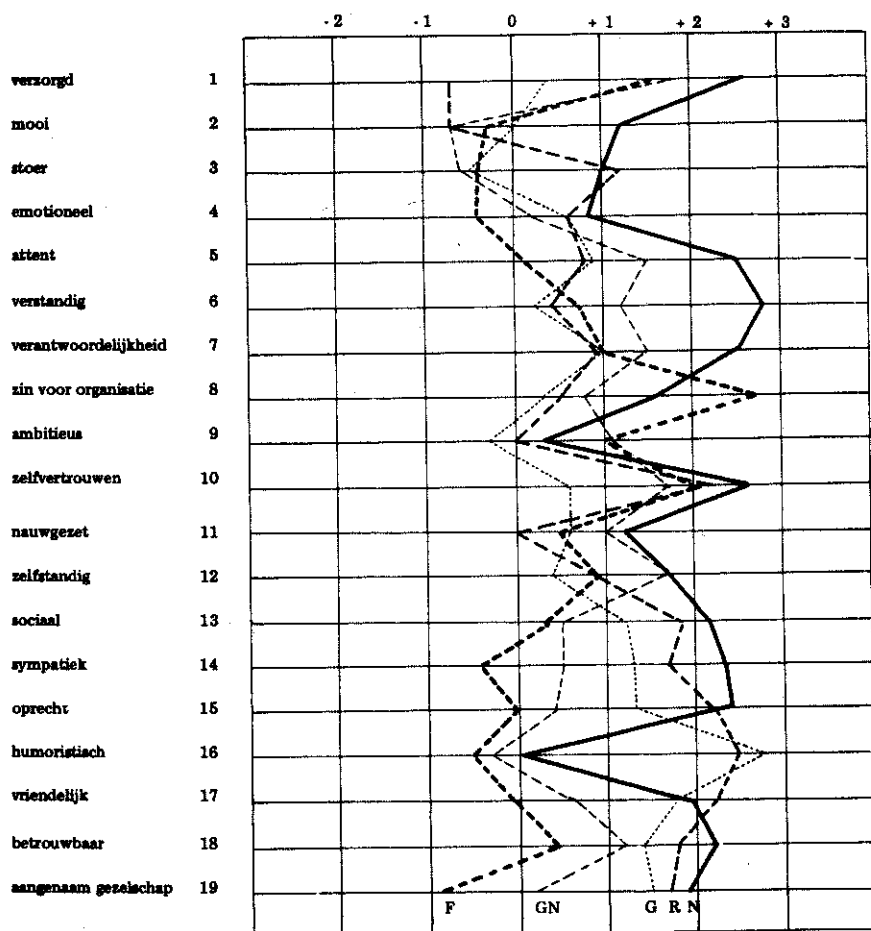
De verwerking van de resultaten verliep als volgt. Eerst werd het rekenkundig gemiddelde voor de drie leeftijdsgroepen en de vijf taalvarianten berekend. Dit leverde de gemiddelde evaluatie van de vijf taalvarianten op (figuur 3). Daarna berekenden we de profielen voor elke leeftijdsgroep afzonderlijk. Dit leverde figuur 4, 5 en 6 op, respectievelijk het profiel van de oudste, de middelste en de jongste groep (zie ook bijlage 3).

Daarna voerden we een factoranalyse uit om na te gaan "... whether some underlying pattern of relationships exists such that the data may be "rearranged" or "reduced" to a smaller set of factors or components that may be taken as source variables accounting for the observed interrelations in the data" (Nie e.a., 1975 : 469). We hebben getracht daaruit factoren te isoleren om een beter inzicht in het evaluatieproces te krijgen.

Eerst bespreken we de profielen, daarna de factoranalyses.

FIGUUR 3 :

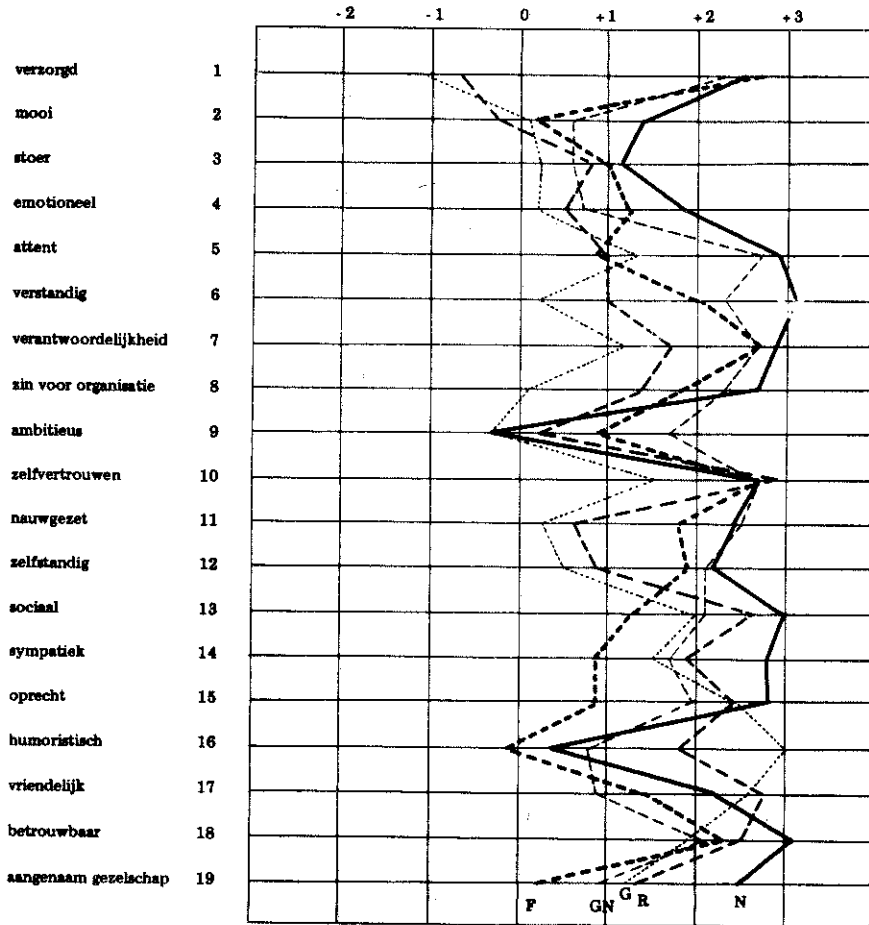
GEMIDDELD EVALUATIEPROFIEL VOOR VLIJF
TAALVARIANTEN BIJ ZESTIG RODENAARS

— Nederlands — — Frans — — Roos — — Gebroken Ned. — — — — — gem. variant

FIGUUR 4 :

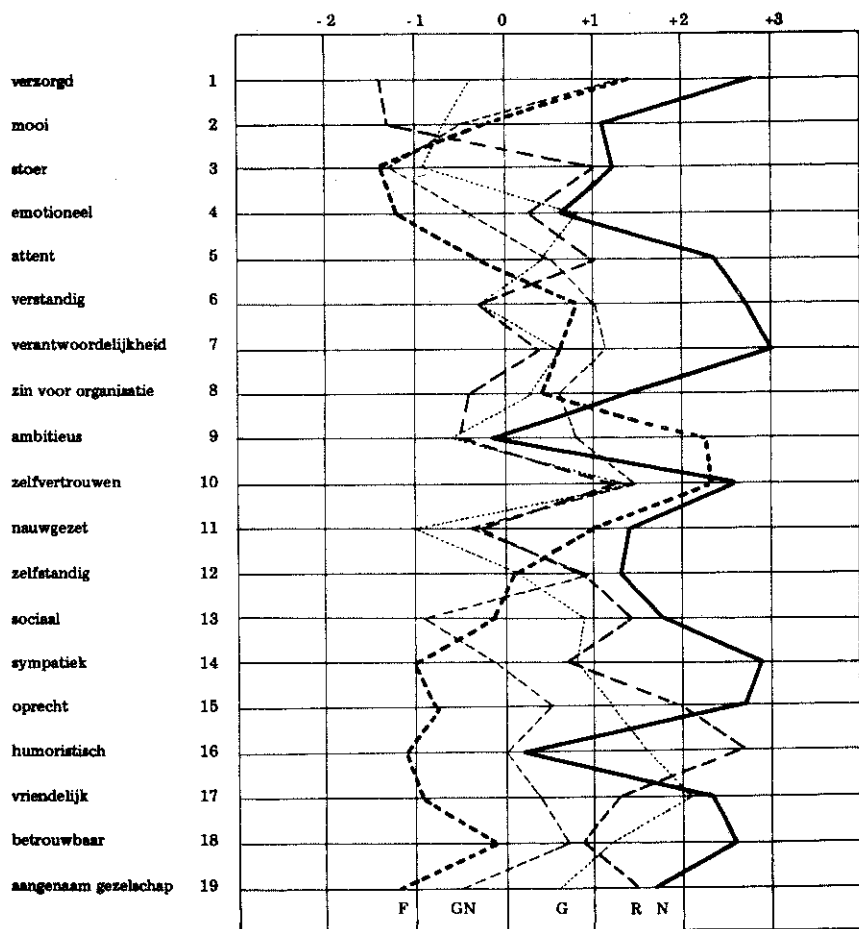
EVALUATIEPROFIEL VOOR VIJF TAALVARIANTEN
LEEFTIJDGROEP : + 50 j.

— Nederlands — — — Frans — — — Roos — — — Gebroken Ned. — — — — — gem. variant

FIGUUR 5 :

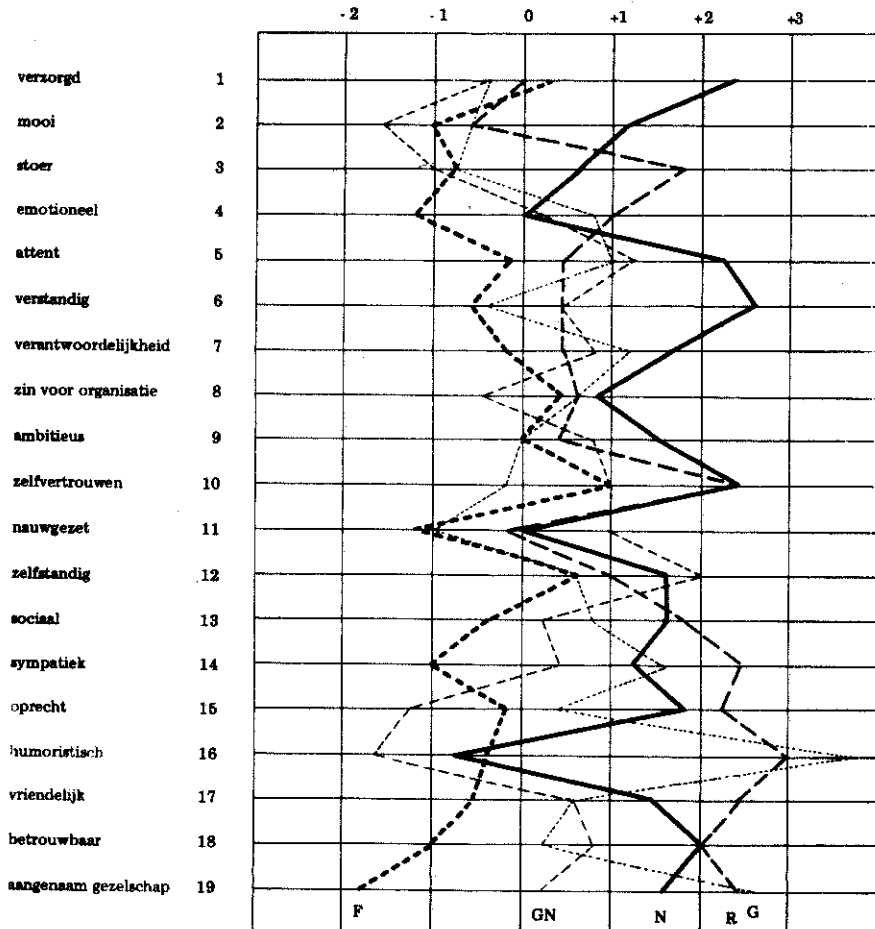
EVALUATIEPROFIEL VOOR VIJF TAALVARIANTEN
LEEFTIJDGROEP : 36 j. - 50 j.

— Nederlands — — — Frans — — — Roos — — — Gebroken Ned. — — — — — gem. variant

FIGUUR 6 :

EVALUATIEPROFIEL VOOR VIJF TAALVARIANTEN
LEEFTIJDGROEP : 18 j. - 35 j.

— Nederlands — — — Frans — — — Roos — — — Gebroken Ned. — — — gem. variant

4.2.1. BESPREKING VAN DE PROFIELEN

Figuur 3 stelt de profielschets voor van de vijf taalvarianten en drie leeftijdsgroepen met betrekking tot negentien persoonlijkheidskenmerken. De volgende vaststellingen dringen zich op. Het Nederlands scoort over het algemeen het hoogst, het Frans het laagst. Daartussen bewegen zich de overige drie varianten.

Bijzonder hoog scoren voor het Nederlands de items *verzorgd*, *attent*, *verstand*, *verantwoordelijkheid*, *zelfvertrouwen*, *oprecht* en *betrouwbaar*. Laag scoren voor het Nederlands *ambitie* en *humor*. Het Frans scoort vrij laag voor de zgn. fysieke/emotionele aspecten (items 1 tot en met 5) en nog lager voor sociale aspecten (items 13 tot en met 19). Items die daarentegen in verband kunnen worden gebracht met zakelijke aspecten scoren hoog en bereiken een absolute piek met item 8 (zin voor organisatie). Het dialect scoort zoals te verwachten was, hoog voor sociale items, laag voor zakelijke en esthetische factoren met als absoluut laagtepunt de items *nauwgezetheid*, *ambitie* en *verzorgd*. Met betrekking tot het gebroken Nederlands loopt het profiel vrijwel parallel met het Frans maar doorgaans op een iets hoger niveau. De gemengde variant scoort hoog voor sociale items met als hoogtepunt het item *humor*.

Samengevat kunnen we stellen dat vooral het functionele aspect van de taalvarianten wordt weerspiegeld. Sociale varianten zijn het Roos en de gemengde variant, zakelijke varianten zijn het standaardnederlands en het Frans. Ook het gebroken Nederlands neigt daartoe.

De resultaten voor elke leeftijdsgroep afzonderlijk vinden we in de figuren 4, 5 en 6.

Hoewel het Nederlands in figuur 4 (+ 50 j.) de boventoon voert, lopen de verschillen met het Frans niet zo ver uiteen. Beide profielen lopen parallel en het Nederlands moet het zelfs afleggen bij de items *verzorgd*, *ambitie* en *zelfvertrouwen*. Het Frans overtroeft ook het dialect bij de fysieke/emotionele factoren en het is alleen bij de sociale items dat het Roos weer hoog scoort zonder daarom het standaardnederlands van de top te verdringen. De gemengde variant zit hier erg laag maar scoort hoger dan het Roos voor het item *humor*. Opmerkelijk is de score van het item *ambitie*. Gebroken Nederlands scoort het hoogst. Is dit een weerspiegeling van het hoge prestige dat tweetaligheid geniet? Een tweetalige fransta-

lige zou dan inderdaad als ambitieus kunnen overkomen.

Trouwens, over heel de lijn is de hoge score van gebroken Nederlands opmerkelijk. Behalve voor sociale items torenen de evaluaties van deze variant netjes boven die van het Roos uit. De pogingen van franstaligen om te convergeren worden blijkbaar hoog gewaardeerd. Dit bleek trouwens ook uit de studie van Bourhis e.a. (1979).

Figuur 5 toont de leeftijdsgroep tussen 36 en 50 jaar. We krijgen hier een heel ander beeld. Het standaardnederlands wordt veel nadrukkelijker vooropgezet dan bij de vorige groep en het Frans wordt uitdrukkelijk verworpen voor wat fysieke/emotionele en sociale items betreft. Behalve voor de items *emotioneel*, *ambitie* en *humor* staat standaardnederlands aan de top. Het Frans scoort slechts hoog voor de items *ambitie* en *zelfvertrouwen*. Gebroken Nederlands wordt opnieuw gunstiger geëvalueerd dan het Frans maar niet zo gunstig als bij de vorige groep die het gebroken Nederlands in vele gevallen boven het Roos verkoos. Eens te meer wordt het dialect verworpen als zakelijke taalvariant maar ook voor de sociale items scoort het Roos onder het standaardnederlands, behalve voor het item *humor*.

Figuur 6, de jongste leeftijdsgroep (18 tot 35 jaar), versterkt de tendenzen uit het vorige profiel. Twee opmerkelijke vaststellingen kunnen worden gedaan. De polarisatie tussen het Nederlands en het Frans zet zich hier helemaal door en ten tweede stellen we een belangrijke herwaardering van het dialect vast. Dit heeft voor gevolg dat het dialect ofwel hoger scoort dan het Nederlands (item 3) of ermee parallel loopt (items 10 en 11).

Bij de sociale items is er geen twijfel meer mogelijk. Hier wordt rigoureus de voorkeur aan het Roos gegeven. Deze herwaardering van het dialect gaat blijkbaar gepaard met hoge scores voor de gemengde variant en dit vooral voor sociale items.

Na deze eerste beschouwing van de figuren 4, 5 en 6 kunnen we alvast besluiten dat de drie leeftijdsgroepen specifieke reacties vertonen met betrekking tot de persoonlijkheidskenmerken en de taalvarianten. Belangwekkend zijn vooral de verschillen tussen het Nederlands, het Frans en het Roos. Van de oudste naar de jongste groep daalt de waardering van het Frans en stijgt de waardering van het dialect. De interessante vraag rijst of deze stijging in waardering van het Roos niet gepaard gaat met een daling in "kennis" en gebruiksfrequentie van het dialect. Het zou wel eens zo kunnen zijn dat de maat voor frequent gebruik en "kennis" van het dialect omgekeerd

evenredig zijn met de waardering ervan. M.a.w. hoe endogener het dialect zich voordoet des te minder zal het worden gewaardeerd en omgekeerd (vgl. in dit verband ook Deprez en Geerts, 1977b).

Een nog duidelijker inzicht in het evolutiepatroon van de evaluatie van de taalvarianten krijgen we als we de resultaten op gelijke noemer brengen. D.w.z. we zien af van het rekenkundig gemiddelde en we bekommeren ons alleen maar om de onderlinge verhoudingen die er tussen de beoordelingen van de taalvarianten bestaan. Hiervoor namen we de resultaten van het Nederlands als basis en berekenden we vanuit dit referentiepunt de onderlinge verhoudingen tussen de drie leeftijdsgroepen en de taalvarianten (4) (figuur 7). Bovendien verdeelden we de items in drie groepen : een eerste fysieke/emotionele (items 1 tot 5), een tweede groep die de sociale items combineerde (items 13 tot 19) en een derde die de items met betrekking tot zakelijke kenmerken inhield (items 6 tot 12). Het resultaat vinden we terug in de figuren 8, 9 en 10.

(4) Een cijfervoorbeeld verduidelijkt de redenering. De globale gemiddelden zijn : (cijfers telkens x 100)

Leeftijdgroep :	Jongeren	Middeng.	Ouderen
Taalvariant :			
Nederlands	247	343	423
Roos	238	107	255
Gemengde v.	108	83	188
Gebroken Ned.	34	53	337
Frans	- 82	5	269

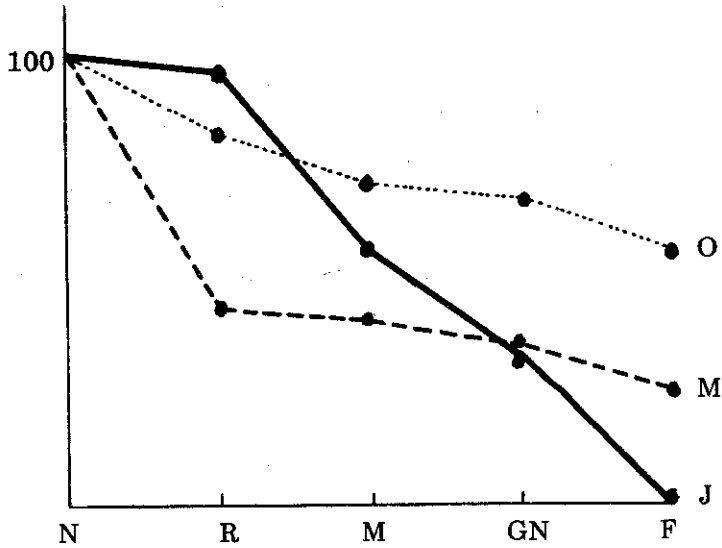
Nemen we als basis de resultaten van het Nederlands (Ned. = 100), dan volstaat het de resultaten van de jongste groep met 0.40 (100/247), die van de middelste groep met 0.29 (100/343) en die van de oudste met 0.23 (100/423) te vermenigvuldigen om de verhoudingen tussen de gegevens te bepalen.

Een verschuiving van de x-as werkt daarna de negatieve waarden weg.

Het nadeel van deze indexmethode is dat de onderlinge verschillen voor het Nederlands verloren gaan maar daarentegen staat het voordeel dat we nu inzicht krijgen in de verhoudingen tussen de scores (zie figuren 7 tot 10).

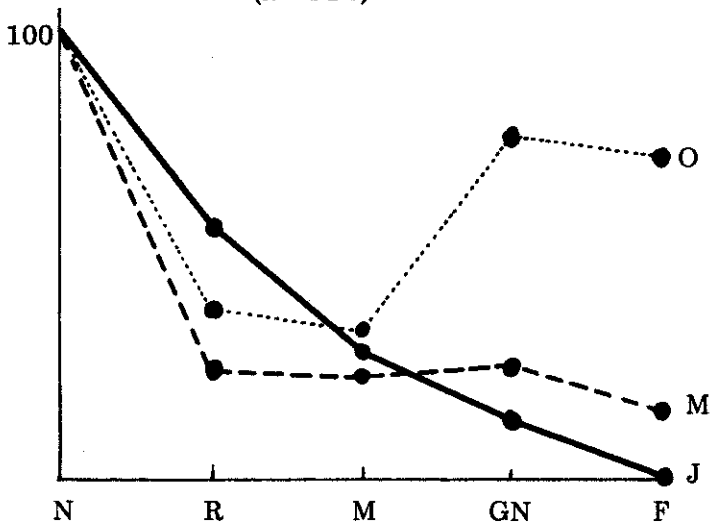
FIGUUR 7 :

**GEMIDDELD EVALUATIEVERLOOP VOOR DE WAARDERING
VAN VLIJF TAALVARIANTEN**

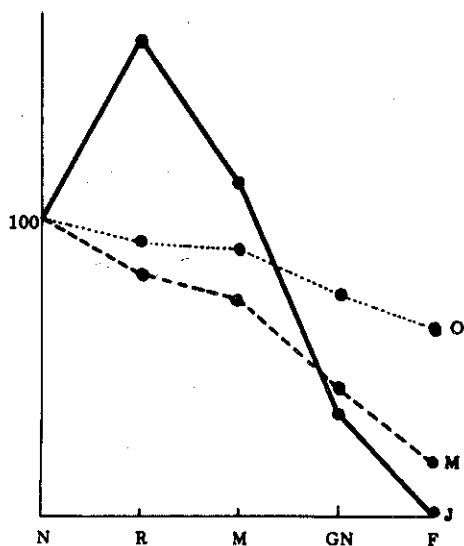
FIGUUR 8 :

**EVALUATIEVERLOOP VOOR FYSIEK/EMOTIONELE ITEMS
(items 1-5)**

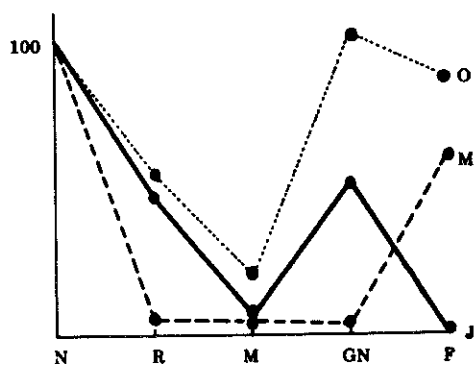
FIGUUR 9 :

EVALUATIEVERLOOP VOOR SOCIALE ITEMS (items 13-15)

FIGUUR 10 :

EVALUATIEVERLOOP VOOR ZAKELIJKE ITEMS (items 6-12)

Figuur 7 toont het gemiddelde evaluatieverloop. We zien hier een duidelijke polarisatie tussen standaardnederlands en dialect enerzijds, en de andere varianten anderzijds. Figuur 8 laat het evaluatieverloop zien voor de fysieke/emotionele items. Bij de jongste groep gaat dat in dalende lijn via het Roos, de gemengde variant, het gebroken Nederlands en het Frans. De oudste groep heeft een uitgesproken afkeer van dialectisch getinte taalvarianten maar een uitgesproken voorkeur voor gebroken Nederlands en Frans. De middelste leeftijdsgroep vindt blijkbaar alleen het Nederlands attractief.

De sociale items staan gegroepeerd in figuur 9. Bij de jongeren merken we een opvallend hoge score voor de dialectvarianten op. Overigens verloopt het evaluatieoordeel van de andere twee groepen langs dezelfde lijnen maar veel minder uitgesproken.

Figuur 10, de zakelijke items, illustreert het belang van het Frans. Vooral de oudste groep ziet het Frans aan als de taalvariant bij uitstek voor zakelijk taalgedrag. Opmerkelijk is ook de hoge score van het gebroken Nederlands waarover daarnet al is uitgeweid.

4.2.2. DE FACTORANALYSE (5)

De factoranalyse stelt ons in staat na te gaan welke items op dezelfde manier worden beoordeeld. Hierdoor kunnen we onderliggende patronen (dat zijn factoren die hoog met elkaar correleren) isoleren.

Hiervoor maakten we gebruik van een standaardprocedure met name het factoranalytisch pakket uit de SPSS-serie met varimax rotatie (Nie e.a., 1975). De resultaten worden samengevat door de tabellen 1 tot en met 3.

(5) Onze dank gaat uit naar drs. Dirk De Schampheleire die ons behulpzaam was bij de computerverwerking.

TABEL 1 :

GEROTEERDE FACTOREN VOOR DRIE LEEFTIJDGROEPEN EN VIJF
 TAALVARIANTEN
 FACTORLADINGEN HOGER DAN .50 ZIJN GECURSIVEERD

VARIMAX ROTATED FACTOR MATRIX
 AFTER ROTATION WITH KAISER NORMALIZATION

		Factor 1	Factor 2	Factor 3	Factor 4
1. verzorgd	item 1	-.10715	.46863	.63628	.11292
2. mooi	item 2	.24541	.22364	.55358	.03212
3. stoer	item 3	.26165	.12011	.11768	.03151
4. emotioneel	item 4	.22967	.04145	.08982	.60106
5. attent	item 5	.35759	.34669	-.01819	.47099
6. verstandig	item 6	.20024	.63747	.26495	.00118
7. verantwoordelijk	item 7	.20015	.66216	.09954	.20556
8. zin voor organisatie	item 8	.14377	.68900	.00938	.13126
9. ambitieus	item 9	-.10146	.34113	.10094	-.05369
10. zelfvertrouwen	item 10	.17717	.44140	.09536	.05283
11. nauwgezet	item 11	.08516	.58700	.18922	.19500
12. zelfstandig	item 12	.26049	.40902	.12852	-.01663
13. sociaal	item 13	.52316	.29306	.02199	.23056
14. sympathiek	item 14	.63451	.13755	.33209	.19265
15. oprecht	item 15	.63368	.16344	.04612	.25059
16. humoristisch	item 16	.59118	-.04294	-.12340	-.03492
17. vriendelijk	item 17	.68158	.01369	.10138	.29435
18. betrouwbaar	item 18	.48588	.45220	.06498	.07028
19. aangenaam gezelschap	item 19	.67956	.18690	.08857	.14307
	varian- tie %	64.9	21.9	7.3	5.9

TABEL 2 :

GEROTEEERDE FACTOREN VOOR DRIE LEEFTIJDGROEPEN - SLECHTS TWEE FACTOREN VERMELD
 FACTORLADINGEN HOGER DAN .50 ZIJN GECURSIVEERD

Items	Leeftijd- groep 1 (18-35)	Leeftijd- groep 2 (36-50)	Leeftijd- groep 3 (+ 50)	Leeftijd- groep 1 (18-35)	Leeftijd- groep 2 (36-50)	Leeftijd- groep 3 (+ 50)
	Factor I	Factor I	Factor I	Factor II	Factor II	Factor II
1. verzorgd	-.07	-.09	.52	.22	.77	-.20
2. mooi	.03	.14	.15	.27	.65	.20
3. stoer	.05	.13	.01	.11	.07	-.08
4. emotioneel	.16	.15	-.02	.08	.02	.03
5. attent	.24	.49	.21	.18	.15	.19
6. verstandig	.20	.33	.67	.45	.72	.02
7. verantwoordelijk	.13	.16	.68	.32	.38	-.17
8. zin voor organisatie	.05	.28	.65	.24	.32	-.23
9. ambitieus	-.03	.11	.53	.49	-.04	.01
10. zelfvertrouwen	.31	.14	.45	.38	.20	.13
11. nauwgezet	-.02	-.07	.34	.71	.50	-.21
12. zelfstandig	.04	.34	.18	.28	.31	-.12
13. sociaal	.35	.46	.00	.15	.24	.19
14. sympathiek	.57	.49	.09	-.08	.39	.28
15. oprecht	.67	.25	-.06	-.03	.21	.52
16. humoristisch	.43	.76	-.06	.01	-.12	.64
17. vriendelijk	.46	.71	-.08	.01	.17	.72
18. betrouwbaar	.33	.53	.15	.10	.41	.04
19. aangenaam gezelschap	.69	.61	.19	.42	.19	.50
Variantie %	50.7	67.5	38.7	19.4	19.2	25.5

TABEL 3 :

GEROTEERDE FACTOREN VOOR VIJF TAALVARIANTEN
FACTORLADINGEN HOGER DAN .50 ZIJN GECURSIVEERD

Taalvarianten Factor	Ned. I	Frans I	Roos I	Geb. Ned. I	Gem. I	Ned. II	Frans II	Roos II	Geb. Ned. II	Gem. II
1. verzorgd	.08	.68	.21	.05	.04	.06	.08	.08	.22	.01
2. mooi	.00	.29	.09	.22	.06	.21	.05	.14	.21	.75
3. stoer	.08	.09	.00	.06	.13	.01	.09	.16	.47	.71
4. emotioneel	.26	.19	.08	.11	.07	.18	.59	.09	.05	.05
5. attent	.14	.07	.33	.58	.31	.12	.66	.22	.29	.03
6. verstandig	.19	.48	.30	.53	.45	.01	.27	.13	.55	.05
7. verantwoordelijk	.68	.70	.71	.37	.73	.25	.18	.15	.64	.01
8. zin voor organisatie	.13	.21	.80	.34	.52	.60	.64	.23	.71	.00
9. ambitieus	.32	.04	.74	.28	.43	.35	.14	.09	.11	.27
10. zelfvertrouwen	.08	.48	.44	.43	.36	.41	.04	.52	.20	.00
11. nauwgezet	.09	.54	.61	.43	.23	.06	.17	.10	.57	.09
12. zelfstandig	.17	.10	.35	.22	.01	.59	.16	.22	.47	.11
13. sociaal	.79	.09	.32	.47	.38	.00	.45	.51	.51	.11
14. sympathiek	.60	.02	.01	.33	.43	.09	.15	.62	.10	.17
15. oprecht	.66	.16	.02	.63	.08	.16	.49	.59	.31	.09
16. humoristisch	.13	.18	.01	.73	.05	.20	.52	.10	.06	.00
17. vriendelijk	.32	.04	.13	.66	.00	.02	.47	.70	.18	.10
18. betrouwbaar	.59	.23	.23	.19	.23	.38	.50	.53	.69	.07
19. aangenaam gezelschap	.22	.02	.15	.85	.09	.39	.36	.35	.25	.00
Variantie %	47.6	49.5	67.5	66.8	39.2	16.2	1.47	16.3	10.7	16.5

Tabel 1 stelt de volledige factormatrix voor, na rotatie, voor alle leeftijdsgroepen en vijf taalvarianten. We nemen aan dat ladingen hoger dan .50 belangrijk zijn. De andere kunnen we verwaarlozen. Het hoge variantiepercentage van de eerste twee factoren, respectievelijk 64.9 en 21.9% laat ons toe de andere factoren als te verwaarlozen te beschouwen. Zo vermeldt tabel 2 de factoren die per leeftijdsgroep van belang zijn en tabel 3 de twee belangrijkste factoren per taalvariant.

Uit tabel 1 leiden we af dat de eerste factor bestaat uit *sociaal, sympatiek, oprecht, humoristisch, vriendelijk* en *aangenaam gezelschap*. Deze elementen houden een duidelijke verwijzing in naar iets wat we sociale aantrekkelijkheid zouden kunnen noemen. Factor 2 daarentegen laadt hoog op voor de items *verstand, verantwoordelijk, zin voor organisatie* en *nauwgezet*. Dit zouden we eerder een taakgerichte of zakelijke factor kunnen noemen.

Per leeftijdsgroep springen de volgende factoren naar voren. Bij de jongste groep vinden we als eerste factor items zoals *sympatiek, oprecht* en *aangenaam gezelschap*; bij de tweede laadt *nauwgezet* hoog op. Dit geeft ongeveer hetzelfde beeld als de globale resultaten die we uit tabel 1 aflazen. De middelste leeftijdsgroep legt evenwel andere accenten: factor 1 bestaat uit sociale items als *humor, vriendelijk, betrouwbaar* en *aangenaam gezelschap*. De tweede factor is samengesteld uit esthetische items, *verzorgd* en *mooi*, en uit *verstand*. De factoren van de oudste groep concentreren zich rond een taakgerichte factor met *verstand, verantwoordelijk, zin voor organisatie* en *ambitie*, en een sociale met *oprecht, humor* en *vriendelijk*.

Met betrekking tot de taalvarianten, tabel 3, concentreren de correlaties zich opnieuw rond taakgerichte en sociale factoren. Voor het Nederlands geeft dat als eerste factor *verantwoordelijk, sociaal, sympatiek, oprecht* en *betrouwbaar*. Sociale items komen bij het Frans niet aan bod. We stellen ook een zekere overeenkomst vast tussen de eerste factor van het Roos en de tweede van gebroken Nederlands en vice versa.

Voor de verdere bespreking is het van belang dat we ons realiseren dat het hoog opladen van een factor niet noodzakelijk betekent dat dit in positieve zin gebeurt. Zo laadt het item *humor* hoog op voor het Frans maar figuur 3 leert ons dat dit eerder een negatief aspect is van de evaluatie van het Frans. De interpretatie van de factoren moet dus geschieden in nauw overleg met de andere resultaten.

5. BESPREKING

Een belangrijke vooronderstelling van attitude-onderzoek is dat er een grote mate van overeenstemming bestaat tussen attitude en gedrag. De vraag die zich inderdaad opdringt, is in hoeverre bijvoorbeeld het afwijzen van het Frans door de jongste groep zich doorzet in het werkelijke taalgedrag. Dat er een invloed bestaat, of liever een wisselwerking tussen attitude en gedrag wordt wel niet ontkend maar veel verder dan deze voorzichtige uitspraak is men nog niet gekomen (Kok, 1978).

Een aantal elementen die bovenstaande wisselwerking beïnvloeden worden door Kok (1978) opgesomd. Hij onderscheidt "kompetentie" of de mogelijkheid om een attitude te realiseren; iemand kan best een attitude hebben t.a.v. een andere etnische groep bijvoorbeeld maar het is duidelijk dat als de informant nooit in de gelegenheid is geweest om met de betreffende groep te interageren, de overeenkomst tussen attitude en gedrag problematisch is. Een tweede element houdt verband met "sociale normen" of "wat vinden belangrijke anderen ervan" ? Dit stelt trouwens ook het probleem van de groepsidentiteit. In hoeverre wil iemand zich met deze of gene groep identificeren of in hoeverre en waarom is iemand ontevreden binnen de groep waartoe hij behoort ? Ook "commitment" is een belangrijk element. Door een bepaald gedrag raakt men gebonden aan dat gedrag en dit heeft dan weer een weerslag op de attitude; dit zou het geval kunnen zijn met de middelste leeftijdsgroep. Omwille van beroepsactiviteiten zijn ze vaak verplicht Frans te spreken wat een weerslag heeft op hun attitude t.o.v. het Frans en de fransspreken. Nog een element is de zgn. "dissonantie" of de drang om in balans te zijn; wie iets wil dat bijvoorbeeld te duur is, kan de dissonantie tussen de wil om het te hebben en de onmogelijkheid om het te kopen, wegwerken door te stellen dat het object dat hij zo graag wil toch ook veel nadelen biedt; een variant hierop biedt de zgn. "zelfperceptie"-theorie die stelt dat het individu zijn attitudes afleidt "door observatie van het eigen gedrag en van de omstandigheden waaronder dat gedrag plaatsvindt" (Kok, 1978 : 44).

Onze aandacht gaat evenwel niet uitsluitend uit naar de wisselwerking tussen attitude en gedrag maar vooral naar de verhoudingen tussen taal, attitude en gedrag. Onderzoek in die richting, vooral onder impuls van Giles e.a. aan de universiteit van Bristol wijst op

een nauwe samenhang tussen attitude, gedrag en *sociale normen*.

Dit zou betekenen dat individualistisch onderzoek naar attitudes strandt op de sociale aspecten van de verwezenlijking ervan. Van daar dat Smith en Giles (1978) aandacht besteden aan andere factoren dan Kok (1978).

De verhouding tussen taalattitude en taalgedrag hangt volgens Smith en Giles (1978) van de vier volgende elementen af : *de indruk* die een bepaald taalgedrag maakt op de omgeving; *de bedoeling* die we bepaalde personen toekennen; *de aantrekkingskracht* die personen op elkaar uitoefenen en *de sociale identiteit* die begaan is met de waardering van de groep waartoe men behoort. Ten slotte hangt het taalgebruik in belangrijke mate af van hoe de sprekers de situatie "aanvoelen" en/of willen "manipuleren" (vgl. het convergentie-model).

Het attitude-onderzoek bij nederlandstaligen in Rode wijst alvast uit dat er een grondig verschil tussen de leeftijdsgroepen bestaat dat zich uit in verschillende evaluatiepatronen naargelang de taalvariant. Dit verwijst naar een sterk functioneel getinte taalstrategie.

De oudste groep is het Frans het gunstigst gezind. Niet alleen op zakelijk vlak maar ook op esthetisch en sociaal gebied beantwoorden de scores van de "matched guise" proef aan hun bereidheid om Frans te spreken en aan hun berustende houding tegenover de verfransing in het algemeen. Een aantal informanten uit deze groep verklaart dit door de inherente hoffelijkheid die, naast hun aangeboren gevoel om talen te leren, eigen zou zijn aan Vlamingen.

Dit is een mooi voorbeeld van de dissonantie-theorie. De spanning die bestaat tussen enerzijds het gevoel te behoren tot de Vlaamse gemeenschap en anderzijds het frequente gebruik van het Frans, wordt opgelost door de kwaliteiten van de eigen groep op te waarderen (hoffelijk, aangeboren taalgevoel). Als deze identificatie echter mislukt doordat het moeilijk wordt de eigen groep als zelfstandigheid te onderscheiden, dan wordt de spanning opgeheven door zo snel mogelijk "toe te treden" tot de andere groep. Dit laatste werd aangetoond door Gardner en Lambert (1959) en (1972) die vaststelden dat volwassenen die zich niet thuisvoelen binnen hun eigen culturele groep ertoe neigen om zo snel mogelijk opgenomen te worden door de nieuwe groep waarmee ze zich wel willen of kunnen identificeren. Zij deden hun onderzoek in het tweetalige Montreal waar een taaltoestand heerst die goed met de Brusselse is te vergelijken. Deze laatste houding, volledige integratie dus, gaat gewoonlijk gepaard met

een negatieve waardering van het eigen taalgebruik (Lambert, 1972). Hierdoor wordt de overgang naar de andere groep en de andere taal uiteraard vergemakkelijkt.

Dit geldt niet voor Rode. De oudste groep waardeert weliswaar de "moedertaal", het Roos, vrij laag, maar evalueert het Nederlands hoog. Dit zet een rem op een volledige integratie met het Frans, een rem op de verfransing dus.

Dat neemt niet weg dat ze in bepaalde situaties het Frans moeilijk kunnen wegdenken. Vandaar de hoge scores van het Frans in de figuren 7 tot 10. En vandaar eveneens de taakgerichte factoren die uit de factoranalyse voortspruiten.

Boeiend is de positieve attitude t.o.v. het gebroken Nederlands. De reden hiervoor is niet moeilijk te achterhalen : de spreker maakt duidelijk dat alhoewel hij de prestigevariant spreekt, hij niet te beroerd is om neerwaarts te convergeren. De appreciatie van de nederlandstaligen geldt als zijn "beloning". Maar ook hier is verder onderzoek een dringende noodzaak.

De leeftijdsgroep tussen 36 en 50 jaar laat er geen twijfel over bestaan dat alle taalvarianten behalve het standaardnederlands en in sommige gevallen het Frans, op een geringe waardering mogen rekenen. De uiterst positieve waardering van het standaardnederlands naast de afwijzing van alles wat naar dialect ruikt, tonen aan dat het standaardnederlands een streefdoel wordt. Het Frans zit al een stuk lager op de ladder dan bij de ouderen en dit zou kunnen samenhangen met de sociale nivellering die beide taalgroepen steeds minder scheidt. Maar hierover ontbreken feitelijke gegevens. Wel eist deze groep met klem een gelijkwaardige behandeling met de franstalige gemeenschap. Uitspraken zoals "we moeten ons verdedigen" zijn schering en inslag, ook bij hen die nauwe contacten met franstaligen onderhouden. Dit wijst op een identificatie met de eigen groep. En eigen waarden, met name de "beschaafde" taal, worden naast het Frans geplaatst.

Deze groep verwerpt ook het sterkt het endogene dialect evenals, en dit zelfs nog sterker, de gemengde variant en het gebroken Nederlands. Trouwens, behalve voor "zakelijke" aspecten komt ook het Frans niet aan bod.

De "matched guise" proef wijst tevens uit dat het vooral sociale termen zijn waarin taalvarianten worden beoordeeld. Kortom, deze groep is zich bewust van haar eigen identiteit en wil die ook zelf verdedigen in tegenstelling tot de vorige groep die eerder gela-

ten schijnt. Het standaardnederlands wordt daarbij als een wapen gehanteerd.

De opvallendste aspecten bij de attitude-resultaten van de jongste groep zijn, zoals al eerder vermeld, de hoge waardering voor het Roos en de afwijzing van het Frans.

Hun opvoeding kregen ze vaak in het standaardnederlands dat weliswaar sterk door het dialect kan zijn beïnvloed. Feit is dat zij een duidelijke functionele spreiding van taalvarianten in acht nemen. Roos met ouders en oudere familieleden maar vaak wel al standaardnederlands met broer of zus, vaak binnen het eigen gezin en zeker met de eigen kinderen. De behoefte om zich tegen het dialect af te zetten is fel verminderd precies omdat ze een goede beheersing van de standaardtaal hebben. Dialect wordt dan opnieuw leuk en verliest het stigma van sociaal minderwaardig dat het voor de oudere generaties nog wel had. De eigen identiteit is een feit geworden. Het is dan ook de enige groep waarvoor het item *ambitie* voor het Nederlands het hoogst scoort. De sociale barrière tussen het Nederlands en het Frans is verdwenen voor hen. Trouwens, zij maken vaak goede promotiekansen in het beroepsleven omdat ze tweetalig zijn.

Op het eerste gezicht misschien paradoxaal maar toch goed verklaarbaar is hun houding t.o.v. Rode. Zij staan er niet zo op dat Rode opnieuw "Vlaams" zou worden maar ze willen uiteraard geen rechten opgeven en eisen gelijkwaardigheid. Rode is voor deze generatie steeds een faciliteitengemeente geweest en de aanwezigheid van franstaligen is gewoon voor ze. Door het grote prestige van het standaardnederlands verliezen de sociaal/functionele aspecten van het Frans hun aantrekkingskracht. De druk om volledige integratie na te streven is hier dan ook onbestaande.

De bijzonder hoge score van het Roos voor sociale items kan tot twee elkaar overlappende verklaringen aanleiding geven. Hoe nauwer de banden tussen sprekers, hoe gemeenzamer het taalgebruik (vgl. Baetens Beardsmore-Van de Craen, 1979; Ammon, 1979a). Dit is een gevolg van het functionele aspect van taalgedrag. Maar we weten ook dat dialectsprekers in Vlaanderen vaak geneigd zijn endogene vormen te verwerpen ten voordele van exogene (Deprez en Geerts, 1977a en 1977b). Dit is een gevolg van de geringe waardering die de dialecten genieten. De groep die we hier beschouwen kan niet worden aangezien als dialectsprekers. Ze zijn a.h.w. in volle ontwikkeling naar een standaardtaal toe en in sommige gevallen heeft dit proces

zich al voltrokken. Het is nu zo dat overal waar een dergelijke ontwikkeling zich voordoet, er onmiddellijk groepen opduiken die zich inzetten tegen de verdwijning van het dialect. Hiermee willen ze zich niet zozeer verzetten tegen de standaardisering als dusdanig maar ze willen evenmin dat de als "eigen taal" ervaren lokale variant verdwijnt. Zo noteert Dupas (1975) bijvoorbeeld met spijt dat de ontwikkeling van het standaardnederlands het verdwijnen van het "Vlaams" in Frans-Vlaanderen in de hand zal werken. "Ce choix (d.i. opteren voor het standaardnederlands) ne devrait pas nous masquer qu'il entraîne inéluctablement la disparition des traits originaux du flamand langue régionale" (Dupas, 1975 : 123). De hoge score van het dialect wordt dus in de hand gewerkt door twee factoren : enerzijds het functionele aspect ervan en anderzijds door de ontwikkeling van het standaardnederlands.

6. CONCLUSIE

Het taalattitude-onderzoek in Sint-Genesius-Rode bij van huize uit nederlandstaligen uit de "hogere arbeidersklasse" en de "lagere middenklasse" wijst uit dat sprekers taalvarianten in de eerste plaats op hun functionele waarde toetsen. Ze schijnen zich de vraag te stellen : "Waar kan ik met een bepaalde variant terecht ?" en/of "Welke variant is geschikt voor welke situatie ?".

Nader onderzoek bij drie leeftijdsgroepen toont aan dat er een evolutie bestaat naar het standaardnederlands toe, weg van het Frans. Dit komt omdat via de ontwikkeling van het standaardnederlands de waarde van de eigen identiteit aan belang heeft gewonnen. Maar ook met betrekking tot de functionele aspecten van de taalvarianten is er een evolutie merkbaar. Als opvallendste voorbeeld kan hier de herwaardering van het dialect bij de jongste groep worden vermeld; ook de hoge score van de variant "gebroken Nederlands" verwijst hiernaar.

We willen uitdrukkelijk wijzen op het indicatief karakter van bovenstaand onderzoek. De onderzochte populatie is te klein en de methode steunt slechts op enkele pijlers van de onderzoeksbatterij. Het verdient daarom aanbeveling dit onderzoek aan te vullen met elicitatieprocedures zoals beschreven in punt 3 en sociologische

technieken (vgl. Van de Craen, 1978c). Het feit dat deze bevindingen in harmonie zijn met ander onderzoek, opgezet met andere bedoelingen en andere methoden, bevestigt evenwel het vermoeden dat de bekomen aanwijzingen wel degelijk verwijzen naar bestaande verbale strategieën.

De aanpak van de verfransing in deze studie veroont grondige verschillen met ouder werk. Men heeft in Vlaanderen de gewoonte om deze taalverandering te beschouwen als een fel om zich heen grijpende kanker, die men, net als bij een ziekte, het best bestrijdt door op zoek te gaan naar het virus en het uit te roeien. Dit is een weinig aanbevelenswaardige methode want, afgezien van de demografische verfransing, die men wel met wettelijke middelen kan indijken, laten de sociolinguïstische en sociaal-psychologische aspecten van taalverandering zich niet dirigeren.

In deze studie menen we te hebben aangetoond dat het taalveranderingsproces dat verfransing heet een evolutief karakter heeft en afhankelijk is van talrijke variabelen zoals het functioneel aspect van een variant, groepsidentiteit en zo meer. Voor het eerst blijkt ook dat de verfransing in het Brusselse geen onomkeerbaar proces is. Als deze indicaties zich inderdaad doorzetten, dan valt te verwachten dat de tweetalige toestand in Brussel zich uiteindelijk zal stabiliseren of m.a.w. naarmate het Nederlands aan functionele gebruikswaarde wint, zal een verfransing van het tweede type ook automatisch aan belang inboeten. Uiteraard kunnen de gevolgen van deze evolutie pas op grote schaal merkbaar worden wanneer zowel in de stad als daarbuiten de nodige nederlandstalige infrastructuur voor met name het onderwijs, aanwezig is.

Vanuit sociolinguïstisch oogpunt, ten slotte, blijken de woorden van Giles en Smith ook voor de Brusselse taaltoestand van toepassing: "To understand why individuals speak the way they do, we must know something not only about their descriptive characteristics, but also about the manner in which they interpret the "situation" and the procedures they use to act on those interpretations" (Giles en Smith, 1979 : 65).

LITERATUURLIJST

- AELVOET (H.) (1957), *125 jaar verfransing in het arrondissement Brussel (1830-1955)*, Brussel.
- AGHEYISI (R.) en FISHMAN (J.) (1970), "Language attitude Studies. A brief survey of methodological approaches", *Anthropological Linguistics*, 12(5), 137 : 157.
- AMMON (U.) (1979a), "Regionaldialekte und Einheitssprache in der Bundesrepublik Deutschland (BRD)", in : U. AMMON (ed.) (1979b), 25 : 40.
- AMMON (U.) (1979b) (ed.), "Dialect and standard in highly industrialized societies", *International Journal of the Sociology of Language* 21.
- BAETENS BEARDSMORE (H.) (1971), *Le français régional à Bruxelles*, PUB.
- BAETENS BEARDSMORE (H.) en VAN DE CRAEN (P.) (1979), "The development of triglossia in Flemish Belgium", in : M. VAN DE VELDE en W. VANDEWEGHE (hrgs) (1979), 191 : 200.
- BLOMMAERT (Ph.) (1832), *Aenmerkingen over de verwaerloozing der Nederlandsche tael*, Gent.
- BOSERUP (A.) (1969), *Brussels Study : Data Summary 1.1. Differences in socio-economic status*, Ongepubliceerd werkdokument.
- BOURHIS (R.), GILES (H.), LEYENS (J.) en TAJFEL (H.) (1969), "Psycholinguistic distinctiveness : language divergence in Belgium", in : GILES en St. CLAIR (eds), 158 : 185.
- DEPREZ (K.) en GEERTS (G.) (1976), "De verspreiding van het algemeen Nederlands in West-Vlaanderen", *De nieuwe taalgids* 69, 283 : 305.
- DEPREZ (K.) en GEERTS (G.) (1977a), "Closure to French influence in the Flemish speech community", *Lingua* 43, 199 : 228.
- DEPREZ (K.) en GEERTS (G.) (1977b), "Lexicale en prominale standaardizatie : een onderzoek van de ontwikkeling van het algemeen Nederlands in West-Vlaanderen", Antwerpen, U.I.A. (*Antwerp Papers in Linguistics* 13).
- DRIESEN (I.) en SWALENS (G.) (1978), "Migraties in Sint-Genesius-Rode (1945-1975)", in : *Taal en sociale integratie* 1, 153 : 198.
- DUPAS (J.) (1975), "La langue régionale en Flandre française : un cas particulier", in : J. MARCELLESI et le GRECO (eds), 121 : 124.
- FISHMAN (J.) (ed.) (1968), *Readings in the sociology of language*, The Hague, Mouton.
- GARDNER (R.) en LAMBERT (W.) (1959), "Motivational variables in second-language learning acquisition", *Canadian Journal of Psychology* 13, 266 : 272.
- GARDNER (R.) en LAMBERT (W.) (1972), *Attitudes and motivation in second language learning*, Rowley, Mass., Newbury House.
- GEERTS (G.) (1978), "Standaardizeren... gaat van Au", *De nieuwe taalgids* 71, Van den Berg-nummer, 23 : 30.
- GEERTS (G.), NOOTENS (J.) en VAN DEN BROECK (J.) (1977), "Opinies van Vlamingen over dialect en standaardtaal", *Taal en tongval* 29, 98 : 141.
- GILES (H.) (1977), "Social Psychology and applied linguistics. Towards an integrative approach", *ITL* 35, 27 : 42.

- GILES (H.) en POWESLAND (P.) (1975), *Speech style and social evaluation*, London, New York, Academic Press.
- GILES (H.) en St. CLAIR (R.) (eds) (1979), *Language and social psychology*, Oxford, Blackwell.
- GILES (H.) en SMITH (Ph.) (1979), "Accommodation theory : optimal levels of convergence", in : H. GILES en St. CLAIR (eds), 45 : 65.
- GOOSSENS (J.) (1973) "De Belgische uitspraak van het Nederlands", *De nieuwe taalgids* 66, 230 : 240.
- GUBIN (E.) (1978), "La situation des langues à Bruxelles au XIXe siècle à la lumière d'un examen critique des statistiques", in : *Taal en sociale integratie* 1, 33 : 79.
- HAUGEN (E.) (1938), "Language and Immigration", *Norwegian-American Studies and Records*, vol. 10, 1 : 43. Ook in HAUGEN (1972), 1 : 36.
- HAUGEN (E.) (1956), "Bilingualism in the Americas : a bibliography and research guide", *Publications of the American dialect Society* No. 26, herdrukt in 1964 en 1968.
- HAUGEN (E.) (1972), *The Ecology of Language : essays by Einar Haugen*, Stanford, Stanford University Press.
- HEIDER (F.) (1958), *The psychology of interpersonal relations*, New York : Harcourt, Brace and World.
- KOK (G.) (1978), "Attitudes en gedrag", in : H. WILKE en G. KOK (red.), 35 : 47.
- LABOV (W.) (1978), "The social origins of sound change", *LAUT*.
- LAIRD (C.) en GORRELL (R.) (eds) (1971), *Reading about language*, New York, Harcourt, Brace and Jovanovich.
- LAMBERT (W.) (1967), "A social psychology of bilingualism", *Journal of social Issues* 23, 91 : 109. Ook in LAMBERT (1972), 212 : 235.
- LAMBERT (W.) (1972), *Language psychology and culture*, Stanford, Stanford University Press.
- LANGENAKENS (A.) (1979), *Sociolinguïstische studie van het verfransingsproces te Sint-Genesius-Rode*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling VUB, Brussel.
- LOUCKX (F.) (1978), "Het taalkundig integratieproces van de nederlandstaligen te Brussel", in : *Taal en sociale integratie* 1, 199 : 228.
- MARCELLESI (J.) et le GRECO, Rouen (1975), "L'enseignement des 'langues régionales'", *Langue française* 25, Paris, Larousse.
- MEEUS (B.) (1974a), *Wetenschappelijk onderzoek naar de Brusselse taaltoestanden*, I Documentenanalyse/literatuurstudie. Mens en Ruimte.
- MEEUS (B.) (1974b), "A diglossic situation : standard vs. dialect", *LAUT*.
- MOLS (R.) (1964), "Le problème bruxellois : son aspect démographique", *La Revue Nouvelle*, vol. 39, 140 : 155.
- NIE (N.), HULL (C.), JENKINS (J.), STEINBERGER (K.) en BENT (D.) (1975) *SPSS. Statistical package for the social sciences*, 2nd edition, New York, McGraw Hill.
- PIETERSEN (L.) (1969), *De friezen en hun taal*, Drachten, Laverman.
- SIEGEL (S.) (1956), *Nonparametric statistics for the behavioral sciences*, New York, Mc Graw Hill.
- SIMARD (L.), TAYLOR (D.) en HILES (H.) (1976), "Attribution processes and

- interpersonal accomodation in a bilingual setting", *Language and Speech* 19, 374 : 387.
- SLEDD (J.) (1971), "Bi-dialectalism : the linguistics of white supremacy", in : C. LAIRD en R. GORRELL (eds).
- SMITH (Ph.) en GILES (H.) (1978), "Sociolinguistics : a social psychological perspective. Paper presented at IXth World Congress of Sociology", Uppsala, Zweden, augustus 1978.
- STEWART (W.) (1968), "A sociolinguistic typology for describing national multilingualism", in : J. FISHMAN (ed), 531 : 545.
- Taal en sociale integratie 1*. Publicatie van het centrum voor interdisciplinair onderzoek naar de Brusselse taaltoestanden, V.U.B., Brussel.
- VAN DE CRAEN (P.) (1978a), "Developmental communicative competence in a diglossic setting : a sociodialectological approach", Paper presented at the Vth international congress of applied linguistics, Montreal, augustus 1978.
- VAN DE CRAEN (P.) (1978b), "Evaluatie van ongewone Nederlandse zinnen door een groep Zuidnederlanders", *Tijdschrift van de VUB* 20 (1), 28 : 42.
- VAN DE CRAEN (P.) (1978c), "Methodologische implicaties van sociolinguïstisch onderzoek", in : *Taal en sociale integratie* 1, 1 : 20.
- VAN DE VELDE (M.) en VANDEWEGHE (W.) (hrsgs) (1979), *Sprachstruktur, Individuum und Gesellschaft*, Band 1. Akten des 13. Linguistischen Kolloquiums, Gent 1978, Tübingen, Niemeyer.
- VERLOOY (J.) (1788), *Verhandeling op d'onacht der moederlijke tael in de Nederlanden*, Herdruk 1938, Antwerpen.
- WEINREICH (U.) (1953), *Languages in contact*, New York, Achtste druk 1974, Den Haag, Mouton.
- WILKE (H.) en KOK (G.) (red.) (1978), *Sociale psychologie in verandering*, Alphen a/d Rijn, Brussel, Samson.
- WILLEMYNS (R.) (1977), "Sprachpolitische und Sprachsoziologische Betrachtungen zur Lage des Niederländischen in Belgien", *Osnabrücker Beiträge zur Sprachtheorie* 4, 6 : 22.
- WILLEMYNS (R.) (1979), "Invloed van "power" en "solidarity" op het gebruik van dialect en standaardtaal in Vlaanderen", *De nieuwe taalgids*, 72 (4), 289 : 302.

BIJLAGE 1 :

LIJST VAN 55 TE EVALUEREN UITSPRAKEN

1. Frans is mooier dan Nederlands.
2. Nederlands is mooier dan Frans.
3. Het AN in Vlaanderen is minder mooi dan het Nederlands dat in Nederland wordt gesproken.
4. Het Belgisch Frans is minder mooi dan het Frans dat in Frankrijk wordt gesproken.
5. Een Vlaams dialect is mooier dan Frans.
6. Een Vlaams dialect is mooier dan AN.
7. Alle talen zijn even mooi of lelijk.
8. Nederlands is moeilijker dan Frans.
9. Er bestaan geen moeilijke of gemakkelijke talen.
10. Franstaligen leren moeilijk Nederlands omdat het een ingewikkelde taal is.
11. Franstaligen leren moeilijk Nederlands omdat ze geen zin hebben om het te leren.
12. Franstaligen leren moeilijk Nederlands omdat ze er geen noodzaak toe voelen. Veel Vlamingen kennen en spreken toch Frans.
13. Als de Vlamingen geen Frans zouden spreken zouden de franstaligen wel Nederlands moeten spreken.
14. In Brussel moet men Frans spreken.
15. Er is geen verschil meer in sociale klasse tussen Vlamingen en franstaligen.
16. Vlamingen die gestudeerd hebben spreken liever Frans dan Nederlands.
17. Vlamingen die gestudeerd hebben spreken liever Nederlands en schakelen bij voorkeur niet over op het Frans.
18. Veel middenstanders die door hard werken en zonder welbepaalde opleiding geslaagd zijn, spreken liever Frans dan Nederlands.
19. De gewone mens laat zich niet meer zo erg verfransen. Hij wil meer en meer in het Nederlands geholpen worden.
20. Vlamingen die in Brussel Nederlands spreken, voelen zich minderwaardig.
21. Vlamingen die in Brussel Frans spreken voelen zich minderwaardig.
22. Vlamingen voelen zich superieur aan franstaligen omdat ze meer talen kennen.
23. Mensen die AN spreken hebben meestal meer pretentie dan mensen die dialect spreken.
24. Mensen die AN spreken zijn meestal rijker dan mensen die dialect spreken.
25. Er bestaan geen Franse dialecten.
26. Dialecten zouden langzaam moeten verdwijnen.
27. Iedereen zou ook een dialect moeten kunnen spreken.
28. In het Brusselse is Frans kunnen spreken geen noodzaak om hogerop te geraken.
29. Nederlands kunnen spreken is niet nodig om hogerop te geraken in het Brusselse.
30. Om hogerop te geraken is het noodzakelijk Frans te kunnen spreken.
31. Elke Belg moet zowel Frans als Nederlands kunnen spreken.

32. Op school moet men vrij de tweede taal kunnen kiezen.
33. De tweede taal op school moet de tweede landstaal zijn.
34. Ik zou mijn kinderen naar een franstalige school sturen.
35. Ik zou mijn kinderen naar een tweetalige school sturen als die zou bestaan.
36. Ik pas mij steeds aan de taal van mijn gesprekspartner aan.
37. Ik praat ook met franstaligen Nederlands omdat ze Nederlands moeten leren.
38. In Brussel wil ik in het Nederlands geholpen worden.
39. Men kan de verfransing van Zuid-Brabant niet tegenhouden.
40. De taalstrijd is zinloos.
41. Economische problemen zijn belangrijker dan taalkundige.
42. Nederlands- en franstaligen kunnen gerust in vrede naast elkaar leven. Het zijn alleen extremisten aan beide zijden die herrie schoppen.
43. Rode moet bij Brussel gevoegd worden.
44. Rode is een Vlaamse gemeente, ze moet die faciliteiten weer kwijt.
45. Rode moet blijven wat het nu is; een nederlandstalige faciliteitsgemeente.
46. Wij moeten geen rekening houden met de franstaligen die in Rode komen wonen. Zij moeten maar Nederlands leren.
47. Wij moeten rekening houden met het aantal franstaligen in Rode en ze zo goed mogelijk van dienst zijn in hun taal.
48. De verfransing in Rode is te wijten aan het feit dat Rodenaren graag laten horen dat ze Frans kunnen spreken.
49. Rodenaren praten te gemakkelijk Frans.
50. De franstaligen die in Rode komen wonen voelen zich superieur aan de nederlandstaligen die er wonen.
51. De meeste franstaligen die in Rode wonen zijn rijker dan de Vlamingen die er wonen.
52. Omdat de franstaligen in Rode rijker zijn willen zij hun taal en cultuur opdringen.
53. Veel Vlamingen spreken één of meer vreemde talen.
54. Vlamingen leren gemakkelijk veel talen aan.
55. Men kan meer zeggen in het Frans dan in het Nederlands.

BIJLAGE 2 :

**NEDERLANDSE EN FRANSE TEKST DIE BIJ DE "MATCHED GUISE".
PROEF WERD GEBRUIKT**

NEDERLANDS

Jaarlijks worden duizenden dieren aan het menselijk egoïsme opgeofferd. Als de vakantieperiode nadert, ontdoen velen zich van een tot last geworden huisdier. Honden en katten vormen het grootste deel van de verlaten dieren. Men ontdoet zich van hen op de meest uiteenlopende en vaak vergezochte wijzen. Sommigen laten het dier vrij rondlopen, ergens ver van huis weg, en plots wippen ze dan in de wagen en laten het dier achter. Het niets-begrijpende ding probeert hen nog in te halen, maar tevergeefs natuurlijk. Anderen laten hond of kat gewoon uit een rijdende wagen vallen, zonder zich om eventuele verwondingen te bekommeren. De wreedste manier is evenwel, het dier aan een boom vast te maken en dan te verdwijnen. Een verlaten dier is als een ter dood veroordeelde. Een vrijgelaten tropische vogel is niet tegen ons klimaat opgewassen, een verwilderde kat wordt vaak neergeschoten of vergiftigd en de hond is reeds in die mate gedomestikeerd, dat hij niet meer zelfstandig kan leven.

FRANS

Chaque année des milliers d'animaux, sont sacrifiés à l'égoïsme humain. Quand les vacances s'approchent beaucoup de gens veulent se défaire de leur animal domestique devenu embarrassant. La majorité des animaux abandonnés sont des chiens et des chats. On se défait d'eux de façons différentes et parfois même très recherchées. Les uns font courir l'animal librement dans un lieu éloigné du domicile et tout à coup, ils remontent dans la voiture en quittant leur chien ou chat. L'animal qui n'y comprend rien, essaie de les rattraper, mais en vain évidemment. D'autres jettent l'animal tout simplement hors de la voiture en pleine vitesse, sans se soucier des éventuelles blessures provoquées par la chute. Mais la façon la plus cruelle est de l'attacher à un arbre et de disparaître. Un animal abandonné est presque toujours condamné à mort. Un oiseau tropique mis en liberté ne peut pas résister à notre climat, un chat sauvage est souvent tué à coup de fusil ou empoisonné et le chien est déjà tellement domestiqué, qu'il ne peut plus vivre indépendamment.

BIJLAGE 3 :

RESULTATEN VAN DE "MATCHED GUISE"-PROEF PER ITEM
(Rekenkundig gemiddelde van 20 informanten)

1. DE OUDSTE LEEFTIJDGROEP (+ 50)

Taalvariant :	Stand. Ned.	Frans	Gebr. Ned.	Roos	Mengv.
Items :					
1. verzorgd	2.6	2.9	2.3	-0.7	-1.1
2. mooi	1.4	0.2	0.6	-0.2	0.1
3. stoer	1.1	1	0.6	0.8	0.2
4. emotioneel	1.8	1.2	0.7	0.5	0.2
5. attent	2.9	0.9	2.7	1	1.3
6. verstand	3.1	2	2.3	1	0.2
7. verantwoordelijk	2.9	2.7	2.7	1.8	1.2
8. zin voor organisatie	2.7	1.9	2.3	1.4	0.1
9. ambitie	-0.3	0.9	1.7	0.2	-0.3
10. zelfvertrouwen	2.7	2.7	2.7	2.9	1.6
11. nauwgezet	2.4	1.8	2.5	0.6	0.2
12. zelfstandig	2.2	1.9	2.1	0.9	0.5
13. sociaal	3	1.3	2.1	2.6	2
14. sympathiek	2.8	0.9	1.7	1.9	1.5
15. oprecht	2.8	0.9	2	2.4	2.4
16. humor	0.4	-0.1	0.8	1.8	3
17. vriendelijk	2.2	1.3	0.9	2.8	2.6
18. betrouwbaar	3.1	2.3	2.1	2.5	1.9
19. aangenaam gezelschap	2.5	0.2	0.9	1.3	1.2

2. DE MIDDELSTE LEEFTIJDGROEP (36-50 jaar)

1. verzorgd	2.8	1.4	1.3	-1.4	-0.4
2. mooi	1.1	-0.2	-0.4	-1.3	-0.6
3. stoer	1.2	-1.4	-1.3	1	-0.9
4. emotioneel	0.6	-1.2	-0.4	0.2	0.8
5. attentie	2.3	-0.3	0.5	1	0.4
6. verstand	2.7	0.8	1	-0.3	-0.3
7. verantwoordelijk	3	0.6	1.1	0.4	0.6
8. zin voor organisatie	1.3	0.4	0.6	-0.4	0.3
9. ambitie	-0.2	2.2	0.8	-0.5	-0.6
10. zelfvertrouwen	2.6	2.3	1.5	1.2	1.4
11. nauwgezet	1.4	1	-0.4	-0.2	-1

12. zelfstandig	1.3	0.1	0.9	0.8	0.2
13. sociaal	1.8	-0.1	-0.9	1.4	0.9
14. sympathiek	2.9	-1	-0.1	0.7	0.8
15. oprecht	2.7	-0.8	0.5	1.9	1.2
16. humor	0.2	-1.1	0	2.7	1.6
17. vriendelijk	2.3	-0.9	0.4	1.3	2.1
18. betrouwbaar	2.6	-0.1	0.7	0.9	1.2
19. aangenaam gezelschap	1.7	-1.2	-0.5	1.5	0.6

3. DE JONGSTE LEEFTIJDGROEP (18-35 jaar)

1. verzorgd	-2.4	0.4	-0.4	0	-0.4
2. mooi	1.2	-1	-1.6	-0.6	-0.6
3. stoer	0.6	-0.8	-1	1.8	-0.8
4. emotioneel	0	-1.2	0.2	1	0.8
5. attent	2.2	-0.2	1.2	0.4	1
6. verstand	2.6	-0.6	0.4	0.4	-0.4
7. verantwoordelijk	1.6	-0.2	0.8	0.4	1.2
8. zin voor organisatie	0.8	0.4	-0.4	0.6	0.6
9. ambitie	1.5	0	0.8	0.4	0
10. zelfvertrouwen	2.4	1	1	2.4	-0.2
11. nauwgezet	0	-1.2	1	-0.2	-1
12. zelfstandig	1.6	0.6	2	1	0.6
13. sociaal	1.6	-0.4	0.2	1.8	0.8
14. sympathiek	1.2	-1	0.4	2.4	1.6
15. oprecht	1.8	-0.2	-1.2	2.2	0.4
16. humor	-0.8	-0.4	-1.6	3	3.8
17. vriendelijk	1.4	-0.6	0.6	2.4	0.6
18. betrouwbaar	1	-1	0.8	2	0.2
19. aangenaam gezelschap	1.6	-1.8	0.2	2.4	2.6

**BEDENKINGEN BIJ HET TAALGEDRAG
VAN VLAAMSE UNIVERSITEITSSTUDENTEN
UIT BRUSSEL-HALLE-VILVOORDE**

door

Roland WILLEMYNS

(V.U.B. - Germaanse Filologie)

0. In vroegere publicaties heb ik er herhaaldelijk de nadruk op gelegd, dat voor een sociolinguïstisch onderzoek van de Vlaamse situatie uiteraard wel een nuttig gebruik kan en moet worden gemaakt van de resultaten van studies, die elders werden gerealiseerd (en van de erop berustende theorievorming), maar dat anderzijds de specificiteit van de Vlaamse situatie een totaal eigen behandeling noodzakelijk maakt (cfr. o.m. Willemys 1977 en 1979). Zich al te zeer oriënteren op beschrijvingen van (vooral angelsaksische) taalsituaties en de daarmee samenhangende methodologie betekent het belang onderschatten van het uitermate complexe en tot op zekere hoogte unieke van de taaltoestanden in Vlaanderen.

Daar anderzijds echter gegevens ontbreken om het taalgedrag van de Vlaming, vooral met betrekking tot de evolutie die men voor de komende jaren mag postuleren, te beschrijven, leek ons het opzetten van enquêtes en het doorvoeren van case-studies allernoodzakelijkst. Een eerste poging daartoe is een onderzoek naar het taalgedrag van Vlaamse universiteitsstudenten, waarvan in onderhavig artikel de eerste, gedeeltelijke, resultaten worden gepubliceerd.

1. DE ENQUETE

1.1. OPZET

Een allereerste punt dat zeker verklaring behoeft is : waarom een enquête onder universiteitsstudenten ? Daar ik op die motive-ring uiteraard uitvoerig hoop in te gaan bij de publicatie van de globale resultaten, beperk ik me hier tot het essentiële.

Voorop stonden twee hypothesen :

- 1) de drijvende kracht achter de taalveranderingstendenzen in Vlaanderen moet worden gezocht in de groep der zgn. "intellectuelen". Meer bepaald de toekomstige verhouding dialect-standaard-taal in allerlei formele of informele situaties zal vooral door deze groep worden bepaald, c.q. grondig worden gewijzigd;
- 2) de huidige studentenbevolking vormt een belangrijk en allicht richtinggevend deel van de intellectuele groep in de komende generatie. Hun huidige taalattitudes kunnen geacht worden in belangrijke mate hun toekomstig taalgedrag te zullen beïnvloeden.

De validiteit van deze hypothesen kan slechts zeer ten dele door de resultaten van onderhavige enquête worden aangetoond (althans van de eerste; van de tweede hypothese zal allicht niemand een verdere bewijsvoering verlangen). Het belang dat aan de rol van de intellectuelen in taalveranderingsprocessen (of misschien nog meer in "taalgedragsveranderingsprocessen") moet worden gehecht, kan hier niet worden gemeten. De hypothese zelf lijkt in te druisen tegen recente bevindingen van o.m. Labov, die tot de conclusie kwam dat de stuwende kracht bij "language change" vooral in de upper working en lower middle class moet worden gezocht (Labov 1978). Ik wil er echter op wijzen, dat Labovs onderzoeken vooral betrekking hebben op phonetic change binnen een vrij uniforme omgangstaal, terwijl in Vlaanderen (en in onze research) vooral de codewisseling en het relatieve sociale belang dat aan verschillende codes wordt gehecht, ter discussie staat. Onze hypothese, die dus op totaal andere fenomenen betrekking heeft, berust vooral op impliciete gegevens en de juistheid ervan zal slechts in de toekomst kunnen blijken.

Hoewel het methodologisch misschien niet helemaal orthodox is, dat de validiteit van een werkhypothese niet door het onderzoek

in kwestie kan worden bevestigd of ontkend, lijkt mij deze werkwijze in dit geval perfect verdedigbaar, gezien enerzijds het gebrek aan feitenmateriaal en anderzijds het feit dat sociolinguïstisch onderzoek toch altijd engszins gekleurd is door de opinies van de onderzoeker.

Toch hoop ik dat het onderhavige onderzoek enig licht zal werpen op de vraag naar de stuwende krachten in het taalontwikkelingsmechanisme, aangezien het toch mogelijk zal zijn verschillende factoren als sociale afkomst, gesprekssituatie, geografische afkomst en zo meer tegen elkaar af te wegen.

1.2. DE MATERIELE ORGANISATIE

Met de hulp van collega's, die ik hierbij ten zeerste dank, werden enquêteformulieren verspreid onder studenten van alle faculteiten van alle Vlaamse universiteiten (V.U.B., R.U.G., K.U.L., U.I.A.) en van het R.U.C.A. en de Universitaire Faculteiten Sint-Aloysius. 723 formulieren keerden ingevuld terug en ik meen, dat dit aantal voldoende is om als een representatief staal van de Vlaamse studentengemeenschap te kunnen worden gebruikt.

Deze studenten (van wie bekend is : geboorteplaats en -datum, woonplaats, studierichting, beroep vader/moeder en dialect) antwoordden op een aantal preciese vragen naar het soort taal, dat zij plegen te gebruiken in een aantal duidelijk omschreven situaties (de eigenlijke vragenlijst gaat hierbij in bijlage).

Een levensgroot probleem was uiteraard het aantal taalvariëteiten (of : codes, registers...) dat hun zou worden voorgelegd. Uiteindelijk (na een proefenquête bij een vijftigtal V.U.B.-studenten) werd dat aantal tot drie beperkt, nl. A (= dialect), C (= Algemeen Nederlands of cultuurtaal) en een tussenvariant B, die ik "regionaal gekleurd Nederlands" heb genoemd. De moeilijkheid bestond erin deze derde mogelijkheid, een soort "tussentaal" eigenlijk, zo exact mogelijk te omschrijven. Hoewel deze omschrijving heel beperkt werd gehouden (enkele voorbeeldzinnen) om het enquêteformulier niet overmatig te laten uitdeinen, ben ik ervan overtuigd, dat zelfs bij een uitvoeriger omschrijving er geen enkele garantie zou bestaan, dat iedere proefpersoon bij het aankruisen van mogelijkheid "B", daar precies hetzelfde mee zou bedoelen. In ieder geval zal er dus, op grond van de situatie in kwestie, steeds weer geïnterpreteerd

moeten worden, wat de subjectieve inbreng van de onderzoeker natuurlijk groter maakt.

Hoewel er uiteraard andere mogelijkheden bestonden, zie ik er geen enkele, die een grotere kans op meer gelijkvormigheid zou hebben gegarandeerd.

De aldus verkregen gegevens werden door de goede zorgen van Collega Paul Janssens van de Faculteit Toegepaste Wetenschappen van de V.U.B. met de computer verwerkt. Ik ben Prof. Janssens, die mijn programma's opstelde en de materiële uitvoering voor zijn rekening nam, uitermate dankbaar en ik herinner er graag aan dat zonder zijn hulp de analyse van deze hele berg gegevens onmogelijk zou zijn geweest.

1.3. DEELONDERZOEK

1.3.1. In het raam van het lopende researchproject van het "Centrum voor Interdisciplinair Onderzoek naar de Brusselse Taaltoestanden" van de V.U.B., leek het mij aangewezen, een aparte analyse te maken van het taalgedrag van de studenten uit het gebied Brussel-Halle-Vilvoorde, d.w.z. allen die in het vakje "woonplaats" een postnummer tussen 1000 en 1999 hebben ingevuld.

De bedoeling is de resultaten van deze proefpersonen apart te analyseren. Daarbij stellen zich vooral twee problemen :

1) de vergelijking met het taalgedrag van de andere Vlaamse studenten zal slechts partieel mogelijk zijn, omdat de globale resultaten nog niet werden geanalyseerd. De omgekeerde gang van zaken, nl. eerst een analyse van alle antwoorden en pas daarna een uitsplitsing van de resultaten uit het Brusselse, zou uiteraard logischer zijn geweest, maar wordt door de verschijningsdatum van deze bundel niet mogelijk gemaakt.

2) er is een probleem, dat zich zowel voor dit deelonderzoek als voor de totaliteit stelt, nl. de vraag wat men aan de hand van deze enquête nu eigenlijk heeft onderzocht : taalgebruik of taalattitudes. M.a.w. hebben de proefpersonen steeds ingevuld hoe ze zich linguïstisch gedragen, dan wel hoe ze zich zouden gedragen of zouden willen gedragen of hebben ze misschien zelfs datgene aangestipt waar-

van ze denken, dat het van hen wordt verwacht ? (cfr. Ebertowski ongep.).

Een enquête van enige omvang zoals deze, kan niet met veldonderzoek gebeuren. Het feit dat men niet weet wat de proefpersonen doen, maar enkel wat ze zeggen of voorgeven te doen, maakt het natuurlijk onmogelijk vol te houden, dat we hier werkelijk het taalgebruik kunnen vatten. Anderzijds zou het even verkeerd zijn te stellen, dat de resultaten alleen maar informatie over taalattitudes zouden bevatten. Veel van de behandelde situaties zijn reëel genoeg om te mogen veronderstellen dat het werkelijke taalgebruik er zeker ook in weerspiegeld wordt. Bovendien is ook het kennen van de linguïstische "intenties" al heel belangrijk.

Ik zal op deze kwestie uiteraard uitvoeriger ingaan wanneer ik een rapport over de globale resultaten zal schrijven en ik beperk er me hier toe te stellen, dat we te maken hebben met wat ik in de titel taalgedrag heb genoemd, d.w.z. een mengsel van taalgebruik en taalattitude, waarbij het echter onmogelijk is het preciese aandeel van beide componenten vast te leggen (1).

1.3.2. In het staal van 723 inzenders zitten 209 Brabanders, d.i. 29%. Van deze Brabanders komen er 155 uit het gebied Brussel-Halle-Vilvoorde, d.i. 74,1% van het Brabantse quantum en zij vertegenwoordigen 21,5% van het totaal.

Het is van deze 155 studenten dat het taalgedrag hier zal worden besproken.

(1) De termen *attitude*, *belief*, *taalgedrag* enz. zijn eigenlijk zeer complex en worden in de literatuur vaak op zeer verschillende wijze gebruikt. Daarom heb ik geprobeerd zo duidelijk mogelijk te omschrijven wat ik er hier onder versta. Voor een bevattelijk overzicht van deze terminologische problemen verwijs ik naar EBERTOWSKI ongep. Zie verder ook nog ROKEACH 1972, LOMAN 1976, FISHBEIN & AJZEN 1975.

2. DIALECT — STANDAARDTAAL

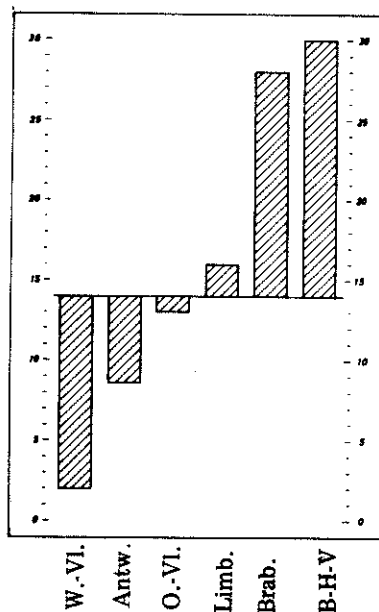
2.1. DIALECTKENNIS

Bij de identificatievragen werd o.m. gevraagd naar het dialect, dat de proefpersonen spreken, waarbij uiteraard ook de mogelijkheid "geen dialect" bestond. 109 inzenders op een totaal van 723 gaven dit laatste antwoord op, d.w.z. dat 15% van de onderzochte studenten meedelen geen dialect te kennen.

Het is interessant te weten hoe hier de geografische verdeling ligt :

-- West-Vlaanderen :	2,04%
-- Antwerpen :	8,72%
-- Oost-Vlaanderen :	13,57%
-- Limburg :	16,07%
-- Brabant :	28,22%

GRAFIEK 1 :

Brabant ligt hier dus duidelijk aan de leiding met meer dan een kwart van de ondervraagden, die geen dialect kennen. Dit percentage wordt nog hoger in Brussel-Halle-Vilvoorde, nl. 30,32% (voor het overige Brabant is dat 22,22%).

Deze bijzonder hoge score voor Brussel-Halle-Vilvoorde is een eerste zeer markant gegeven uit de onderhavige enquête. Verklaringen ervoor bieden de enquêtecijfers natuurlijk niet, daar moeten onderzoeker en lezers naar gissen. Een voor de hand liggende hypothese kan wel aan de hand van het materiaal worden gecontroleerd: die van de invloed van de migratie namelijk. Indien vele proefpersonen uit B-H-V eigenlijk elders vandaan komen, kan het ontbreken van dialectkennis eventueel worden verklaard door het onbruikbaar zijn van het dialect uit de geboortestreek in de streek van inwijking. Uit onze gegevens, waarin geboorte- en woonplaats naast elkaar voorkomen, blijkt echter dat 71% van de inzenders al in het gebied B-H-V zijn geboren. De veronderstelling dat precies die 29% immigranten de niet-dialectsprekers zouden zijn, klopt niet met de feiten, die uitwijzen, dat van de autochtonen 69,1% dialectsprekers zijn en van de immigranten 72,7% (zij het dat in de twee gevallen het opgegeven dialect zeker niet altijd Brabants is).

Dit alles lijkt er duidelijk op te wijzen, dat de immigratiefactor hier nauwelijks een rol speelt. Het zou het bestek van dit artikel te buiten gaan indien hier verder naar oorzaken werd gepeild en hypothesen werden geformuleerd.

2.2. DIALECTGEBRUIK

Hoewel de niet-dialectsprekers uiteraard nooit de mogelijkheid "A" aankruisen, spreekt het vanzelf dat wie wel dialect kent het daarom niet in alle omstandigheden gebruikt. Toch is het zo, dat van alle B-H-V-proefpersonen, die opgeven een dialect te kennen, er 19,8% zijn die het blijkens hun enquêteantwoorden nooit gebruiken in één van de in de vragenlijst voorziene situaties.

Vooraleer we nu resultaten meedelen over het gebruik van dialect en standaardtaal in verschillende omstandigheden is het uitermate belangrijk erop te wijzen, dat in de nu volgende cijfers *geen rekening* wordt gehouden met diegenen, die geen dialect kennen. Dat daaraan gedacht moet worden bij het evalueren van de re-

sultaten moge blijken uit volgend voorbeeld :

indien op een bepaalde vraag als antwoord komt

A : 63%

B en C : 37%

betekent dit dat 63% van diegenen die een dialect kennen, het in de gegeven situatie ook spreken. Wil men echter berekenen hoeveel procent in deze situatie nooit dialect spreken, dan moet bij B-C het aantal geteld worden, dat geen dialect kent. Voor B-H-V worden de percentages dan :

A : 44%

B en C : 56%

wat natuurlijk een totaal ander beeld geeft.

Gezien het er ons echter om te doen is te weten welke taalvariant men in bepaalde omstandigheden *kiest* en gezien niet-dialectsprekers niet kunnen kiezen, geven we enkel de eerstgenoemde cijfers, m.a.w. die van de 108 B-H-V-proefpersonen, die opgeven een dialect te kennen.

2.2.1.DE VARIABLEE [+ formeel].

De vragen uit de lijst hebben we ingedeeld in 14 groepen van - naar + formeel. We houden daarbij geen rekening met die situaties, waarin uitdrukkelijk gemeld wordt (of impliciet blijkt), dat de gesprekspartner het plaatselijke dialect niet kent (vragen 38, 44, 45, 54, 56, 61, 62).

Deze indeling ziet er dan als volgt uit (2) :

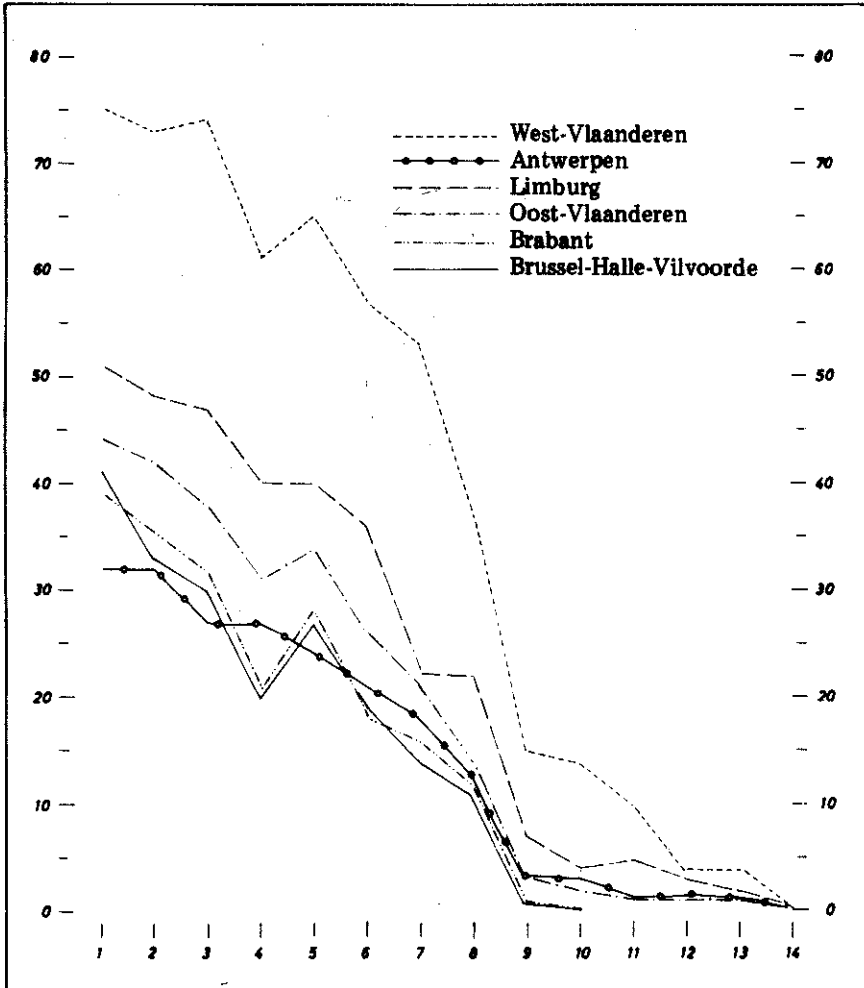
- formeel										+ formeel				
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	
(34,35)	(37)	(39)	(43)	(53,55)	(42)	(57)	(58)	(41)	(48,49,	(52)	(59)	(51)	(46,47)	
36)									50)					

Aan de hand van de drie volgende grafieken onderzoeken we nu het A, B en C gebruik in deze 14 domeinen, waarbij de plaats van B-H-V zowel tegenover Brabant als tegenover de andere Vlaamse provincies wordt afgebakend.

(2) Over de precieze plaats van elk item kan natuurlijk verschil van mening bestaan, maar grosso modo zal dit wel een voor iedereen aanvaardbare scala van - naar + formeel zijn.

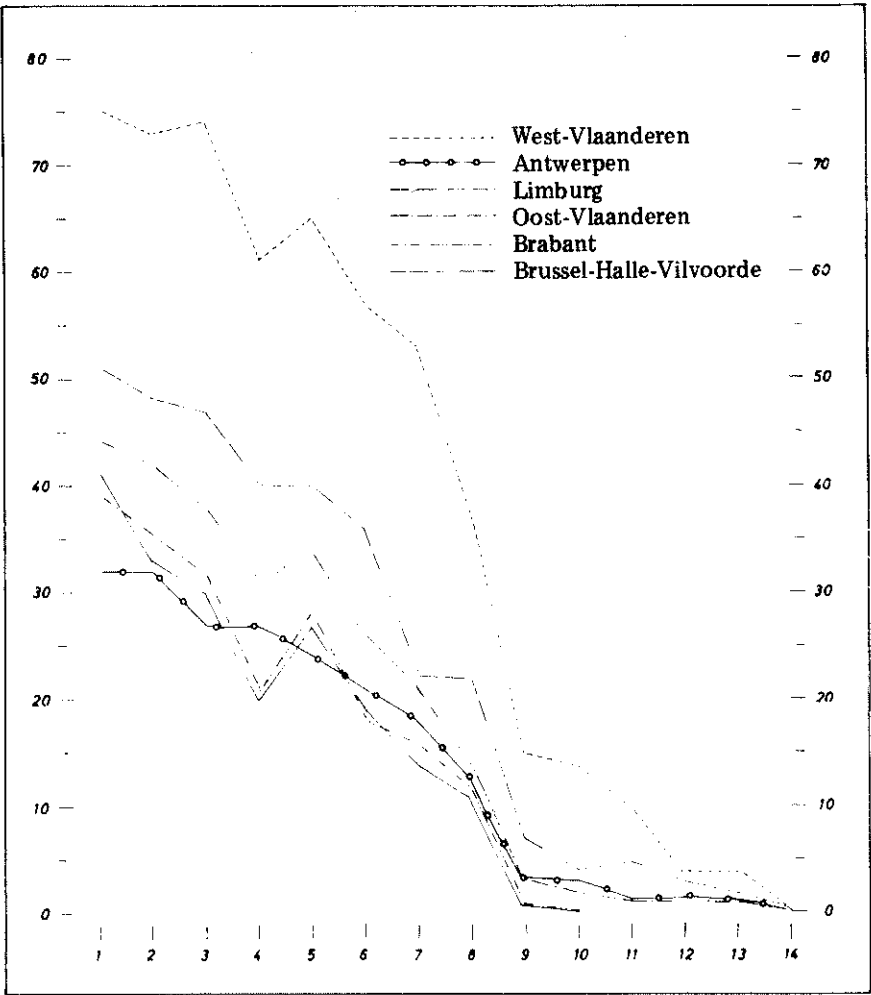
GRAFIEK 2 :

DIALECT

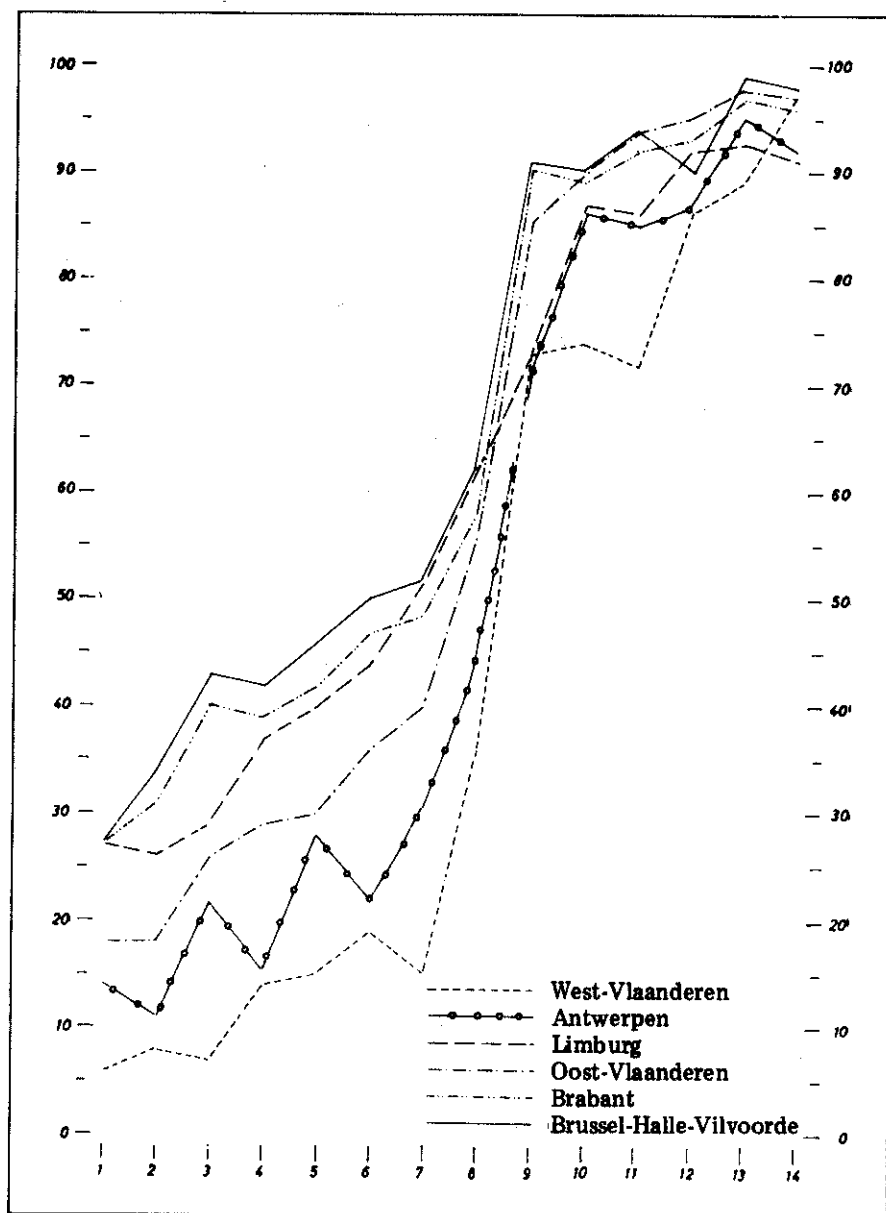
GRAFIEK 3 :

TUSSENTAAL

GRAFIEK 4 :

STANDAARDTAAL

	1 (34,35,36)	2 (37)	3 (39)	4 (43)	5 (53,55)	6 (42)	7 (57)
	A B C	A B C	A B C	A B C	A B C	A B C	A B C
W.-VI.	75 19 6	73 18 8	74 19 7	61 25 14	65 20 15	57 24 19	53 33 15
O.-VI.	44 38 18	42 40 18	38 36 26	31 40 29	34 36 30	26 38 36	21 39 40
Antw.	32 54 14	32 57 11	27 51 22	27 58 15	24 48 28	21 57 22	18 51 31
Limb.	51 22 27	48 26 26	47 24 29	40 23 37	40 20 40	36 20 44	22 26 52
Brab.	39 34 27	33 36 31	32 28 40	21 40 39	28 30 42	18 35 47	16 35 49
BHV	41 32 27	33 33 34	30 27 43	20 38 42	27 27 46	19 31 50	14 34 52
	8 (58)	9 (41)	10 (48,49,50)	11 (52)	12 (59)	13 (51)	14 (46,47)
	A B C	A B C	A B C	A B C	A B C	A B C	A B C
W.-VI.	37 28 35	15 12 73	14 12 74	10 18 72	4 10 86	4 7 89	0 3 97
O.-VI.	14 30 56	3 12 85	2 8 90	1 5 94	1 4 95	1 1 98	0 3 97
Antw.	13 43 44	3 26 71	3 11 86	1 14 85	1 12 87	1 4 95	0 8 92
Limb.	22 16 62	7 10 83	4 9 87	5 9 86	3 5 92	2 5 93	0 9 91
Brab.	12 30 58	1 9 90	0 11 89	0 8 92	0 10 90	1 2 97	0 4 96
BHV	11 27 62	1 8 91	0 10 90	0 6 94	0 7 93	0 1 99	0 2 98

Uit de grafieken blijkt het te verwachten feit, dat dialectgebruik afneemt naarmate de situatie formeler wordt. Twee uitschieters zijn het vrij hoge dialectgebruik der Westvlamingen en het vrij lage der Antwerpenaren. Op dergelijke feiten kan uiteraard slechts worden ingegaan wanneer we later de globale resultaten zullen bespreken. Zowel uit de dialect- als uit de cultuurtaalgrafiek blijkt dat de domeinen 9 en 12 als net iets minder formeel worden ervaren dan bv. 10, 11, 13 en 14.

Het patroon van resp. Brabant en B-H-V wijkt nergens significant van dat der overige gebieden af. Wat dialectgebruik betreft scoort B-H-V in vele gevallen het laagst. Het blijkt dus niet alleen het grootste aantal nooit-dialectsprekers te herbergen, maar ook dikwijls het grootste aantal niet-dialectsprekers van diegenen, die wel een dialect kennen. Toch impliceert dit niet, dat B-H-V in de meeste domeinen het hoogste zou scoren wat cultuurtaalgebruik betreft. In een aantal domeinen haalt B-H-V niet meer dan een goed gemiddelde, zonder hoge toppen te scheren. Dit lijkt op het eerste gezicht paradoxaal, maar heeft vooral te maken met het "B"-gebruik. En dat brengt ons bij een vrij netelige kwestie, dat nog beter door het taalgedrag van de Antwerpenaren wordt geïllustreerd.

Antwerpen blijkt namelijk niet alleen het kleinste aantal dialectsprekers maar merkwaardigerwijze in de meeste gevallen ook een vrij laag aantal cultuurtaalsprekers te hebben. Dit resulteert natuurlijk in een "abnormaal" hoog gebruik van de "B"-variant (= "regionaal gekleurd Nederlands") : in 7 van de 14 domeinen is het gebruik van "B" hoger dan dit der andere varianten en in 6 domeinen zelfs hoger dan de twee andere mogelijkheden samen. Ter vergelijking : in Brabant en Oost-Vlaanderen is het "B"-gebruik slechts in resp. 2 en 3, in West-Vlaanderen, Limburg en B-H-V in geen enkel geval hoger dan dat van één van beide andere varianten (cfr. tabel).

Zoals in het begin opgemerkt is het voor de hand liggend (maar niet eigenlijk na te gaan), dat niet iedereen, die "B" aankruist, daar hetzelfde mee bedoelt. Allicht varieert deze "tussentaal" van "niet-plat dialect" naar "algemeen Zuidnederlandse omgangstaal". Gezien de grote invloed van het Brabants op de ontwikkeling van de algemene taal in Zuid-Nederland (cfr. o.m. Goossens 1970 en 1973) kan men de hypothese formuleren, dat het aankruisen van de "B"-variant eigenlijk op een probleem van *afstand* berust. Daar bedoel ik mee, dat sprekers van dialecten, die door velen (en vaak ook door de sprekers ervan) als vrij ver van het A.N. afstaand worden be-

schouwd (Westvlaams en Limburgs) eerder geneigd zullen zijn hun regionaal gekleurde variant veeleer als dialect te beschouwen en minder ruimte te zien voor een tussenvariant. Dit resulteert zowel voor West-Vlaanderen als voor Limburg in een vrij hoog dialectgebruik in niet-formele en een vrij hoog standaardtaalgebruik in formele domeinen (en het laagste "B"-gebruik van de vijf provincies).

Omgekeerd volgt uit dezelfde hypothese, dat sprekers van dialecten die beschouwd worden minder ver van de cultuurtaal af te liggen (ook door de sprekers ervan, d.i. in Antwerpen, Brabant en in mindere mate Oost-Vlaanderen), geneigd zullen zijn elk taalgebruik, dat niet als "plat dialect" wordt ervaren, reeds als een soort tussentaal te beschouwen. Vandaar het extreme geval Antwerpen met vrij weinig dialect, vrij weinig Algemeen Nederlands en een zeer hoog "B"-gebruik.

Ditzelfde fenomeen speelt m.i. ook, zij het in iets mindere mate, voor Brussel-Halle-Vilvoorde en wordt nog duidelijker wanneer men de 19 gemeenten van Hoofdstad-Brussel apart bekijkt tegenover Halle en Vilvoorde. Het "Brusselse" gebruik ligt nl. nog veel dichter bij het "Antwerpse" dan dat van Halle en Vilvoorde. De cijfers (zie bijlage) steunen deze hypothese, maar bewijzen haar uiteraard niet. Daarvoor zouden een aantal bijkomende onderzoeken nodig zijn (o.m. tests met de matched guise-techniek), die buiten het raam van deze enquête vallen.

De keuze van B kan in een aantal gevallen ook een uitwijking of een ontwijking zijn. Wanneer men bv. wel graag A zou willen praten, maar vindt dat dat in de gegeven omstandigheden niet past/kan en men daarentegen geen C kan/wil praten (de spreker is bv. onzeker over zijn relatie met de gesprekspartner) kan B een aanlokkelijk alternatief bieden (vgl. de door Geerts aangehaalde voorbeelden van Verhoeven in Geerts 1974). In dit geval zou dan natuurlijk nog uitgezocht moeten worden waarom dergelijke uitwijkingssituaties zich in B-H-V vaker voordoen dan in sommige andere gebieden. Ik heb wel uitgerekend of het verschil stad-platteland hier een rol kan spelen, maar dat blijkt — althans op grond van mijn cijfers — geen relevante resultaten op te leveren.

3. HOUDING TEGENOVER DE GESPREKSPARTNER

Het is een voor de hand liggende en in de sociolinguïstiek (c.q. psycholinguïstiek) ook vrij algemeen aanvaarde hypothese, dat iemands taalgedrag beïnvloed wordt door de verwachte reactie van de gesprekspartner op het eigen taalgebruik: "... de spreker vraagt zich af, past mijn gedrag bij de situatie, wat vinden mijn gesprekspartners ervan? De situatie wordt dus in hoge mate gedefinieerd door de gesprekspartners, concreet door hun attitudes t.o. het taalgedrag van de spreker." (Ebertowski ongep., 32). Het is o.m. op grond van deze "normale" reactie, dat ik het taalgebruik in Vlaanderen beschreven heb in functie van "power" en "solidarity" (Willemys 1979). Men moet immers ook met het volgende rekening houden: "Giles en Powesland steunen hun accommodatiemodel op sociaal-psychologisch onderzoek naar "similarity-attraction", dat aantoonde dat men iemand anders mening over zichzelf in positieve zin kan beïnvloeden door de verschillen met hem te reduceren. Ze beschouwen taalaccommodatie als wens voor sociale erkenning" (Ebertowski, ongep. 38).

Om de gevolgen daarvan na te gaan heb ik drie situaties onderzocht, waarin men redelijkerwijze kan aannemen, dat de spreker ongeveer weet welke taalvariant de gesprekspartner van hem verwacht, nl.

- I: de gesprekspartner is een familielid (vragen 34, 35 en 36).
- II: de gesprekspartner kent het plaatselijke dialect niet (vragen 38, 44, 45, 54, 56, 61 en 62).
- III: de gesprekspartner verkeert in een "non-solidarity"-positie en zal, gezien ook het formele van de situatie, allicht verwachten in de standaardtaal (= C) aangesproken te worden (vragen 41, 46, 47 en 51).

Dit geeft de volgende gemiddelde waarden:

	I			II			III		
	A	B	C	A	B	C	A	B	C
W.-Vl.	75	19	6	5	29	66	4	7	89
Antw.	32	54	14	5	37	58	1	11	88
O.-Vl.	44	38	18	4	28	68	1	5	94
Limb.	51	22	27	2	21	77	2	8	90
Brab.	39	34	27	3	25	72	1	4	95
B-H-V	41	32	27	2	25	73	1	3	96

De resultaten bevestigen wat men kon vermoeden :

I. Het dialectgebruik is het hoogst (en het standaardtaalgebruik het laagst) tgo. familieleden. Opvallend is hier het vrij hoge B-gebruik, dat allicht te verklaren is door de toenemende tendens ook in familiekring van het dialect af te stappen, zonder dat men er echter toe komt in zo'n vertrouwelijke sfeer de stap naar de standaardtaal helemaal te zetten. Dit resulteert dan in een soort tussentaal, waarvan men mag verwachten dat er grote invloed van uit zal gaan op de toekomstige ontwikkeling van de Nederlandse (spreek)taal in België.

II. Wanneer de gesprekspartner het plaatselijke dialect niet kent, is er slechts een bijna te verwaarlozen percentage sprekers, dat er toch aan vasthoudt. Ook hier ziet men, dat dit niet meteen in een veralgemeend standaardtaalgebruik resulteert, maar dat gemiddeld een kwart van de sprekers bij B blijven steken, allicht omdat ze vermoeden dat ook hun gesprekspartners zich in die taalvariant wel comfortabel zullen voelen, en ze dus toch, ondanks het ontbreken van een gemeenschappelijk dialect, een soort "solidarity"-gevoel kunnen opwekken.

III. Het grote verschil met de voorafgaande situatie is dat het standaardtaalgebruik wèl bijna algemeen is in die situaties waarin men veronderstelt, dat de gesprekspartner dat verwacht (gemiddeld meer dan 91% C-gebruik).

Op deze tendenzen zal later uitvoeriger worden ingegaan. Belangrijk in dit artikel is dat de situatie in B-H-V, wat het bovenstaande betreft, nauwelijks van die in andere gebieden afwijkt. De gevolgde patronen zijn (met uitzondering van W.-VI. in situatie I) over het hele land ongeveer dezelfde.

4. CONCLUSIES

Ik wil er vooraf op wijzen, dat het niet de bedoeling is hier algemene conclusies te formuleren, maar alleen die punten te bespreken, die betrekking hebben op de situatie van B-H-V.

Een eerste vaststelling zou kunnen zijn, dat er eigenlijk niet veel is waarin B-H-V zich significant onderscheidt. Meestal is er sprake van een gradueel onderscheid, waarbij B-H-V zich nochtans

steeds aan de top van de evolutie bevindt.

4.1. Het meest markante feit is allicht de dialectkennis. B-H-V scoort met zijn 30,32% sprekers die geen dialect kennen precies het dubbele van het gemiddelde en het verschil met de laagste score (2% in W.-Vlaanderen) is zeer groot.

4.2. In zowat alle situaties en domeinen ligt B-H-V bovenaan wat het standaardtaalgebruik betreft. De verschillen zijn hier geringer en de overgangen tussen de gebiedsdelen vloeiender en geleidelijker dan wat het in 4.1. besprokene betreft. Die leidende positie zou nog duidelijker uitgedrukt worden indien de nooit-dialectsprekers erbij waren geteld en het is dan ook duidelijk, dat in het gebied B-H-V veel minder dialect gesproken wordt (verhoudingsgewijze in alle situaties en domeinen), dan in de rest van het land. Wat de gevolgen daarvan kunnen zijn voor de rest van Vlaanderen moet nog worden uitgezocht.

4.3. Eveneens nog onduidelijk zijn de mogelijke consequenties van het B-gebruik, dat in B-H-V vrij hoog is (zij het beduidend lager dan in Antwerpen). Dit is overigens een fenomeen, dat op landelijk vlak onderzocht zal moeten worden.

LITERATUURLIJST

- EBERTWOSKI ong. : M. EBERTOWSKI, *Taalattitudes en taalgedrag*, ongepubliceerde syllabus, Nijmegen.
- FISHBEIN & AJZEN 1975 : M. FISHBEIN & I. AJZEN, *Beliefs, Attitudes, Intentions and Behavior*, Reading, Mass.
- GEERTS 1974 : G. GEERTS, "Tweetaligheid binnen het Nederlands", in : *Ons Erfdeel*, 17, 645-660.
- GILES & POWESLAND 1975 : H. GILES & P.F. POWESLAND, *Speech Style and Social Evaluation*, London.
- GOOSSENS 1970 : J. GOOSSENS, " 'Belgisch Beschaafd Nederlands' en Brabantse expansie", in : *De Nieuwe Taalgids*, Van Haeringennummer, 54-70.
- GOOSSENS 1973 : J. GOOSSENS, "De Belgische uitspraak van het Nederlands", in : *De Nieuwe Taalgids*, 66, 230-240.
- LABOV 1978 : W. LABOV, *The Social Origins of Sound Change*, University of Pennsylvania.
- LOMAN 1976 : B. LOMAN, "Linguistic Performance and Social Evaluation :

- a Sociolinguistic Attitude Test", in : *The International Journal of the Sociology of Language*, 10, 85-103.
- ROKEACH 1972 : M. ROKEACH, *Beliefs, Attitudes and Values*, San Francisco, Washington, London 1972².
- WILLEMYNS 1977 : R. WILLEMYNS, "Sprachpolitische und sprachsoziologische Betrachtungen zur Lage des Niederländischen in Belgien", in : *Osnabrücker Beiträge zur Sprachtheorie*, 4, 6-22.
- WILLEMYNS 1979 : R. WILLEMYNS, "Invloed van 'power' en 'solidarity' op het gebruik van dialect en standaardtaal in Vlaanderen", in : *De Nieuwe Taalgids*, 72, 289-302.

BIJLAGE : VRAGENLIJST

Welke van de opgegeven taalvarianten (A, B, C) spreekt U meestal :

34. Met uw ouders
35. Met broers of zusters
36. Met andere familieleden
- Met vrienden of kennissen
37. uit uw streek
38. uit een andere streek
39. Met uw buurman
40. Met verantwoordelijken van jongeren- of jeugdorganisaties uit uw eigen streek.
41. Met vroegere leraars wanneer u die op straat ontmoet
- Met medestudenten uit uw streek
42. op de universiteit
43. in een informele omgeving (bv. café)
- Met medestudenten uit een andere streek
44. op de universiteit
45. in een informele omgeving (bv. café)
46. Met uw professoren
47. Met de assistenten
- Met ambtenaren (bv. van gemeentehuis, rechtbank, politie) die u niet persoonlijk kent
48. op straat of thuis
49. op hun kantoor
50. in telefoongesprekken
51. Wanneer u, op diens kantoor, een zakelijk onderhoud hebt met een advocaat, notaris, architect..., die geen bekende van u is
52. Met de dokter of tandarts, die u behandelt en geen bekende van u is.
- Wanneer u boodschappen doet
53. in uw streek
54. buiten uw streek
- Wanneer u iets bestelt in een café
55. in uw streek
56. in een andere streek
57. Met iemand die bij u thuis een werkje komt opknappen of een toestel repareren
58. Met medepatiënten in de wachtkamer van dokter of tandarts
59. Wanneer u tussenkomt in een publieke vergadering of discussie
- Wanneer een onbekende u op straat iets vraagt en u aanspreekt in
60. uw eigen dialect
61. een ander dialect
62. algemeen Nederlands.

**RUIMTELIJKE SPREIDING VAN DE
NEDERLANDSTALIGE BEVOLKING IN
WATERMAAL-BOSVOORDE**

door

Frank LOGIE (*)

(Geografisch Instituut - V.U.B.)

(Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudiën -
Ministerie van Volksgezondheid en van het Gezin)

1. INLEIDING

De communautaire problemen als gevolg van de confrontatie van twee gemeenschappen domineren reeds jarenlang het politieke leven in België. Niemand zal daarbij ontkennen dat Brussel als officieel tweetalige stad het grote twistpunt is in deze delicate gemeenschapsaangelegenheden. Er zijn bijgevolg bijzondere redenen om de bevolkingsstructuur van Brussel-Hoofdstad te bestuderen.

Het is in deze optiek dat het Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudiën, in samenwerking met de V.U.B. en de K.U.L. in 1976 een onderzoek ter zake aanvatte. Thans is dit project uitgegroeid tot een multidisciplinair follow-up onderzoek naar de ontwikkeling van de omvang, de samenstelling en de behoeften van de nederlandstalige bevolking te Brussel-Hoofdstad en van de bevolking in het Vlaams-Brabantse randgebied rondom de Brusselse agglomeratie.

Het onderzoek naar de ruimtelijke spreiding van de nederlandstalige bevolking in Brussel-Hoofdstad is in dit kader één der lopende projecten. Als eerste voorstelling van dit onderzoek zullen wij in deze bijdrage het residentieel patroon van de nederlandstalige bevolking in Watermaal-Bosvoorde behandelen. De verantwoording van deze keuze zal duidelijk worden bij de weergave van de werkmethode.

(*) met hartelijke dank aan Prof. W. De Lannoy voor de bereidwillige medewerking.

de. Alvorens over te gaan tot een beschrijving van de eigen resultaten geven we een overzicht van de kwantitatieve benadering van het aantal nederlandstaligen in Watermaal-Bosvoorde volgens bestaande bronnen.

2. HISTORIEK

a) TALENTELLINGEN

Na 1947 beschikt men niet langer over officiële talentellingen. Het was vooral van Vlaamse zijde dat werd aangedrongen op het schrappen van het taalcriterium uit de volkstelling omdat de telling — verlopen in een politiek zeer gespannen klimaat — meer de vorm van een referendum had aangenomen. De antwoorden werden daarbij negatief beïnvloed door enerzijds een zekere vijandigheid tegenover het Nederlands, anderzijds door de vrees om toe te geven dat men een bepaalde taal (in casu het Nederlands) kent (1).

De officiële talentellingen die werden uitgevoerd in 1846, 1866, 1880, 1890, 1900, 1910, 1920, 1930 en 1947 zijn van zeer verschillende aard. In 1846 werd uitsluitend naar de “gebruikelijke taal” gepeild. De tellingen van 1866, 1880, 1890, 1900, vroegen naar de “gebruikte taal” m.a.w. de meertaligen werden in deze tellingen ook opgenomen. De volkstelling van 1910 vroeg èn naar de talenkennis (enkel Frans, enkel Nederlands, Frans en Nederlands) èn naar de meest gebruikte taal. Sinds 1910 kan dus ook de verhouding meest of uitsluitend Frans gebruikend/meest of uitsluitend Nederlands gebruikend worden berekend. Een en ander maakt vergelijkingen natuurlijk moeilijk. Deze diverse formuleringen tonen wel duidelijk aan dat we bij een talentelling niet over een exact meetinstrument beschikken. De taal is een abstracte eigenschap en heeft voor de actor een symbolische betekenis daar hij zich daardoor identificeert maar ook kan geïdentificeerd worden met een bepaalde groep. Als gevolg hiervan moet in een meertalige gemeenschap de taalverklaring gezien worden

(1) *Mens en Ruimte, Wetenschappelijk onderzoek van de Brusselse taaltoestanden*, deel I, Nederlandse Commissie voor de cultuur van de Brusselse agglomeratie, 1974, p. 8.

als een individueel gegeven, dat deels gesteund is op sociale identificatie en groepsloyauteit (2).

Men behoeft er zich dan ook voor onderstaande gegevens als de juiste te bestempelen. De evolutie die door deze cijfers wordt weergegeven is echter onmiskenbaar.

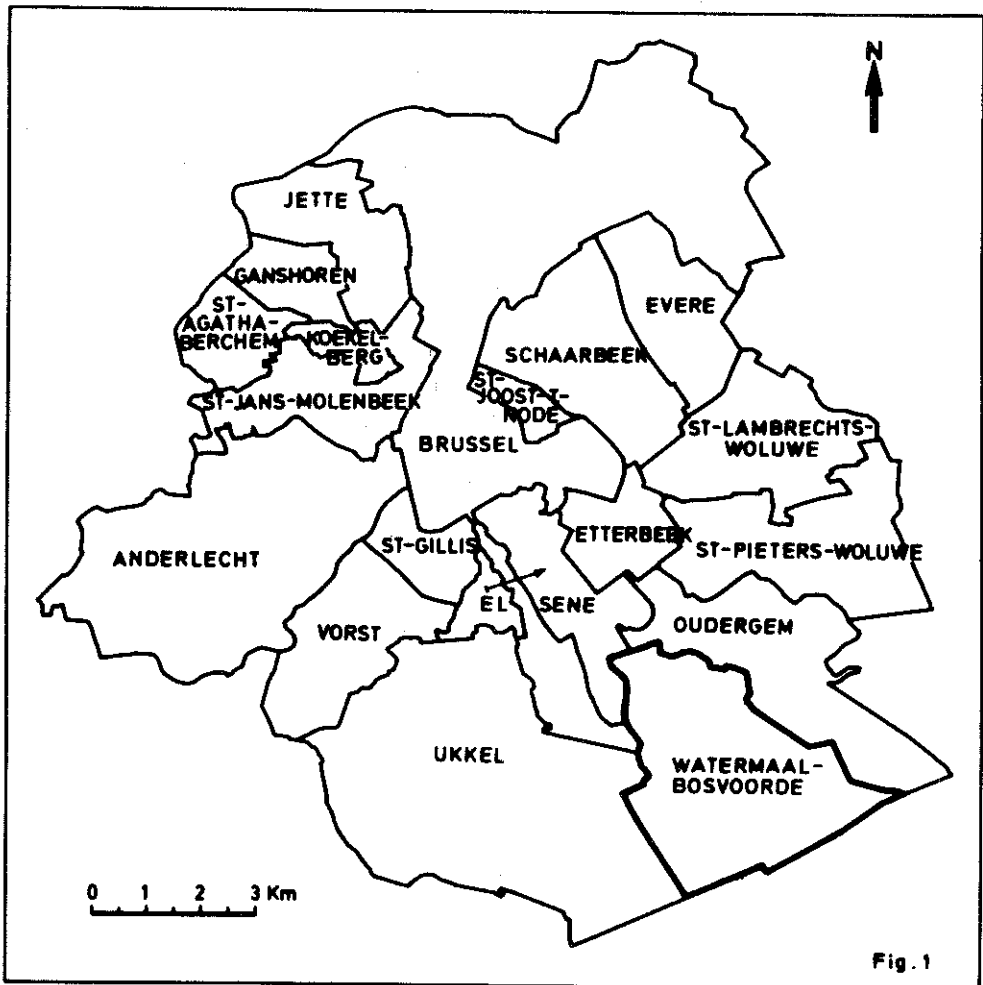

Fig. 1

(2) *Mens en Ruimte...*, op. cit., p. 6.

TABEL 1 :

WATERMAAL-BOSVOORDE IN DE TALENTELLINGEN

	Totale bevol- king	Uitsluitend of meest Frans		Uitsluitend of meest Nederlands		Enkel Frans		Enkel Nederlands		Meertalig	
		Abs.C.	%	Abs.C.	%	Abs.C.	%	Abs.C.	%	Abs.C.	%
1846	3.950					63	1,6	3.877	98,2		
1866	2.232					47	2,1	2.096	93,9	82	3,7
1880	3.658					388	10,6	2.434	66,6	586	16,0
1890	5.084					522	10,2	2.050	40,3	2.380	46,8
1900	6.520					1.082	16,6	2.562	39,3	2.376	36,4
1910	8.613					2.001	23,2	2.674	31,0	3.224	37,4
1920	10.096	3.496	40,6	4.657	54,1	2.953	29,2	1.888	18,7	4.440	44,0
1930	16.038	10.205	63,2	5.339	33,1	6.479	40,2	2.051	12,7	6.736	41,7
1947	19.683	14.620	74,3	4.285	21,8	8.343	42,4	1.324	6,7	8.295	42,1

Bron : N.I.S.

Watermaal-Bosvoorde is in de periode 1846-1947 duidelijk geëvolueerd van een zo goed als uitsluitend nederlandstalige gemeente naar een gemeente met een overwicht van franstalige inwoners. In 1846 was de gebruikelijke taal voor 98,2% het Nederlands, een cijfer dat samen met Ganshoren (100%), Evere (99,5%), St.-Lambrechts-Woluwe (99,5%), St.-Pieters-Woluwe (98,8%) en Koekelberg (97,0%) tot de hoogste van de agglomeratie behoorde. Opvallend is dat van de zuidelijke (Vorst-Ukkel) en zuidoostelijke gemeenten (Oudergem) Watermaal-Bosvoorde het minste aantal inwoners huisvestte dat als gebruikelijke taal het Frans aanwendde. Rond de eeuwwisseling komt stilaan verandering in deze situatie. In 1900 gaf reeds 16,6% van de bevolking zich op als enkel Frans kennend. Daarmee sluiten Watermaal-Bosvoorde en Vorst (18,6%) stilaan aan bij de reeds eerder sterk verfranse centrale gemeenten van de agglomeratie : Brussel (zonder Haren en Neder-over-Heembeek) 23,3%, Etterbeek (26,2%), Elsene (47,5%), Sint-Gillis (34%) en Schaarbeek (20%). Na 1900 wordt het percentage inwoners dat zich uitsluitend Frans kennend opgeeft, steeds groter (zie tabel 2).

TABEL 2 :

**PERCENTAGE VAN DE BEVOLKING DAT ENKEL HET FRANS
GEBRUIKT : EVOLUTIE 1900-1920**

Gemeente	1900		1920		Groeindex 1900 = 100
	Abs.Cijfers	%	Abs.Cijfers	%	
Anderlecht	6.895	14,4	10.432	15,6	151
Oudergem	397	8,5	1.690	18,6	426
St.-Agatha-Berchem	46	2,5	320	8,3	696
Brussel (zonder Haren en N.-O.-Heembeek)	42.321	23,0	50.790	32,8	120
Etterbeek	5.459	26,2	16.732	42,0	307
Evere	240	6,2	693	9,6	289
Vorst	1.770	18,6	12.142	39,0	686
Elsene	27.883	47,5	47.373	58,3	170
Jette	882	8,8	2.188	13,1	248
Koekelberg	1.058	9,9	1.948	15,6	184
St.-Jans-Molenbeek	6.526	11,2	11.024	15,5	168
St.-Gillis	17.605	34,0	19.452	45,4	167
St.-Joost-ten-Node	8.927	27,8	12.396	38,9	139
Schaarbeek	12.822	20,2	32.271	31,8	252
Ukkel	2.345	13,0	9.290	29,0	396
Watermaal-Bosvoorde	1.082	16,6	2.953	29,2	273
St.-Lambrechts-Woluwe	186	5,4	3.040	26,9	1.634
St.-Pieters-Woluwe	134	5,0	2.343	29,0	1.749
Ganshoren	90	3,1	706	15,9	784

Deze cijfers zijn op zijn minst indrukwekkend. Het aantal inwoners dat enkel het Frans als gebruikte taal opgaf stijgt in sommige gemeenten enorm (St.-Pieters-Woluwe, St.-Lambrechts-Woluwe, Ganshoren, St.-Agatha-Berchem). Het zijn die gemeenten waar het Frans als enige gebruikte taal in 1900 nog weinig werd gesproken. De verfransing in de zuidelijke gemeenten gaat voor de betreffende periode echter aan een hoog tempo voort (Vorst, Ukkel, Watermaal-Bosvoorde). Dit proces zet zich na 1920 voort. In 1930 wordt de inwonersgroep die het meest of uitsluitend Frans spreekt in Watermaal-Bosvoorde een meerderheidsgroep (63,2%). Dezelfde situatie doet zich voor in de gemeenten Oudergem, Brussel, Etterbeek, Vorst, Elsene, St.-Gillis, St.-Joost-ten-Node, Schaarbeek, Ukkel, St.-Lambrechts-Woluwe en St.-Pieters-Woluwe. In Anderlecht, St.-Agatha-Berchem, Evere, Ganshoren, Jette, Koekelberg en St.-Jans-Molenbeek daarentegen maakt het aantal inwoners dat het meest of uitsluitend Nederlands spreekt nog steeds de meerderheid uit.

De factoren die deze evolutie kunnen verklaren zijn van verschillende aard. Belangrijk is de verhouding Waalse/Vlaamse inwijkelingen. Mens en Ruimte berekende die verhouding voor Watermaal-Bosvoorde voor de periode vóór 1930 en de periode 1930-50. Men kwam tot respectievelijke indices van 63,7 en 93,4 (3). Alhoewel verhoudingsgewijs dus sterk in belang afnemend blijft de stroom van Vlaamse inwijkelingen in Watermaal-Bosvoorde tot 1950 groter dan de stroom van Waalse inwijkelingen. Koppelt men deze resultaten aan de evolutie van de taalverhoudingen, dan blijkt daaruit dat het acculturatieproces van de nederlandstalige inwijkelingen en autochtonen in Watermaal-Bosvoorde reeds vroeg zeer belangrijk moet geweest zijn. Interessant is in dit verband de berekening die door Lindemans werd gemaakt (4). Deze auteur vergeleek de uitslag van de talentelling van 1947 met de kiezerslijsten van 1948. Op basis van de herkomst van de bevolking berekende hij dat er in 1948 uit het Waalse landsgedeelte 24,1% en uit het Vlaamse landsgedeelte 23,3% (dit op de kiesgerechtigde bevolking van Watermaal-Bosvoorde) afkomstig waren. De vergelijking van het percentage "meest of uitsluitend" nederlandstaligen in 1947, nl. 21,8 met het percentage Vlaamse in-

(3) *Mens en Ruimte, Wetenschappelijk onderzoek van de taaltoestanden te Brussel, weckrapport nr. 3*, Nederlandse commissie voor de cultuur van de Brusselsse agglomeratie, 1975, p. 28.

(4) L. LINDEMANS, *Het vraagstuk Brussel uit Vlaams oogpunt*, Brussel, s.d., p. 55.

wijkelingen in 1948, nl. 23,3 bewijst dat er een verlies is door verfransing, vooral omdat de autochtonen zeker een belangrijk deel van de "meest of uitsluitend" Nederlands gebruikende bevolkingsgroep uitmaken.

b) LITERATUUROVERZICHT

Na 1947 zetten een aantal auteurs ramingen voorop omtrent het aantal nederlandstaligen in de Brusselse agglomeratie. De aangewende methodes werden in het werk van Mens en Ruimte (5) uitvoerig besproken en bekritiseerd. Wij houden het hier bij een kort overzicht.

De telling van Lindemans (6) steunt op de kiezerslijsten en geeft een indeling van de bevolking uit de Brusselse agglomeratie naar plaats van herkomst (uit Vlaanderen, uit Wallonië, uit de Brusselse agglomeratie). Het knelpunt van de methode ligt hier in het probleem welke taal men dient toe te kennen aan een persoon die geboren is in het arrondissement Brussel. Lindemans berekent voor deze laatste categorie inwoners per gemeente een gemiddelde waarde gebaseerd op de officiële taalverhoudingen van 1890, 1910, 1920, 1930. Volgens de auteur telde Watermaal-Bosvoorde in 1948 47,2% nederlandstaligen, daar waar de telling van 1947 48,9% van de bevolking als Nederlands kennend opgaf (7). Het 2 "meest of uitsluitend" Nederlands gebruikend (1947), nl. 21,8% wijst terug in de richting van een sterke verfransing.

De telling van Kint (8) is gebaseerd op bevoorrechte getuigen en op weging van objectieve gegevens, nl. :

— statistieken van de schoolbevolking 1965-1966 in het nederlandstalig kleuter- en lager onderwijs voor elk van de 19 gemeenten van de Brusselse agglomeratie;

— statistieken van het taalregime der militieplichtigen 1965,

(5) *Mens en Ruimte, werkrapport nr. 1*, p. 25-46.

(6) L. LINDEMANS, *Proeve van een objectieve talentelling in het Brusselse*, Brussel, 1951.

(7) *Mens en Ruimte, werkrapport nr. 1*, p. 29.

(8) G. KINT, *Het nederlandstalig onderwijs in de Brusselse agglomeratie*, Brussel, 1966, 1ste boekdeel, p. 237 en p. 244.

woonachtig in de 19 gemeenten van de Brusselse agglomeratie;

— statistieken van de gezinnen uit de 19 gemeenten aangesloten bij de Bond van Grote en Jonge Gezinnen in 1966.

Kint komt voor elke gemeente tot een minimale en maximale raming van het percentage nederlandstaligen. Voor Watermaal-Bosvoorde bedraagt deze marge op basis van bevoorrechte getuigen 25-30%, op basis van weging van objectieve gegevens 19 à 24%.

De raming uitgevoerd door Roels (9) is niets anders dan het rekenkundig gemiddelde van de talentelling van 1947 en van de telling van Lindemans in 1948. Hij komt voor Watermaal-Bosvoorde dus tot een percentage van 34,50.

Vermeldenswaard is nog de enquête van Kluft en Van der Vorst (10) waarin men aan de hand van 4 verschillende vragen tot 4 verschillende taalverhoudingindices komt. De gestelde vragen sloegen op :

- 1) moedertaal of eerst gesproken taal;
- 2) meest gebruikte taal;
- 3) taal van hoofdberekening;
- 4) het gevoelens frans- of nederlandstalig te zijn.

Voor de agglomeratie komt men respectievelijk tot 27,1%, 13,1%, 16,6% en 17,6% (wij kregen geen inzage in de resultaten op gemeentelijk vlak).

Criterium 2 en 3 vielen voor de nederlandstaligen het meest nadelig uit als gevolg van het heersende franstalig klimaat in de hoofdstad. Voor de vlaamstalige senator De Bondt (11) was alleen het criterium "moedertaal of eerst gesproken taal" geldig. In de C.R.I.S.P.-brochure (12) wordt het meest waarde gehecht aan het criterium "het gevoelens frans- of nederlandstalig te zijn" want zegt deze bron : "Il est indéniable que, sous l'effet de la pression sociale, un nombre considérable de personnes néerlandophones à l'origine ont changé d'appartenance linguistique sous l'effet de l'usage répété du français".

(9) R. ROELS, *Inventaris van de nederlandstalige sociale en culturele verenigingen in de hoofdstad Brussel*, Antwerpen, 1967.

(10) P. KLUFT - F. VAN DER VORST, *Enquête à Bruxelles, le problème linguistique et politique*, Brussel, 1969, stencil.

(11) F. DE BONDT, *Gazet van Antwerpen*, 18-19 juli 1970, p. 16.

(12) C.R.I.S.P. (Centre de recherche et d'information sociopolitiques), *L'évolution linguistique et politique du Brabant (I)*, Bruxelles 1970, p. 11.

Tenslotte vermelden we nog de studie van Stella Tulp (13). In dit onderzoek spitste de auteur zich toe op de verspreiding van nederlandstalige en franstalige reclame in de negentien gemeentes van Brussel. Er werden twee steekproeven uitgevoerd, één in augustus 1976, komkommertijd voor de reclame en één in december 1976, periode waarin alle panelen bezet zijn. De resultaten voor Watermaal-Bosvoorde waren respectievelijk 12,5% en 20% nederlandstalige affiches met een gemiddelde waarde van 16,2%. Alleen in de gemeente Ukkel werd een nog lager gemiddeld percentage nederlandstalige affiches geteld, nl. 15,0.

c) RECENTE VERKIEZINGSUITSLAGEN

Een analyse van de verkiezingsuitslagen in de Brusselse agglomeratie wordt door verschillende factoren bemoeilijkt.

1) Enerzijds worden de verkiezingen op verschillende niveaus gehouden. Voor de Brusselse agglomeratie kennen we respectievelijk parlamentsverkiezingen, agglomeratieraadsverkiezingen en gemeenteraadsverkiezingen. Voor het arrondissement Brussel liggen de grootste problemen bij de parlamentsverkiezingen. De uitslagen worden hier immers per kieskanton en niet per gemeente bekend gemaakt. Slechts 3 kieskantons, nl. St.-Jans-Molenbeek, Brussel en St.-Gillis bevatten gemeenten die uitsluitend tot de Brusselse agglomeratie behoren. Watermaal-Bosvoorde maakt samen met Elsene, Oudergem en de randgemeenten Overijse en Hoeilaart deel uit van het kieskanton Elsene. De resultaten per gemeente zijn wel bekend, maar worden niet ter kennisgeving vrijgegeven. Voor de parlamentsverkiezingen 1974 zijn we er wel in geslaagd om voor Watermaal-Bosvoorde het percentage kiesgerechtigden te bekomen dat stemde op de Vlaamse eenheidslijst. Bij de gemeenteraadsverkiezingen ligt het grootste probleem bij de talrijke scheur- en splinterpartijen die bij een nationale verkiezing niet bestaan en die vergelijkingen moeilijk

(13) S. TULP, "Reclame en tweetaligheid : een onderzoek naar de geografische verspreiding van franstalige en nederlandstalige affiches in Brussel", in : *Taal en Sociale Integratie*, V.U.B., 1978, p. 276-277.

maken. Bij de agglomeratieraadsverkiezingen worden voor de 19 gemeenten globale lijsten vooruitgeschoven. Lokale politieke mandatarissen worden nu veel minder invloedrijk dan bij de gemeenteraadsverkiezingen het geval is.

2) Geregeld verdwijnen of komen er nieuwe partijen of kartels bij. Zo maakt de opkomst van het F.D.F. bij de parlementsverkiezingen van 1968 vergelijkingen met voorafgaande kiesresultaten zeer moeilijk.

3) Het tweetalig karakter van diverse partijen stelt bijkomende problemen bij de analyse van de verkiezingsuitslagen. De krachtverhoudingen binnen de blokken zouden eerst moeten geraamd worden wat aan het vraagstuk een onbekende te meer zou toevoegen.

Hieronder geven wij voor Watermaal-Bosvoorde het percentage kiezers dat stemde voor Vlaamse lijsten bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1970 en 1977 en de parlementsverkiezingen van 1974. De resultaten van de agglomeratieraadsverkiezingen (1971) werden niet opgenomen omdat alleen Rode Leeuwen en Volksunie met aparte Vlaamse lijsten opkwamen (14).

TABEL 3 :

EVOLUTIE VAN HET STEMMENPERCENTAGE BEHAALD
DOOR VLAAMSE LIJSTEN IN WATERMAAL-BOSVOORDE

Gemeenteraadsverkiezingen 1970 :	8,7%
Parlementsverkiezingen 1974 :	11,3%
Gemeenteraadsverkiezingen 1977 :	13,3%

Wij willen hier duidelijk onderstrepen dat deze cijfers alleen een aanduiding geven van het aantal kiezers dat stemde voor een Vlaamse lijst. Ze zeggen echter niets expliciet over het aantal nederlandsstaligen in de gemeente.

(14) A. MONTEYNE, *De parlementaire vertegenwoordiging van de Brusselse Vlamingen*, Dosfelinstituut, werknota 8, p. 5.

De hier besproken cijfers illustreren dat de evolutie van de nederlandstaligen in Watermaal-Bosvoorde na de laatste talentelling (1947) ongunstig is. Dat het aantal autochtonen in 1970 tot 20,8% van de totale bevolking is teruggefallen is daar niet vreemd aan. Bovendien is het immigratieproces in de gemeente sterk veranderd. We tonen dat best aan door de verhouding van het aantal inwijkelingen vanuit Waalse arrondissementen per 100 inwijkelingen vanuit Vlaamse arrondissementen te berekenen (15).

	voor 1930	1930-1950	1950-60	1960-70	1970-76
Watermaal-Bosvoorde	63,7	93,4	103,6	122,9	131,3

De Waalse immigrantengroep wordt in de periode 1950-60 voor het eerst de dominante. Na 1960 wordt die situatie nog veel nadrukkelijker. In de periode 1970-76 telt men in Watermaal-Bosvoorde voor 100 Vlaamse inwijkelingen 131 Waalse ! Alleen in Elsene (157), Etterbeek (143) en St.-Gillis (142) ligt die verhouding hoger. Terwijl in Elsene, Etterbeek en St.-Gillis deze verhouding stagneert of vermindert t.o.v. de periode 1960-70 (respectievelijk 155, 145 en 186) valt ze voor Watermaal-Bosvoorde steeds nadeliger uit voor de Vlaamse immigrantengroep. Niettegenstaande deze voor de nederlandstaligen ongunstige situatie, schijnen de meest recente verkiesingsuitslagen te wijzen op een toename van het aantal bewuste Vlamingen.

3) WERKMETHODE

Wij wezen er reeds op dat we bij een talentelling niet beschikken over een exact meetinstrument. Elke studie die een aanwijzing wenst te geven over de taalverhoudingen binnen de Brusselse agglomeratie is dan ook aangewezen op hulpbronnen. Wij zochten onze gegevens bij het Contact- en Cultuurcentrum (C.C.C.). Dit centrum werd opgericht in 1966 en heeft als één der voornaamste doelstellingen de bevordering van het nederlandstalige cultuurleven in de

(15) *Mens en Ruimte, werkrapport nr. 3, ibid., p. 28 + eigen berekeningen.*

hoofdstad te verzekeren. Het C.C.C. publiceert maandelijks "Deze Maand te Brussel", een catalogus van het Vlaamse socio-culturele leven in de hoofdstad. Sinds 1976 verschijnt ook een maandelijks "dossier Brussel". Eveneens in 1976 werd gestart met de jaarlijkse publikatie van een Culturele Gids voor Brussel. Het centrum beschikt over een zeer uitgebreide adressenlijst van nederlandstaligen (binnen de Brusselse agglomeratie) waarin bij aanvang (1969) alleen de leden van de Bond van Grote en Jonge Gezinnen waren opgenomen. Vanaf 1970 werd deze lijst aangevuld met :

- alle leden van nederlandstalige socio-culturele verenigingen, werkzaam in de Brusselse agglomeratie (hierbij zijn o.a. inbegrepen Davidsfonds, Willemsfonds, Vermeulenfonds);

- alle inwijkelingen uit het Vlaamse landsgedeelte in de Brusselse agglomeratie. Deze inwijkelingen worden door de gemeente van herkomst bekend gemaakt bij de gemeente van inwijking die ze op haar beurt doorspeelt aan het C.C.C.

De waarde van de adressenlijst wordt bepaald door de werking van gemeentebesturen en socio-culturele verenigingen. Het regelmatig doorspelen van hun gegevens is een "must" voor een "up to date" catalogus.

Vermits als basisgegevens adressen werden opgenomen, weerhiel den we als teleenheid niet het individu maar wel het gezin. Er werd dus geen rekening gehouden met de mogelijke verfransing in het gezin die vooral in gemengd nederlandstalige-franstalige gezinnen belangrijk kan zijn (16). Het is duidelijk dat het een onmogelijke opgave was om de taalverhoudingen binnen elk gezin na te gaan. Na de opname (die gebeurde in het tweede trimester van 1978) werden alle adressen van het C.C.C. gelokaliseerd op uitzondering van openbare gebouwen. De lokalisatie gebeurde tot op het niveau van de statistische sector. Statistische sectoren (of buurten) zijn de kleinste bewoningseenheden waarvoor volkstellingsgegevens beschikbaar zijn. Ze werden bepaald op grond van hun sociale, economische of bouwkundige kenmerken (meestal echter speelden de drie kenmerken samen een rol). De indeling van de gemeenten in statistische sectoren is zodanig opgevat dat een gemeente maximaal tien wijken kan bevatten,

(16) F. LOUCKX, *Nederlandstalige inwijkelingen in de Brusselse agglomeratie*, Centrum voor Sociologie, V.U.B., 1975, p. 132.

die zelf elk uit tien buurten (statistische sectoren) kunnen bestaan. Zowel de wijken als de buurten worden genummerd van 0 tot 9. De wijk 0 omvat de hoofdkern van de gemeente, de buurt 0 is de kern- of de voornaamste buurt van de wijk. Verspreide bewoning of niet-residentiële stadsdelen (parken, industrie) werden zoveel mogelijk in de buurten 8 en 9 ondergebracht. Iedere statistische sector wordt aangeduid met een codenummer van twee cijfers. Het eerste cijfer duidt de wijk aan, het tweede cijfer de buurt. Het codenummer 14 wijst dus buurt 4 in wijk 1 aan (17). De benamingen van de buurten zijn die van het N.I.S. Ze duiden meestal op een belangrijke straat, een bestaande wijkbenaming of een bekend gebouw dat zich in de statistische sector bevindt (18). Het berekenen van het percentage nederlandstalige gezinnen t.o.v. het totaal aantal gezinnen per statistische sector heeft als voordeel dat de ruimtelijke differentiatie binnen de gemeente duidelijk aan het licht komt. Tevens zijn de gegevens van de laatste volkstelling beschikbaar voor de buurten, wat het vinden van mogelijke relaties tussen de kwantitatieve nederlandstalige aanwezigheid en andere variabelen mogelijk maakt (voor de indeling van Watermaal-Bosvoorde in sectoren : zie figuur 2).

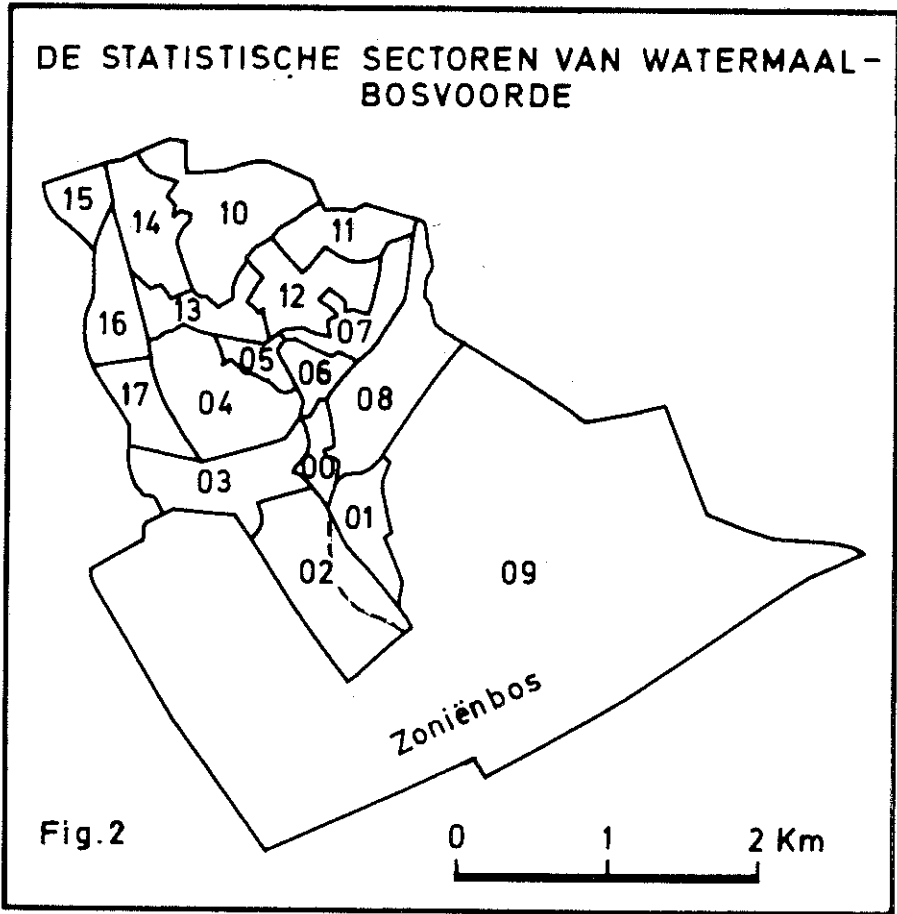
Na de verwerking van de basisgegevens tot op het niveau van de sectoren werd besloten enquêtes uit te voeren in drie geselecteerde buurten teneinde de gegevens van het C.C.C. op hun betrouwbaarheid te testen.

Deze buurten, die verspreid liggen over de agglomeratie, worden gekenmerkt door een verschillende kwantitatieve nederlandstalige aanwezigheid (wat bleek na verwerking der basisgegevens) en verschillen zowel op vlak van sociaal-economische status als gezins-status.

In elke straat van de 3 onderzochte sectoren werden 3 enquêtes uitgevoerd bij gezinnen die in het adressenbestand van het C.C.C. waren opgenomen. Gevraagd werd een raming te maken van het percentage nederlandstalige gezinnen dat in de straat woont. De resultaten bleken onbevredigend voor "Tuinwijk" in Jette en "Terdelt"

(17) H. VAN DER HAEGEN en T. BRULARD, "De indeling van de Belgische gemeenten in statistische sectoren", *Acta Geographica Lovaniensia*, 1972, 10, pp. 3-19.

(18) W. DE LANNOY, *Sociaal-geografische atlas van Brussel-Hoofdstad*, Antwerpen, De Sikkel, 1978, p. 14.

in Schaarbeek. In Terdelt was de respons vanwege de ondervraagden miniem. In Jette werd de enquête fel bemoeilijkt door de heterogeniteit van de buurt. In de appartementsblokken langs de Dikke Beuklaan bleek niemand in staat een betrouwbare schatting te maken van het percentage nederlandstaligen. Meestel kenden de ondervraagden slechts 2 à 3 gezinnen van het hele torengedouw. In Watermaal-Bosvoorde werden we in mindere mate met dat probleem geconfronteerd. Het aantal eengezinshuizen per 100 particuliere woningen ligt in Watermaal-Bosvoorde zeer hoog (51%, wat meteen het hoogste cijfer van de agglomeratie is). Bovendien konden we beroep doen op 2 bevoorrechte getuigen (afgevaardigde socio-culturele raad, gemeenteraadslid). De percentages die zij ons verschaften waren niet het resultaat van ramingen maar wel van tellingen. Deze resultaten waren de ideale toetssteen voor de gegevens van het C.C.C.

TABEL 4 :

**AANTAL NEDERLANDSTALIGE GEZINNEN IN ENKELE STRATEN
VAN BEZEMHOEK-NOORD (sector 01)**

	Telling C.C.C.	Telling bevoorrechte getuigen
Beernaertstraat	20	20
Buksboomstraat	19	18
Denneboomstraat	34	33
Citadelstraat	2	2
Roodborstjesstraat	5	6
Eigenhuisstraat	10	9

De telling der bevoorrechte getuigen is praktisch de perfecte weergave van de C.C.C.-gegevens. De ramingen gemaakt door andere ondervraagden woonachtig in de sector Bezemhoek-Noord bleken eveneens zeer bevredigend. Ze bleken wel functie van de straatlengte. Bij lange straten kunnen de ramingen sterker afwijken van de C.C.C.-gegevens, zonder van een systematische onder- of bovenschatting te kunnen gewagen. Schattingen voor geringere straatlengtes tonen, zoals de ramingen van bevoorrechte getuigen, dat de C.C.C.-gegevens een waarheidsgetrouw beeld van de realiteit geven, althans voor deze sector. Bovenstaande bevindingen werden bevestigd na enquêtes die in een tweede stadium in volgende zeven sectoren van Watermaal-Bosvoorde werden uitgevoerd :

- 00 : Bosvoorde-Centrum
- 02 : Bezemhoek-Zuid
- 03 : Bosvoorde-Station
- 04 : Logis-Zuid
- 11 : O.L.-Vrouw van Altijddurende bijstand
- 14 : Watermaal-Centrum
- 17 : Hogeboomen

Bij geringe straatlengtes weken de ramingen van het percentage nederlandstaligen nooit meer dan 10% af van de C.C.C.-resultaten. De telling uitgevoerd door een bevoorrechte getuige (gemeenteraadslid) in enkele straten van sector 04 bevestigde nogmaals de betrouwbaarheid van de C.C.C.-gegevens (tabel 5).

TABEL 5 :

**AANTAL NEDERLANDSTALIGE GEZINNEN IN ENKELE STRATEN
VAN LOGIS-ZUID (04)**

	Telling C.C.C.	Telling bevoorrechte getuigen
Jagersveld	6	6
Castel Fleurisquare	6	5
Eidergansstraat	5	5
Everzwijnstraat	3	3
Hermelijnlaan	6	4

4. RESULTATEN

Wij stipten reeds aan dat we als teleenheid het gezin weerhiel-
den. Als aanduiding van de nederlandstalige aanwezigheid in Water-
maal-Bosvoorde berekenden we per sektor de verhouding

$$\frac{\text{aantal nederlandstalige gezinnen}}{\text{totaal aantal gezinnen}} \times 100$$

Het totaal aantal gezinnen per sector werd opgenomen bij de
volkstelling van 1970, de opname van de C.C.C.-gegevens in 1978.
Door de keuze van Watermaal-Bosvoorde als studiegemeente werden
de gevolgen van dit tijdsverschil tot een minimum herleid. Het be-
volkingsaantal van de gemeente varieerde in de periode 1970-78 bij-
zonder weinig (tabel 6).

TABEL 6 :

BEVOLKINGSEVOLUTIE IN WATERMAAL-BOSVOORDE

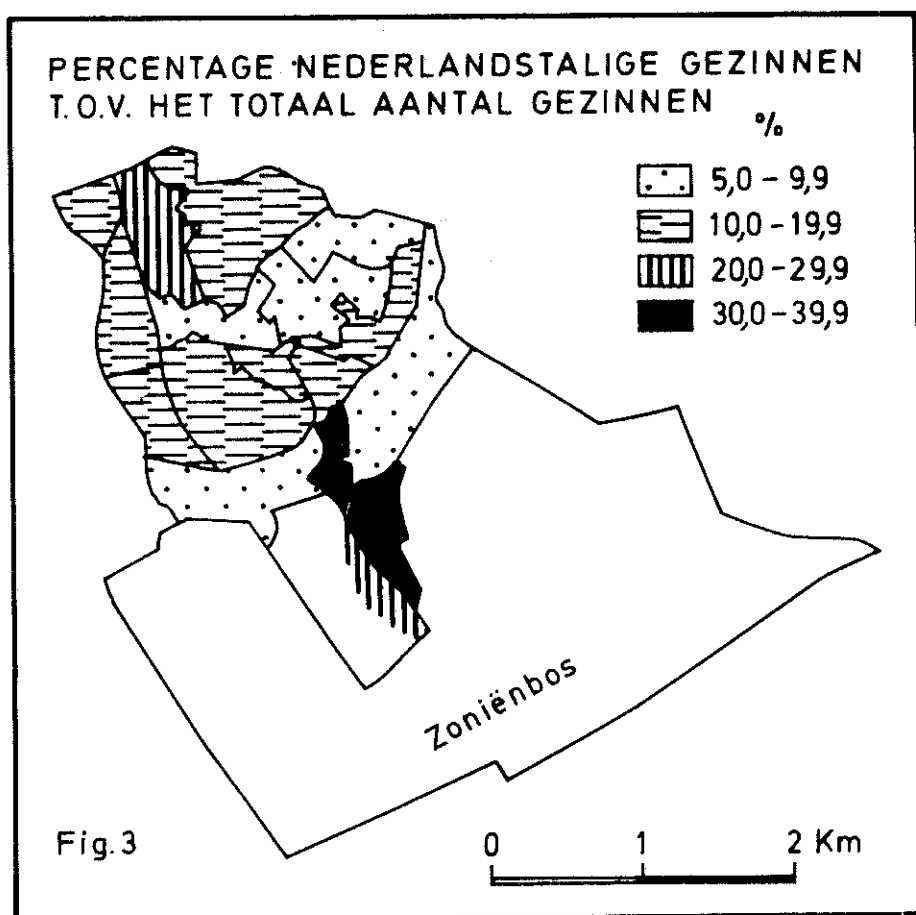
1970 : 25.123	1973 : 25.221	1976 : 25.424
1971 : 25.150	1974 : 25.554	1977 : 25.214
1972 : 25.147	1975 : 25.521	1978 : 25.313

Rekening houdend met een gemiddelde gezinsgrootte, die in Watermaal-Bosvoorde 2,70 bedraagt, mogen we aannemen dat het aantal gezinnen per sector in de periode 1970-78 niet noemenswaardig veranderde. Door de geringe bevolkingsschommelingen in de periode 1970-78 en aan de hand van onze terreinwaarnemingen kunnen we wel stellen dat sociaal-economische kenmerken, kenmerken betreffende onderwijsniveau, leeftijdsopbouw en gezinssamenstelling per sector eveneens weinig veranderd zijn. Ook bouwkundige kenmerken zijn sinds 1970 weinig of niet gewijzigd. Alleen in sector 14 noteerden we recente residentiële uitbreiding van enige omvang.

TABEL 7 :

 PERCENTAGE NEDERLANDSTALIGE GEZINNEN T.O.V. HET TOTAAL
 AANTAL GEZINNEN (gemeente Watermaal-Bosvoorde) (zie figuur 3)

Codenummer	naam van de sector	%
00	Bosvoorde-Centrum	31,4
01	Bezemhoek-Noord	35,2
02	Bezemhoek-Zuid	24,6
03	Bosvoorde-Station	9,8
04	Logis-Zuid	12,8
05	Logis-Noord	11,1
06	Drie Linden Zuidoost	15,1
07	Floréal-Oost	10,7
08	Vorstlaan-Oost	7,6
10	Drie Linden Noord	10,1
11	O.-L.-Vrouw van Altijd- durende Bijstand	7,8
12	Floréal	7,3
13	Drie Linden Station	8,3
14	Watermaal-Centrum	20,5
15	Visélaan	12,7
16	Watermaal-Station	13,5
17	Hogebomen	10,1
Percentage voor de gemeente : 14.2%		

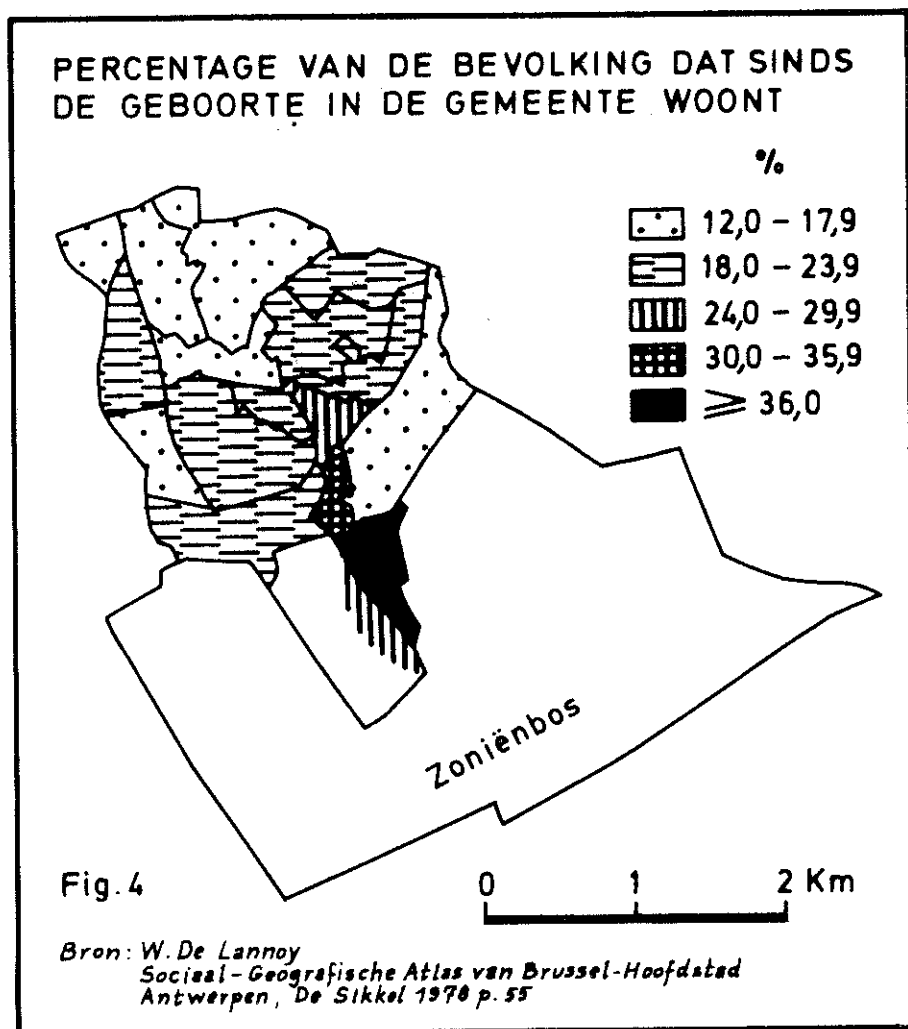
5. ANALYSE VAN DE RESULTATEN

Het percentage nederlandstalige gezinnen verschilt in Watermaal-Bosvoorde sterk van buurt tot buurt. De hoogste waarden komen voor in oude bewoningskernen van de vroegere deelgemeenten Bosvoorde en Watermaal. In Bosvoorde-Centrum (sector 00) en in het oudste gedeelte (sector 01) van de aanpalende Bezemhoekbuurt bedragen de percentages respectievelijk 31,4% en 35,2%. Deze hoge waarden staan ongetwijfeld in verband met het hoge percentage autochtonen dat in deze nog volkse buurten woont (fig. 4). Het aandeel van de bejaarden (65 jaar en ouder) in de totale bevolking is er bovendien relatief hoog (19% in 1970). Ook in Bezemhoek-Zuid (sector 02) en in Watermaal-Centrum (sector 14) is het percentage nederlandstalige gezinnen duidelijk hoger dan de gemiddelde waarde voor de gemeente. In de vier hogergenoemde buurten treft men een hoog percentage oude woningen aan (bouwjaar vóór 1919) (19). Dit is vooral het geval in de, wat de bebouwing betreft, nog tamelijk homogene sectoren 00 en 01. In Bezemhoek-Zuid (sector 02) bestaat er een sterk contrast tussen de oude, kleine arbeiderswoningen van Heiligenborre en de recent gebouwde (na 1962) kleine bel-étagehuizen. In Watermaal-Centrum (sector 14) is het aandeel van de oude woningen afgenomen door de bouw van moderne flatgebouwen ten noorden van de E. Keymplaats.

De arbeiders vormen in deze vier buurten een belangrijk deel van de actieve bevolking, met vooral een hoge waarde (40% van de actieven) in Bezemhoek-Noord (fig. 5). Toch kan men zelfs deze laatste buurt nog nauwelijks een uitgesproken arbeidersbuurt noemen (20). Waarschijnlijk is het aandeel van de arbeidersgroep er sinds 1970 trouwens afgenomen en zal deze trend zich verder doorzetten. Door zijn aantrekkelijke ligging aan de rand van het Zoniënbos oefent de buurt inderdaad een aantrekkingskracht uit op de hogere inkomensgroepen, wat reeds blijkt uit het toenemend aantal vernieuwde woningen. De sterke vermindering van het doorgangsverkeer door de aanleg van de Vorsterielaan heeft de kwaliteit van de woon-

(19) W. DE LANNOY, *Sociaal-geografische atlas van Brussel-Hoofdstad*, Antwerpen, De Sikkel, 1978, p. 78.

(20) W. DE LANNOY, "De woonsegregatie van sociaal-economische groepen in de Brusselse agglomeratie", *Bevolking en gezin*, 1977, 2, pp. 195-211.

AANDEEL VAN DE ARBEIDERS IN DE ACTIEVE BEVOLKING

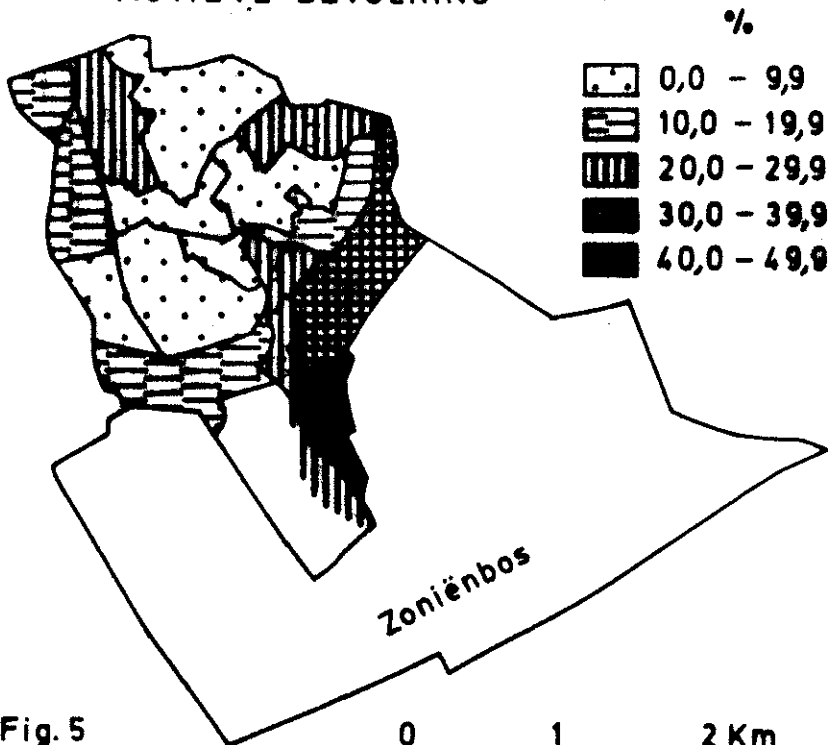

Fig. 5

Bron: W. De Lanoy
Sociaal-Geografische Atlas van Brussel-Hoofdstad
Antwerpen, De Sikkel 1976 p. 43

omgeving bovendien verbeterd. Ook de recent sterk toegenomen tewerkstellingsmogelijkheden in de talrijke nieuwe kantoorgebouwen in de gemeente (21) kunnen in dit verband een rol spelen.

De nederlandstalige gezinnen zijn ondervertegenwoordigd in de buurten waar een hoog percentage vrije beroepen en kaderpersoneel woont (fig. 6). Dit zijn vooral de statistische sectoren 03, 04, 10, 13 en 17. In feite behoort ook de weinig bevolkte sector 08 (315 inwoners in 1970) tot deze groep : het relatief hoge percentage arbeiders is er grotendeels toe te schrijven aan het inwonend huishoudelijk personeel in een aantal zeer grote villa's. Het aandeel van de nederlandstalige gezinnen is ook opvallend laag in de bekende tuinvijken "Flo-réal" (sectoren 11 en 12) en "Le Logis" (sector 05). Deze zeer "groene" sociale woningbouwbuurten worden voor het grootste gedeelte ingenomen door éengezinshuizen (waarvan meer dan 80% huurwoningen), die werden gebouwd in de periode 1920-1930. Meer dan de helft van de actieve bevolking behoort er tot de groep der bedienden.

6. PERSPECTIEVEN VAN HET ONDERZOEK

Het ligt in onze bedoeling de studie van het residentieel patroon van de nederlandstalige bevolking uit te breiden tot de 19 gemeenten van de Brusselse agglomeratie. De grote verschillen binnen Watermaal-Bosvoorde tonen daarbij aan dat het nuttig is om dit patroon op het niveau van de buurten te bestuderen. Daar de Brusselse agglomeratie 494 statistische sectoren telt met meer dan 300 inwoners (vermits de gegevens in ons onderzoek meestal gemiddelde waarden zijn, worden alleen de buurten met minstens 300 inwoners in het onderzoek betrokken) is het niet langer mogelijk om kenmerken van het residentieel patroon van de nederlandstaligen uitsluitend af te leiden uit een vergelijkende kaartstudie en uit terreinwerk (zoals dat bij Watermaal-Bosvoorde nog wel mogelijk was). De Pearson-produkt-moment correlatieanalyse lijkt ons de aangewezen weg om deze kenmerken aan het licht te brengen. Bij wijze van proef be-

(21) E. BAUWIN, "Un exemple de décentralisation de bureaux dans la région bruxelloise : le cas de la commune de Watermael-Boitsfort", *De Aardrijkskunde*, 1975, 1, pp. 45-71.

AANDEEL VAN DE VRIJE BEROEPEN EN HET
KADERPERSONEEL IN DE ACTIEVE BEVOLKING

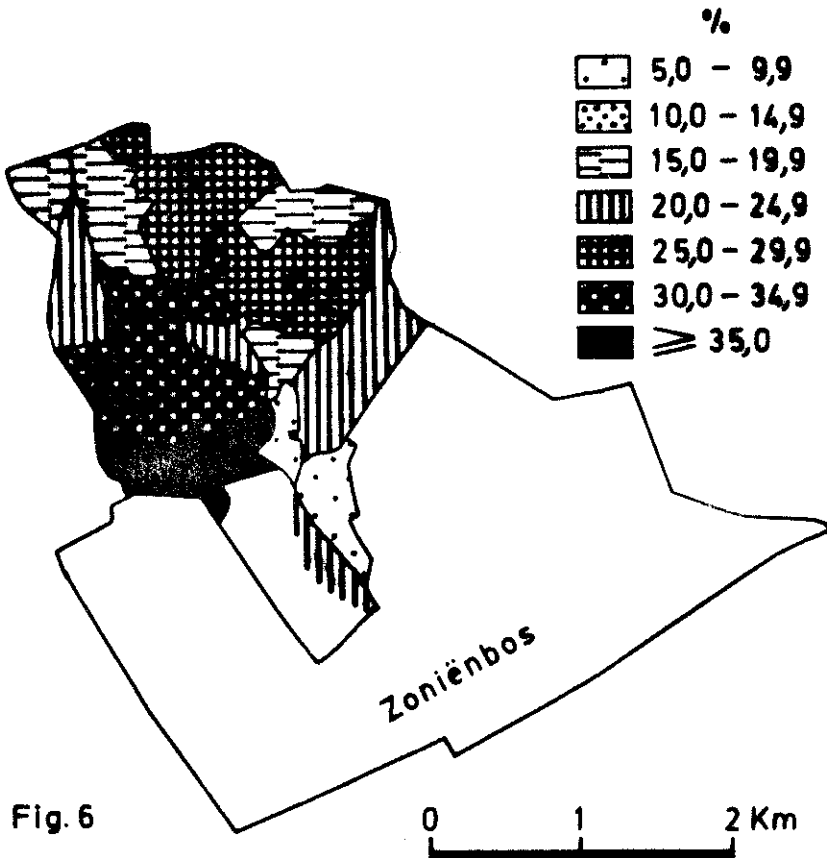

Fig. 6

Bron: W. De Lannoy
Sociaal-Geografische Atlas van Brussel-Hoofstad
Antwerpen, De Sikkel 1970 p. 45

rekenden we voor Watermaal-Bosvoorde de Pearson-correlatiecoëfficiënten tussen het percentage nederlandstalige gezinnen (per sector) en een aantal variabelen in verband met de leeftijdsopbouw van de bevolking, het onderwijsniveau, de periode van vestiging in de gemeente, kenmerken van gezinnen, sociaal-economische groepen en de ouderdom en de uitrusting van de woningen. Wegens het gering aantal metingen (17) is de significantiedrempel van de correlatiecoëfficiënt zeer hoog. Bij een waarschijnlijkheidsniveau van 99% kan slechts een correlatiecoëfficiënt van tenminste $.60$ als significant beschouwd worden (22). De correlaties bevestigen de verbanden die we reeds eerder beschreven. De hoogste correlatie was deze tussen het percentage nederlandstalige gezinnen en het percentage autochtonen ($r = .83$). Ook met het percentage woningen gebouwd vóór 1919 was er in Watermaal-Bosvoorde een duidelijk verband ($r = .75$). De nederlandstalige gezinnen zijn daarentegen ondervertegenwoordigd in buurten waar veel gediplomeerden van het hoger onderwijs wonen ($r = .71$) en waar veel woningen uitgerust zijn met een badkamer of stortbad ($r = .74$). Dit laatste kenmerk staat uiteraard nauw in verband met de ouderdom van de woningen.

Het spreekt vanzelf dat een correlatieanalyse met 17 buurten slechts weinig zin heeft. Bij de uitbreiding van ons onderzoek tot de 494 statistische sectoren van de Brusselse agglomeratie zal de analyse van de correlatiecoëfficiënten ons helpen bij het opsporen van het interpreteren van de verbanden tussen het residentieel patroon van de nederlandstaligen en de ruimtelijke patronen van een groot aantal kenmerken van de bevolking en van de woningen.

(22) J.C. SPITZ, *Statistiek voor psychologen, pedagogen en sociologen*, Agon Elsevier, Amsterdam, 1968, Tafel J., p. 400.

TAALASPECTEN VAN EEN KWANTITATIEF
HUWELJKSONDERZOEK IN DE
GEINDUSTRIALISEERDE GEMEENTE
ANDERLECHT (1850-1910)

door

Dominique DESERRANO

(V.U.B. — Geschiedenis)

1. INLEIDING

Wanneer men, in het kader van een wetenschappelijke optiek, de Brusselse taaltoestanden wil benaderen, kan de te volgen werkwijze allesbehalve intuïtief gebeuren indien men het heeft over de methodologische aspecten (1). Het onderzoeksklimaat werd reeds dermate vergiftigd dat speculatieve bewijsvoering als volwaardige geschiedschrijving moet vermeden worden. Daarom werd in het nu volgend verslag van het uitgevoerde onderzoek vooreerst de aandacht gevestigd op de gebruikte methode.

Alléén een kwantitieve macro-research kan o.i. als bruikbaar uitgangspunt dienen om de Brusselse taalthematiek te doorgronden. Permanente discussies over het nut en gebruik van kwantitatieve methodes zijn een stimulans tot vooruitgang maar blijven theoretisch. Vandaar dat het toetsen aan de realiteit door een welomlijnde methode en techniek tevens een bijdrage is tot de ontwikkeling van

(1) In verband met deze wetenschappelijke optiek verwijzen we naar de inleiding door E. WITTE in *Taal en sociale integratie* (dl. I), Centrum voor Interdisciplinair Onderzoek naar de Brusselse Taaltoestanden, V.U.B., 1978.

kwantitatieve geschiedschrijving. Welke voordelen deze discipline biedt kunnen we samenvatten met volgend citaat van R. Floud, één der fervente aanhangers van kwantificatie en deze trouwens als "The survival of history" definieert.

"The advantage of quantitative history, in contrast to qualitative impressionistic history, is that its systems and methods of classification, the assumption, it uses and the patterns, it imposes, are stated and clear" (2).

In deze context werd een wetenschappelijke operationele basis gecreëerd door zowel de methodologische als de onderzoektechnische principes, vereist bij dergelijk onderzoek, nauwkeurig te volgen. Nadien werd ook een specifiek computergebruik ingeschakeld ter verwerking van de omvangrijke groep gegevens. Deze automatisatie verklaart ook de methodologische uiteenzetting in deel I van dit artikel.

Het idee om de gemeente Anderlecht op een kwantitatieve wijze te benaderen is niet — althans in een eerste onderzoeksstadium — afhankelijk geweest van een al of niet bestaande linguïstische toestand maar wel van een belangrijke economische situatie. In deze situatie, welke voornamelijk geconditioneerd werd door een sterke industrialisatie in de tweede helft van de 19de eeuw trachten we, door een uitgebreide beroepsidentificatie na te gaan welke economische en sociale verhoudingen binnen een industriële levensgemeenschap ontstaan. De initiële doelstelling van het onderzoek bestond er dus in de eventuele samenhang van een aantal demografische, economische en sociale factoren in het onderzoeksgebied vast te stellen. Van daaruit werd de onderzoeksperiode afgebakend : 1850-1910 betekent chronologisch het begin en de ontplooiing van het industrialisatieproces te Anderlecht; tevens kent deze gemeente, zoals trouwens de gehele Brusselse agglomeratie, een enorme immigratie in de betrokken periode. Deze mobiliteit, gekoppeld aan het industrialisatiefenomeen, benaderen we met een analytische beschrijving waarbij een groep deelaspecten bestudeerd worden. Demografische, economische en sociale deelaspecten kunnen in een later stadium dan omgevormd worden tot een hypothese. Deze betrachting om een aantal maatschappelijke factoren te bestuderen heeft als doel — en kan trouwens als een *conditio sine qua non* beschouwd worden — de

(2) R. FLOUD, *An introduction to quantitative methods for historians*, London, Methuen, 1973, p. 2.

linguïstische karakteristieken in een gedefinieerde context te plaatsen. Logischerwijze peilen we dus naar mogelijke verbanden tussen industrialisatie en taalmechanismen of taalverschuivingen. Zoals reeds vermeld gebeurt de economische analyse op basis van een beroepsonderzoek; de voornaamste bekommernis was na te gaan welke kenmerken er ontstaan omheen een socio-professionele structuur. Het ligt echter niet in de bedoeling om in dit korte bestek alle mogelijke correlaties tussen enerzijds de beroepsidentificaties en anderzijds het pakket aan demografische, linguïstische en sociale gegevens naar voor te brengen. De enorme kwantiteit aan computer-resultaten — 183.000 gegevens werden verwerkt — staat een globaal overzicht in de weg. Vandaar dat enkel de resultaten met een linguïstische dimensie hier een evaluatie krijgen.

Het informatieve aspect bij dergelijk onderzoek vraagt een on-dubbelzinnige en optimale benuttingsgraad van de waarnemingseenheden. Althans voor de 19de eeuw krijgt men een enorme hoeveelheid aan bronnen en cijfermateriaal (3). Niet alleen een sterk doorge-dreven bronnenkritiek bepaalt hier de waarde van een keuze. De ge-bruikte bronnen dienen vooral een weerspiegeling te zijn van een aantal wetmatigheden in een maatschappelijke context en bovendien moeten ze methodologisch en onderzoektechnisch operationeel zijn (4). In een eerste fase is dit onderzoek van demografische aard. We analyseren een bevolking. Zowel het onderzoeksterrein als het aantal eenheden dienen echter uit praktische overwegingen beperkt te worden. Deze noodzakelijke afbakening resulteerde in de keuze om alleen de gehuwde populatie te onderzoeken voor de periode 1850-1910. De representativiteit van deze groep is zeker niet vol-maakt te noemen vermits een groot, en misschien wel het grootste gedeelte van de bevolking ons ontsnapt. De groep gehuwden die we terugvinden in de huwelijksakten is echter wel een vrij omvangrijke groep en gelet op het informatief karakter van de huwelijksregisters indicatief voor een groot aantal maatschappelijke fenomenen. De be-langrijke instelling welke het huwelijk uiteindelijk is, vermits het één

(3) H. BALTHAZAR, J. DE BELDER, J. HANNES, J. VERHELST, *Bronnen voor de sociale geschiedenis van de XIXe eeuw, 1794-1914*, Leuven, Parijs, 1965.

(4) J. VERHELST, "Geschiedenis en computer in België", *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis*, V, 1974.

Val. R. LORWIN and Jacob M. PRICE, *The dimension of the past; materials, problems and opportunities for quantitative work in history*, London, Yale University Press, 1972, p. 53-91.

der hoekstenen vormt van talrijke levensgemeenschappen, kan ook als sociologisch gegeven de keuze motiveren.

Het gebruik van ambtelijke bronnen (cfr. huwelijksakten), impliceert dat niet feiten maar gegevens worden vermeld; de betrouwbaarheidsgraad ligt hoger dan bij sommige persoonlijke of secundaire bronnen (5). Bij deze onderzoeksstrategie moet men echter de bedenking naar voor brengen dat pas een combinatie van verschillende bronnenreeksen de controle op het waarheidsgehalte van een unieke bron zal verstevigen en bijgevolg correcte en representatieve resultaten in een later onderzoeksstadium dienen geprojecteerd te worden (6). Niettemin kan een huwelijksonderzoek alleen op basis van huwelijksakten verdedigd worden.

Bevolkingen bestuderen impliceert vertegenwoordigde gegevens bezitten voor zoveel mogelijk individuen. De demografische bronnen waartoe onze huwelijksakten behoren bezitten op dit vlak de hoogste representativiteit. Bovendien, zoals volgend citaat definieert, getuigt het huwelijk ook van een specifieke samenhang tussen verschillende maatschappelijke factoren : "It's at the point of marriage that demography is most closely linked with the social and economic context" (7). De huwelijken te Anderlecht moeten gesitueerd worden in een sterk evoluerende samenleving. Samen met de industrialisatie kan men vooreerst een enorme bevolkingstoename in het onderzoeksgebied vaststellen. De minieme Anderlechtse bevolking van 1850 wordt tijdens de onderzoeksperiode vertienvoudigd. Deze bevolkingsexplosie is te wijten aan immigratie vermits een enorme geboortestijging niet kan gemeten worden. In de huwelijksakten vinden we ook de correcte plaats van afkomst der gehuwden. Dit gegeven kan in een linguïstische en socio-historische context geplaatst worden. Ook kan het huwelijk als resultante van een maatschappelijk proces beschouwd worden, omdat zowel demografische, sociale en economische determinanten een rol spelen (8). Een vreemd indi-

(5) D.K. ROWNEY and J.Q. GRAHAM, *Quantitative history : selected reading in the quantitative analysis of Historical Data*, Homewood Ill., Dorsey Press, 1969, p. 121-123.

(6) J. HANNES, "Kwantificatie en historische kritiek", *Tijdschrift voor geschiedenis*, 's-Gravenhage, 1971, 84, p. 348-354.

(7) R.S. SCHOFIELD, "Historical Demography : some possibilities and some limitations", *Economic History Review*, 1966, *op.cit.*, p. 122.

(8) June SKLAR, "The role of marriage behaviour in the demographic transition : the case of Eastern Europe around 1900", *Population studies*, 1974, p. 230-247.

dividu (immigrant) zal talrijke aanpassingsmoeilijkheden ondervinden of de kans lopen in een sociaal isolement te geraken. Bij het niet-accepteren van dit isolement tracht hij relaties op te bouwen om zich te laten aanvaarden, te integreren. Deze relaties zijn van sociologische, psychologische of economische aard. Het huwelijk kan hierin gedefinieerd worden als één der belangrijkste integratiefactoren. Of dit huwelijksfenomeen, als integrerende stimulans, ook in het perspectief van een verfransingsmechanisme kan gesitueerd worden is althans voor de 19de eeuw niet bewezen. We kunnen enkel de positie van de immigrant in zijn nieuwe omgeving, welke nu omgevormd is tot een massa-maatschappij, grotendeels omschrijven. P. Guillaume (9) bevestigt eveneens dat zowel demografische als socio-economische indicatoren belangrijk zijn wanneer hij het heeft over het nut en het gebruik van huwelijksakten : "Les actes de mariage portent mention du lieu de naissance et de la profession des deux époux; au delà d'un simple repérage géographique on peut dégager les liens existant entre certains lieux de naissances et certaines professions. On peut aussi voir dans quelle mesure les mariages se font entre individus de même origine géographique. La profession des pères confrontée à celle des fils ou des gendres suggère mobilité sociale ou au contraire fidélité aux traditions dans certains corps de métiers" (10).

Deze opsomming illustreert nogmaals, alhoewel niet volledig, de enorme mogelijkheden van een huwelijksonderzoek. Toch moet vooreerst een sterk doorgedreven bronnenkritiek, waarbij een groot aantal verifikatievragen de volledigheid en continuïteit van de gegevens test, bepalen of computergebruik mogelijk is. Alleen het verzamelen van identieke, gelijkwaardige onderzoekseenheden biedt de mogelijkheid tot automatisatie. Een aantal wijzigingen in de gegevens gedurende de onderzoeksperiode moeten ogenblikkelijk kunnen ontdekt worden (11). Om een duidelijk inzicht te geven lijkt het niet overbodig alle mogelijke informaties, welke in de huwelijksakten kunnen teruggevonden worden, eens op een rijtje te zetten.

(9) P. GUILLAUME, "La population d'une grande cité de provence au XIXe siècle. Essai sur les sources et leur interprétation d'après l'exemple Bordeaux", *Annales Démographiques*, 1966.

(10) P' GUILLAUME, *op.cit.*, p. 1.

(11) E. SHORTER, *The historian and the computer*, 1971, p. 11.

1) Gegevens over de gehuwde man.

- Naam, voornaam, *geboorteplaats*, woonplaats (ook vorige woonplaatsen indien nog geen zes maanden woonachtig in de gemeente)
- Woonadres, huisnummer (niet voor alle huwelijksakten).
- Indien gescheiden : plaats, datum, naam ex-echtgenote.
Indien weduwnaar : plaats, datum, naam van gestorven echtgenote.
- Aanduiding of de gehuwde man een natuurlijk kind is.
- *Leeftijd, beroep*.
- Kan de gehuwde man schrijven of niet (d.w.z. handtekening plaatsen).

2) Gegevens over de gehuwde vrouw.

Idem als voor de gehuwde man, evenals de aanduiding of zij al of niet kinderen heeft vóór het huwen, aantal, hun geboortedatum en geboorteplaats.

3) Gegevens over de ouders van het huwelijkspaar.

- a) Indien gestorven (zowel voor de ouders van de gehuwde man of van de gehuwde vrouw) :
vader : Naam, voornaam, sterfteplaats, sterftedatum. Indien buitenlander wordt tevens de geboorteplaats vermeld.
moeder : idem.
- b) indien niet gestorven :
vader : Naam, voornaam, beroep, woonplaats.
moeder : idem.

4) Gegevens over de getuigen.

Naam, voornaam, leeftijd, woonplaats, aanduiding verwantschap, analfabetisme.

Het groot aanbod en de grote diversificatie van deze gegevens zou tot een selectie van de onderzoekseenheden kunnen leiden maar om twee redenen werden alle gegevens geanalyseerd. Een eerste bewegreden was het verplicht exhaustief willen behandelen van deze

bron : een diepgaand onderzoek moet alle mogelijkheden benutten. Ook de nauwe verbanden tussen de verschillende gegevens zetten er toe aan de informatie optimaal te onderzoeken; men verzamelt immers gegevens over een groep individuen die juist door het huwelijk bewijzen dat een bepaalde relatie werd opgebouwd.

2. METHODOLOGISCHE ASPECTEN

Om alle misverstanden te vermijden is het belangrijk dat bij het uitgevoerde onderzoek zowel de gegevens als de resultaten een expliciete vraagstelling ondergaan. De methodologische en onderzoekstechnische vaardigheid vormt inderdaad niet de enige bekommernis. Er kan reeds aangestipt worden dat de resultaten geen volmaakte interpretatie toelaten vermits meerdere bronnenreeksen niet werden aangewend. De grootste probleemstelling bij een kwantitatieve research blijft echter de wetenschap of de gebruikte gegevens al of niet voldoende representativiteitswaarde en een uitstekend significantieniveau bezitten (12). Vooreerst is de representativiteitswaarde van de huwelijksgroep t.g.o. de totale populatie van de onderzoeksgemeente niet vrij van elke kritiek indien men zou willen spreken van een reële projectie van het maatschappelijk leven in de gemeente. Bovendien vormt deze huwelijksgroep niet alleen een beperkte maar ook een aparte groep. Talrijke factoren in dit onderzoek bewijzen ontegensprekelijk dat "huwen" in de 19de eeuw het bereiken van een sociale status betekende. Er ontstaat een specifiek huwelijkspatroon waarbij alleen bepaalde sociale lagen van de bevolking, volgens hun financieel vermogen, voor een huwelijk in aanmerking komen.

Indien men het significantieniveau van de gegevens wil benaderen constateert men in hun informatiewaarde belangrijke hiaten. Alhoewel we in dit kort bestek niet nader zijn ingegaan op de beroepsidentificatie moet men wel vermelden dat vooral op dit vlak storende invloeden qua interpretatie het onderzoeksklimaat overschaduwden hebben. Deze vermelding is des te belangrijk omdat bepaalde onderzoeksopties bij het gebruik van huwelijksakten dienen verme-

(12) Een eerste vereiste om een significantie te peilen is de wetenschap van verschillende disciplines. Vermits de historicus al deze kennis niet kan bezitten is interdisciplinair overleg onontbeerlijk. J. HANNES, *op.cit.*, p. 348-354; G.R. ELTON, *The practice of History*, London, 1969, p. 77.

den te worden. Typerend hiervoor is de beroepsaanduiding — ondanks het gedetailleerde karakter te Anderlecht — welke niet altijd duidelijk te katalogeren is (13). Samengevat moet men besluiten dat een beroepsonderzoek op basis van huwelijksakten alleen zuiver kwantitatief kan gebeuren, associaties van kwalitatieve karakteristieken kunnen onmogelijk aangetoond worden. Ook op het gebied van de linguïstische vraagstelling moet men enig voorbehoud maken wat de volledigheidsgraad van de gegevens betreft. In de waarnemingseenheden vindt men op dit niveau alleen de vermelding van de geboorteplaats der gehuwden. Vanzelfsprekend vormt deze informatie een belangrijke schakel in de linguïstische problematiek maar heeft zij niet voor alle individuen dezelfde draagwijdte; m.a.w. op het niveau van de geografische-linguïstische binding kunnen de twee taalgroepen onderscheiden worden indien de huwenden afkomstig zijn uit taalhomogene gebieden. De Brusselse agglomeratie als geboorteplaats zou pas gedeeltelijk taalkundig kunnen gedefinieerd worden indien men voor alle Brusselse gemeenten een huwelijksonderzoek zou uitwerken in combinatie met een controle op de overlijdensakten (afkomst ouders).

Uit deze korte evaluatie van het uitgevoerde onderzoek moet men het volgende concluderen. Het analyseren van huwelijksakten, hoe groot de onderzoeksofzet ook mag zijn, is alleen lonend indien men dit als uitgangspunt neemt om andere bronnen erbij te betrekken. De informatie is beperkt omdat ze geen volledig antwoord geeft. Niettemin vormt de kennis over de gehuwde populatie een onontbeerlijke schakel in een verdere linguïstische research.

(13) Het katalogeren van de beroepsaanduidingen, althans voor de 19de eeuw, blijft de voornaamste problematiek bij economische en sociale studies. De talrijke onderzoekingen en ellenlange discussies bewijzen dat het heropbouwen van een vroegere beroepsstructuur nooit vrij is van fundamentele kritiek. In de onderzoeksstrategie onderscheiden we twee tegenovergestelde principes, enerzijds de pre-classificatie van de beroepen meestal op basis van een steekproef en anderzijds de naclassificatie welke pas opgesteld wordt wanneer men een overzicht heeft van de resultaten. Zie o.m. E. HELIN, "Code socio-professionnelle comme instruments à analyser les populations antérieures à la révolution industrielle", *Archives et Bibliothèques de Belgique*, numéro spécial, 1972, p. 357-366; A. DAUMARD, *Une référence pour l'étude des sociétés urbaines en France XVIII-XIXe siècles. Projet de code socio-professionnel*; B.H. SLICHER VAN BATH, "Methodiek en techniek van het onderzoek naar de sociale stratificatie in het verleden", *Tijdschrift voor geschiedenis*, p. 151-166.

Voor de gehele onderzoeksperiode telt men 13.511 huwelijksakten. Waarnemingsprocessen van dergelijke omvang vragen een aparte uitvoering omdat alle eenheden niet kunnen onderzocht worden (14). Statistisch is dit trouwens een overbodige taak (15). Maar wanneer alle waarnemingseenheden niet genoteerd worden stelt zich een fundamentele vraag : hoe bepalen we een keuze ? De sociologie als maatschappelijke wetenschap heeft in de loop van haar bestaan met betrekking tot deze problematiek een groot aantal onderzoekstechnieken ontworpen. Het is vooral de gelijkenis qua type onderzoek, ook omdat dit huwelijksonderzoek een massa-onderzoek betreft, dat identieke technieken toelaat (16). Het vinden van een specifieke sociologische methode en een specifieke onderzoekstechniek die deze methode fundeert is een eerste vereiste. Het universum (13.511 huwelijksakten voor de periode 1850-1910) is beperkt en, wat meer is, volledig bekend. Het is trouwens zo dat bij het gebruik van de 19de-eeuwse bronnen men het totaal aantal waarnemingseenheden meestal kent (17). Wanneer alle kenobjecten kunnen waargenomen worden kan de keuzebepaling nochtans, in tegenstelling tot sommige onderzoeksgebruiken, niet op een intuïtieve manier plaatsgrijpen (18). Omdat de omvang en de concretisering van het universum bekend is, bestaat er een drang tot systematische willekeurige selectie. Deze keuze zou eventueel kunnen toegepast worden maar een aantal bedenkingen wijzen op het ijdele van deze onderzoekstechniek. In dit onderzoek kan men de onderzoeksperiode opsplitsen in tijdsblokken en bijvoorbeeld alleen alle waarnemingseenheden elk vijfde jaar exciperen. Een ander systematische methode is gebaseerd op een willekeurige numerieke selectie, n aantal eenheden worden uitgekozen. Men zou de vijfde, tiende, vijftiende... huwelijksakte als waarnemingseenheid kunnen kiezen. Deze systematische willekeurige selecties blijven hoe dan ook intuïtief waarbij noch het type van onderzoek noch een specifieke methode bepaald worden. Het voornaamste gevolg van deze intuïtieve onderzoekstechnieken is het te-

(14) B.R. WILSON, M.A., *Sociological methods in the study of History*. Royal Historical Society, 1971, p. 101-109.

(15) I. GADOUREK, *Sociologische onderzoekstechnieken*, Deventer-Van Loghum Slaterus, 1972, p. 28-30.

(16) W.O. AYDELATTE, *The dimension of quantitative reserach in history*, Princeton Press, 1972, p. 13.

(17) T.H. HOLLINGSWORTH, "Problèmes de représentativité dans les études nominatives", *Annales de démographie historique*, 1972, p. 17-23.

(18) I. GADOUREK, *op.cit.*, p. 110.

loorgaan van de representativiteit van de onderzochte eenheden t.o.v. het universum. Een intuïtieve keuze creëert eveneens een verhoudingsloze situatie waarbij de onderlinge verhoudingen van de opeenvolgende onderzoeksjaren niet meer verifieerbaar zijn. De statistiek biedt de mogelijkheid om een geschikte techniek van kwantificatie te hanteren zó, dat zondigen tegen verhoudings- en representativiteitswetten in dergelijk onderzoek vermeden wordt. Om aan deze wetten te voldoen is een zogenaamde steekproeftechniek noodzakelijk. Per definitie betekent een steekproef een selectieve keuze uit een aantal waarnemingseenheden maar wel zó dat we nog voldoende gegevens bezitten om een totaalbeeld op te hangen (19). De exequatur van een sample vormt de onderzoeksbasis bij uitstek — een uitgangspunt waardoor het gehele onderzoek bepaald wordt — om consequente resultaten te bekomen. In dit onderzoek dienen we een gepaste steekproeftechniek te kiezen om een verklarende analyse op te bouwen. Vandaar dat een statistische methodebepaling vooraf gebeurt omdat aan elke methode een specifieke steekproeftechniek verbonden is. Rekening houdend met alle criteria die een specifieke methode eisen, met een duidelijk inzicht in het soort waarnemingenseenheden en bronnen die men gebruikt en de doelstellingen van het onderzoek, kunnen we hier spreken van een empirisch statistisch inductief onderzoek (20). De bedoeling van deze methode is een aantal structuren op te bouwen uit probalistische relaties tussen operationeel definieerbare veranderlijken (21). Het samengaan van een steekproeftechniek en een statistische schattingstheorie is het typisch kenmerk van de bovenvermelde methode (22). De schattingstheorie zal gebruikt worden om de steekproefgrootte te bepalen. De onderzoekseenheden zijn huwelijksakten; dit betekent dat we een

(19) Uit de beperkte literatuur over steekproeftechnieken vermelden we : F. CONWAY, *Sampling, an introduction for social scientist*, London 1967; H.M. BLALOCK, *Social Statistics*, N-Y, Mc Graw-Hill, 1960, 465 p.; M.J. MAGOOD, D.O. PRICE, *Statistics for Sociologists*, N.-Y., 1952, 575 p.

(20) I. GADOUREK, *op.cit.*, p. 49 e.v.

(21) Met veranderlijken bedoelt men een sortering van gevallen (cases) in een aantal categorieën die onderling onderscheiden zijn; R. LESTHAEGHE, *Intuïtieve inleiding tot de multivariatie-analyse voor sociologen*, V.U.B., 1968.

(22) De resultaten zijn niet controleerbaar, dit in tegenstelling tot een statistisch gefundeerd experiment welke 2 onderzoeksgroepen bezit, de experimentele groep, en de controlegroep om de significaties van de bekomen resultaten bij de experimentele groep te meten. In dit onderzoek was het dan noodzakelijk geweest twee gemeenten, weliswaar van hetzelfde type, te vergelijken.

sub-groep van de Anderlechtse bevolking bestuderen. Bovendien huwt men op alle leeftijden en in alle sociale lagen. De sub-groep ter onderzoek kan dus niet als een homogene groep beschouwd worden. Rekening houdend met deze vaststelling moet de schatting van het totaal aantal waarnemingseenheden, die de steekproefgrootte bepaalt, vrij groot zijn. Hoe heterogener de kenobjecten zijn, hoe groter de steekproef moet uitgevoerd worden (23). De statistische wetenschap laat hier wel een voorafbepaalde keuze toe maar heeft tevens een aantal formules ingebouwd om deze keuze te controleren. Men vergelijkt vooreerst de steekproefgrootte met het universum. De uiteindelijke bedoeling is een statistische formule te hanteren om de maximum foutenmarge (= standaardfout) van de steekproefgrootte te bepalen (24). Wanneer we deze formule toepassen op een voorgenomen schatting van 3000 (= $\sqrt{N}$) waarnemingen op een totaal van 13.511 eenheden (= N) krijgt men een minieme standaardfout van 1,61%. Dit betekent dat indien we deze standaardfout aanvaarden we bij de interpretatie van de eindresultaten een foutenmarge van 1.6 moeten duidelijk stellen. Hoe groter deze fout hoe moeilijker het wordt de eindresultaten met een juiste interpretatie te verklaren. Deze standaardfout is grosso modo bruikbaar van 1 tot 10 (25). Het meetniveau zal des te kleiner worden indien de standaardfout zich naar 10 verplaatst. De gebruikte standaardfout is volgens de statistiek te verwaarlozen. Hierdoor zijn we zeker dat de steekproefgrootte op basis van de uitgevoerde schatting juist is, de 3.000 gekozen waarnemingseenheden zijn representatief voor de 13.511 huwelijksakten in de periode 1850-1910. De vraag blijft echter open : welke eenheden gaat men uit het universum kiezen om de 3000 cases te bepalen. In het kader van een statistisch inductieve methode kan het opstellen van de steekproef best op basis van een random-

(23) I. GADOUREK, *op.cit.*, p. 109-121.

(24) Standaardfout =
$$t \cdot \sqrt{\frac{p \cdot q}{\sqrt{N}} \cdot \frac{(N - \sqrt{N})}{N - 1}} \cdot 100$$

t = sigma (constante = 2) 99% rekenkundige representativiteit m.a.w. voor 99% van de cases.

p en q = 0,5 — 50% gevalsgrans, maximum voorafgaande afwijking.

N = universum (totaal aantal huwelijksakten voor de periode 1850-1910);

$\sqrt{N}$ = sample (gekozen steekproefgrootte).

(25) Zie o.m. B. CLAES, "Statistische associaties in een eindig universum", *Politica*, 1969, p. 38-44.

sampling gebeuren (26). In tegenstelling tot een willekeurige systematische keuze van de onderzoeks-eenheden zal men een betrouwbare mathematische methode opbouwen om vergissingen qua onderzoekselectie te voorkomen (27).

Een random-system bestaat uit een grote nummeringstabel. De tabel moet zo opgesteld zijn dat elk punt in de tabel een even grote kans heeft als een ander punt om te verschijnen. Alhoewel toevalsgetallen zullen gebruikt worden kunnen we niet spreken van een willekeurige selectie. Vooraleer deze tabel samen te stellen gaat men nogmaals de verhouding van het universum t.o.v. de steekproefgrootte ditmaal mathematisch bepalen. Vermits het universum (N) = totaal aantal huwelijksakten 1850-1910 (13.511) en de steekproefgrootte (n) = 3.000 gekozen huwelijksakten ter onderzoek is de verhouding $N/n = 4,5$. Deze waarde zal gebruikt worden om de opeenvolging van de toevalsgetallen in de randomtabel te bepalen. Vermits 4.5 de constante verhouding is werd elk vierde en daaropvolgend vijfde huwelijk uitgekozen. De randomtabel bevat dus 3.000 toevalsgetallen, deze getallen volgen elkaar op in een constante verhouding vanaf het eerste toevalsgetal. Statistisch is het echter onmogelijk om een algemene constante te gebruiken vermits nogmaals de verhoudingswetten eisen dat we rekening houden met de onderzoeksperiode. De globale representativiteit is ontegensprekelijk correct maar de onderlinge verhoudingen van de verschillende onderzoeksjaren dienen eveneens gerespecteerd te worden. Deze onderlinge verhoudingen worden pas meetbaar wanneer, per onderzoeksjaar, het aantal waarnemingseenheden berekend wordt. De som van het aantal huwelijksakten per jaar wordt door laatstgenoemde verhouding (4.5) gedeeld. Men beschouwt dus elk onderzoeksjaar als een sub-sample. De som van alle sub-samples moet gelijk zijn aan 3.000 eenheden. Deze techniek van gemiddelde berekening wordt meestal voor gestratificeerde steekproeftechnieken gebruikt (28).

(26) R. FLOUD, *op.cit.*, p. 32.

(27) *Ibid.*, p. 37.

(28) De techniek van gemiddelde berekening wordt meestal voor gestratificeerde steekproeftechnieken gebruikt, dit kan in een proportioneel of disproportioneel onderzoek gebeuren. Proportioneel wanneer men bijvoorbeeld twee groepen kan onderscheiden in de onderzoeksgroep; disproportioneel wanneer een deel van de onderzoeksgroep te zwak is.

Het mathematisch verhoudingsgetal (4.5) wordt dus niet alleen gebruikt om de opeenvolging van de toevalsgetallen te bepalen maar tevens om het aantal onderzoekseenheden per huwelijksjaar te selecteren. De keuze van het eerste toevalsgetal is van groot belang omdat hierdoor de volgorde van de gehele randomisatie afhankelijk is. De keuze kent twee belemmeringen. Het getal moet kleiner zijn dan vijf, de maximale toevalsgrens, en er mogen maar 12 huwelijksakten voor het eerste huwelijksjaar (1850) onderzocht worden. Deze tweede belemmering is het logisch gevolg van de specifieke onderzoeksstrategie waarbij het universum van elk onderzoeksjaar gedeeld wordt door de mathematische verhouding, d.w.z. uit 52 huwelijken mogen we, volgens deze verhouding, maar 12 huwelijken selecteren. Het getal 2, als eerste toevalsgetal, voldoet aan alle vereisten. Vermits randomisatie het bouwen van een doorlopende reeks impliceert ontstond een probleem voor het berekenen van de toevalsgetallen in de overgangsfase tussen de verschillende onderzoeksjaren. Een kleine mathematische berekening kan hier echter onze onderzoekszorgen verdrijven.

We gebruiken het eerste onderzoeksjaar waarbij het eerste toevalsgetal = 2 en de eerste randomreeks dient op te houden met het getal 52 vermits maar 52 huwelijken plaatsgrepen. Afhankelijk van de constante verhouding (4.5) krijgt men als laatste toevalsgetal van deze reeks het getal 51. In schijn wordt het volgend toevalsgetal toch gebruikt om het eerste toevalsgetal van de tweede randomreeks (onderzoeksjaar) te bepalen. Het verschil tussen het schijnbaar volgend toevalsgetal en het laatste toelaatbaar toevalsgetal bepaalt het eerste toevalsgetal van de volgende reeks. In deze reeks betekent dit het getal 4. Om de continuïteit van de randomisatie te vervolmaken zal ook het tweede toevalsgetal van de volgende reeks afhankelijk zijn van het aantal eenheden welke de twee laatste toevalsgetallen, van de vorige reeks, van elkaar scheiden.

De keuze welke huwelijksakten onderzocht dienen te worden is hiermee op een objectieve, mathematische manier berekend. Zowel de onderlinge verhoudingen tussen de verschillende onderzoeksjaren als de globale representativiteit werden op alle niveaus gerespecteerd. Het onderzoek wint hierdoor aan juistheid en betrouwbaarheid. Tevens is het fundamentele van de gevolgde methode en techniek in dit onderzoek bepaald. De behandeling van een steekproeftechniek vormt duidelijk maar een fractie in de methodologische uiteenzetting maar is als operationele basis voldoende om het verder verloop van het onderzoek, verbonden aan een specifiek computer-

gebruik, te vrijwaren (29). Daarom werd in dit artikel specifiek de aandacht gevestigd op deze operationele basis; vooral ook omdat de steekproeftechniek, ondanks haar belang, veelal niet au sérieux wordt genomen door talrijke onderzoekers.

3. HET ONDERZOEKSTERREIN

Het bijeenzoeken van gemeentelijke gegevens, althans voor Anderlecht, vormt een specifiek probleem. Demografische en economische condities, behalve dan de informatie uit een beperkt aantal bronnenreeksen, kunnen tot dusver moeilijk geschetst worden. De enige mogelijkheid bestaat erin de statistische gegevens m.b.t. de gemeente na te gaan. Zowel de nationale (industriële tellingen, talentellingen) als de lokale (gemeenteverslagen) statistieken vragen een degelijke historische kritiek. De betrouwbaarheid en hanteerbaarheid van dit cijfermateriaal laat sterk te wensen over. De gemeentelijke gegevens bezitten een indirect en niet permanent karakter, foutieve schaalverdeling bij het tabelleren en ten slotte bewuste vervalsingen om sommige zere plekken te verbergen. De mogelijkheden om de lokale toestand te bepalen zijn dus beperkt en onze analyse van de jaarlijkse verslagen van het gemeentebestuur te Anderlecht is onderhevig aan grote beperkingen (30).

(29) Voor de volledige uiteenzetting van de gevolgde methode en specifiek het computergebruik bij dergelijk onderzoek verwijzen we naar D. DESERRANO, *Computerverwerking in een kwantitatieve historisch-socio-economische verklarende analyse; een empirische statistisch-inductieve methode toegepast op de huwelijksakten van de geïndustrialiseerde gemeente Anderlecht (1850-1910)*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, 1977-78, p. 18-113, V.U.B., Sectie Geschiedenis.

(30) *Rapports annuels; Rapport sur l'administration et la situation des affaires de Anderlecht*. De wet (art. 70 van de gemeentewet 1836) heeft de gemeentebesturen de verplichting opgelegd de jaarlijkse gang van zaken in het bestuursgebied te rapporteren. Doch de omschrijving van hoe dit diende te gebeuren is vaag. Vandaar ook het gebrek aan uniformiteit in deze verslagen.

3.1. EKONOMISCHE SCHETS

Alle mogelijkheden om een economisch proces op gang te brengen waren in de onderzoeksgemeente aanwezig. Het "Charleroi-Willebroek"-kanaal, voltooid in 1820, betekende reeds een beperkte industrialisatie te Anderlecht rond 1840. Hiermee behoorde deze gemeente tot de eerste Brusselse randgemeenten (31). Het goederenstation (Gare de la petite île) en het latere Zuidstation betekenden de doorbraak van de industriële expansie (1869). Deze nieuwe aanvoermogelijkheden en de directe nabijheid van de hoofdstad, waardoor de afzetmarkt geen hinderpaal ondervond, zal in eerste instantie het ontstaan van een vervoergemeente tot gevolg hebben. Wat de economische conjunctuur betreft kunnen we duidelijk twee perioden onderscheiden. Na het gedeeltelijk toelaggen van de Zenne (1860) en de epidemies van 1866 (ook in 1846-1872) evenals de gevolgen van de Frans-Duitse oorlog (1870) had men een economisch dieptepunt bereikt. In de zeventiger jaren kan men echter van een economische bloei en doorgedreven industrialisatie spreken.

Indien we de onderzoeksgemeente economisch willen benaderen is een uitgangspositie welke de landbouwactiviteit van de 19de eeuw benadert onontbeerlijk. Zoals algemeen bekend kunnen we in de 19de eeuw de overgang van een predominante landbouw naar een industrialisatie waarnemen (32). Ten gevolge hiervan constateert men al of niet tijdelijke maar vooral grote migratiegolven in de Belgische bevolking (33). Kort samengevat kent de plattelandsactiviteit in de 19de eeuw een zeer trage groei, de gemiddelde groei schommelt tussen 0,5 à 1% (34). Wel dient er opgemerkt te worden dat nieuwe productiemogelijkheden de opbrengst per hectare reeds in de 18de eeuw hadden verbeterd.

(31) *Mens en ruimte, De Brusselse randgemeenten, documenten van de cultuurraad voor Vlaanderen*, 1964.

(32) Zie o.m. J.A. VAN HOUTTE, *Schets van een economische geschiedenis van België*, Leuven, 1943, 80, 267 p.; G. BRAINE, "Le monde paysan belge de 1830-1870", *Belgisch tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 1973, p. 177-178; F. BAUDHUIN, *Histoire économique de la Belgique, Histoire de la Belgique contemporaine, 1830-1914*, dl. I, Brussel, 1928.

(33) R. ANDRE, J. ROQUE-PERIREIRA, "Le rôle des migrations dans l'évolution de la structure des provinces belges au cours de la dernière décennie au 19e siècle", *Revue de l'Institut de Sociologie*, 1972, no. 1, p. 139-158.

(34) E. BAUWIN, "Le mécanisme et les causes de l'exode rural en Belgique", *Revue belge de géographie*, XCV, 1971, p. 157-191.

De enorme versnippering van het landbouwareaal in deze periode toont aan dat we, vooral in de tweede helft van de 19de eeuw, een overschot aan arbeidskrachten zullen krijgen. In de beginfase zal de "versnippering" de migratiegolf kunnen tegenhouden maar de grote groep landbouwarbeiders zal toch als potentiële uitwijkingsgroep kunnen beschouwd worden. Niettemin zal tot midden de 19de eeuw de landbouw de voornaamste activiteit blijven; op de totale beroepsactiviteit schat men de landbouwactiviteit op 70%. In 1913 is deze sector tot 1/3de herleid (35). Voor 100 hectaren beschikte men over 80 uitbaters, d.w.z. dat 85% van de totale landbouwoppervlakte op dergelijke kleinschaligheid werd uitgebaat. Vanaf 1846 is deze trend duidelijk aan te tonen (cfr. crisis), de gemiddelde landbouwuitbating betekende in 1846 nog 14 hectaren terwijl dit voor 1880 maar gemiddeld 8,5 hectaren is. Anderzijds is de overgang van de zogenaamde huisvlijt naar een gemechaniseerde textielnijverheid een voldongen feit. Vooral in Vlaanderen met zijn hoge bevolkingscijfers zal men verplicht de landbouwactiviteit koppelen in eerste instantie met de huisvlijt en daarna, na het gedeeltelijk verdwijnen van deze, zal de dubbele activiteit zich verleggen tussen industrie en landbouw. De verplaatsing van de Belgische bevolking in de 19de eeuw kan verklaard worden aan de hand van een mechanisatie en industrialisatie, meer specifiek in de textielsector (36). De zwakke positie van de landbouwsector zal ook zijn repercussies gehad hebben in de Vlaams-Brabantse regio welke langs de westelijke richting aansloot bij de onderzoeksgemeente. De trek naar de industriegebieden, zoals Anderlecht, kan door tal van redenen verklaard worden maar blijft principieel een economische evolutie. Dat de landbouwactiviteit ook te Anderlecht vrij groot kan genoemd worden duidt op een specifieke situatie. Zowel in de talentelling als de industriële telling van 1846 krijgt de gemeente de benaming "commune rurale". De totale oppervlakte van de gemeente, zijnde 1784 hectaren, zal tot op het einde van de 19de eeuw voor 60% en meer ruraal blijven. De landbouwactiviteit zal zich in de 2de helft van de 19de eeuw vooral richten op de veeteelt, waarbij de na-

(35) J. GADISSEUR, "Contribution à l'étude de la production agricole en Belgique de 1846 à 1913", *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis*, 1971, p. 1-10.

(36) A.H. KITTEL, "The revolutionary Period of the industrial Revolution. Industrial innovation and population displacement in Belgium 1830-1880", *Journal of Social History*, 1961, p. 119-148.

bijheid van het slachthuis (1872) niet uit het oog mag verloren worden (37). Wat de landbouwversnippering betreft beschikken we alleen voor het jaar 1909 over significante aanduidingen. Er waren toen nog 1018 mensen actief in de landbouwsector. In deze groep zijn 441 landbouwers en 367 landbouwsters werkzaam met respectievelijk 157 mannen en 53 vrouwen in dienst. We merken dat het hier om vrij kleine bedrijven gaat, dit in tegenstelling tot de grote hoeven die we vóór de tweede helft van de 19de eeuw te Anderlecht terugvinden. Het is dan ook duidelijk dat er in de 2de helft van de 19de eeuw, binnen de gemeente, een ontruiming van landbouwgebied ten voordele van de voortschrijdende industrialisatie plaatsvond. Het half-agrarisch karakter ging echter niet verloren. In 1959 telde men nog 500 ha landbouwgrond in de gemeente (38). De dorpskern, geïsoleerd door het kanaal, bleef, gezien de beperkte mobiliteit in deze periode, zuiver ruraal en fungeerde tot 1870 als wandel-doel voor de stadbewoners. In tegenstelling tot dit zuidwestelijk deel ontpopte Kuregem zich als een industriële pool. Dit noordoostelijk gedeelte sluit aan bij het hoofdstedelijk gebied en is dus vóór het kanaal te situeren. Niet alleen worden te Kuregem een nieuwe parochiekerk en gemeentehuis (1879) gebouwd maar gaat men systematisch rechtlijnige verkavelingen doorvoeren om er een groot aantal burgershuizen op te bouwen. Ca. 1900 zal Kuregem volgebouwd zijn, d.w.z. 1/3de van het Anderlechts territorium beslaan. Pas dan zal ook de oude dorpskern geïntegreerd worden en gaan rechtstreekse verbindingen met het hoofdstedelijk gebied mogelijk zijn. Het bestaan van dichte woonkernen en landelijke gebieden is typisch en misschien wel een unicum voor de Brusselse gemeentegeschiedenis. Het naast elkaar bestaan van twee maatschappelijke types binnen éénzelfde territorium is gespecificeerd door grote migratiebewegingen binnen de gemeente (39). Meteen beseffen we dat het onderzoeksterrein ver van

- (37) Uit de gemeentelijke verslagen van Anderlecht (tot, opp. 1784 hectaren) :
1897 (1140 hectaren landbouwgrond)
1903 (871 hectaren landbouwgrond)
1906 (900 hectaren landbouwgrond)
1909 (919 hectaren landbouwgrond)

(38) *Ibid.*, jaarverslag van 1959.

(39) N. DUSSART-FERRON, "Les changements de résidence et ses quartiers à Anderlecht", *Revue belge de géographie*, 1963 (2), p. 139-170 (1870-1872).

homogeen is; ook kan men hierdoor vooropstellen dat het taalgebruik en -gedrag in de gemeente sterk kan verschillen naargelang de woonplaats binnen deze gemeente.

Zowel de industriële, commerciële tellingen(1846-1880-1896) als de jaarlijkse verslagen vertonen geen duidelijk beeld van het industrialisatieproces te Anderlecht. Het K.B. van 1863 welke aan de gemeente de verplichting oplegde een lijst van toegelaten ondernemingen e.a. in de jaarlijkse verslagen op te nemen biedt ons voorlopig de enige indicatie. Aan de hand van deze lijsten was het mogelijk het aantal fabrieken e.a., de situering van deze binnen de gemeente en het soort bedrijvigheid te analyseren. Wel moet men rekening houden met het regelmatig verdwijnen van fabrieken; de faillissementen en naamveranderingen. Pas na 1870, met de doorbraak van de spoorwegen, treedt een sterke industrialisatie op. De industriële telling van 1846 beschouwt de gemeente als zuiver landelijk. Deze van 1888 vermeldt voor Anderlecht 153 bedrijven met 32 verschillende activiteiten. Van de 3.167 arbeiders werkzaam te Anderlecht (tot. bevolking 31.102) wonen er 1800 binnen de gemeente. Het grootste aantal arbeiders vinden we in de hoedenmakerij maar ook de "chemische nijverheid", ijzerindustrie en textielnijverheid winnen aan belang. De industriële telling van 31 oktober 1896 werd exhaustiever behandeld. Wat opvalt in deze telling is de zeer grote verscheidenheid van de economische activiteiten. Alle mogelijke sectoren zijn vertegenwoordigd. Er bevinden zich wel arbeidsintensieve bedrijven op het territorium maar de overgrote meerderheid zijn bedrijven van kleinere aard. Het is ook mogelijk per geslacht een onderscheid te maken. In de metaalsector vinden we weinig of geen vrouwen, terwijl de textielsector en in mindere mate de voedingssector bijna uitsluitend op een vrouwelijke arbeidsmarkt afgestemd is. Op de 10.334 vernoemde werklieden werkzaam te Anderlecht (tot. bevolking 40.012) kunnen we de textiel- en kledingssector als de voornaamste beschouwen, rekening houdend met de arbeidsintensiviteit. Het zijn juist deze sectoren waar de goedkoopste arbeidskrachten tewerkgesteld worden, nl. vrouwen en kinderen (40). Beide voornoemde sectoren stellen te Anderlecht 3.266 arbeidsters te werk. Twee

(40) L. DENIJS, "Trends in de sociaal-ekonomische toestand van de Belgische arbeiders rond 1886", *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis*, 1974, p. 361-426.

elementen dienen te worden aangestipt om dit cijfer te verduidelijken en tevens het informatieve van een industriële telling niet te overschatten.

Eerst en vooral is de sectoriële indeling van deze telling soms zeer ongelukkig; het hoedenmaken bij voorbeeld vindt men in zijn verschillende productiefacetten verspreid over een groot aantal sectoren zodat een klaar inzicht moeilijk op te maken is. Ook ontbreken een grote groep beroepen. Alleen kan men uit deze telling concluderen dat de nu nog actuele steunpilaren van de Belgische economie, metaal en textiel goed vertegenwoordigd waren (metaal, 1.259 werklieden met 136 ondernemingen; textiel 1.617 werklieden met 55 ondernemingen; kleding 1.013 werklieden met 318 ondernemingen). Anderzijds stelt men een hoge specialiteitsgraad vast bij al deze werknemers. De precisienijverheid telt 2.128 werklieden met 91 bedrijven maar is terug te vinden bij de meest diverse activiteiten. Activiteiten als goud- en zilversmederijen, klokkengieterijen, marmerbewerkingen, bronsgieten, emailleren etc... vindt men permanent in de telling terug. Men mag de Anderlechtse industrialisatie als de ontplooiing van de lichte industrie beschouwen maar vooral, naast de traditionele economische sectoren, de luxe- en precisienijverheid ontstaan. De dichte nabijheid van het hoofdstedelijk gebied gaf logischerwijze een stimulans tot de ontwikkeling van de gespecialiseerde arbeid. Andere sectoren zoals de leder-, hout- en papiernijverheid (ook drukkerijen) kennen eveneens een lage arbeidsintensiteit en een hoge geschooldheid. De industriële grootschaligheid, typisch voor het 19de-eeuws Wallonië, is in het onderzoeksgebied onbestaand. De vrouwelijke arbeidsmarkt, m.a.w. de textiel- en kledingssector en in mindere mate de voedingssector kent een hoge arbeidsintensiteit met een lage of geen scholing. Het aantrekken van deze grote maar goedkope arbeidsgroep kan eveneens een verklaring geven voor het onevenwicht van de sexen die we ook in andere grote steden en voorsteden van de 19de eeuw terugvinden. We mogen echter de industriële tellingen alleen als indicatie beschouwen omdat, zoals vernoemd, hun statistische waarde twijfels oproept. Het uitgevoerde huwelijksonderzoek heeft trouwens veel duidelijker patronen aan het licht gebracht vermits 30.000 beroepsopgaven, welke we terugvinden in de huwelijksakten, geanalyseerd werden.

3.2. DEMOGRAFISCHE FACTOREN

TABEL I :

BEVOLKINGSCIJFERS VOOR ANDERLECHT (41) (cfr. graf. I en II)

1831	3.150	1875	18.585	1887	29.637	1899	45.455
1842	4.845	1876	18.842	1888	31.102	1900	47.929
1850	7.000	1877	20.604	1889	32.210	1901	50.327
1866	10.504	1878	22.007	1890	32.311	1902	51.921
1867	11.092	1879	22.854	1891	32.931	1903	54.002
1868	12.952	1880	22.818	1892	34.070	1904	55.374
1869	13.333	1881	24.096	1893	35.478	1905	56.830
1870	14.176	1882	24.939	1894	37.044	1906	58.654
1871	14.751	1883	25.714	1895	38.412	1907	60.318
1872	16.003	1884	26.416	1896	40.012	1908	62.285
1873	16.788	1885	27.235	1897	41.862	1909	63.243
1874	17.519	1886	28.339	1898	43.174		

Zoals voor alle andere Brusselse gemeenten geldt ook voor Anderlecht een 19de-eeuwse bevolkingsexplosie (42). Gemiddeld stijgt de bevolking met 765 individuen per jaar. In het permanent karakter van deze aangroei zit wel een gradatie : vanaf 1891 bedraagt de bevolkingstoename het dubbele van het algemeen gemiddelde. Het is dus pas op het einde van de 19de eeuw, begin 20ste eeuw, dat men de grootste bevolkingsaangroei kan noteren (43). Een grote bevolkingsaangroei is meestal het gevolg van een coëxistentie van een positief migratiesaldo en een groot geboorteoverschot. Vandaar de noodzaak om zowel de migratie als de geboorte te Anderlecht te onder-

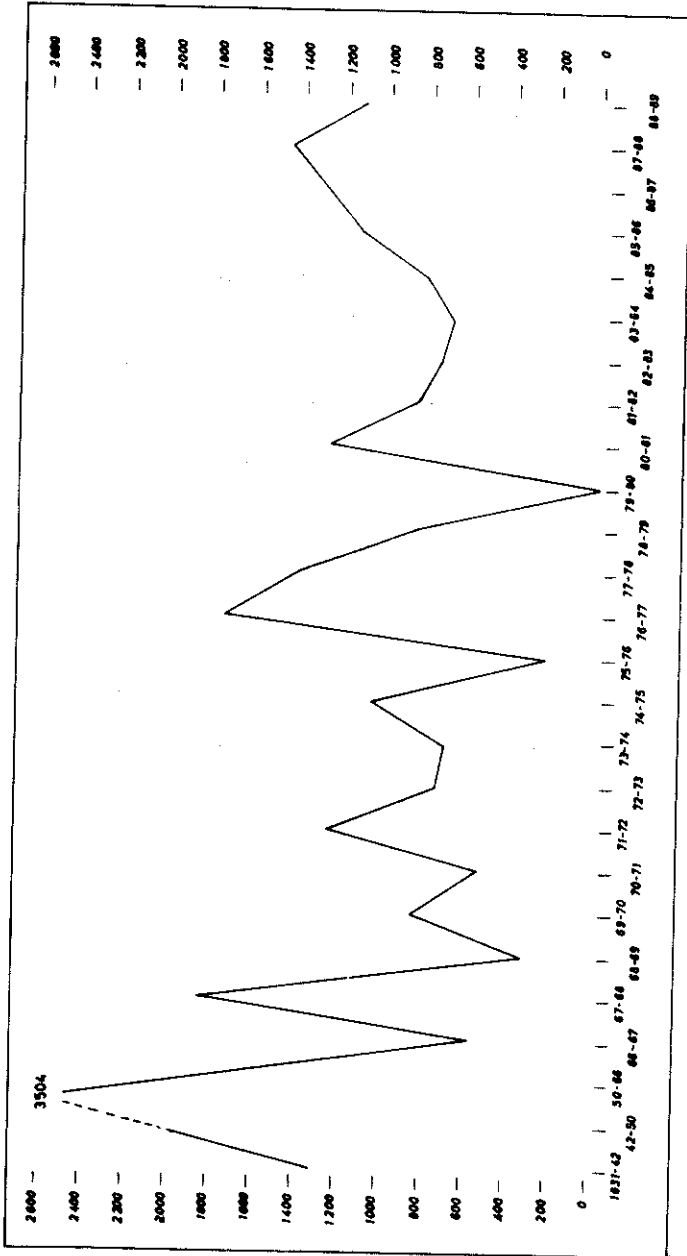
(41) Deze tabel werd samengesteld op basis van de jaarlijkse verslagen waarbij sommige ontbrekende jaartallen werden teruggevonden bij : N. DUSSART-FERRON, *op.cit.*, p. 139 (1870-1872); L. VERNIERS, *Bruxelles et son agglomération de 1830 à nos jours*, Bruxelles, 1958 (1831-1842).

(42) Zie o.m. de talentellingen en de nationale bevolkingstellingen.

(43) In *Exposé de la situation dans la province de Brabant* (1904) merken we dat Anderlecht naar het einde van de 19de eeuw een groot aantal gemeenten qua bevolkingsaantal heeft bijgebeend.

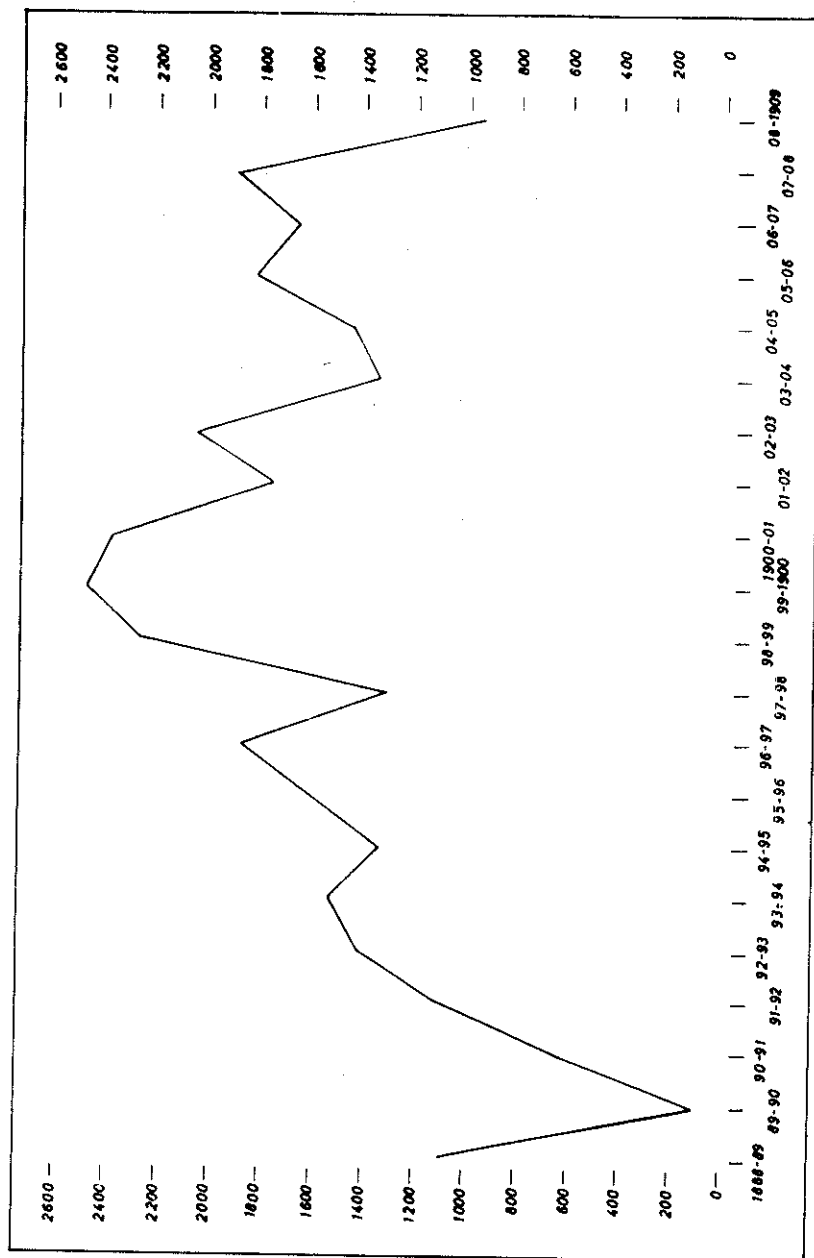
GRAFIEK I:

BEVOLKINGSAANGROEI ANDERLECHT 1831-1889

GRAFIEK II :

BEVOLKINGSAANGROEI ANDERLECHT 1889-1909

zoeken. Chevalier (44) constateerde in zijn onderzoek over de samenstelling van de Parijse bevolking een veel grotere invloed van het positief migratiesaldo. Hij berekende dat in 1861 te Parijs en omgeving de bevolkingsaangroei voor 60% te danken was aan de immigratie en voor 40% aan het geboorteoverschot. De bestudering van het geboortecijfer is vrij ingewikkeld, ook omdat we dit element in het perspectief moeten plaatsen van andere belangrijke demografische gegevens. Eerst en vooral is de interesse voor de algemene demografische situatie in België (19de eeuw) noodzakelijk. Dit kan echter alleen op basis van officiële statistieken (45). Alle auteurs zijn het, na raadpleging van deze statistieken, eens over een aantal typische demografische fenomenen in de 19de eeuw. Een der belangrijkste vaststellingen voor deze eeuw is een verouderingsproces bij de Belgische bevolking. Dit verouderingsproces is een gevolg van twee fundamentele trends : a) daling van het sterftecijfer; b) daling van de vruchtbaarheidsgraad. Andere factoren zoals een verbetering van de hygiëne of een verhoging van de levensstandaard op het einde van de 19de eeuw worden in deze zuivere demografische context niet behandeld. Het verouderingsproces kent zijn hoogtepunt in 1860 en zal pas vanaf 1890 de plaats moeten ruimen voor een verjonging van de bevolking; men specificeert de Belgische bevolking in het 19de-eeuws Europa als één der oudste populaties (46). Hierbij kan men opmerken dat reeds in 1846 een waarneembaar verschil bestaat tussen de Vlaamse en frans-talige provincies. Voor de Vlaamse provincies betekent dit een veroudering in het begin van de 19de eeuw terwijl de Waalse provincies hun verouderde bevolking op het einde van de 19de eeuw kennen (cfr. de economische situaties). De inversie tussen beide situeert zich tussen 1860 en 1880. Alhoewel de Brabantse bevolking door o.a. inwijking als de jongste bevolking wordt omschreven, vindt men hier toch grote regionale verschillen. Het arrondissement Nijvel sluit aan

(44) L. CHEVALIER, *La formation de la population parisienne au 19e siècle*, Paris, P.U.F., 1950.

(45) — *Documents statistiques recueillies et publiés par le ministre de l'intérieur*, Bruxelles, 1836-1841 (dl. I-II); — *Documents statistiques département de l'intérieur avec les concours de la commission de statistique*, Bruxelles, 1857-1869; — *Exposé de la situation du Royaume (1841-1850) (1851-1860) (1861-1875) (1876-1900)*; — *Annuaire statistique*, Bruxelles, 1870; — *Bulletin de la commission centrale de statistique 1843-1900*.

(46) Robert ANDRE, *Le vieillissement de la Belgique*, Bruxelles, Institut de Sociologie, 1969, p. 422. ID., "La démographie de la Belgique au XIXe siècle", Institut de Sociologie, *Etudes Démographiques*, U.L.B., 1974.

bij het verouderingsfenomeen in Waals België terwijl het vlaamssprekende Leuvense arrondissement een veel jongere bevolking kent en aansluit bij het verjongingsfenomeen van de Vlaamse provincies op het einde van de 19de eeuw. Deze vaststelling is uitermate belangrijk om de enorme migratiebewegingen op het einde van de 19de eeuw ook linguïstisch te kanaliseren. De levenskansen voor alle leeftijdsgroepen zijn merkkelijk gestegen, vooral tussen de periode 1847 en 1890. De groep van 0 tot 10 jaar kent veel grotere overlevingskansen. Deze jonge bevolkingsgroep vormt trouwens de hoeksteen om het sterftcijfer in de 19de eeuw te omschrijven. De 19de-eeuwse Belgische mortaliteit kunnen we in drie trends samenvatten. De levenskansen tot het 10de levensjaar zijn zeer klein (1847-1856 : 44,3%; 1881-1890 : 50,6%); zodra de leeftijd van 10 jaar bereikt is, worden de levenskansen groter, dit tot 35 à 40 jaar, daarna stijgt het sterftcijfer (47).

TABEL II :

STERFTECOEFFICIENT TE ANDERLECHT IN ‰ (1850-1909) (48)
(cfr. graf. III en IV)

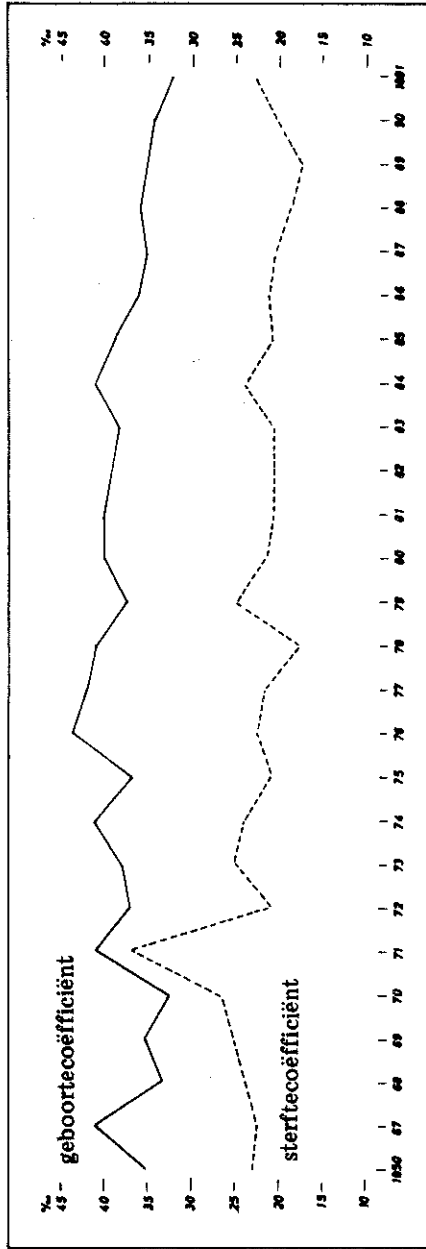
1850 23,4	1877 22,4	1888 19,2	1899 19,1
1867 22,3	1878 18,9	1889 18,9	1900 17,2
1868 24,5	1879 25	1890 21,1	1901 17
1869 25,2	1880 22,1	1891 23,2	1902 15,3
1870 26,8	1881 21,5	1892 20,5	1903 15
1871 37,6	1882 21,1	1893 19,7	1904 13,8
1872 21	1883 21,1	1894 18,8	1905 14,5
1873 25,9	1884 24,6	1895 20,7	1906 13,8
1874 24,6	1885 21,6	1896 17,9	1907 13,2
1875 21,7	1886 22	1897 18	1908 13,9
1876 23,2	1887 21,3	1898 17,8	1909 13,2

(47) Robert ANDRE, *op.cit.*, p. 25-34. C. JACQUART, *La mortalité infantile dans les Flandres : étude de démographie belge*, Bruxelles, ed. A. Dewit, 1907.

(48) In de Anderlechtse gemeenteverslagen worden alleen absolute cijfers gebruikt om het sterftcijfer te noteren. Deze cijfers werden omgezet in pro mille op basis van een vergelijking met de totale Anderlechtse bevolking.

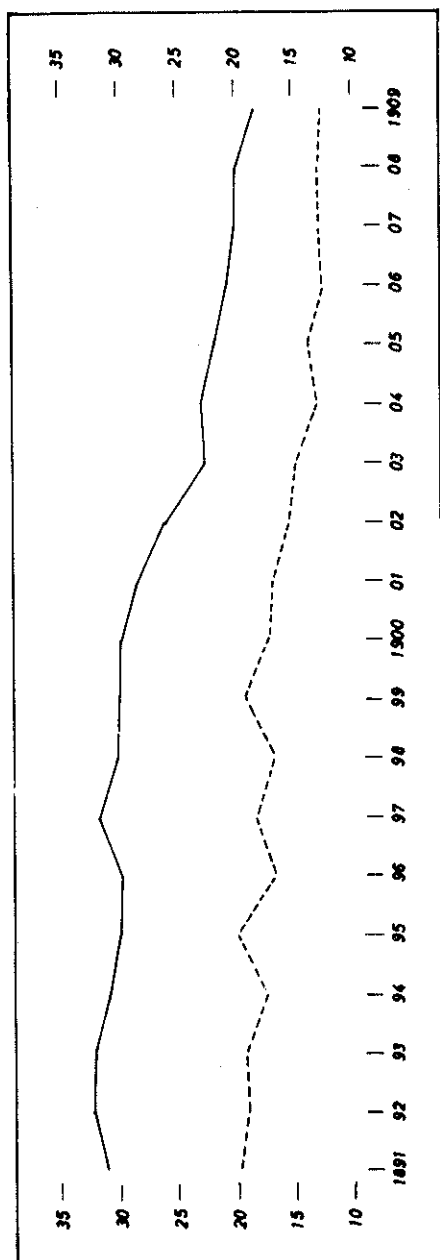
GRAFIEK III :

STERFTECOEFFICIENT ANDERLECHT 1850-1891

GRAFIEK IV :

STERFTECOEFFICIENT ANDERLECHT 1892-1909

Schofield (49) alsook Sutter (50) e.a. bewijzen dat industrialisatie samenvalt met de daling van het sterftecijfer. Dit fenomeen ontdekken we ook in Anderlecht (51). Ook vindt men bij voornoemde auteurs de vaststelling dat een stijging van het sterftecijfer een intensifiëring van het huwen tot gevolg heeft (52). De nationale statistieken vertonen een gevoelige daling van het sterftecijfer op het einde van de 19de eeuw (cfr. Anderlecht). Deze ommekeer is vooral het gevolg van een sterke daling van de kindersterfte (53). Zulks kan geïllustreerd worden met een voorbeeld. Het nationale sterftecijfer per 1.000 inwoners bedraagt :

voor de periode 1831-1835 : 26,12^o/oo;
voor de periode 1861-1865 : 22,62^o/oo;
voor de periode 1896-1900 : 18,20^o/oo (54).

Het permanent dalende sterftecijfer is onderbroken geweest door twee uitzonderlijke stijgingen, nl. 1846-1850 (crisisjaren) en 1866-1870 waar grote epidemieën de oorzaak waren van het enorm aantal sterfgevallen (ca. 31°/oo; Anderlecht in 1871 (epidemiejaar) 37,6^o/oo). Merkwaardig is het feit dat dit hoog sterftecijfer samenvalt met het hoogste verouderingscijfer voor het 19de-eeuws België : 10% van de bevolking is meer dan 60 jaar oud. Daarmee is het parallelisme tussen sterftecijfer en kindersterfte duidelijk want zowel in

(49) R. SCHOFIELD, "Historical Demography, some possibilities and some limitations", *Economic Review*, 1966, p. 120-132. Zie ook E.A. WRIGLEY, *Industrial growth and population change*, Cambridge, England, Cambridge University Press, 1961.

(50) J. SUTTER, "Fréquence de l'endogamie et ses facteurs au XIXe siècle", *Population*, 1968(2).

(51) Zie tabel II, op het einde 19de eeuw, begin 20ste eeuw ontstaat een sterke daling van het sterftecijfer.

(52) In dit verband werden een aantal personen geïnterviewd die te Anderlecht geboren en later werkzaam waren tijdens de onderzoeksperiode. Op basis van een lijst van de diamanten bruiloften was het mogelijk deze getuigenissen vrij vlug terug te vinden. Deze mensen beschouwden het huwelijk ook als sociale status. Pas na het sterven van de ouders werden de kansen tot een huwelijk groter. Ook werd een stuk correlatie ontdekt tussen huwelijksdatum en sterftedatum van de ouders.

(53) C. JACQUART, "Mouvement de l'état civil et la population en Belgique pendant les années 1876-1900", *Bulletin de la commission de statistique*, vol. XIX, 1902 à 1906, p. 295-424.

(54) R. ANDRE, *op.cit.*, p. 43.

crisis- en bloeiperiode zal dit sterftcijfer afhankelijk zijn van de kindersterfte. In het onderzoeksterrein werden zeer hoge percentages qua kindersterfte opgetekend. Deze sterfte bedroeg meestal 60% à 70% van het totale sterftcijfer. In 1903 is het aandeel van deze kindersterfte nog steeds 40,5% (55). Al schat men voor het 19de-eeuwse België de kindersterfte op ca. 20 à 30%, toch kan dit niet bevestigd worden voor onze industriële gemeente. In 1874 kent men zelfs een kindersterfte van 68,3% op de totale sterfte. Vergelijkingen opstellen tussen nationale en lokale berekeningen moet echter met voldoende kritische zin ondernomen worden. Toch is te Anderlecht de tendens aanwezig dat industrialisatie wel een daling van de kindersterfte als gevolg had maar dat reeds bij de aanvang van dit proces de gemiddelde kindersterfte reeds veel hoger lag dan in andere gebieden.

De opvatting als zou de wisselwerking tussen sterftcijfer en geboortecijfer op een parallelle wijze gebeuren moet doorbroken worden. Althans voor de 19de eeuw is dit parallellisme onbestaand (56). De belangrijkste bevinding is het bijna ongewijzigde karakter van het nationaal geboortecijfer tegenover een voortschrijdende daling van het nationaal sterftcijfer. Op het einde van de 19de eeuw (1891-1900) is er pas een daling van 4,2^o/oo tegenover het begin van deze eeuw (57).

(55) Deze cijfers werden berekend op basis van een gemeentelijke lijst "Ter aarde besteld" (1860-1903).

(56) L. CHEVALIER, E. VAN DE WALLE, S.H. PRESSON, "La mortalité au 19e siècle", *Population*, 1974, p. 112-168. R. OLBRECHTS, "Evolution du potentiel démographique de la population belge de 1846 à 1939", *Revue de l'Institut Sociologique*, 1948, p. 531-551.

(57) H. DAMAS, *Le mouvement naturel de la population belge, son évolution de population et famille, 1846-1960*, p. 64-120.

TABEL III :

EVOLUTIE VAN HET GEBORTECOEFFICIENT TE ANDERLECHT
 IN ‰ (1850-1858) (1867-1909) (cfr. graf. III en IV, p. 209 en 210)
 (jaarlijkse verslagen van Anderlecht)

1850 35	1877 42,4	1888 36,7	1899 30
1867 41,2	1878 41,8	1889 35,2	1900 30,3
1868 33,8	1879 38,2	1890 34,6	1901 29,2
1869 35,7	1880 40,2	1891 32,9	1902 26,4
1870 33,4	1881 40,9	1892 32,5	1903 23,9
1871 40,8	1882 39,1	1893 32,6	1904 24,2
1872 37	1883 37,7	1894 31,8	1905 22,5
1873 38,3	1884 41	1895 30,6	1906 21,7
1874 41,5	1885 38,5	1896 30,5	1907 21,4
1875 37,3	1886 36,3	1897 32,8	1908 20,9
1876 43,9	1887 35,7	1898 30,5	1909 19,8

In vergelijking met de nationale geboortecoëfficiënten merken we op dat de Anderlechtse geboortecoëfficiënten veel hoger liggen en dat vooral een scherpe daling van het geboortecoëfficiënt de aandacht vraagt. De nationale geboortecijfers schommelen tussen 30 à 33‰, dit gedurende de gehele 19de eeuw en zoals reeds vermeld op een constante wijze (58). Te Anderlecht (tabel III) varieert het geboortecijfer van 43,9‰ (1876) naar 19,8‰ (1909). In het onderzoeksgebied zal dus zowel het sterftcijfer als geboortecijfer gelijktijdig met de industrialisatie dalen (1880). Een parallellisme dat uitmondt in de idee dat verbeterde levensomstandigheden en een hogere levensstandaard de oorzaak zijn van deze demografische verandering is maar een halve waarheid. Het berekenen van de vruchtbaarheidsgraad is voor het bepalen van de demografische evolutie in de 19de eeuw lonender.

Geboortecijfers zijn ten slotte van weinig nut omdat ze als cijfermateriaal moeilijk hanteerbaar zijn indien we economische of sociale correlaties willen opbouwen. We merken trouwens te Ander-

(58) R. OLBRECHTS, *op.cit.*, p. 540; E. VAN DE WALLE, "La nuptialité en Belgique de 1846-1930 et sa relation avec le déclin de la fécondité", *Population et famille*, 1965(3).

lecht dat bij een hoog geboortecijfer er een laag sterftcijfer kan ontstaan of omgekeerd. Vandaar de behoefte om het fenomeen van de vruchtbaarheid nader toe te lichten. Deze vruchtbaarheid kent in de 19de eeuw twee grote bewegingen. Een opgaande faze tot ca. 1880 en daarna een neergaande faze tot 1900. Deze "decline" valt samen met een intensifiëring van het industrialisatieproces (59). Het verschil in vruchtbaarheidsgraad uit zich niet alleen qua tijdstip maar vooral qua leeftijdsgroepen. De leeftijdsgroepen van 15 tot 19 jaar en van 20 tot 24 jaar vertonen de hoogste vruchtbaarheid (60). De vruchtbaarheidsgrens is door niet-demografische elementen verlaagd. Het meest toonaangevend element in deze evolutie is het huwelijk. De gemiddelde huwelijksleeftijd zowel voor man als vrouw zal tot het einde van de 19de eeuw hoog liggen. Talrijke auteurs preciseren dat reeds vanaf 1829 de gemiddelde leeftijd voor de man ca. 30 jaar was, voor de vrouw lag dit iets lager, ca. 28 jaar. De hoge huwelijksleeftijd daalt pas op het einde van de 19de eeuw maar blijft schommelen rond de 25 jaar (61). Het rechtstreeks gevolg van deze hoge huwelijksleeftijd zal, wat de vrouw betreft, een daling van de vruchtbaarheid betekenen (62). Indien men de onderzoeksresultaten analyseert merken we ook de hoge huwelijksleeftijd te Anderlecht (63). Zowel de mannelijke als vrouwelijke groep (resp. gemiddelde 1850-1909 : 28 en 26 j. kennen een hoge huwelijksleeftijd. In het onderzoeksgebied gaat men pas huwen wanneer de "grote" vrucht-

(59) Het tijdstip van deze decline is nationaal zeer moeilijk vast te leggen omdat geografische entiteiten sterk kunnen verschillen. Landelijke en stedelijke gebieden verschillen zeer sterk en ook bepaalde traditiegebonden streken kunnen andere processen op gang brengen. In dit verband verwijzen we naar Ron. J. LEST-HAEGHE, *The decline of Belgian Fertility, 1800-1970*, Princeton University Press, 1977, p. 259.

(60) June L. SKLAR, "The role of marriage behaviour in the demographic transition : the case of Eastern Europe around 1900", *Population studies*, 1974, p. 230-247.

(61) C. CARLSON, "The decline of fertility. Innovation or adjustment process", *Population studies*, 1967 (2).

(62) Zie o.m. C. HENRYON, E. LAMBRECHTS, "Le mariage en Belgique", *Etudes sociologiques*, Bruxelles, 1968.

(63) Deze hoge huwelijksleeftijd geldt voor alle sociale klassen. Zowel de rijkere als armere lagen van de bevolking, maar dan wel met verschillende oorzaken, huwen laat. In het ene geval lijkt het een traditie, in het tweede geval, zoals reeds vermeld, zijn er economische voorwaarden verbonden aan een mogelijk huwelijk.

baarheidsperiode voor de vrouw reeds voorbij is (64). Niet alleen het hoge huwelijksleeftijdpatroon is de oorzaak tot verlaging van het vruchtbaarheidscoëfficiënt, de gehuwden zelf kunnen trouwens als een aparte groep beschouwd worden (65). Waarom de huwelijksleeftijd vrij hoog ligt moet door een reeks van sociale en economische omstandigheden verklaard worden. Vooral het type van beroep, voor de vrouw, zal één der voornaamste factoren zijn. Vallot (66) wijst op het sterke verband tussen de verschillende huwelijksleeftijden van man en vrouw en de socio-professionele invloed. Het is inderdaad zó dat in de 19de eeuw, indien niet in de textielsector tewerkgesteld, de meeste vrouwen als dienstmeid werkzaam waren. Alleen ongetrouwde en kinderloze dienstmeiden kwamen in aanmerking om voor de burgerij te gaan werken (67). Het betrof hier jonge vrouwen (15-18 jaar) welke pas huwden op hogere leeftijd, buiten de voornaamste vruchtbaarheidsperiode. Henry (68) wijst er op dat we in de steden

(64) SHORTER wijst er terecht op dat de belangrijke invloed van de niet-getrouwden maar wel samenwonenden niet mag onderschat worden. Zie E. SHORTER, J. KNODEL, E. VAN DE WALLE, "The decline of non married fertility in Europe (1880-1940)", *Population studies*, 25(3), 1971, p. 375-393. Ook P. GUILLAUME in "La population d'une grande cité de province au 19e siècle. Essai sur les sources et leur interprétation d'après l'exemple de Bordeaux", *Annales de démographie historique*, 1966, schat dat ongeveer 50% van de huwbare populatie niet gehuwd was. M. SEGALIN en A. JACQUARD verklaren dit verschijnsel aan de hand van een sociologisch en genetisch isolement van een groep vrouwen. M. SEGALIN, A. JACQUARD, "Isolement sociologique et isolement génétique", *Population studies*, 1965 (2), p. 211-249.

(65) P. KUNSTADTER, R. BUNLER, "Demographic variability and preferential marriage pattern", *American Journal of physical anthropology*, 1963 (21), p. 511-519. Hierin situeert men het verschijnsel van een mogelijk preferentieel huwelijkspatroon. In dit verband vermelden we ook J. SUTTER, "Fréquence de l'endogamie et ses facteurs au XIXe siècle", *Population*, 1968 (2).

(66) F. VALLOT, "Mariages et divorces à Paris : analyse des actes de mariages de quatre cohortes", *Population*, 1971.

(67) Y. TUGAULT, "Fécondité et urbanisation", *Population*, 1976, p. 132.

(68) L. HENRY, "Schémas de nuptialité, déséquilibre des sexes et âges au mariage", *Population*, nov. 1967, 1969; HENRY benadrukt het feit dat we in de steden van de 19de eeuw een "overschot" aan vrouwen hebben. Deze stelling vindt men ook o.a. bij : A. CHATELAIN, "Les migrations temporaires françaises au XIXe siècle", *Annales de démographie historique*, 1967 (4), p. 10-27.

De vrouwelijke immigratie kwam voor de mannelijke immigratie in beweging. Niet alleen psychologische maar ook economische motieven kunnen hier een verklaring geven. Uit dit onderzoek kan men besluiten dat de arbeidsintensieve en de niet-gespecialiseerde ondernemingen bij de opkomst van de industrialisatie alleen vrouwen en kinderen in dienst namen. De grote aangroei van de vrouwelijke immigratiegroep was dus het gevolg van een economische strategie.

twee belangrijke leeftijdsgroepen aantreffen, nl. de leeftijdsgroep 15 tot 20 jaar en de oudste groep van 40 tot 45 jaar. Deze twee specifieke leeftijdsgroepen worden in verband gebracht met de professionele situaties. Het huwelijk zal in de 19de eeuw onrechtstreeks als een oorzaak van het verouderingsproces kunnen aangeduid worden. Het huwelijkspatroon m.a.w. het laat huwen heeft talrijke socio-ekonomische invloeden ondergaan maar zal op haar beurt grote invloed hebben op de demografische evolutie van de 19de eeuw. De vruchtbaarheidsgraad berekenen in de geïndustrialiseerde gemeente Anderlecht is voorlopig niet mogelijk; toch kan door andere elementen afgeleid worden (hoge huwelijksleeftijd, socio-professionele structuur) dat de vruchtbaarheidscurve op een identieke wijze zal verlopen als in andere gelijksoortige onderzoeksgebieden, met name een daling rond 1880 (69).

Alhoewel het werken met vruchtbaarheidscoefficienten veel lonender is en er absoluut geen verband bestaat tussen de vruchtbaarheid en het geboortecijfer is deze laatste belangrijk indien we de invloed van het geboorteoverschot in de totale bevolkingsaangroei willen bestuderen. Het is noodzakelijk de draagkracht van dit geboorteoverschot te vergelijken met de migraties in de gemeente om hun respectievelijke waarden te bepalen.

(69) Om deze vruchtbaarheid te berekenen werd een zogenaamd vruchtbaarheidscoefficient ontworpen (formule van TAIT) :

$$\text{vruchtbaarheid} = \frac{f(x)}{(50-x')} \quad \begin{array}{l} \text{waarin } f(x) = \frac{\text{aantal geboorten}}{\text{bevolking}} \\ \text{waarin } x' = \text{leeftijd van de vrouw} \end{array}$$

TABEL IV :

MIGRATIESALDO VOOR ANDERLECHT (1850-1909) (70)
(cfr. graf. V en VI)

1850 375+	1874 422 +	1886 760 +	1898 203 +
1851 376+	1875 775 +	1887 918 +	1899 1314 +
1852 459+	1876 1168 +	1888 968 +	1900 1074 +
1853 331+	1877 +	1889 6511 +	1901 1152 +
1854 320+	1878 1343 +	1890 484 +	1902 911 +
1855 13+	1879 1563 +	1891 386 +	1903 1428 +
1856 83 -	1880 1068 +	1892 811 +	1904 543 +
1958 226+	1881 841 +	1893 953 +	1905 818 +
1870 831+	1882 405 +	1894 1109 +	1906 1060 +
1871 554+	1883 392 +	1895 979 +	1907 929 +
1872 941+	1884 317 +	1896 530 +	1908 1081 +
1873 430+	1885 389 +	1897 620 +	1909 958 +

Het migratiesaldo is gedurende de periode 1850 tot 1909 positief, met één uitzondering voor het jaar 1856, waar de emigratie sterker is dan de immigratie. De bevolkingsaangroei door dit positief migratiesaldo verloopt gestadig maar kent toch enkele belangrijke pieken. De periode 1876-1877 (ook 1894) en vooral rond de eeuwwisseling, wanneer de hoofdstad een grote emigratie moet ondergaan, duiden op belangrijke migratiebewegingen (71). Voor de periode 1850-1858 is de immigratie nog vrij beperkt, ca. 252 individuen per jaar.

Gezien het late tijdstip van de Anderlechtse industrialisatie lijkt dit trouwens niet verwonderlijk. Het merkwaardige in het Anderlechts migratieverloop is wel de vrij constante verdeling van de immigratie. Dussart (72) wijst in dit verband op de lokale migraties binnen de gemeente. Anderlecht vormt inderdaad een uitzonderlijk bestuursgebied omdat binnen de gemeente twee onafhankelijke levensge-

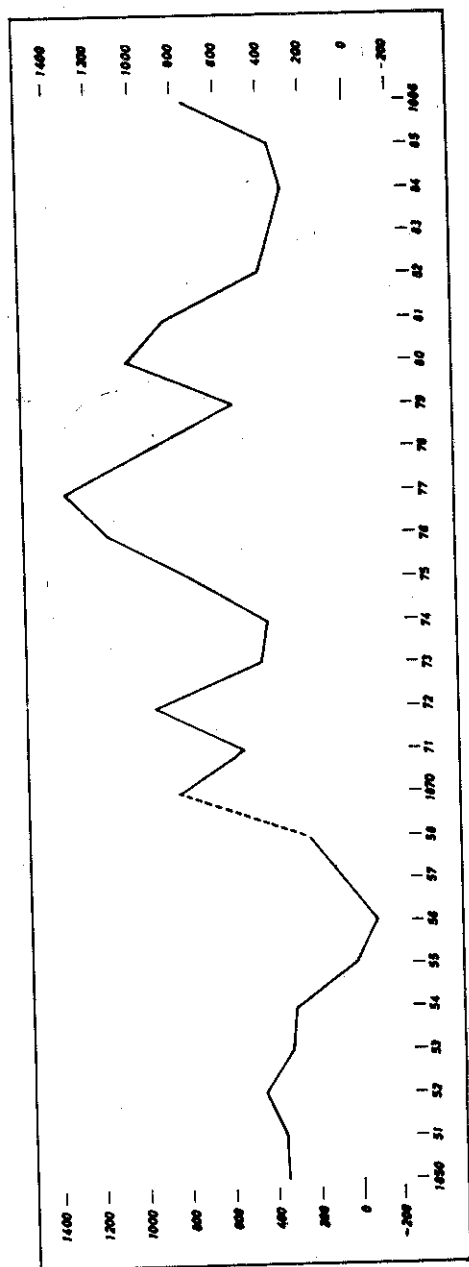
(70) Het migratiesaldo werd berekend op basis van de emigratie en immigratiecijfers uit de Anderlechtse gemeentelijke verslagen (cfr. graf. V en VI).

(71) A. LANCASTER, "Le mouvement de la population dans l'agglomération bruxelloise depuis 1830", *Annuaire de l'observation royal de Belgique*, 1900, p. 414-423.

(72) N. DUSSART-FERRON, *op.cit.*, p. 139-170.

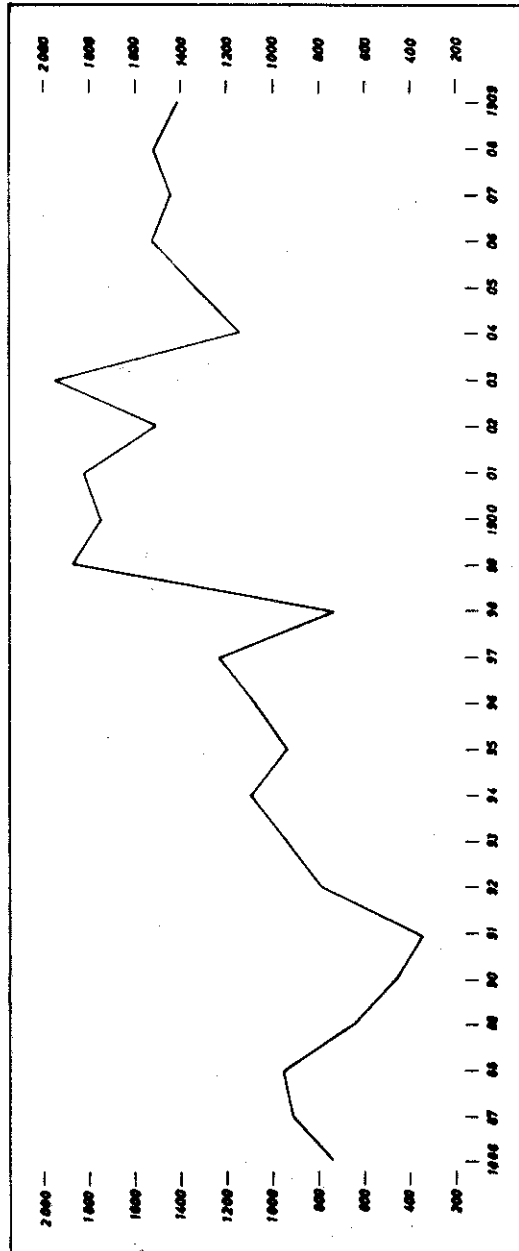
GRAFIEK V :

VERLOOP MIGRATIESALDO ANDERLECHT 1850-1886

GRAFIEK VI:

VERLOOP MIGRATIESALDO ANDERLECHT 1887-1909

meenschappen ontstonden (cfr. *supra*). De binnen-gemeentelijke migraties (landbouwers die naar het industrieel gebied van hun gemeente trokken) zijn even belangrijk als de verre afstandsmigraties. De reële invloed van de immigratie op de bevolkingsaangroei is merkkelijk groter dan het geboorteoverschot. De aangroei van de Anderlechtse bevolking bestaat op bepaalde tijdstippen uit 90% immigranten. De grootste stijging van de immigratie valt samen met de grote epidemie en de hoge mortaliteit van 1871. Het zou verkeerd zijn het geboorteoverschot te onderschatten vermits gemiddeld 31,3% van de totale bevolkingsaangroei voor de periode 1850-1910 aan dit overschot te wijten is. Gezien de jonge leeftijdsstructuur bij een industrialisatie is een hoog geboortecijfer niet zo opvallend maar wel zal men in dit onderzoek moeten rekening houden met het feit dat een tweede generatie van huwelijksparen reeds autochtonen zullen zijn en dat de geografische-linguïstische afkomst niet meer te definiëren is.

Indien we dit demografisch mini-onderzoek overschouwen bemerkten we dat het fenomeen huwelijk als demografische component een merkwaardige plaats inneemt. Voor de studie van het onderzoeksterrein moet het huwelijk gesitueerd worden in een bevolkingsaangroei welke voornamelijk aan immigratie te danken is. Deze immigratie zal op haar beurt zowel een invloed op het geboortecijfer als op het sterftcijfer uitoefenen, dit o.m. door het ontstaan van een jonge leeftijdsstructuur. Beide, volgens 19de-eeuwse normen, vrij hoge coëfficiënten, zullen een scherpe daling kennen in het onderzoeksgebied. Mede door de daling van de vruchtbaarheidsgraad welke samenvalt met de industrialisatie valt de onderzoeksgemeente niet buiten het 19de-eeuws verouderingsfenomeen. Alleen de hoge huwelijksleeftijd en de socio-professionele structuur van de onderzoeksgroep geven ons de indicatie van deze vruchtbaarheidsdaling. Een daling van het sterftcijfer zal de kans op huwen verkleinen, dit als gevolg van de economische omstandigheden. Anderzijds zal de hoge huwelijksleeftijd een invloed uitoefenen op het geboortecijfer. Het huwelijk vormt althans in een demografische context een belangrijke schakel in de verschillende samenhangende demografische meetniveaus qua bevolkingsgroei en haar evolutie waar ze beïnvloedt en beïnvloed wordt.

4. ENKELE ASPECTEN MET LINGUISTISCHE DIMENSIE

Aan de hand van jaarlijkse verslagen kan men opmerken dat de gebruikte taal bij het huwen niet overeenstemt met de taal van de geregistreerde huwelijksakten. De taal van deze registraties is duidelijk geëvolueerd naar een uitsluitende franstaligheid (1850-1859 : 100% nederlandstalige akten; 1900-1909 : 98,6% franstalige akten). De officiële talentellingen van 1846 en 1910 vertonen echter andere taalverhoudingen. Het percentage franssprekenden is zeer beperkt te noemen. Rond 1846 berekende men hun aantal op 9,62%; rond 1910 steeg dit percentage tot 33,59%. Indien we hierbij in aanmerking nemen dat objectiviteit ontbrak in deze enquêtes en er algemeen wordt aangenomen dat het aantal franssprekenden overschat werd, kan men in geen geval spreken van een franstalige bevolking te Anderlecht.

De ommekeer in het taalgebruik van de gemeentelijke overheid valt samen met een specifiek ontwikkelingspatroon binnen de gemeente en een sterkere immigratie van de uitsluitend franstalige groep. De franstalige immigranten werden meestal als bedienden tewerkgesteld. Indien de gemeentelijke bronnen van 1850 tot 1870 in het Nederlands werden opgesteld vervalt dit taalgebruik samen met het verleggen van het Anderlechts centrum (supra). Het oude landelijke gebied, waarbij de dorpskern met gemeentehuis de spil vormde en reeds in een economisch isolement vertoefde, zal aan belang inboeten vermits het administratief centrum naar het geïndustrialiseerd gedeelte van Anderlecht werd verplaatst. Dit gebied, Kuregem genaamd, krijgt naast het administratief centrum een uitgebreide infrastructuur en sluit volledig aan bij de hoofdstad. De inversie in het administratief taalgebruik valt hiermee samen. Tot dusver kan men reeds concluderen dat de invloed van het taalgebruik bij de gemeentelijke administratie een belangrijke analysefactor is.

Gedurende de onderzoeksperiode is de bevolking vertienvoudigd; de oorzaak van deze bevolkingsexplosie is duidelijk te wijten aan een sterke immigratie (70%). Het typologeren en definiëren van deze migraties kan maar gedeeltelijke vooruitzichten scheppen. Een vaststaande classificatie terzake kan men trouwens in de literatuur niet terugvinden. Bij de meeste auteurs vormt de migratieafstand het meetniveau bij uitstek om de mobiliteit van het menselijk wezen te categoriseren (73).

(73) zie o.m. A. CHATELAIN, "Problèmes de méthodes : les migrations de la

Voor de 19de eeuw, in het kader van de industrialisatie, behoort de migratieafstand tot het korte type (74).

In dit onderzoek kunnen we alleen op basis van de geboorteplaatsen van de gehuwden het type van migratie onderscheiden. Hierbij kan wel onderzocht worden welke de linguïstische afkomst is.

GEBORTEPLAATS VAN DE GEHUWDE (6.000 CASES, 1850-1910)

	Anderlecht		(1) Vl. land		(2) Fr. land		Buitenland		Brussels gebied (3)		Brussel	
	M %	V %	M %	V %	M %	V %	M %	V %	M %	V %	M %	V %
1850-59	36,5	42,3	44,5	38,5	3,5	2,2	-	2,9	15,4	19,8	4,4	6,6
1860-69	26,3	31,	41,9	45,9	7,8	3,6	1,2	1,8	22,8	17,5	12,9	11,7
1870-79	25,3	33,4	39,2	33,1	8,1	8,2	7,8	6,8	18,4	18,2	14,0	13,0
1880-89	19,6	29,1	33,7	30,1	11,4	8,6	8,2	7,0	26,7	24,9	17,8	17,6
1890-99	20,9	30,8	25,6	24,4	10,1	12,0	9,8	4,9	33,6	27,9	20,7	17,1
1900-09	23,8	32,5	20,4	23,6	12,8	11,7	8,9	5,4	33,9	26,4	17,2	13,3
1850-1909	25,4	33,1	34,2	32,6	8,9	7,7	5,9	4,8	25,1	21,4	14,5	13,2

M =gehuwde mannen; V =gehuwde vrouwen.

(1) =vlaamstalig landsgedeelte (4 provincies + Vlaams Brabant).

(2) =franstalig landsgedeelte (4 provincies + Waals Brabant).

(3) =18 gemeenten + hoofdstad; aandeel hoofdstad gescheiden.

Schematisch stellen we vast dat de meerderheid der gehuwde mannen en vrouwen buiten hun huwelijksgemeente geboren zijn (resp. voor de periode 1850-1910 74,1% en 66,5%). De algemene interpretatie qua taalafkomst wordt echter gehinderd vermits bepaalde geografische entiteiten niet linguïstisch kunnen gedefinieerd worden.

population", *Revue économique*, 1963, p. 1-17; Everett S. LEE, "A theory of migration", *Demography*, 1963 (3); R. TUGAULT, *La mesure de la mobilité. Cinq études sur les migrations internes*, P.U.F., 1973.

(74) A. COURGEAU, *Les champs migrations en France*, P.U.F., 1970;

W. KOLLMANN, "Les mouvements migratoires pendant la grande période d'industrialisation de la Rhénanie-Westphalie", *Annales de démographie historique*, 1971, p. 91-120; R.C. TAYLOR, *Migration and motivation: a study of determinants and types*, in J.A. JACKSON, p. 99-133; A. CHATELAIN (2), "L'attraction des trois plus grandes agglomérations françaises. Paris-Lyon-Marseille en 1891", *Annales de démographie historique*, 1971, p. 27-41.

Anderlecht, alsook het hoofdstedelijke gebied (Brussel + de overige Brusselse gemeenten) kunnen niet langs dit onderzoek als specifieke taalgebieden benaderd worden. Niettemin stelt men vast dat de uitsluitend vlaamstalige coëfficiënten merkkelijk hoger liggen dan de uitsluitende franstalige coëfficiënten. Deze laatste zijn trouwens niet veel groter (ca. 3%) dan de buitenlandse. De groep immigranten die we in dit onderzoek willen benaderen is dus qua afkomst ongelijk verdeeld.

Het aantal uitsluitende vlaamstalige immigranten daalt constant gedurende de onderzoeksperiode maar bedraagt in 1910 nog meer dan het dubbele van de groep uitsluitende franstaligen.

Het Vlaamse land blijkt trouwens de belangrijkste plaats van herkomst indien men een gemiddelde berekening van de gehele onderzoeksperiode opneemt. Pas met de eeuwwisseling moet deze meerderheidspositie vrijgegeven worden en stelt men een inversie met het hoofdstedelijk gebied vast (75).

De bekomen resultaten wijzen ontegensprekelijk aan dat van 13.511 huwelijken gesloten in de periode 1850-1910 er maar 8,9% van de mannen en 7,7% van de vrouwen een uitsluitend franstalige afkomst hadden. In deze context is ook het aandeel van de autochtone bevolking in de huwelijken beperkt, alhoewel er verschillen qua geslacht bestaan. Het huwen in de gemeente van de toekomstige echtgenote, volgens de huwelijkstraditie, en de uitgebreide vrouwelijke arbeidsmarkt te Anderlecht kunnen als oorsprong geciteerd worden voor deze opmerkelijke verschillen (1850-1909, 25,4% mannen en 33,1% vrouwen geboren te Anderlecht). Vandaar dat onder de vrouwelijke huwelijksgroep, de autochtonen de grootste groep uitmaken (0,5% meer dan vlaamstalige). De controle op de woonplaatsen bevestigt deze tendens. De officiële woonplaats, volgens de wetgeving deze die men 6 maanden vóór het huwelijk heeft, leert ons dat 94,2% (1850-1910) van de gehuwde vrouwen en maar 70,2% van de gehuwde mannen te Anderlecht wonen. Met zekerheid weet men dat in de 19de eeuw het migratiepatroon tussen mannen en vrouwen verschilde. De vrouwelijke migratie verloopt rechtstreeks naar de hoofdsteden of voorsteden : hoe groter het immigratiege-

(75) In "Exposé de la situation dans la province de Brabant" (1909) stelt men de sterke uitwijking van de hoofdstad naar de Brusselse gemeenten vast.

bied, hoe meer vrouwen er aanwezig zijn t.o.v. mannen (76). Dit on-evenwicht, gelet op de grote vrouwelijke arbeidsmarkt in het onder-zoeksgebied, kan dus een specifiek huwelijkspatroon tot stand ge-bracht hebben. Maar welke ook de oorzaak weze, de immigratie te Anderlecht kende een vrij statisch verloop, d.w.z. een constant ver-loop qua aantal immigranten per tijdseenheid. Migraties binnen de gemeente, van een landbouw- naar een industriegebied, hebben een constante waarde in de mobiliteit van dit onderzoeksgebied. Tevens is het mogelijk dat hierdoor taalverschillen binnen de gemeente zijn ontstaan.

Indien we nu de uitsluitend vlaamstalige immigratie onder de loep nemen, merkt men ook het belang van deze binnengemeente-lijke migraties. De voornaamste plaats van herkomst is Vlaams-Brabant. In de 19de-eeuwse context, gekenmerkt door een beperkte mobiliteit, lijkt dit ook logisch.

GEBOORTEPLAATS DER GEHUWDEN IN VLAAMS-BRABANT
(% t.o.v. HET VLAAMSE LANDSGEDEELTE)

	Mannen	Vrouwen
1850-1859	70,5	74
1860-1869	54,4	68,8
1870-1879	34,9	43,2
1880-1889	42,7	45,1
1890-1899	42,1	45,4
1900-1909	33,8	33,4
1850-1909	46,4	51,6

Vlaams-Brabant en meer specifiek de as Dilbeek-Ninove, evenals de streken Mechelen en Leuven, zijn de voornaamste recruterings-gebieden binnen de groep vlaamstaligen. Men onderscheidt een migra-tieverloop dat varieert naargelang het tijdstip, met vooral een opmer-kelijke daling rond de eeuwwisseling zowel voor mannelijke als vrouwelijke immigranten. De belangrijkste plaats van herkomst is tot dusver niet onderzocht (straal van 10 à 20 km westwaarts van Brus-

(76) L. CHEVALIER, *La formation de la population parisienne au XIXe siècle*, Paris, 1949. L. HENRY, "Schémas de nuptialité, déséquilibre des sexes et âge au mariage", 1969, *Population*, nov. 1967.

sel) maar is wel als een uitsluitend landbouwgebied (1850-1910) te omschrijven.

Tot 1860 huwde men zelfs voor 50% en meer als landbouwer, dit was ook mogelijk omdat Anderlecht nog grotendeels als een landbouwstreek bekend stond en het werken op de talrijke grote hoeven tot de werkmogelijkheden behoorde. Gelet op de korte migratieafstand van de vlaamstalige groep kan het mobiliteitsverloop in verschillende fazen (currents) uitgesloten worden. Chatelain (77) wijst er echter terecht op dat wanneer men wegens een gebrek aan informatie alleen de geboorteplaatsen van de migranten kent, het migratieverloop in verschillende etappes moeilijk onderzocht kan worden. Met betrekking tot Anderlecht is het migreren naar dit onderzoeksgebied niet gebeurd in etappes, m.a.w. door een vervangende migratie (78). Wel moet men voor het hoofdstedelijke gebied onderzoeken of de "two-step-migration" reeds vanaf 1850 een permanent fenomeen was. Indien de Anderlechtse immigranten eerst te Brussel hebben vertoefd kan deze tweestapsmigratie ook linguïstische consequenties gecreëerd hebben. Anderson (79) e.a. merken op dat de theorie van de twee- of meerstapsmigratie niet steeds kan bewezen worden. De theorie van de "surrounding areas" waarbij de stad de bevolking in de omliggende gebieden doet aangroeien is een evenwaardige stellingname. Van het hoofdstedelijke gebied berekende men dat in 1846, de eerste zone van gemeenten rond Brussel maar de helft van de Brusselse bevolking telde en dat in 1930 de bevolking in de Brusselse gemeenten 6 maal groter was dan die van de hoofdstad (80). Verschillende hypothesen qua migratieverloop kunnen dus toegepast worden. Wel dient men ermee rekening te houden dat de emigratie uit de hoofdstad pas op het einde van de 19de eeuw plaatsgrijpt.

Vermits de geboorteplaats van de huwelijkspartners gekend is kunnen we nagaan of er al dan niet een sterke correlatie ontstaat tussen de plaatsen van afkomst. Het nut van deze veranderlijken kan zeer hoog geschat worden indien men een linguïstische vraagstelling wil beantwoorden. We bezitten aldus de mogelijkheid, althans voor

(77) A. CHATELAIN, "Evolution de la population des arrondissements parisiens (1876-1962). Etude de la région parisienne", *Annales de démographie historique*, 1967, no. 10, p. 43-46.

(78) Everett S. LEE, "A theory of migration", *Demography*, 1963 (3).

(79) M. ANDERSON, *Urban migration in nineteenth century, Lancashire. Some might into two competing hypothesis*, 1967, p. 14-26.

(80) L. VERNIERS, *La transformation de Bruxelles et l'urbanisation de sa banlieu depuis 1795*, Leuven, 1934.

de 19de eeuw, om na te gaan wat het belang van gemengde taal-huwelijken is. Niettemin blijft de taalafkomst van het hoofdstedelijk gebied een raadsel. Tot dusver blijkt het huwen binnen dezelfde taalgroep een constante te zijn (1850-1910; contingentie 0.898134). Statistisch resulteert de afkomstvergelijking in uitzonderlijke verhoudingsindexen. Indien de man afkomstig is uit het uitsluitend vlaamstalig landsgedeelte huwt hij voor 72,5% (hoogste frequentie 1850-1910) en 27,4% (laagste frequentie 1850-1910) met een vrouw uit dezelfde regio. Gemiddeld op 2998 cases huwt 45% van de vlaamstalige mannen binnen hun taalgroep. Ook de grootste groep (Vlaams-Brabant) huwt voor 50% binnen hun taalgroep.

Van de vlaamstalige mannelijke groep huwt ook 21,1% met een vrouw uit het hoofdstedelijke gebied (Brussel + 18 gemeenten) en 22,5% met een autochtone. Huwelijken van vlaamstalige mannen met franstalige vrouwen komen maar in 6,8% van het aantal cases voor. Omgekeerd zal 23% van de franstalige mannelijke groep wel huwen met een vlaamstalige vrouw. Het huwen binnen de eigen franstalige taalgroep blijft echter gedurende de gehele onderzoeksperiode primeren, nl. 33,4% van de franstalige mannen huwen binnen hun taalgroep. Ook 15,4% huwen met een autochtone en 21,5% met een vrouw uit het hoofdstedelijk gebied. Van de vlaamstalige mannen huwen 4,2% en van de franstalige mannen 5,6% met een buitenlandse. Het huwen tussen groepen met een verschillende taalafkomst kan niet uitgesloten worden — vermits we ook maar de taalgebieden ten dele kunnen specificeren — maar opmerkelijk is dat zowel in de uitsluitende vlaamstalige of franstalige groep het huwen binnen de eigen taalgroep domineert. Een ander fenomeen is dat de migratieafstand niet correleert met een al of niet bestaande intensificatie van de gemengde taalhuwelijken. Zowel op een korte als lange afgelegde migratieafstand huwt men binnen de eigen taalgroep. De afzonderlijke analyse van de twee bekende taalgroepen duidt echter een sterke tendens aan, het huwen binnen de vlaamstalige groep bedraagt ongeveer het dubbele (65,7%) t.o.v. het huwen binnen de franstalige groep (34,2%). Indicatief in deze resultaten is dus wel de belangrijke groep van franstalige mannelijke immigranten die ontegensprekelijk huwen met een vlaamstalige vrouw. Een constatering die een mogelijk verfransingsmechanisme inhoudt.

Ondanks de beperkte informatie m.b.t. het migratieverloop kunnen we voor de vlaamstalige en de franstalige groep toch enkele punten concretiseren. Naast een verschillende huwelijkspatroon op

het linguïstisch niveau speelt ook de migratieafstand een belangrijke rol. De verschillende opeenvolgende woonplaatsen van de onderzoeksgroep zijn niet gekend, alleen weten we met zekerheid of men al of niet 6 maanden vóór het huwelijk in de gemeente vertoefde (81). Op het einde van de 19de eeuw merkt men een intensificatie van de woonplaatsverandering op. Voor de periode 1900-1909 heeft reeds 16,0% van de mannen en 21,0% van de vrouwen 6 maanden vóór het huwelijk verschillende woonplaatsen buiten Anderlecht gekend. Hierbij moet men vermelden dat met zekerheid 20% van de huwelijkspartners reeds samenwoonden vóór het huwelijk (cfr. identiek woonadres) zodat ook het gezamenlijk emigreren, voornamelijk uit een andere Brusselse gemeente, een permanent karakter krijgt. Het veranderen van woonplaatsen binnen deze periode is dus een zaak van korte migratieafstand; 60% van de vorige woonplaatsen bevinden zich in het Brussels gebied (Vlaams-Brabant 15%).

De aantrekkingskracht van de onderzoeksgemeente uit zich in een grote diversificatie qua beroepsaanbod. Als voorpost van de hoofdstad bood deze gemeente niet alleen een groot aantal arbeidsplaatsen maar recruteerde zij vooral kwalitatieve werknemers. De enorme verscheidenheid van beroepen — alle economische sectoren zijn vertegenwoordigd — duidt, vooral op gespecialiseerde arbeid, welke grotendeels tot de lichte industrie behoort. Niettemin bestaat er naast een grote specialiteitsgraad ook, maar beperkter in omvang, een massaproductie (supra). Op basis van een uitgebreid beroepsonderzoek (82) welke we niet expliciet zullen behandelen, stellen we vast dat in alle sectoren vlaamstalige en franstalige immigranten te

(81) De wet bepaalt dat indien één der huwelijkspartners nog niet ten volle 6 maanden in de huwelijksgemeente woonde vóór het huwelijk, de vorige woonplaatsen op de huwelijksakte moeten vermeld staan.

Burgerlijk wetboek, art. 74 : "Alleen de woonplaats is geldig bij het registreren van het huwelijk wanneer men dezelfde woonplaats reeds had 6 maanden vóór het huwelijk". In *La Revue communale* (deel I, 1968) verwijst men naar de belangrijkheid van deze verplichting. Reeds in voege tijdens de Franse periode werd deze verplichting ingevoerd om klandestiene huwelijken te voorkomen.

(82) Het beroepsonderzoek werd zo breed mogelijk ondernomen, 400 beroepen werden gecategoriseerd op basis van een modelindeling van J. HANNES : *De economische bedrijvigheid te Brussel, 1846-1847; Controle en aanvulling van de nijverheidstelling van 15-10-1846*, 1975.

Deze 400 beroepen werden aldus opgesplitst in 20 grote economische sectoren om correlaties met andere gegevens significanter en operationeel te maken.

werk gesteld zijn. Toch merkt men kwantitatieve en vooral kwalitatieve verschillen indien men aan het beroepsonderzoek een beperkte sociale dimensie verleent. Algemeen ontstaan er tijdens de onderzoeksperiode geografische en socio-professionele bindingen. Dit fenomeen werd o.a. door Chevalier (83) en Kollmann (84) in hun respectievelijke onderzoeksgebieden reeds vastgesteld. De beroepsrecruterings te Anderlecht is trouwens merkwaardig; voor de meeste sectoren moet men, tot het einde van de 19de eeuw, 70 à 80% immigranten aanwerven; dit zowel voor wat de vrije beroepen als de fabriekswerkers betreft. Het is dus niet zo dat bepaalde sectoren voorbehouden zijn aan autochtonen, integendeel.

Rekening houdend met het feit dat een migratieverloop afhankelijk is van de af te leggen afstand of de te overbruggen hindernissen (85) kan men vooreerst opmerken dat de uitsluitend vlaamstalige en franstalige immigratie niet gelijklopend is. De franstalige immigranten (Waalse provincies en franstalig Brabant) dienen een grotere afstand af te leggen dan hun vlaamstalige collega's. Dit wordt geaccentueerd door het feit dat de korte migratieafstand in de 19de eeuw domineert. Hiermee zou men kunnen concluderen dat de franstalige immigratie kleiner is. Te Anderlecht speelt echter niet alleen de migratieafstand een rol. Naargelang het taalgebruik, en hier hebben we het enkel over de uitsluitende franstaligen en vlaamstaligen, verschilt de beroepsrecruterings, d.w.z. men constateert een discrepantie in de beroepsstructuur van de immigranten naargelang hun regio en afkomst. Voor de vlaamstalige immigrantengroep stelt men vooreerst een lange afstandsmigratie vast waarbij de recruteringsvelden voornamelijk grote centra (Gent, Antwerpen, Brugge) zijn. Een identiek verschijnsel vinden we bij de franstalige groep terug. Deze lange afstandsmigratie is pas typerend na 1880. Het uitgebreid beroepsonderzoek stemt inderdaad overeen met de argumentatie dat bij een grote migratieafstand, vooral hoger gelegen sociale lagen kunnen emigreren. Dit fenomeen kunnen we specificeren indien we de geboorteplaats en beroep der gehuwden correleren.

(83) L. CHEVALIER, *La formation de la population parisienne au 19e siècle*, Paris, P.U.F., 1950.

(84) W. KOLLMANN, "Les mouvements migratoires pendant la grande période d'industrialisation de la Rhénanie-Westphalie", *Annales de démographie historique*, 1971, p. 90-120.

(85) C. JANSEN, "Some sociological aspects of migration", in : J.A. JACKSON, *Migration*, 1969, p. 60-73.

**VERGELIJKING BEROEP - GEBOORTEPLAATS GEHUWDE MAN
PER SECTOR (%)**

SECTOREN	B.A. (*)	Ander- lecht	Brussels gebied	Vlaamsta- gebied	Franstalig gebied	Buiten- land
Bedienden	14,8	8,4*	32,9*	23,9*	22,3*	12,5
Vrije beroepen	1,5	9,1	15,9	20,4	43,3*	11,3
Leder	6,1	30,3	34,6*	22,4	6,8	5,9
Hout	7,2	22,2	36,3*	26,5	7,0	8
Bouw	6,1	17,0	31,8*	27,6	14,0	8,7
Metaal	9	30,1	34,2*	20,5	8,9	6,3
Textiel	6,5	18,3	44,7*	23,4	5,0	8,6
Vervoer	8,2	26,8	24,8	28,5*	11,5	8,4
Voeding	10,9	13,6	29,5	36,7*	8,1	12
Groothandel	3,2	6,0	31 *	21	22	20
Luxe-Precisie	2,4	14,5	44,9*	12,7	18,7	8,6
Landb.-gast	1,3	31,6	7,9	57,8*	.	.
Landbouwer	3,7	55,4*	7,9	35,3	.	2,4
Fabriekswerker	8,7	51,9*	11	34,1	1,6	1,2
Dagloner	5,2	25,2	17,4	51,7*	4,7	.

B.A. * = het procentueel aandeel van de verschillende sectoren in de totale beroepsactiviteit (gehuwde man).

Deze vergelijking lijkt ons voldoende sprekend. Onafgezien van het feit dat we hier een zuivere economische indeling toepassen, kunnen we aantonen dat de recruiteringsvelden qua beroep verschillen. Van alle franstalige immigranten behoort 40% tot de sector vrije beroepen, bedienden of groothandel en maar 6,6% kunnen we in de voedingssector situeren en 5% in de hoogst gespecialiseerde sector, nl. luxe- en precisienijverheid (totaal 62,5%).

Indien we deze cijfers met deze van de vlaamstalige immigrantengroep vergelijken dan duiken enkele merkwaardige verschillen op. Van alle vlaamstaligen behoren maar 26% tot de sectoren vrije beroepen, bedienden of groothandel en zijn 15,5% fabriekswerker of dagloner; de vlaamstalige tewerkstelling in de voedingssector overtreft de franstalige (17,6%) en 3% behoort tot de luxe- en precisienijverheid. Binnen deze coëfficiënten kunnen we nog verschillende nuances leggen omdat meerdere sociale categorieën binnen éénzelfde sector ontstaan, zoals bijvoorbeeld lage en hoge bedienden in de bedienden-sector. Men stelt vast dat hoger gelegen sociale lagen vooral uit de

grote Belgische centra komen. De vraag blijft echter open waarom de emigratie vanuit vlaamstalige centra kleiner is dan deze uit de fransstalige centra vermits de migratieafstand in deze context minder belang heeft.

Dat niet alleen de migratieafstand maar ook de linguïstische afkomst een rol speelt kunnen we duidelijk aantonen indien we twee regio's — plaats van herkomst — met een verschillend taalgebruik maar op éénzelfde afstand van het immigratiegebied, met elkaar vergelijken. Dan blijkt dat men, naargelang de taalafkomst, steeds recruteert in specifieke sectoren. Liggen hier economische verschillen qua emigratiegebieden, een gemeentelijke taalpolitiek of de taalsfeer in het algemeen aan de basis?

VERGELIJKING : VLAAMS EN WAALS BRABANT ALS RECRUTERINGSVELD

A. Mannelijke beroepsactiviteit geregistreerd in de huwelijksakten (1850-1910)

	Geboorteplaats arr. Halle-Vil- voorde (%)	Geboorteplaats franstalig Brabant
Bedienden	8,8	28,8
Vrije beroepen	0,8	3,4
Leder	5,1	-
Voeding	12,1	6,8
Hout	6,2	10,8
Bouw	4,5	13,6
Metaal	4,5	11,9
Textiel	2,8	-
Luxe - Precisie	0,8	3,4
Vervoer	8,5	8,5
Groothandel	2,0	5,1
Landbouwersgast	5,4	-
Dagloner	10,7	3,4
Landbouwer	7,6	1,7
Fabriekswerker	18,1	1,7

B. Vrouwelijke beroepsactiviteit in de huwelijksakten (1850-1910)

Dienstmeiden	30,9	14,2
Textielwerksters	20,0	2,0

Recrutering volgens taalafkomst (1850-1910) : vrouwelijke arbeidsmarkt

	Vlaams gebied	franstalig gebied
Fabriekwerkers	22,1	2
Dagloonsters	41,4	8,2

Bij een identieke migratieafstand (5 à 20 km) is de beroepsstructuur van de immigranten, zowel voor de gehuwde man als voor de gehuwde vrouw, verschillend naargelang de taalafkomst (uitsluitend franstalig of vlaamstalig landsgedeelte). Wel dient opgemerkt dat een vergelijking tussen Vlaams en Waals Brabant als emigratiegebied onderhevig is aan enkele bedenkingen. Halle-Vilvoorde, specifiek de as Dilbeek-Ninove, sluit westwaarts aan bij het onderzoeksgebied, het leveren van landbouwprodukten in de onderzoeksgemeente kan als een eerste kennismaking met het stedelijke gebied beschouwd worden. Emigratie en immigratiegebied staan in een welbepaalde relatie tot elkaar waarbij de psychologische attractie van de stad de migratiebeweging kan aangewakkerd hebben. Dit in tegenstelling tot het Waals-Brabantse emigratiegebied dat niet zozeer een permanente relatie onderhield met het immigratiegebied, te meer omdat de kandidaat-migrant uit Waals-Brabant het hoofdstedelijke gebied diende te doorkruisen om de geïndustrialiseerde gemeente Anderlecht te bereiken. Desondanks zijn de verschillen in de beroepsstructuur te duidelijk om omwille van louter topografische omstandigheden de socio-professionele bindingen met de taalafkomst te negeren. Men mag hieruit besluiten dat men te Anderlecht verschillende migratiepatronen kan onderscheiden. De kans is groot dat we in deze gemeente niet alleen een specifieke taalbarrière op het niveau van de administratie aantreft, maar dat bovendien de gedifferentieerde beroepsrecrutering deze barrière nog verscherpt heeft.

Naarmate de migratiepatronen verschillen zijn er een aantal indicaties in het globaal onderzoek terug te vinden. Vooreerst kan een merkkelijk verschil tussen de ons bekende taalgroepen vastgesteld worden op het niveau van het analfabetisme (86). Het analfabetisme voor de vlaamstalige groep ligt respectievelijk voor mannen en vrouwen 16% en 6% hoger dan voor de franstalige groep. Ook treden er verschillen op in de huwelijksleeftijd naargelang de taalaf-

(86) In de huwelijksakten wordt vermeld of men al of niet kan schrijven, d.w.z. een handtekening kunnen plaatsen.

komst. De algemene huwelijksleeftijd, typerend voor de 19de eeuw, ligt wel voor alle immigranten vrij hoog.

a) gehuwde mannen (1850-1910 - 3.000 cases)

MEAN : 28.276 MEDIAN : 25.732 MODALE KLASSE 24.

b) gehuwde vrouwen (1850-1910 - 3.000 cases)

MEAN : 26.495 MEDIAN : 24.216 MODALE KLASSE 25.

De correlatie van deze hoge huwelijksleeftijden (man ca. 28,6 maanden, vrouw 26,6 maanden) met de beroepsactiviteit vertoont geen duidelijke verbanden. Typische professionele invloeden op het huwelijk b.v. bij de grote groep dienstmeiden (13,3% van de totale vrouwelijke beroepsbevolking 1850-1910) komen niet aan het licht. Textielarbeidsters huwen zelfs nog later. Tussen de verschillende economische sectoren zijn de huwelijksleeftijdverschillen nihil. Zowel de zelfstandigen, bedienden als fabriekswerkers huwen laat, met vanzelfsprekend een verschillende motivatie. De hogere sociale lagen huwen, traditiegetrouw, laat maar ook de ongespecialiseerde arbeiders huwen laat wegens hun financieel onvermogen. Toch stelt men concentratieverschillen vast qua huwelijksleeftijd indien we hierbij de geboorteplaats laten correleren. Afhankelijk van de integratieproblemen welke een nieuwe immigrant ontmoet, kunnen de autochtonen en de immigranten met Brusselse afkomst het vroegst huwen. De vlaamstalige en franstalige immigranten huwen later maar indien we binnen elke economische sector (bouw — vervoer), grosso modo bij gespecialiseerde en niet-gespecialiseerde arbeiders, de huwelijksleeftijd van vlaamstaligen en franstaligen binnen een identieke sector vergelijken, dan constateert men dat ca. 10% franstaligen vroeger kunnen huwen dan hun vlaamstalige collega's.

Langs het huwelijksonderzoek kan men dus aantonen dat er specifieke schakels bestaan tussen geboorteplaats, beroep en huwelijksleeftijd. De consequenties van een hogere huwelijksleeftijd bij de vlaamstalige groep, onafgezien van een lagere vruchtbaarheidsgraad, uit zich dan ook in andere fenomenen. De overgrote meerderheid van de vrouwen welke reeds kinderen hebben vóór het huwelijk (20%) behoort tot de vlaamstalige groep. Ook bij deze groep vindt men de 20% gehuwden die reeds samenwoonden vóór het huwelijk. De voornoemde schakels in het verschillend migratiepatroon tussen vlaamsta-

ligen en franstaligen kunnen logischerwijze tot een gedifferentieerde adaptiementaliteit hebben geleid en het integratieverloop naargelang de taalafkomst sterk beïnvloed hebben.

BESLUIT

Ondanks het vrij bondig karakter van deze uiteenzetting over het uitgevoerde huwelijksonderzoek kan men, in het kader van een linguïstische vraagstelling, enkele belangrijke aanduidingen projecteren. Tot dusver mag men vooropstellen dat de grootste groep gehuwden te Anderlecht voor de periode 1850-1910 een uitsluitende Vlaamse afkomst hadden, terwijl er pas na 1870 een verfranse administratie ontstond. De studie van de beroepsstructuur en haar correlaties bewijst dat er socio-professionele en geografisch-linguïstische bindingen bestaan. Ten slotte kunnen we met zekerheid concluderen dat taalgemengde huwelijken veel minder voorkomen dan taalhomogene huwelijken.

Desondanks is dit onderzoek maar in een inleidende fase; er werd trouwens al een aanvang genomen met de bestudering van andere Anderlechtse bronnen (migratieboeken, overlijdensakten en bevolkingsregisters). Hopelijk zal het gebruik van deze en andere bronnen de bevindingen in dit onderzoek bevestigen en vervolledigen.

**DE TAALSITUATIE IN HET LAGER ONDERWIJS
TE BRUSSEL TIJDENS DE FRANSE PERIODE
(1795-1814)**

door

Ans BEHLING

m.m.v. Machteld DE METSENAERE (*)

(V.U.B. — Geschiedenis)

I. INLEIDING

Dat het onderwijs één der structurele determinanten van het taalgedrag was en is, wordt algemeen aanvaard. Over de aard en de omvang van de verfransing via het onderwijs tasten we echter nog grotendeels in het duister. Dit geldt vooral voor de Franse periode, ofschoon deze cruciaal was voor het taalverschuivingsproces. Met dit onderzoek poogden we dan ook deze lacune op te vullen. Deze studie dienden we vooreerst in het lager onderwijs te beginnen, daar dit een grotere numerieke impakt had en we nog niet beschikten over onderzoeken naar haar sociaal rekruteringsveld; ofschoon de verfransing via het middelbaar onderwijs zeker niet mag onderkend worden, weten we immers toch al dat dit onderwijsniveau zich wegens haar exclusief karakter richtte tot de kinderen van de burgerij.

(*) Deze tekst is een verkorte en bewerkte versie door M. De Metsenaere op basis van de licentieverhandeling van A. BEHLING, *Het lager onderwijs te Brussel, 1795-1830. De taalsituatie in de scholen en pensionaten*, V.U.B., 1978.

Uiteraard waren we voor deze studie volledig aangewezen op bronnenonderzoek. De bewaarde gegevens leverden ons heel wat informatie op over de scholen en hun onderwijzend personeel, maar m.b.t. de leerlingen en het taalgebruik was de informatie zeer schaars. Daar de meeste vrije scholen er geen eigen archieven op nahielden, waren we bijna volledig aangewezen op wat de archieven van de overheidsadministratie ons hierover vertelden. We vonden slechts enkele inventarisaties van het aantal scholen in de stad, daar de Staat zich nauwelijks met het vrij onderwijs inliet. In het Stadsarchief van Brussel bleven de onderzoeken van 1798 en 1807 bewaard. Verder restte ons een verslag van de burgemeester aan de prefekt, gedateerd 1801 en bewaard in het Algemeen Rijksarchief. Voorgaande rapporten (1798 en 1801) waren echter ver van volledig m.b.t. het aantal instellingen. Betrouwbaarder leek ons het rapport van 1807, opgesteld door de politie-commissarissen van de verschillende stadssekties. Dit schooloverzicht gaf ons informatie over het aantal scholen en leerlingen en over de namen en adressen van het onderwijzend personeel. We concentreerden ons onderzoek vooral op deze onderwijzers(essen), niet alleen omdat de informatie over deze groep het meest volledig was, maar vooral omdat ze een sleutelrol speelde in de kultuuroverdracht : hun taalgebruik bepaalde immers mede het latere taalgebruik van de kinderen. Daarom poogden we het onderwijzend personeel te identificeren via de bevolkingstellingen van 1802 en 1812 ten einde hun geboorteplaats — en dus hun moedertaal — te achterhalen. Door de vele adreswijzigingen en het tijdsinterval tussen inventarisaties en tellingen bleek het echter niet mogelijk een representatief aantal onderwijzers te bekomen. Daarom besloten we over te gaan tot het systematisch analyseren van de bevolkingstellingen van 1802 en 1812 om zodoende het onderwijzend personeel te inventariseren. Bovendien konden we op basis van deze gegevens een redelijk betrouwbare evolutie schetsen van het aantal onderwijzers en van hun geografische afkomst.

Ondanks alle methodologisch voorbehoud tegenover deze tellingen (vaak slordig opgesteld) slaagden we er in een dermate hoog percentage onderwijzers te identificeren (70 à 84%), dat we de resultaten valabel achtten. Verder beschikten we eveneens over een aantal leerlingenlijsten, waarvan de identificatiegraad echter veel lager lag, gezien het ontbreken van vele adressen.

Alvorens de Brusselse situatie te ontleden is het noodzakelijk

even stil te staan bij de Franse pogingen tot hervorming van het onderwijs en bij de wetgeving, waarin dit resulteerde. Deze besluiten bepaalden tenslotte mede de situatie te Brussel.

II. DE ONDERWIJSWETGEVING TIJDENS DE FRANSE PERIODE

Onder het Oostenrijks regime had de katholieke kerk het monopolie over het onderwijs. Ondanks pogingen van de toenmalige overheid om in deze situatie verandering te brengen, bleef het lager onderwijs overgelaten aan het initiatief van de stedelijke autoriteiten, de parochies en de particulieren onder toezicht van de clerus (1).

Het Franse regime (1795-1814) bracht hierin verandering en trachtte een volledig stelsel van openbaar onderwijs in te richten om "de verspreiding van de wetenschap, de kunst en de Verklaring van de Rechten van de Mens" te bewerkstelligen (2). Van het onderwijs werd aldus een politieke instelling gemaakt, waarin de geestelijkheid buiten spel werd gezet. Het onderwijzend personeel werd trouwens verplicht de principes van de Franse Revolutie te aanvaarden. Bij de Franse inlijving werd België onderworpen aan de grondwet van het jaar III, die het dubbel principe inhield van openbaar en vrij onderwijs : particulieren behielden het recht om scholen te houden, maar daarnaast zouden openbare instellingen worden opgericht met lezen, schrijven, rekenen en zedenleer op het programma. De organieke wet van 25/10/1795 (3 brumaire jaar IV) verordende dat één of meerdere lagere scholen per kanton zouden opgericht worden (3). In deze wet was geen sprake van verplicht of gratis onderwijs; wel zou een kwart van de leerlingen vrijgesteld worden van schoolgeld. De onderwijzer werd een ambtenaar van het departementaal bestuur, maar genoot geen jaarwedde. Er werd hem slechts een lokaal ter be-

(1) A. TTHON, *Le clergé et l'enseignement moyen pour garçons dans le diocèse de Malines (1802-1914)*, deel 1, *Situation générale*, Leuven, p. 1-3.

(2) A. SLUYS, *Geschiedenis van het onderwijs in de drie graden in België tijdens de Franse overheersing en onder de regering van Willem I*, Gent, 1912, p. 55-56.

(3) L. LEBON, *Instruction du peuple. Histoire de l'enseignement populaire*, Brussel, 1870, p. 363-364.

Dekreet van 4 brumaire jaar IV (27/10/1795).

schikking gesteld. Financieel was hij dus aangewezen op het schoolgeld van zijn leerlingen (4).

Ook met de onder het Ancien Regime gebruikte boeken diende afgerekend. Door de Conventie werden een aantal boeken voorgescreven, waarin de Republikeinse beginselen, het lezen, schrijven en rekenen en de wetenschappen centraal stonden. (De grondwet van het jaar III daarentegen schrapte de wetenschappen van het programma der lagere scholen).

Belangrijk in het licht van ons onderzoek is het door de Nationale Conventie opgestelde Opvoedingsplan tot organisatie van het lager onderwijs : hierin werd namelijk nadrukkelijk het gebruik van de Vlaamse taal in opstellen, dictees en schrijfvoorbeelden verboden. Er werden eveneens — uiteraard franstalige — boeken in aangeduid, te gebruiken bij het aanleren van de Franse taal. Verder werden de onderwijzers verplicht de grondwet van het jaar III, de Verklaring van de Rechten van de Mens en de catechismus van La Chabaussière (bevattende de grondbeginselen van de wijsbegeerte, zedenleer en de Republikeinse instellingen) aan de leerlingen te geven. Het werd de onderwijzers(essen) eveneens verboden godsdienst te onderwijzen (5). In de praktijk kwam van deze wet weinig terecht : er werden slechts een gering aantal openbare scholen opgericht, die daarenboven door té weinig leerlingen bezocht werden. De oorzaak hiervan moest volgens tijdgenoten gezocht worden in het wantrouwen van de Belgen tegenover deze Republikeinse instellingen, in de geringe capaciteiten van het onderwijzend personeel en in de slechte uitrusting van de scholen (6). Zeker was dat de regering in gebreke bleef waar het materiële steun betrof.

De vrije instellingen daarentegen en vooral de pensionaten bleven verder floreren. Voor het vrij onderwijs bestond de vrijheid van onderwijs uit de keuze van lokaal, personeel, leerplan, reglement en

(4) A. SLUYS, *op.cit.*, p. 72-73.

(5) ID., *ibid.*, p. 77-114. De Republikeinse catechismus en de Verklaring van de Rechten van de Mens werden in het Nederlands vertaald en in de scholen van het vlaamstalig landsgedeelte verspreid. In Brussel echter werden deze op de openbare scholen in het Frans gebruikt. Voor de vrije scholen hebben we hierover geen informatie.

(6) G.B. RAINGO, *Mémoire sur les changements opérés dans l'instruction publique depuis le règne de l'impératrice Marie-Thérèse jusqu'à nos jours*, Brussel, 1827, p. 51.

schoolgeld. De leerboeken mochten echter geen beginselen bevatten strijdig met de grondwet. Bovendien werden er sinds het dekreet van 26/1/1798 inspecties uitgevoerd o.l.v. de gemeente, die scholen of pensionaten, in strijd met de wet, kon sluiten (7).

Na de staatsgreep van Napoleon kreeg Frankrijk een nieuwe grondwet waarin nauwelijks sprake was van het onderwijs. De uiteindelijk in 1802 tot stand gekomen schoolwet hield enerzijds een erkenning in van het vrij onderwijs, maar liet anderzijds het openbaar onderwijs over aan de plaatselijke overheden (8). Een voorstel tot invoering van godsdienstonderricht in het openbaar onderwijs werd niet aanvaard in 1802, maar werd wel toegepast in het dekreet van 17/3/1808 (9).

Hierdoor werd het onderwijs eveneens toevertrouwd aan een overkoepelende instelling, de Keizerlijke Universiteit, zonder wier toestemming de oprichting van een school verboden werd. Enige bezorgdheid voor het lager onderwijs trad naar voren in het Dekreet van 15/11/1808, waarin de lagere scholen onder toezicht van prefecten, onderprefecten en burgemeesters geplaatst werden (10). Ook tijdens het Keizerrijk werden maatregelen genomen om het schoolbezoek aan de nationale scholen te stimuleren en het leerprogramma van de vrije instellingen te beperken (11). Ondanks al deze verordeningen was het droevig gesteld met de staatsscholen : de beloofde verbeteringen voor het openbaar lager onderwijs kwamen er niet, zodat dit rond 1814 bijna geheel verdwenen was.

Het vrij onderwijs daarentegen bloeide nog meer : het kerkelijk toezicht was afgeschaft, van inspecties door de overheid viel nauwelijks iets te merken. Daarenboven waren de stedelijke Ancien Regime-

(7) Stadsarchief Brussel, Modern administratief archief, Openbaar Onderwijs (S.A.B., M.A.A., O.O.), nr. 30, *Ecoles établies sous la domination française. Organisation, nomination d'instituteurs ou d'institutrices, révocations*, Besluit van het uitwerkend directorium van 5/2/1798.

(8) A. SLUYS, *op.cit.*, p. 154-155.

(9) L. LEBON, *Instruction du peuple. Histoire...*, *op.cit.*, p. 365.

(10) L. LEBON, *Instruction du peuple. Répertoire historique, analytique et raisonné de l'enseignement populaire en Belgique. Principes, législation, jurisprudence, faits et statistiques*, Bruxelles, 1871, p. 248.

(11) A. SLUYS, *op.cit.*, p. 176-177, Decreet van 15/11/1811.

beroepsverenigingen ter beperking van het aantal onderwijzers opgeheven, zodat velen hun geluk beproefden als onderwijzer(es) (12).

Ook de poging van de Franse overheid om de kwaliteit van het onderwijzend personeel te verbeteren, liep op een mislukking uit. Tot het einde van het Ancien Regime hadden de verschillende opleidingsvormen tot onderwijzer(es) langs elkaar heen gelopen. Evenmin waren er bijzondere opleidingsinstituten, waardoor het peil van het onderwijzend personeel meestal erg laag lag. Ofwel volgde men een louter theoretische opleiding op een seminarie, humaniora of universiteit, ofwel kreeg men enkel een praktische opleiding bij ouders, pastoors of bij andere onderwijzers. De kwaliteit van het onderwijs liep dan ook sterk uiteen. Dikwijls combineerde men trouwens het beroep van onderwijzer met dat van kantwerkster, koster, herbergier, wever enz. Het was dus voldoende om over een minimum aan kennis te beschikken om onderwijzer te worden. De sociale status van deze schoolmeesters was dan ook meestal erg laag : vaak werd hij aanzien als iemand die voor niets anders geschikt was (13). Voor de clerus was het onderwijs tijdens het Ancien Regime immers slechts een middel om via het leesonderwijs de principes van de godsdienst bij te brengen (14).

Om aan deze situatie een einde te maken, besloot de Conventie in 1794 te Parijs een normaalschool te openen en er cursussen te geven aan het onderwijzend personeel van het openbaar lager onderwijs. Het onderwijs droeg er echter een louter wetenschappelijk karakter, zodat van pedagogische en didaktische vorming niets terecht kwam. Na enkele weken van felle kritiek werd de school gesloten zonder onderwijzers voor het openbaar lager onderwijs te hebben opgeleverd. Na deze mislukking toonde de Franse regering hoegenaamd geen initiatief meer om een goed normaalonderwijs op gang te brengen. Maatregelen, vastgelegd in een Keizerlijk Besluit van 1808, om normaalscholen op te richten, werden nooit ten uitvoer gebracht. Vooral geldgebrek was hier de oorzaak van. Ofschoon Napoleon wel het nut inzag van dergelijke normaalscholen, mag men wel aannemen dat hiermee vooral de verspreiding van de Franse taal in België be-

(12) M. DENECKERE, "Histoire de la langue française dans les Flandres, 1770-1823", *Romanica Gandensia*, p. 131-134.

(13) M. DE VROEDE, *Van schoolmeester tot onderwijzer*, Leuven 1970, p. 54-59.

(14) IDEM, *ibid.*, p. 50-52.

(15) IDEM, *ibid.*, p. 75-81.

oogd werd én het vestigen van een staatscontrole over het gehele onderwijs. Verbeteringen golden echter vooral middelbaar en hoger onderwijs, ten einde bekwame, loyale en franstalige ambtenaren te verkrijgen. Het lager onderwijs werd zodoende aan haar lot overgelaten, zodat het met de kwaliteit van het lager onderwijs tijdens de Franse periode zeker niet beter gesteld was dan aan het einde van het Ancien Regime (15).

Hoe werden deze maatregelen — in casu de bepalingen betreffende het taalgebruik — toegepast te Brussel ?

III. HET LAGER ONDERWIJS TE BRUSSEL

Zoals in de rest van het land was het met het lager onderwijs te Brussel erg gesteld op het einde van het Ancien Regime. Een rapport aan de regering uit 1780 kloeg trouwens de slechte organisatie aan van het toenmalig lager onderwijs in de hoofdstad : men bekloeg zich over de slechte accommodatie van de scholen, het gebrek aan goede onderwijsmethodes en de onbekwaamheid van het onderwijzend personeel (16). Er bestonden toen 49 officiële lagere scholen te Brussel, erg ongelijk verdeeld over de verschillende stadswijken (17). Daarnaast bestond een tamelijk groot aantal zgn. "geheime" scholen, vooral bezocht door kinderen uit de lagere sociale lagen. Deze geheime scholen betekenden een grote bedreiging voor de officiële scholen : dit uitte zich in voortdurende concurrentie om leerlingen. Het schoolgeld op de erkende scholen lag immers hoger, zodat hun leerlingenaantal geringer was. Daardoor verkeerden de meesters trouwens vaak in behoeftige omstandigheden. Een poging van Jozef II om via een ordonnantie (1783) de geheime scholen te beperken, liep op een misser uit. In 1784 ontstond er zelfs een soort schoolstrijd, doordat de meesters van de erkende scholen er bij de regering op aandrongen deze ordonnantie consequenter ten uitvoer te brengen. De tegenstanders van deze maatregelen verloren het pleit en strenge maatre-

(16) "Rapport van de scholasters (schoolopzieners) Des Roches et Du Beaurepaire", in : L. LEBON, *Instruction du peuple. Histoire...*, op.cit., p. 316-317.

(17) M. VAN HAMME, "Quelques notes relatives aux maîtres d'écoles bruxelloises à la fin de l'Ancien Régime", *Le folklore brabançon*, dl. 20, p. 6.

gelen volgden. Desondanks slaagde men er niet in de concurrentie van de geheime meesters uit te schakelen (18).

De taal waarin onderwezen werd, verschilde van individu tot individu. In de pensionaten waar de kinderen van adel en burgerij werden opgevoed, scheen het de regel te zijn in het Frans te onderwijzen. In de meest aristocratische meisjeskostscholen was het aanleren van de Franse taal zelfs het belangrijkste pedagogisch doel. Hier werd geen Nederlands meer aangeleerd en was het zelfs verboden Nederlands te spreken. De gevolgen van dergelijke franstalige opvoeding op de sociale relaties werden reeds toen door tijdgenoot W. Verhoeven ingezien (19).

Reeds in de tweede helft van de 18de eeuw doken er te Brussel en omgeving particuliere scholen op waarin het Frans werd onderwezen. In 1788 formuleerde de inspecteur trouwens een ongunstig advies op een aanvraag van een Fransman tot opening van een "Académie d'Education", omdat volgens hem deze school slechts zou bezocht worden door vreemdelingen en door kinderen uit rijke gezinnen ten einde zich te bekwamen in de Franse taal. Toch kwam deze instelling er. Andere scholen werden geweigerd omdat er al te veel geheime scholen (ongeveer 30) en rondtrekkende schoolmeesters (een hondertal) bestonden te Brussel (20).

Uit meerdere bronnen blijkt dat er aan het einde van het Ancien Regime veel franstalige schoolmeesters te Brussel verbleven en dat het onderwijs meer en meer verfranse : de scholaster Des Roches deed zijn beklag over het moedertaalonderwijs te Brussel, waar de kinderen zelfs de meest elementaire taalregels niet begrepen (21); uit de bevolkingstelling van 1802 bleek dat er reeds voor de inlijving bij Frankrijk een inwijking van onderwijzers(essen) uit franstalig gebied aan gang was. Van de 102 "instituteurs" en "maîtres d'écritures" waren er 36 afkomstig uit franstalig gebied, 19 kwamen

(18) L. LEBON, *Instruction du peuple. Histoire...*, op.cit., p. 320-323.

(19) M. DENECKERE, op.cit., p. 35-36. Willem Verhoeven schreef : "deze (het meisje) is hoogmoedig om dat zij de Fransche taele geleert heeft, men spreekt dan niet als Fransch, en t'is een teeken van grooten voortgang in die taele gedaan te hebben, met te zeggen dat zij de Nederduytsche ganschelijk vergeeten hebben".

(20) A. COSEMANS, "Taaltoestanden historisch gezien. Het cultureel uitzicht van Brussel in de 18e eeuw tot 1830", *Handelingen van de Zuid Nederlandse Maatschappij voor Taal en Letterkunde en Geschiedenis*, 1952, deel 6, p. 120.

(21) IDEM, *ibid.*, p. 119.

trouwens uit Frankrijk. 22 waren reeds ingeweken voor 1795, waarvan 10 uit Frankrijk (22). Het aantal uit franstalig gebied afkomstige onderwijzers(essen) was wegens de onvolledige registratie niet precies te achterhalen. Desondanks was het duidelijk dat een groot aantal Franse en Waalse meesters te Brussel leefden. Deze aanwezigheid zou reeds dateren vanaf de Oostenrijkse Successieoorlog van 1740-1748 : Franse ex-militairen bleven te Brussel en gingen zich aan het onderwijs wijden (23). Het ligt voor de hand dat deze in het Frans onderwezen en dat zij mede een invloed uitoefenden op het verdringen van het Nederlands in het lager onderwijs. Dit verschijnsel deed zich trouwens niet alleen voor te Brussel, maar ook in andere Vlaamse steden (24).

Hoe wijzigde de Brusselse situatie zich nu tijdens het Franse bewind op het vlak van organisatie en taalgebruik ?

a) het openbaar lager onderwijs te Brussel en het taalgebruik

Aangezien door de schoolwet van 1794 bepaald werd dat in elk kanton minstens één lagere school moest opgericht worden, werd in het kanton Brussel in 1798 besloten acht scholen te openen, één per sectie, met afdelingen voor jongens en meisjes (25). De stad Brussel slaagde er echter niet in deze scholen in geschikte gebouwen onder te brengen : het aantal vrijgekomen pastorieën was onvoldoende en tal van onderwijzers vonden geen onderkomen, zodat de stad hiervoor een schadevergoeding diende uit te keren (26). Om diverse

(22) Daar dit een telling uit 1802 betrof is het mogelijk dat in de tussenliggende periode personen verhuisd of overleden waren en dat het aantal franstaligen in 1795 nog hoger heeft gelegen. Aan de andere kant bestaat de mogelijkheid dat personen die in 1802 als meester(es) werkzaam waren, dit beroep in 1795 nog niet uitoefenden.

(23) M. DENECKERE, *op.cit.*, p. 29.

(24) IDEM, *ibid.*, p. 34-35.

(25) S.A.B., M.A.A., O.O., nr. 30, *Ecoles établies...*, *op.cit.*, Correspondentie tussen de administraties van de stad en het departement, 13 mei 1797 en 19 juli 1797.

(26) IDEM, *ibid.*, Besluiten en rapporten van de gemeente Brussel van februari 1798, 1 april 1798, 5 mei 1798 en 29 juli 1798. Correspondentie van het departement aan de gemeente van 22 september en 15 november 1797.

redenen groeide het aantal onderwijzers, ten laste van de stad, steeds aan. De benoemde onderwijzers(essen) ontvingen bovendien geen wedde : zij voorzagen in hun levensonderhoud met het schoolgeld van de leerlingen (2 frank per maand en per leerling). 1/4 van het totaal aantal leerlingen ontving daarenboven gratis onderwijs (1/5 vanaf 1/5/1802). Bij gebrek aan leerlingen hadden de onderwijzers(essen) al snel te kampen met financiële problemen. Spoedig stroomden klachten binnen bij de gemeente omtrent achterstallige schadevergoedingen, de slechte uitrusting der scholen en het gebrek aan leerlingen. Dit laatste bleek volgens deze briefwisseling vooral te wijten aan de houding van de Brusselaars tegenover deze Republikeinse instellingen en aan de concurrentie van het goedkopere vrij onderwijs. Bovendien bleven staat en gemeente in gebreke bij het verstrekken van materiële hulp (27). Gezien de onmacht van de stad om deze problemen op te lossen, werd in 1801 — in overleg met de prefect — besloten het aantal scholen te halveren (28). In 1804 ten slotte reduceerde men het aantal scholen tot één instelling met een afdeling voor jongens en voor meisjes (29). Een bevestiging van deze toestand vonden we in het schoolonderzoek van 1807, waaruit bleek dat er slechts één openbare lagere school bestond voor de gehele stad. Deze school bleef functioneren tot aan de reorganisatie van het onderwijs tijdens de Hollandse periode (30).

Het onderwijzend personeel voor deze scholen werd benoemd door het departementaal bestuur, op voordracht van de gemeente. Uit de toelatingsvoorwaarden tot het vergelijkend examen wordt het taalregime reeds duidelijk : “*Les personnes qui se présentent à l'examen ne seront point admises, si elles ne possèdent point la langue française*”. Ook de briefwisseling van de burgemeester aan de onderwijsjury liet geen twijfel bestaan over het grote belang, dat men hechtte aan de kennis van de Franse taal : “*Ce n'est pas nécessaire de connaître Cicero et Virgile, mais bien de savoir former de*

(27) S.A.B., M.A.A., O.O., nr. 30, *Procès verbaux des visites des écoles*, Correspondentie van het onderwijzend personeel met de gemeente, *passim*.

(28) S.A.B., M.A.A., O.O., nr. 30, *Ecoles établies...*, *op.cit.*, Correspondentie van de burgemeester aan de prefect van 1 april 1801.

(29) ID., *Ibid.*, Correspondentie van het departementaal bestuur aan de gemeente van 24 april 1804.

(30) S.A.B., M.A.A., O.O., nr. 35, *Ecoles communales, affaires diverses*, Correspondentie van de onderwijzeres aan het gemeentebestuur van 19 augustus 1817.

beaux caractères d'écriture et de connaître à fond la langue française car toute l'instruction donné aux élèves se borne à cela..." (31).

Het Frans was dus ook de voertaal in het onderwijs. Dit was trouwens in overeenstemming met het artikel acht van het reeds hoger genoemde Opvoedingsplan van de Conventie, waarin het gebruik van het Vlaams in opstellen, dictees en schrijvoorbeelden nadrukkelijk werd verboden.

De taal van de te Brussel gebruikte schoolboeken zou ons eveneens kunnen inlichten over de onderwijstaal, maar hierover hebben we maar weinig informatie. Zeker is dat de catechismus van La Chabaussière in het Frans was opgesteld (32) en dat slechts de voorgeschreven boeken mochten gebruikt worden (33). Gelukkig informeerde een andere bron ons over de leerprogramma's: in een schoolonderzoek van 1802 (34) somde de burgemeester de onderwezen vakken op. Steeds stond het aanleren van de Franse taal en haar grammatica op het programma, nergens was er sprake van het vak Nederlands. Deze gegevens informeren ons dus wel over de talenkennis der onderwijzers, niet over hun moedertaal. Daartoe onderzochten we de geboorteplaatsen van het onderwijzend personeel in de bevolkingstellingen van 1802 en 1812 (35).

Uit deze analyse bleek dat 3 van de 8 onderwijzers(essen) geboren waren in Frankrijk. Hun immigratie dateerde bij allen van voor hun benoeming. Van drie anderen — resp. de Antwerpse echtgenote van een onderwijzer uit de Elzas, één voormalig ambtenaar bij de centrale administratie en een leraar aan het Theresiaans college —, mogen we aannemen dat ze in elk geval een goede kennis van het Frans bezaten. De twee overigen werden te Brussel geboren. Alle voorgaande aanwijzingen wettigen de conclusie dat het openbaar lager onderwijs te Brussel een louter franstalige aangelegenheid was, waarin aan de Vlaamse taal geen aandacht werd besteed.

(31) S.A.B., M.A.A., O.O., nr. 30, *Ecoles établies...*, op.cit., Besluit van het departementaal bestuur van 4 oktober 1798.

(32) IDEM, *Ibid.*, Correspondentie van de burgemeester aan de onderwijzjury, s.d.

(33) A. SLUYS, op.cit., p. 109.

(34) S.A.B., M.A.A., O.O., nr. 30, *Ecoles établies...*, op.cit., Correspondentie van de gemeente aan de onderwijzers(essen) van 22 januari 1799.

(35) Algemeen Rijksarchief (ARA), Préfecture de la Dyle, no. 850, liasse, Rapport van de burgemeester aan de prefect van 4 december 1801.

Tot zover bespraken we slechts het onderwijzend personeel. Belangrijk was vervolgens te weten door welke kinderen — sociale achtergrond en moedertaal — deze scholen bezocht werden. Slechts hierdoor kunnen we een beeld krijgen van de omvang der verfransing via het openbaar lager onderwijs en van de sociale klasse, die hierin betrokken werd. Informatie over het leerlingenaantal kregen we via de “Mouvements des écoles primaires”, waarin het onderwijzend personeel per kwartaal het aantal leerlingen diende te melden aan de gemeente. Helaas werden deze lijsten niet altijd regelmatig bijgehouden en ontbraken er gegevens over enkele scholen (36). In 1800 werd door de gemeente een algemeen overzicht van het leerlingenaantal opgesteld voor de periode 1798-1800. Ook hierin ontbraken een aantal scholen. Uit deze lijsten bleek dat het aantal leerlingen (in totaal 266) sterk verschildte van school tot school : de genoteerde minima en maxima bedroegen resp. 3 en 74 leerlingen (37).

Opmerkelijk was ook dat het aantal gratis onderwezen leerlingen slechts 13% uitmaakte, dit in tegenstelling met de toegestane 25%. In 1800 constateerden we een aanzienlijke afname van het leerlingenaantal (164) (38).

Ofschoon we dus niet over alle informatie beschikten, geven we hier toch een overzicht van de herkomst der leerlingen per sectie :

AANTAL LEERLINGEN PER SECTIE :

sectie	jongens	meisjes	totaal
1	10	16	26
2	7	16	23
3	-	6	6
4	3	18*	21
5	8	13	21
6	21	5	26
7	13*	9*	22
8	6	8	14
buiten Brussel	-	4	4
totaal	68	96	164

(*) Het ontbreken van 3 scholen vertekende enigszins dit overzicht : in de 4de en 7de sectie lag het leerlingenaantal waarschijnlijk hoger.

(36) S.A.B., Bevolkingstellingen van 1802 en 1812.

(37) S.A.B., M.A.A., O.O., nr. 30, Mouvements des écoles primaires.

(38) IDEM, *ibid.*, *passim*. S.A.B., M.A.A., O.O., nr. 30, *Ecoles établies...*, *op. cit.*, *passim*.

Opmerkelijk is het lage aantal in de 3de en 8ste sectie. Uit deze lijsten konden we eveneens afleiden dat de scholen ook leerlingen opnamen uit andere secties, zodat we mogen veronderstellen dat de ligging van de school meer bepalend was dan de door de ouders bewoonde wijk.

Na de halvering van het aantal scholen in 1801 vinden we nog informatie over het leerlingenaantal in 1801 — 153 leerlingen — en 1803 — 133 leerlingen —. In 1804 ten slotte werd het aantal scholen officieel beperkt tot twee, maar we mogen veronderstellen dat er reeds in 1803 maar één school meer bestond (gelegen in de 2de sectie). In de periode 22/12/1804 tot 21/3/1805 beliep het totaal aantal leerlingen 62, waarvan slechts 16% gratis onderwijs ontvingen. 51 leerlingen kwamen uit de 1ste en 2de sectie. Ook uit latere overzichten (1807 en 1809) kwam naar voren dat het droevig gesteld was met het leerlingenaantal in het openbaar lager onderwijs. Op een bevolking van zowat 66.441 inwoners — waarvan 15.541 jonger waren dan 12 jaar (39) — bezochten er in 1800 slechts 164 kinderen de openbare lagere scholen; in 1802 daalde dit aantal tot 153 en vanaf 1804 tot aan het einde van het Franse regime schommelde hun aantal rond 50. De overige schoolgaande kinderen bezochten de vrije scholen (40). Bovenvermelde leerlingenlijsten lieten eveneens toe de ouders der leerlingen te identificeren via de tellingen. Uit de beschikbare lijsten kozen we deze van de enige overgebleven lagere school, a dato 1803-1804-1805, bezocht door 91 kinderen. Deze lijst omvatte immers alle leerlingen van het toenmalig openbaar lager onderwijs en betrof tevens de school, die het langst bleef bestaan. Ofschoon het tijdsinterval tussen leerlingenlijsten en bevolkingstelling slechts één à drie jaar bestreek, bracht dit toch mee dat we slechts 46% van de ouders terugvonden. We deelden deze ouders in ngl. hun geboorteplaats :

- beide partners geboren in Vlaanderen/Nederland : 7 paren + 2 alleenstaanden
- gemengd huwelijk tussen Vlaming en Brusselaar : 3 paren
- beiden geboren te Brussel : 1 paar + 1 alleenstaande
- gemengd huwelijk tussen Waal/Fransman en Brusselaar : 6 paren
- beide partners geboren in Wallonië/Frankrijk : 6 paren

(39) A. COSEMANS, *Bijdrage tot de demografische en sociale geschiedenis van de stad Brussel, 1796-1846*, Brussel, 1966, p. 64-66.

(40) S.A.B., M.A.A., O.O., nr. 30, *passim*.

Wanneer we veronderstellen dat huwelijken tussen franstaligen en Brusselaars tot het gebruik van het Frans leidden en huwelijken tussen nederlandstaligen en Brusselaars tot het gebruik van het Nederlands aanleiding gaven, bemerken we een even grote vertegenwoordiging van beide taalgroepen. Het openbaar lager onderwijs zou dus alvast een verfransende invloed gehad hebben op de helft van haar leerlingen. Gezien deze slechts een klein deel van de schoolbevolking uitmaakten, mag deze verfransende invloed zeker niet overschat worden.

BEROEPSINDELING DER OUDERS :

	M.	Vr.	
vrije beroepen	1	-	
bedienden	1	-	
groothandelaars	3	-	(drie bierhandelaars)
kleinhandelaars	8	-	(waarvan drie herbergiers)
nijverheid : voeding	2	-	(twee brouwers)
bouw	1	-	
hout	1	-	
metaal	1	-	
textiel	1	-	
precisie	1	-	
leder	1	-	
drukkerijen	1	-	
kleding	-	2	
dienstpersoneel		2	(twee verkoopsters)
militairen	1		

Het merendeel der ouders waren handelaars en ambachtslui. Slechts twee leerlingen werden wegens behoefteigheid vrijgesteld van schoolgeld : hun vaders oefenden resp. het beroep van schrijnwerker en uitdrager uit.

Opvallend is dat kinderen van overheids personeel ontbraken, ofschoon onderwijzers in 1801 melding maakten van het groot aantal kinderen van ambtenaren in hun klassen (41). Uit één dezer rapporten (het rapport van Carondolet uit de 2de sectie) bleek dat 12

(41) S.A.B., M.A.A., O.O., nr. 45, *Locaux*, Correspondentie van de onderwijzers van de 2de en 3de sectie aan de gemeente van 17 mei 1801.

van de 36 leerlingen buitenlanders, vnl. Fransen, waren. Een analyse van de familienamen bevestigde dit en liet veronderstellen dat het percentage franstaligen in de beginperiode van het openbaar lager onderwijs hoger lag dan in 1803-1805. Een verklaring voor het verdwijnen van deze leerlingen dient volgens ons vooral gezocht te worden in de slappe toepassing van een wet, die ambtenaren verplichtte hun kinderen naar het openbaar lager onderwijs te sturen.

Het bleek dus vooral de middenklasse te zijn, die het openbaar lager onderwijs kon bekostigen. Voor arbeiderskinderen bestond echter de mogelijkheid om gratis toegelaten te worden op deze scholen. Via de leerlingenlijsten en de aanvragen tot gratis onderwijs (1798-1813) (42) poogden we de sociale en linguïstische achtergrond van deze kinderen te achterhalen. We konden echter slechts 31% van de in totaal 67 gezinnen terugvinden in de tellingen van 1802 en 1812. Volgende resultaten mogen dan ook slechts als een indicatie beschouwd worden :

geboorteplaats der ouders :

- beiden geboren in Vlaanderen/Nederland :	1 paar
- gemengd huwelijk tussen Vlaming/Ned. en Brusselaar :	4 paren
- beiden geboren te Brussel : 4 paren + 1 alleenstaande	
- gemengd huwelijk tussen Brusselaar en Waal/Fransman :	4 paren
- beiden geboren in Wallonië/Frankrijk :	6 paren

Hieruit blijkt dat kinderen uit franstalige gezinnen mogelijk overwegend waren en dat niet alléén frans- of nederlandstalige kinderen gratis onderwijs genoten, maar dat beide taalgroepen vertegenwoordigd waren. Gelukkig beschikten we over meer informatie betreffende de beroepen der ouders, die een aanvraag tot gratis onderwijs indienden. Bij 51 van de 71 aanvragen werden immers gegevens omtrent de sociale situatie van het gezin genoteerd.

(42) S.A.B., M.A.A., O.O., nr. 30, *Admissions gratuites*. Vanaf 25 juni 1798 tot 5 oktober 1813.

BEROEPEN DER OUDERS :

	mannen	vrouwen
bedienden	1	-
onderwijzers	1	-
kleinhandelaars	1	1
zelfstandigen houtnijverheid	2	
zelfstandigen metaalnijverheid	2	
zelfstandigen kledingnijverheid	1	1
arbeiders kledingnijverheid	2	
arbeiders ledernijverheid	1	
arbeiders houtnijverheid	3	
arbeiders luxe- en precisienijv.	2	
arbeiders bouwnijverheid	1	
dagloners	2	2
werkloos, ziek, in leger	9	
dienstboden	4	3
weduwen zonder beroep		11

Het merendeel der aanvragen betrof kinderen van kleine zelfstandigen of arbeiders, die slechts onregelmatig of zelden werk hadden. Een groot deel der aanvragen ging ook uit van weduwen zonder inkomsten of van werkloze of zieke vaders. De dienstboden betroffen meestal ouders, die als portier, parkwachter enz. in dienst van de overheid werkten. Daarenboven werden 6% der kinderen, wezen, niet in deze tabel opgenomen. Uit de cijfers van de gratis onderwezen kinderen (1800 : minimum 30; 1805 : 10; 1909 : 15) blijkt duidelijk dat het gratis openbaar lager onderwijs nauwelijks bestond. De laagste sociale geledingen der bevolking konden hun kinderen dus slechts naar het vrij onderwijs sturen, waar het schoolgeld, en meestal ook het onderwijsniveau, veel lager lag.

b) het vrij lager onderwijs te Brussel en het taalgebruik

Voor gegevens omtrent het vrij onderwijs waren we aangewezen op drie bronnen uit de overheidsarchieven : door het Directoire werden de vrije scholen immers onder het toezicht van de gemeente geplaatst, die minstens éénmaal per maand een inspectie diende uit te voeren. Dit gebeurde volgens ons slechts éénmaal (in september

1798). Wel heeft men in 1801 en 1807 de bestaande vrije scholen geïnterpreteerd. Het schoolonderzoek van 1798, dat plaats vond in 41 scholen, pensionaten of weeshuisscholen, gaf spijtig genoeg geen informatie over het taalgebruik in deze instellingen (43). Slechts het leerprogramma en het onderwijsniveau werden besproken. Hieruit bleek dat het merendeel der scholen zich nog steeds bediende van boeken uit het Ancien Regime.

Men vermeldde wel dat er zowel Vlaamse als Franse boeken aangetroffen werden. Het onderwijsniveau scheen bedroevend te zijn, het leerprogramma uiterst beperkt. Deze inspecties resulteerden trouwens in de sluiting van een aantal scholen op basis van het niet-eerbiedigen van de grondwet (44). Spijtig genoeg slaagden we er niet in de in dit onderzoek vermelde onderwijzers(essen) te identificeren. Het schoolonderzoek van 1801 daarentegen gaf wel informatie over het taalgebruik in de vrije scholen, ofschoon slechts 22 vrije instellingen werden geïnspecteerd. 5 van deze 22 particuliere scholen betroffen pensionaten (45). Hier werden meestal de kinderen van de goede burgerij opgevoed. Het onderwijs verliep vooral in het Frans : slechts in één kostschool stond naast het Frans ook het Nederlands op het programma. Uit een onderzoek, uitgevoerd in 1804, vernamen we echter dat in de inventarisatie van 1801 een groot aantal kostscholen ontbrak : er zouden er toen immers een twintigtal bestaan hebben te Brussel, waarvan in 14 *alléén de Franse taal* werd onderwezen. In geen enkel meisjesspensionaat werd trouwens Nederlands aangeleerd (46).

De overige geïnspecteerde instellingen waren 15 jongens- en 2 meisjesscholen. Deze waren wellicht de belangrijkste scholen van de stad, daar via de onderzoeken van 1789 en 1807 aan het licht kwam dat veel instellingen (vooral meisjesscholen) ontbraken. In deze 17 scholen lag het leerprogramma op een behoorlijk niveau. Via een combinatie van gegevens uit het leerprogramma met de geboorteplaatsen der onderwijzers (die we uit de tellingen haalden), trachtten we het taalonderwijs en de gebruikte voertaal te achterhalen. We ver-

(43) S.A.B., M.A.A., O.O., nr. 30, *Ecoles établies...*, op.cit., Inspekties van 2 september en 20 september 1798.

(44) S.A.B., M.A.A., O.O., nr. 30, *Procès verbaux des visites des écoles*, passim.

(45) ARA, Préfecture de la Dyle, no. 850, liasse, Rapport van de burgemeester aan de prefekt van 4 december 1801.

(46) A. COSEMANS, *Taaltoestanden...*, op.cit., p. 129-142.

trokken van de veronderstelling dat onderwijzers, geboren in Walonië of Frankrijk, het Frans als voertaal gebruikten en geen Nederlands in hun leerprogramma opnamen. Dit gold voor 8 onderwijzers. 6 onderwijzers werden geboren te Brussel : bij 3 van hen werd vermeld dat ze zowel Nederlands als Frans onderwezen. Wijst dit op een verband tussen het geboren zijn te Brussel en het onderwijzen van beide landstalen ? De gegevens zijn zo beperkt dat we ze niet als bewijsmateriaal kunnen hanteren. 3 onderwijzers tenslotte werden in Vlaanderen of Nederland geboren. Bij één werd vermeld dat Frans én Nederlands onderwezen werden. Bij géén der onderwijzers(essen) stond alleen het Nederlands op het programma. Slechts in combinatie met onderricht in de Franse taal, werd soms Nederlands onderwezen. Waarschijnlijk ging er op dit onderwijzend personeel een grote druk uit van concurrerende leerkrachten, die wel Frans onderwezen, daar door de sociale status van het Frans wellicht veel ouders de voorkeur gaven aan franstalig onderwijs. Een andere mogelijke verklaring voor het ontbreken van Nederlands taalonderricht kan ook liggen in het feit dat de onderzochte scholen vooral dure instellingen waren.

In 1807 werd wederom een overzicht van alle vrije scholen en pensionaten opgesteld, waarin wel meer informatie gegeven werd over het aantal scholen en leerlingen, maar waarin nauwelijks werd gesproken over het taalonderwijs (47).

Deze scholen waren als volgt over de stad verspreid :

sectie	totaal aantal instellingen
1	6
2	6
3	9
4	16
5	8
6	9
7	19
8	13
totaal	86

(47) S.A.B., M.A.A., O.O., nr. 30, *Etat de toutes les maisons d'éducation pour les jeunes filles autres que les écoles primaires, Etat de toutes les maisons d'éducation particulières (garçons)*. Rapport 18 juni 1807.

Het is duidelijk dat de 7de sectie, de meest welgestelde wijk van de stad, bewoond wordt door handelaars, ambtenaars en advocaten, het grootste aantal scholen herbergde. De armste secties, de 1ste en de 2de, telden de minste scholen.

Deze 86 scholen (overwegend voor meisjes) werden meestal gehouden door ex-kloosterzusters, die na de sluiting van hun religieuze instellingen hierin hun geluk beproefden. Belangrijker dan het aantal scholen is uiteraard het aantal leerlingen, die deze bezochten :

AANTAL LEERLINGEN PER SECTIE :

sectie	meisjes		jongens		totaal	
	intern	extern	intern	extern	intern	extern
1	17	64	-	102	17	166
2	54	45	36	47	90	92
3	15	209	-	154	15	363
4	25	177	1	69	26	246
5		153	5	366	5	519
6	17	77	-	113	17	190
7	58	257	3	152	61	409
8	1	186	-	220	1	406
totaal	187	1168	45	1223	232	2391

Om de verhouding van het aantal leerlingen tegenover de totale stadsbevolking te bepalen, laten we de interne leerlingen buiten beschouwing, daar deze vooral van buiten Brussel kwamen. Daar 2391 (externe) leerlingen het vrij lager onderwijs en 53 het openbaar lager onderwijs bezochten, bekwamen we op basis van het inwonertal van 1806 (68.187 inwoners) een verhouding van 1 leerling per 27,9 inwoners. We kunnen uit bovenstaande tabel eveneens afleiden dat het schoolbezoek het hoogst lag in de 5de, 7de en 8ste secties, de rijkste wijken van de stad. De enkele aanwijzingen over het taalprogramma in dit onderzoek beperken zich tot het vermelden van uitsluitend Frans taalonderricht in twee scholen. In één instelling werden zowel Frans als Nederlands onderwezen. Om de voertaal in deze scholen te achterhalen, waren we dus ook hier aangewezen op een identificatie van het onderwijzend personeel via de bevolkingstellingen. Voor 84% der onderwijzers(essen) vonden we informatie over geboorteplaats en/of taalonderwijs. Personen waarvan de geboorteplaats niet gekend was, deelden we in bij de groep franstaligen als enkel Frans op het

programma stond (één geval), en bij de groep Brusselaars als én het Frans én het Nederlands onderwezen werden (twee gevallen).

1807 : taalregime

‡ der geïdentificeerden

franstalig	31
nederlandstalig	16,2
Brusselaars	52,7

We veronderstellen ook hier dat personen, geboren in Wallonië of Frankrijk, het Frans als moedertaal hanteerden en tevens in deze taal onderwezen. Dit hield in dat in 31‡ der scholen zeker geen Nederlands onderricht bestond. De moedertaal van de te Brussel geboren onderwijzers interpreteren valt erg moeilijk, daar we in dit schoolonderzoek geen informatie kregen over een eventueel verband tussen het geboren zijn te Brussel en het onderwijzen van beide landstalen. Wat we wel konden vaststellen was dat er in de 3de en 4de sectie bijna geen franstalig onderwijzend personeel verbleef (16 Brusselaars, 6 nederlandstaligen, 1 franstalige). De franstalige onderwijzers(essen) bewoonden vooral de 1ste, 2de en 7de esectie (1ste + 2de sectie : 6 Brusselaars en 7 franstaligen; 7de sectie : 6 franstaligen, 2 nederlandstaligen en 3 Brusselaars).

We mogen aannemen dat onder druk van franstalige inwijking het Vlaams moedertaalonderwijs minstens even sterk verwaarloosd werd als op het einde van het Ancien Regime. Bovendien bleek uit de beroepsopgaven in de tellingen dat een groot aantal onderwijzers(essen) onder een andere beroepsopgave geregistreerd stond en dat ze het onderwijs vaak als een bijverdienste beschouwden.

Naast de identificatie van het onderwijzend personeel, genoemd in de schoolonderzoeken, gingen we eveneens over tot een volledige analyse van de bevolkingstellingen van 1802 en 1812 ten einde alle te Brussel verblijvende onderwijzers te achterhalen, daar we vermoedden dat een groot aantal onderwijzers(essen) ons ontsnapten in de scholentellingen.

c) Analyse van de tellingen van 1802 en 1812 (48)

HERKOMST VAN HET ONDERWIJZEND PERSONEEL

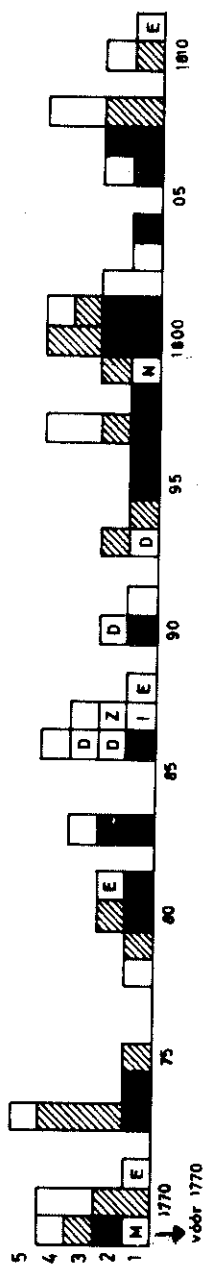
sectie	1802								totaal	1812								totaal
	1	2	3	4	5	6	7	8		1	2	3	4	5	6	7	8	
Brussel	7	11	3	6	11	5	6	1	50	7	8	7	12	7	11	8	4	64
Vlaanderen	2	2	2	2	4	2	1	4	19	-	3	1	1	5	4	4	3	21
Wallonië	4	5	-	-	-	3	6	1	19	4	5	-	-	1	-	9	1	20
Frankrijk	11	2	2	-	2	-	5	1	23	1	1	-	-	3	2	6	1	14
Nederland	-	-	-	-	1	-	-	1	2	-	-	1	-	-	-	2	-	3
Zwitserland	-	-	-	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-	1	-	-	-	1
Duitsland	1	-	-	-	-	-	2	1	4	-	1	-	-	-	1	-	-	2
Engeland	-	1	-	-	-	-	2	1	4	1	-	-	-	-	-	-	3	4
Ierland	-	-	-	-	-	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Luxemburg	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Totaal									124									130

Deze eerste verwerking bevestigt reeds de resultaten van het schoolonderzoek van 1807, waaruit bleek dat franstalige onderwijzers zich vooral in de eerste, tweede en zevende sectie ophielden, terwijl de derde en vierde sectie vooral door nederlandstalig onderwijzend personeel bewoond werden. Vergelijken we deze gegevens met de resultaten van de eerste officiële talentelling te Brussel (1842), dan merken we dat reeds in de eerste decennia van de 19de eeuw het taalbeeld van de latere stad werd vastgelegd (49).

(48) Op de betrouwbaarheid van de verkregen resultaten uit de tellingen is echter kritiek uit te oefenen: de opstellers ervan gingen in een aantal gevallen zeer slordig te werk met het invullen van beroep en geboorteplaats; soms werd deze informatie in het geheel niet genoteerd. Verder bemerkten we bij de identificatie van het onderwijzend personeel uit de schoolonderzoeken dat een aantal onder hen in de tellingen niet als onderwijzer geregistreerd stond, maar een ander beroep uitoefende. We konden hieruit afleiden dat men beroepen kumuleerde en het belangrijkste beroep opgaf. Het is ook mogelijk dat er onder de geregistreerde onderwijzers(essen) personen waren die dit beroep niet meer uitoefenden, maar zich wel als dusdanig lieten inschrijven.

(49) J. KRUITTHOF, "De samenstelling der Brusselse bevolking in 1845. Proeve tot opbouw der sociale stratificatie", in: *Tijdschrift voor sociale wetenschappen*, t. I, 1956, p. 159-221.

EVOLUTIE VAN DE IMMIGRATIE VAN ONDERWIJZERS
EVOLUTIE VAN DE IMMIGRATIE VAN ONDERWIJZERS/TAALLERAARS

Legende : geboren in :

- Frankrijk Wallonië Nederland Engeland
Vlaanderen Duitsland Zwitserland
Ierland I

De inwijdingsdata wijzen duidelijk op het feit dat het merendeel van de in 1802 te Brussel verblijvende onderwijzers(essen) reeds *vóór de inlijving bij Frankrijk* inweken. Na de inlijving raakte de immigratie, vooral deze uit franstalig gebied, in een stroomversnelling.

**VERDELING VAN HET ONDERWIJZEND PERSONEEL NAAR AFKOMST
PER TAALGEBIED**

	1802		1812	
	aant.	%	aant.	%
Brussel	50	49,0	64	52,0
Vlaanderen	14	13,7	21	17,0
Nederland	2	2,0	3	2,4
Wallonië	16	15,7	20	16,3
Frankrijk	19	18,6	14	11,4
Zwitserland	1	1,0	1	0,8
	102	100	123	100
Brussel	49,0%		52,0%	
nederlandstalig geb.	15,7%		19,5%	
franstalig gebied	35,3%		28,5%	

**EVOLUTIE VAN DE HERKOMST DER ONDERWIJZERS(ESSEN)
1802-1812 (in %)**

	1802	1807	1812
Brussel	49,0	52,7	52,0
nederlandstalig gebied	15,7	16,2	19,5
franstalig gebied	35,3	31,0	28,5

Het aandeel van het te Brussel geboren onderwijzend personeel nam duidelijk toe in de loop van het eerste decennium van de 19de eeuw. Ofschoon onderwijzers(essen) uit Vlaanderen en Nederland slechts 1/7 à 1/5 van het onderwijzend personeel uitmaakten, namen ook zij in aantal toe. Dit gebeurde vooral ten koste van de uit Frankrijk of Wallonië afkomstige onderwijzers(essen). Een mogelijke verklaring voor deze afname kan te vinden zijn in de grote onderlinge

concurrentie, waardoor zij zich niet konden handhaven en terugkerden naar hun geboortestreek of van beroep veranderden. Dit kan trouwens mede de oorzaak zijn van het feit dat een groot aantal onderwijzers(essen), genoteerd in de telling van 1802, niet als dusdanig terug te vinden zijn in 1812. Ook het zeer frequent verhuizen lag hier aan ten grondslag. Het is zeer moeilijk om op basis van deze tabellen uitspraken te doen betreffende de moedertaal van het onderwijzend personeel, vooral omdat zowat 50% te Brussel geboren werd. Het feit dat zo weinig onderwijzers(essen) in het Vlaamse landsgeedeelte gerekruteerd werden én de grote opkomst uit Wallonië en Frankrijk, laat wel veronderstellen dat deze Brusselaars het Frans goed beheersten. Zeker is wel dat zo'n 30% der onderwijzers(essen) Frans spraken en aanleerden (en wellicht geen Nederlands kenden), wat een onmiskenbare verfransende invloed op hun leerlingen moet uitgeoefend hebben.

IV. BESLUIT

Uit de onderwijswetgeving bleek duidelijk dat het Franse bewind ook op het onderwijs een franstalige stempel wilde drukken. Zodoende werd de verfransing van het onderwijs — reeds van start op het einde van het Ancien Regime — via nieuwe bepalingen geïnstitutionaliseerd : het gebruik van de Nederandse taal in de lessen werd verboden, het onderwijzend personeel was verplicht de Franse taal goed te beheersen en in het Frans te onderwijzen. Bovendien was het merendeel der onderwijzers(essen), te werk gesteld in het openbaar lager onderwijs te Brussel, van franstalige afkomst. Zeer zeker oefende het openbaar lager onderwijs te Brussel een verfransende invloed uit en wel in die mate dat Vlaamse ouders, in staat dit onderwijs te bekostigen, er niet voor schroomden hun kinderen naar deze scholen te sturen. Toch mogen we de invloed van dit fenomeen niet overschatten, daar de impakt van het openbaar lager onderwijs te Brussel eerder gering was : in totaal bezochten slechts een honderdtal kinderen deze Brusselse scholen. Het openbaar lager onderwijs kwam hier immers nooit van de grond en werd op het einde van het Franse regime zelfs zo goed als onbestaand. De enkele tientallen Vlaamse kinderen, die in deze scholen les volgden, kwamen vooral uit de middenklasse van handelaars en ambachtsslui, zodat ook de sociale om-

vang van dit verfransend onderwijsnet beperkt was.

Een veel grotere numerieke impact had het volop bloeiende vrij lager onderwijs. Spijtig genoeg beschikten we niet over sociale en linguïstische achtergrond-informatie m.b.t. de leerlingen, zodat de sociale rekruteringslagen van het vrij lager onderwijs niet te omschrijven waren. Wel constateerden we dat deze scholen vooral in de welgestelde wijken van de stad succes hadden. Ook in het vrij lager onderwijs stond Nederlands nooit alleen op het programma, tenzij in combinatie met de Franse taal. Deze was trouwens zeker de moedertaal van meer dan 1/3 van het onderwijzend personeel, terwijl slechts 1/5 der onderwijzers(essen) uit het Vlaamse taalgebied gerekruteerd werden.

Ondanks de geringe sociale actieradius van het lager onderwijs tijdens de Franse periode (burgerij, ambtenaren, handelaars, zelfstandige ambachtslui) mogen we wel stellen dat het openbaar lager onderwijs een *volledig* franstalige — het vrij lager onderwijs een *overwegend* franstalige — aangelegenheid was en als dusdanig verfransend heeft gewerkt voor de kinderen van de vlaamstalige Brusselse middenklasse.

**HET TAALGEBRUIK EN DE AANPASSING
AAN HET SCHOOLMILIEU BIJ BRUSSELSE
KINDEREN**

door

Tony DE BACKER

en

Ingrid KRISTOFFERSEN

(V.U.B. — Psychologie)

TWEE- (OF MEER)TALIGHEID IN OPVOEDING EN ONDERWIJS

Het samenhuizen van bevolkingsgroepen met verschillende voertalen, stelt niet alleen een reeks van socio-culturele problemen, maar kan vanzelfsprekend ook heel wat moeilijkheden met zich meebrengen op het gebied van opvoeding en onderwijs.

De Brusselse situatie is in dit opzicht wel bijzonder complex geworden : naast de sociale druk waardoor veel oorspronkelijk nederlandstalige kinderen op franstalige scholen terechtkomen (1), stelt men nu hier en daar zelfs een beginnende tendens in omgekeerde richting vast (1) en zowel in nederlandstalige als in franstalige opvoedings- en onderwijsinstellingen vragen ook belangrijke groepen kinderen van gastarbeiders of van het personeel van internationale centra de aandacht van opvoeders en leerkrachten (1).

(1) We refereren hier naar de statistieken van het Ministerie van Nationale Opvoeding en het N.C.C.

Twee- of méertaligheid in opvoeding en onderwijs ontmoet men echter niet alleen in het Brusselse en in vele landen is de problematiek dan ook al uitvoerig aan de orde geweest — wat o.m. in sommige psychologische en pedagogische vakliteratuur te merken valt.

Men is er voorlopig echter nog niet in geslaagd voor alle aspecten ervan bevredigende oplossingen uit te werken — bevredigend voor alle betrokken kinderen.

Dit artikel wil feitenmateriaal aanbrengen dat van belang kan zijn voor vaak gestelde en tegenstrijdig beantwoorde vragen, zoals de volgende :

— Werkt men een volledige tweetaligheid in de hand of bemoeilijkt men ze eerder, door kinderen te verplichten, min of meer gelijktijdig, maar in verschillende relaties, zich beide talen eigen te maken ? (Vb. : elk van beide ouders spreekt een andere taal met het kind — of : op school wordt een andere voertaal gebruikt dan thuis).

— Hangt het succes van zulke aanpak misschien af van de leeftijd, of de intelligentie van elk betrokken kind, of van de vorderingen die hij reeds maakte in zijn moedertaal ?

— Of nog een ruimere vraag : verhoogt men — in samenlevingen zoals de onze — hun kansen op latere sociale promotie, door bij kinderen vroegtijdig pogingen te ondernemen om twee- of meertaligheid te bevorderen ?

Dergelijke vragen worden meestal in een vrij intellectualistische context behandeld, d.w.z. men beperkt de gestelde problemen tot aspecten van kennisverwerving, beheersing van regels, verwerving van lees-, spreek- en schrijfautomatismen, verwarring tussen elementen van woordenschat en/of syntaxis uit de betrokken talen, hoeveelheid en methodes van inoefening en alle andere facetten van het *leren* in strikte zin.

Zelden wordt aandacht geschonken aan de sociale en emotionele aspecten die het probleem van een twee- of meertalig milieu kan vertonen in de loop van de ontwikkeling van kinderen. Nochtans zijn juist deze aspecten vaak in sterke mate beslissend voor het verloop en het uiteindelijk resultaat van de leerprocessen.

Het feitenmateriaal dat hier wordt vermeld slaat vooral op deze laatste aspecten en belicht daardoor dus slechts een deel van de problematiek van twee- of meertalige opvoeding en/of onderwijs.

De gegevens werden niet verzameld vanuit de specifieke bedoe-

ling een bijdrage te leveren tot de studie van de tweetaligheid bij kinderen maar de verbanden die we hierna zullen bespreken kwamen op frappante wijze naar voren in de loop van anders opgezette onderzoeken, die we dus vooraf zeer bondig zullen schetsen.

Recente onderzoeken wijzen erop dat de vraag : "Werkt men de tweetaligheid in de hand door kinderen in een vreemde taal onderwijs te geven", vrij complex is. Welk antwoord erop komt, is functie van tal van variabelen. Zeer algemeen gesteld moet men niet alleen naar het kind, maar ook naar zijn gezins- en schoolomgeving kijken, wil men oplossingen vinden.

— Bij het kind speelt niet enkel de leeftijd en ontwikkelingsniveau een rol als men hem met een ander taalmilieu in contact brengt. Ook meer persoonsgebonden kenmerken zullen het verloop van zijn aanpassing aan dit nieuw milieu beïnvloeden. We denken hier bvb. aan de wijze waarop kinderen zowel een hun bekende, als een nieuwe sociale omgeving tegemoet treden. Op dit vlak zijn er uitgesproken verschillen tussen kinderen waar te nemen. Ook aan de "verschillen in houding" van het kind bij het benaderen van nieuwe situaties dient aandacht geschonken te worden. Onderzoeken van o.a. S. Chess, H. Birch en A. Thomas (1970) toonden aan dat men ook op dit gebied een onderscheid kan maken tussen zgn. "moeilijke", "gemakkelijke" en "traag op gang komende" kinderen. Ook L. Murphy (1974) merkte op tijdens haar onderzoeken, dat bepaalde kinderen veel sceptischer en terughoudender zijn wanneer ze in een "nieuwe" situatie gebracht worden dan anderen.

— Ook de kenmerken van het gezin wat betreft de taaluitwisseling tussen ouders en kinderen spelen een belangrijke rol in de aanpassing aan de school, vooral dan wanneer er in die school een vreemde taal gesproken wordt. Onderzoeken van o.a. M. Deutsch (1968), B. Bernstein (1970) en E. Newson (1972) toonden aan dat de linguïstische code, het woordenschatgebruik en ook de frekwentie van verbale communicatie binnen het gezin een grote invloed uitoefenen op de aanpassing van het kind aan de school.

Zonder de bedoeling te hebben diep in te gaan op de gevonden resultaten, willen we wel wijzen op de verschillen die er in opvoedingsmilieus op dit gebied kunnen bestaan. Zo onderscheidde B. Bernstein (1970) twee soorten van linguïstische codes : de beperkte code en de verwerkte code. De beperkte code, die, aldus

Bernstein, typisch is voor lagere socio-culturele middens, wordt gekenmerkt door snel spreken en weinig articulatie. Deze verbale communicatie lijkt onpersoonlijk, dit omdat de bedoelingen van de spreker niet geverbaliseerd worden. Het spreken is gericht op de gemeenschappelijkheid van de deelnemers aan de dialoog. Eigen oordelen, indrukken en gevoelens worden langs extra-verbale weg geüit door middel van gebaren, gelaatsexpressies enz. In deze code gebeurt er dan ook weinig verbale planning die beroep doet op zorgvuldige selectie van woorden, zinnen en uitdrukkingen.

De verwerkte code, typisch voor de middenklasse, wordt gekenmerkt door verbale planning en stelt de spreker in staat zijn persoonlijke bedoelingen te expliciteren. De spreker houdt rekening met degene die luistert, als iemand met ervaringen die verschillend zijn van de zijne. Het is dus duidelijk dat kinderen die een beperkte taalcode hanteren, minder gericht zijn op het genuanceerd gebruik van het gesproken woord. Deze instelling heeft een zgn. "taalhandicap" voor gevolg, die volgens H. Riessman (1962) de "achillespees" van kinderen van lagere sociale klasse.

Volgens auteurs zoals J. Rupp (1968) en E. Newson (1972) is het hoofdzakelijk de hoeveelheid van verbale communicatie tussen ouders en kind die de schoolse aanpassing in ruime mate bepaalt. Kinderen uit lagere klassen onderschatten, door de weinig frekwente verbale communicatie met de volwassene, de waarde van de dialoog en van het gesproken woord.

— Ten slotte zijn er een reeks van onderzoeken die vooral de rol van de school op het aanpassingsverloop benadrukken. Tal van onderzoeken tonen aan dat de school qua taal- en waardensysteem een typisch middenklasse-milieu is (Ausubel (1957), Musgrove (1969).) Hieruit volgt dat kinderen uit lagere sociale klassen met een andere leefwereld in contact komen. De aanpassing aan de school kan hierdoor bemoeilijkt worden.

Ook benadrukken vele onderzoekers de prestatiegerichtheid van de school. (Wickens (1974), Silberman (1969).)

Leerkrachten moeten een programma afwerken. Vaak is het zo dat bepaalde "bij"vakken zoals manuele en verbale expressie als bijkomstig beschouwd worden, in vergelijking tot vakken zoals rekenen, lezen en schrijven. Eigen onderzoek (1977) heeft uitgewezen dat leerkrachten vooral wanneer ze een zgn. "zwakke klas" hebben, de neiging vertonen om veel minder aandacht te schenken aan deze

“bij”vakken. Verder kon aangetoond worden dat juist de mate waarin het kind zich kan uiten, waarin aandacht besteed wordt aan groepswork, zijn gerichtheid op taal als communicatiemiddel bepalen.

Uit alle hier opgesomde bevindingen blijkt duidelijk dat de prognoses m.b.t. een succesvolle aanpassing aan het onderwijs in een vreemde taal dienen rekening te houden met de persoonlijkheidskenmerken van het kind, de omgangssfeer in de school én zeker met de kenmerken van de taaluitwisseling binnen het gezin.

KORTE SCHETS VAN HET ONDERZOEK

De dienst voor Genetische en Sociale Psychologie aan de V.U.B. heeft zich gedurende enkele jaren toegelegd op de studie van de maturiteit bij 5 à 6-jarige kinderen en heeft de invloed daarop onderzocht van variabelen, zowel bij de kinderen zelf, als bij hun ouders en de school die ze bezoeken.

Aanleiding voor het kiezen van deze leeftijdsgroep was de bedenkelijke situatie dat, in alle onderzoeken tot dan ondernomen, 10 tot 30% van de kinderen tussen 5 en 6 jaar als duidelijk schoolonrijp werden aangegeven (2).

Maturiteit werd in deze onderzoeken opgevat als de mate waarin de persoon (in wording) klaar is — zowel qua uitrusting, kennis en vaardigheden, als qua gerichtheid, motivering, zich-bewustzijn, emotionele stabiliteit en weerstand — om in wisselende en nieuwe situaties waarin allerhande eisen worden gesteld, doelmatig en tot eigen en andermans voldoening te blijven functioneren.

Wat de kinderen betreft werd bijgevolg rekening gehouden met variabelen zoals, o.a. :

— mate van differentiatie in het waarnemen, efficiëntie van de begripvorming, het bezit en het gebruik van basisbegrippen en informatie (bv. woordenschat, begrippen i.v.m. hoeveelheden en kwantitatieve verhoudingen, orde en methode in het denken.)

— graad van gerichtheid op realisme, taakrijpheid, concentratie;

— zelfstandigheid, aanspreekbaarheid in groep, onafhankelijk-

(2) Dit werd weer in verband gebracht met de 27% van de kinderen die in België nooit de lagere school tot een goed einde brachten op de voorziene leeftijd.

heid van emotionele ondersteuning, weerstand tegen moeilijkheden en falen.

Op al deze gebieden moesten we op duidelijke wijze verschillen tussen individuele kinderen kunnen vaststellen om deze dan in verband te kunnen brengen met variabelen i.v.m. het gezin, zoals de omgangsstijl en de opvoedingshouding van de ouders, i.v.m. de school, zoals bv. de gestelde eisen en de wijze van gezagsuitoefening.

Om in staat te zijn deze verschillen vast te stellen moesten we geschikte onderzoeksinstrumenten vinden of zelf opbouwen en groepsnormen opstellen om er het gedrag van individuele kinderen mee te vergelijken.

Het is in dit stadium dat we de volgende vaststellingen deden (3).

We werkten met de schoolrijheidsproef van Hetzer en Tent (4), die geschikt is om behalve over differentiatie in het waarnemen, begrip voor maat en hoeveelheden, correct redeneren, mogelijkheid tot leren en inprenten, ook aanduidingen te geven over de werkhouding en de taakrijpheid van de kinderen. We vulden deze proef aan met systematische gedragsobservaties terwijl de kinderen de opgaven uitvoerden. Op die manier waren we niet alleen in staat beter na te gaan hoe de prestaties tot stand kwamen, maar ook indices te bekomen over emotionele processen en over het sociale gedrag van elk kind (zowel tegenover de proefleider als tegenover andere kinderen).

Deze proeven werden afgenomen o.a. in de Brusselse agglomeratie in een school gekenmerkt door een tweetalig regime. Vanaf het begin viel het op dat in de franstalige afdeling tweemaal zoveel leerlingen waren als in de nederlandstalige afdeling, hoewel de school in een tamelijk volkse buurt gelegen was, waar vooral Brussels dialect gesproken werd.

We onderzochten kinderen uit de hoogste klasse van het kleuteronderwijs en het eerste leerjaar van het lager onderwijs, voor beide afdelingen. Zo werden dus vier groepen onderzocht, bestaande uit elk ongeveer 14 ppn :

(3) Deze werden reeds vermeld in een artikel van *Psychologica Belgica*, 1969, IX-1, 79-90.

(4) H. HETZER, L. TENT, *Der Schulreiftest*, Lindau Piorkowski, 1958.

1. 3de klasse kleuteronderwijs nederlandstalig;
2. 3de klasse kleuteronderwijs franstalig;
3. 1ste leerjaar lager onderwijs nederlandstalig;
4. 1ste leerjaar lager onderwijs franstalig.

De nederlandstalige en franstalige groep waren vergelijkbaar : er was geen verschil qua intelligentieniveau, en de kinderen kwamen uit hetzelfde socio-economisch midden. Op het moment van het onderzoek waren nog geen gunstnormen ingevoerd wat betreft de bezetting van nederlandstalige klassen, zodat ook in dat opzicht de groepen vergelijkbaar waren. Ook de gevolgde onderwijsmethodes waren sterk gelijkend tussen de 1ste en de 2de groep, de 3de en de 4de groep. De afnamen gebeurden binnen een periode van één maand, opdat de invloed van bepaalde rijpingsfactoren, vooral in het kleuteronderwijs, zeer miniem, zoniet nul zou zijn. Ten slotte werden de kinderen die aan bepaalde afwijkingen leden niet in het onderzoek opgenomen.

Bij beide onderzoeksmethodes vielen stelselmatige verschillen op tussen de nederlandstalige en franstalige afdeling, waarvoor een nadere verklaring diende gezocht.

RESULTATEN VAN DE SCHOOLRIJPHEIDSPROEF

Het eerste wat opviel was een verschil in de totale gemiddelde testscore, telkens in het voordeel van de nederlandstalige afdeling en nog verder geaccentueerd in de lagere school.

TABEL 1 :

**GEMIDDELDE TOTALE SCORE BEHAALD BIJ DE PROEVEN VAN
HETZER-TENT DOOR ELK VAN DE VIER PROEFGROEPEN**
(max. score : 50)

	Kinderen in het Nederlands onderwezen	Kinderen in het Frans onderwezen
Kleuterschool	31,5	30,8
Lagere school	37,5	35,5

Om preciezer na te gaan of deze verschillen over alle gedeelten van de proef gespreid waren of integendeel bij sommige onderdelen waren geconcentreerd en misschien zó aanknopingspunten te vinden voor een verklaring, hebben we dan de resultaten bekomen op de subtests vergeleken.

Bij deze vergelijking werden gemiddelde ruwe scores in plaats van standaardscores gebruikt om een fijnere nuancering qua verschillen te bekomen. De resultaten van die vergelijking kunnen afgelezen worden op Figuur 1 (zie blz. 269).

Wat betreft de opgave V, VII, VIII, zien we dat bij de overgang naar het lager onderwijs de verschillen tussen de nederlandstalige en de franstalige afdeling omgekeerd worden; bovendien zijn ze tamelijk klein.

— Voor opgave III, IV en X zien we dat de scores in de franstalige afdeling hoger liggen dan in de nederlandstalige afdeling; verder hebben de verschillen de tendens om gelijk te blijven of te vermindern in het lager onderwijs.

— Voor opgaven I, II, VI en IX liggen de resultaten van de nederlandstalige afdeling hoger. De verschillen op opgave II, VI, IX worden geaccentueerd. Deze proeven doen vooral beroep op taakgerichtheid, concentratie, werkrijpheid, precisie en differentiatiegraad in het tekenen. Er valt tevens op te merken dat de subtests II en IX ook door Hetzer en Tent worden samengenomen, als symptomen, behorende tot eenzelfde categorie van factoren in verband met de schoolrijpheid.

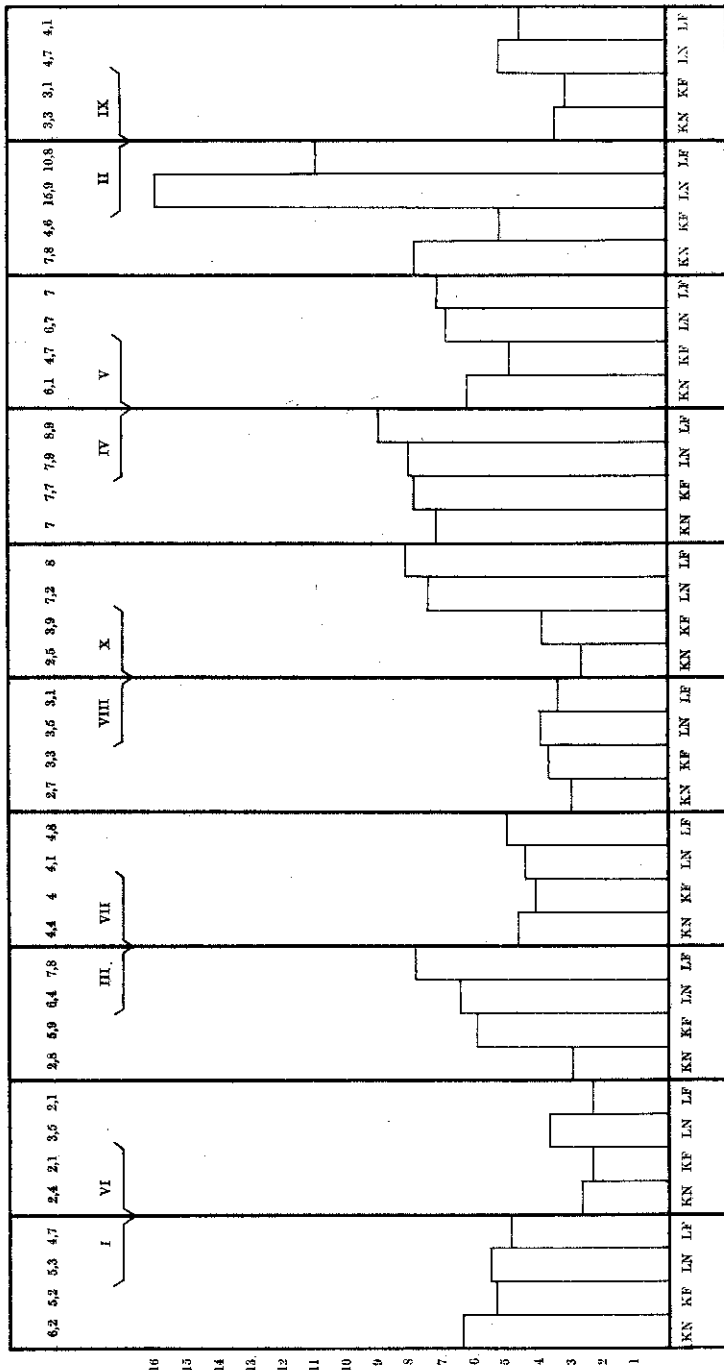
Conclusie : de grootste verschillen tussen de twee afdelingen, verschillen die bovendien nog geaccentueerd worden in het lager onderwijs, staan in verband met concentratie, taakgerichtheid, werkrijpheid en precisie, en vallen juist in het nadeel uit van de afdeling waarin de verhouding moedertaal-onderwijstaal vermoedelijk het ongunstigst ligt.

DE SYSTEMATISCHE OBSERVATIE

Zo komen we onmiddellijk tot onze tweede gedifferentieerde probleemstelling : komen eventuele taalmoeilijkheden tot uiting in de systematische gedragsobservaties gedurende de testsituatie ? Het is inderdaad te verwachten dat gebrekkige concentratie, taakgerichtheid e.d. in observeerbare gedragingen tot uiting komen.

FIGUUR 1 :

GEMIDDELDE RUWE SCORE BEHAALD BIJ DE PROEVEN VAN HETZER EN TENT DOOR ELK VAN
DE VIER PROEFGROEPEN

Groepen : KN : Kleuterschool (Nederlands) KF : Kleuterschool (Frans) LN : Lagere school (Nederlands) LF : Lagere school (Frans).
Subtests : I-VI : tekenen III-VII : begrip VIII-X : maat/hoeveelheid IV-V : leren II-IX : werkrijpheid

Deze observaties werden verricht met behulp van een observatieschema, dat volgens twee indelingsprincipes a priori was opgesteld :

1. Indeling in de tijd : hierbij werden allereerst de verschillende subtests van elkaar onderscheiden, vervolgens werd elke subtest in verschillende fazen gedifferentieerd (bv. een opdracht krijgen enerzijds, ze uitvoeren anderzijds). Dit alles gebeurde met de bedoeling een evolutie in het gedrag tijdens het verloop van de testafname en tevens bepaalde gedragskenmerken eigen aan bepaalde subtests te kunnen vaststellen bij de individuele diagnose.

2. Indeling volgens de aard van de gedragingen : gegevens die men door gebruik van een voorlopig, empirisch samengesteld en zeer uitvoerig observatieschema op een andere vergelijkbare proefgroep bekwaam werden op de volgende wijze verwerkt tot een catalogeringssysteem :

— Bepaalde gedragingen die inhoudelijk zeer op elkaar geleken, werden samen genomen (bv. "begint te spelen", "spelen", "spelen met boekje", enz.). Zo bleven er nog 87 gedragscategorieën over.

— Voor elk kind werden de frequenties van de 87 gedragscategorieën berekend. Zo werd een frequentiediagram opgesteld voor de totale groep, met situering van elk kind voor elke categorie binnen de groep.

— Zo werd een quartilering mogelijk, die tevens rekening hield met het niet voorkomen van een bepaald gedrag bij elke groep kinderen.

— Per paar van gedragscategorieën werd nagegaan in hoeverre de frequenties (in quartielen) waarmee ze bij eenzelfde kind voorkwamen, overeenstemden. Het totaal aantal gevallen van overeenstemming werd voor elk paar categorieën afgewogen tegenover de theoretische toevalskans.

— Een reeks verbanden tussen de categorieën waren statistisch significant (zowel positief als negatief). Van deze laatste werd nu ook nagegaan of ze inhoudelijk zinvol waren.

— Zo werden de gedragingen gegroepeerd op basis van onderling significante verbanden (deze verbanden waren dus zowel inhoudelijk als statistisch van betekenis).

— De bekomen groeperingen werden nog eens gecontroleerd op het eventueel voorkomen van gemeenschappelijke categorieën en het duidelijk ontbreken van statistisch negatieve relaties.

— Uiteindelijk bleven er nog twee grote klassen over : A en B.

A omvatte volgende groepen en subgroepen :

- gebrekkig tempo (afkijken; onregelmatig werk; aarzelen)
- gebrekkige concentratie (babbelen; spelen; gebrekkige aandacht)
- afwijken van opdracht
- aandacht van anderen opeisen
- traagheid

B omvatte volgende groepen :

- efficiënte leer methode
- bedaardheid
- vlugheid
- ijver
- rekening houden met de eisen van de schoolse situatie
- efficiënte werkmethode.

We zien dus dat A vooral kenmerken van schoolonrijpheid bevat terwijl B vooral rijpheidskenmerken omvat.

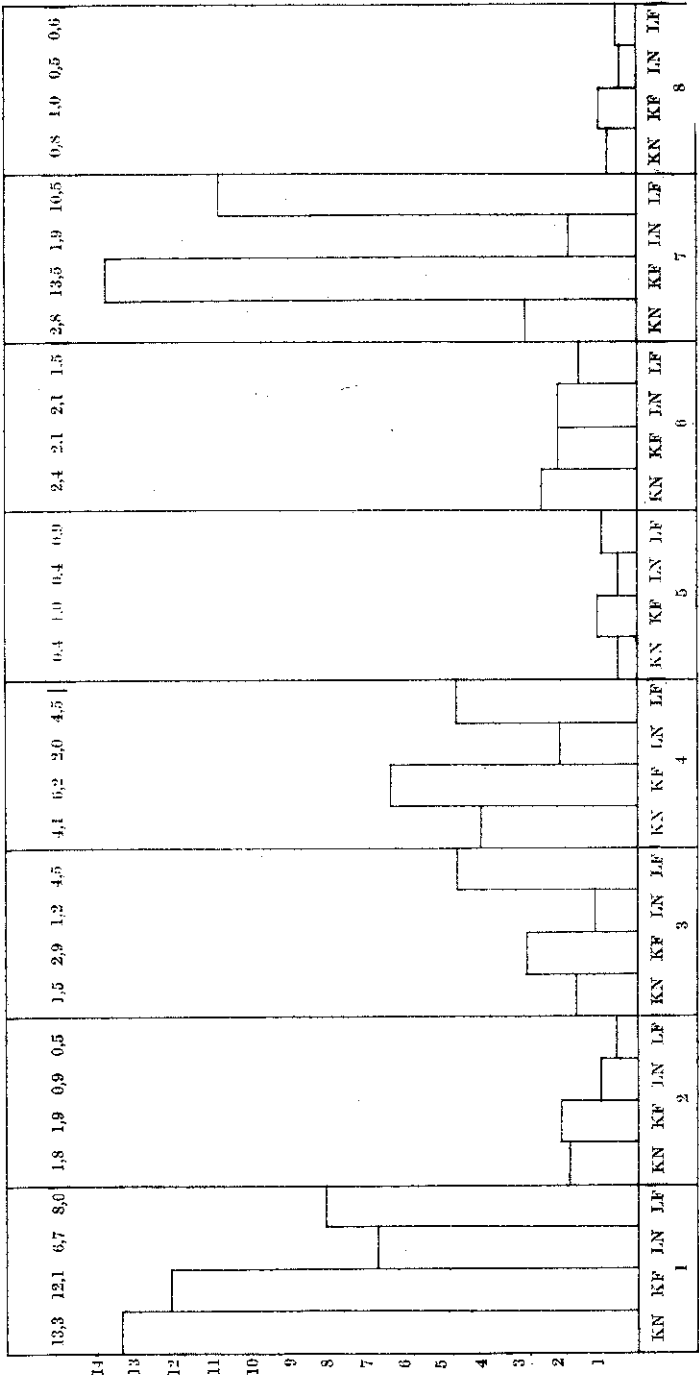
De observatiegegevens van de vier proefgroepen werden nu volgens dit catalogeringssysteem verwerkt en we kwamen tot de reeks van resultaten in de Figuren 2 en 3 weergegeven (zie p. 272 en 273).

Wat betreft categorie A stellen we vast dat de kinderen van de franstalige afdeling gemiddeld méér babbelen, spelen, en overige tekenen van gebrekkige aandacht vertonen. Voor de eerste twee subcategorieën van gedragingen (babbelen en spelen), wordt de discrepantie tussen de nederlandstalige en franstalige afdeling nog groter in de lagere school. Daarnaast is het ook opvallend in de grote categorie A dat de kinderen uit de franstalige klassen aanzienlijk méér extra aandacht voor zich opeisen dan deze uit de Vlaamse groepen.

In de gegevens aangaande categorie B liggen de verschillen tussen nederlandstalige en franstalige klassen vooral in de factoren : bedaardheid, ijver, rekening houden met de schoolse situatie. Voor elk van deze factoren valt de vergelijking ongunstig uit voor de franstalige klassen en wordt het verschil groter in het lager onderwijs.

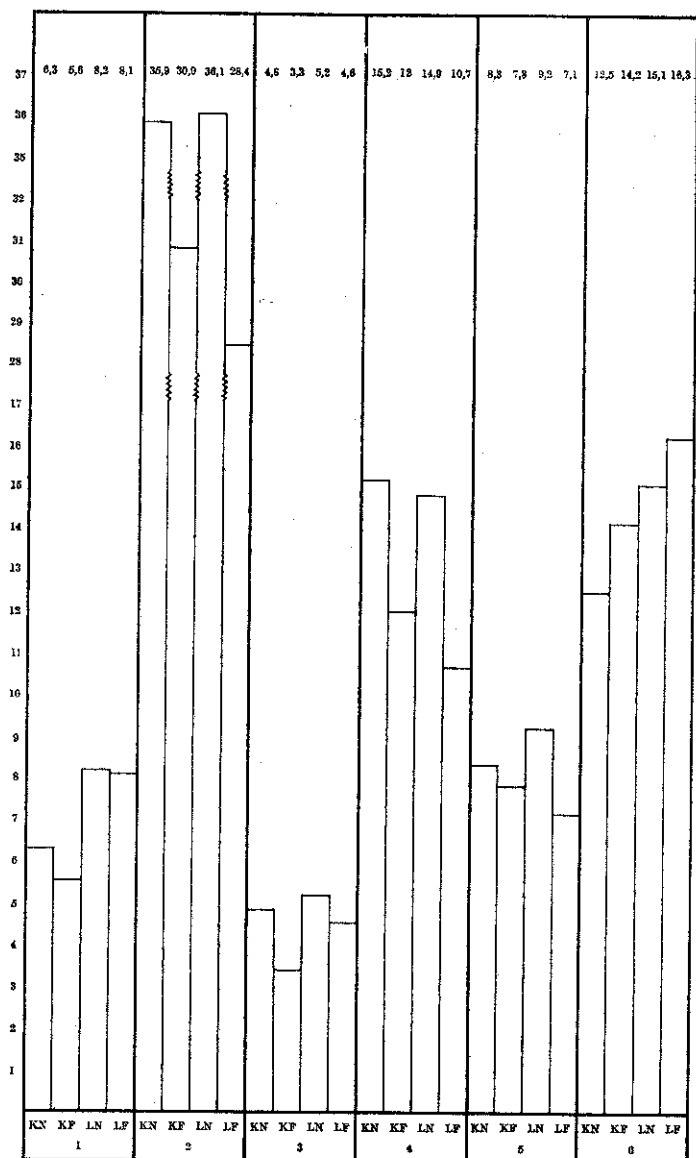
We kunnen dus besluiten uit deze observatiegegevens dat in de betrokken onderwijsinstelling de kinderen in de vlaamstalige klassen gemiddeld een betere concentratie (cfr. de rubriek gebrekkige con-

FIGUUR 2 :
GEMIDDELDE FREQUENTIE VAN DE GEDRAGSCATEGORIEËN UIT DE GROEP A, VASTGESTELD BIJ
IEDER VAN DE VIER PROEFGROEPEN

Groepen : KN : Kleuterschool (Nederlands) KF : Kleuterschool (Frans) LN : Lagere school (Nederlands) LF : Lagere school (Frans).
Categorieën : 1. afkijken 2. aarzelen 3. babbelen 4. spelen 5. gebrekkige concentratie 6. afwijken van opdracht 7. aandacht opeisen
8. traagheid

FIGUUR 3 :
GEMIDDELDDE FREQUENTIE VAN DE GEDRAGSCATEGORIEËN UIT DE GROEP B, VASTGESTELD BIJ
IEDER VAN DE VIER PROEFGROEPEN

Groepen : KN : Kleuterschool (Nederlands) KP : Kleuterschool (Frans) LN : Lagere school (Nederlands) LF : Lagere school (Frans).
 Categorieën : 1. efficiënte leermethode 2. bedaardheid 3. snelheid 4. ijver 5. rekening houden met de eisen van de schoolse situatie
 6. efficiënte werkmethode

centratie) en een hogere mate van taakgerichtheid (cfr. babbelen, spelen, rekening houden met eisen van schoolse situatie) en werkrijpheid (cfr. ijver en bedaardheid) vertonen dan deze uit de franstalige afdeling en bovendien ook sociaal beter aangepast lijken (cfr. aandacht opeisen voor zichzelf). De verschillen hebben de neiging te vergroten bij de overgang naar het lager onderwijs.

Categorieën die méér verband kunnen houden met intellectuele aspecten van de schoolse aanpassing (cfr. effectieve leer- of werkmethode) leiden tot gans andere vaststellingen : ofwel is de discrepantie tussen de twee taalregimes klein, ofwel valt ze eerder ten gunste van de franstalige groep uit.

Deze observatie-gegevens vullen als het ware de testuitslagen aan en geven een verdere differentiatie in de scores. Dit zal ook van belang zijn wanneer men later tot een individuele diagnose en prognose wil komen.

Wanneer we nu op zoek gaan naar een mogelijke verklaring van de vastgestelde verschillen tussen kinderen uit de nederlandstalige en franstalige klassen, vinden we die wellicht in de volgende cijfers :

Samenstelling der franstalige afdeling :

ong. 30% volledig franstalige kinderen
ong. 50% kinderen die thuis Brussels dialect spreken
ong. 10% vlaamstalige kinderen.

Samenstelling der nederlandstalige afdeling :

ong. 40% volledig vlaamstalige kinderen
ong. 50% kinderen die thuis Brussels dialect spreken.

In de franstalige afdeling zijn er dus meer kinderen die thuis een andere taal spreken dan op school. Er zullen dus hoogstwaarschijnlijk meer taalmoeilijkheden zijn in de franstalige afdeling. Vermits overigens de twee groepen kinderen vergelijkbaar mogen worden geacht, moet zeer waarschijnlijk deze taalfactor verantwoordelijk worden gesteld voor de moeilijkheden op sociaal en emotioneel gebied die in de franstalige afdeling blijkbaar méér voorkomen.

BESLUIT

Uit dit onderzoek kunnen we afleiden dat het volgen van onderwijs in een vreemde taal, niet zozeer problemen op gebied van het leren als dusdanig met zich meebrengt, maar wel een ongunstige invloed schijnt uit te oefenen op het concentratievermogen, de taakgerichtheid en sociale aanpassing van het kind in de klas.

We willen hier evenwel aan toevoegen, dat de bestudeerde proefgroep niet representatief is voor de ganse Brusselse schoolbevolking. De onderzochte kinderen woonden in een volksbuurt, hun ouders waren meestal vertegenwoordigers van de lagere socio-economische klassen. De school zelf was een vrij prestatiegericht en streng milieu. Rekening houdend met de bestaande onderzoeksgegevens kan men hier terecht veronderstellen dat de nederlandstalige kinderen die franstalig onderwijs genoten niet enkel met een vreemde taal maar ook met een voor hen gans andere communicatiestijl geconfronteerd werden. Door het prestatiegerichte, strenge, "schoolse" karakter van de school werd de communicatie binnen de klas, alsmede de taalbeheersing weinig gestimuleerd. Het vastgestelde gebrek aan concentratie, aan taakgerichtheid bij de kinderen kan hiervan het gevolg zijn.

Het zou dan ook gewenst zijn een soortgelijk onderzoek door te voeren bij kinderen uit hogere socio-economische en culturele milieus.

Uitgaande van de bestaande onderzoeksliteratuur, zou men hier kunnen veronderstellen dat deze kinderen ofwel met minder ofwel met andere problemen geconfronteerd zullen worden tijdens hun aanpassing in een milieu waar een vreemde taal gehanteerd wordt.

BIBLIOGRAFIE

- D.P. AUSUBEL : *Theory and Problems of Child Development*, Grune-Stratton, New York, 1957.
 B. BERNSTEIN : "Elaborated and restricted codes" in K. DANZIGER : *Readings in Child Socialization*, Pergamon Press, Oxford, 1970, p. 165-187.
 S. CHESS, H. BIRCH, A. THOMAS : "The origin of personality", *Scientific American*, 1970, 223, p. 102-109.

- M. DEUTSCH : "The role of social class in language development and cognition", *American Journal of Orthopsychiatry*, 35 (1), 1965, p. 78-88.
- L. MURPHY : "Coping, vulnerability and resilience in childhood", in G. COELHO, D. HAMBURG, J. ADAMS : *Coping and Adaptation*, Basic Books, New York, 1974, p. 69-100.
- F. MUSGROVE : *Society and the teacher's role*, Routledge & Kegan, London 1969.
- E. NEWSON : *Rapport : Research Seminar : Significance of recent research in early childhood*, London 1972.
- H. RIESSMAN : "The culturally deprived child", Harper-Row, New York, 1962.
- J.C. RUPP : *Opvoeding tot schoolweerbaarheid*, Wolters-Noordhoff, Groningen 1969.

**HET VLAAMSE ELEMENT IN
LE SOIR (1944-1969)**

door

Johan MUYLDERMANS

(V.U.B. — Communicatiewetenschap)

I. VERANTWOORDING EN METHODE

De geschreven pers vervult een belangrijke functie als opiniemaker. De kranten beijveren zich daar vooral in waar de tegengestelde belangen op sociaal-ekonomisch en ideologisch-filosofisch vlak zich laten voelen. Vandaar de bijzondere zorg om in het totaalbeeld van de geschreven pers een pluralistische verscheidenheid te bewaren. Ook op de derde Belgische konfliktpool, de etnisch-kulturele, wordt in enerzijds de nederlandstalige en anderzijds de franstalige kranten aan opinievorming gedaan.

In dit opzicht zal nagegaan worden in dit artikel hoe de francofoon-Brusselse krant *Le Soir* zich tegenover het "Vlaamse element" een houding aanmeet, en hoe zij die houding of standpunt naar haar lezers toe vertaalt en vertolkt (dus opinieert). Hierbij zal in het kader van de Brusselse verfransingsbeweging bijzondere aandacht besteed worden aan de invloed die dit beeld kan hebben op de Vlaamse lezers van de krant.

Met "Vlaams element" wordt het samenstel van factoren bedoeld die het totale karakter van het Vlaams-zijn bepalen: de taal, de personen die de taalgroep vormen, het gebied met zijn ekonomie, levensstijl, volksaard, kultureel, artistiek, bouwkundig patrimonium, folklore e.d. Op dezelfde wijze kan men van een "francofoon element" gewagen.

Op het vlak van de beïnvloeding zal niet nagegaan worden welke de reële invloed was, en welke de gevolgen waren bij het doelwit of object van de beïnvloeding. In dit geval zou het onderzoek zich moeten uitstrekken tot bij de lezers, terwijl het in de bedoeling ligt zich te begrenzen tot de krant zelf en daarin krachtlijnen die op evidente beïnvloeding wijzen, op te sporen.

Een krant is een zeer complex studieobject dat een grote kwantiteit, maar ook een zeer verscheiden onderzoeksmaterie aanbiedt. Daarom wordt meestal bij een dergelijk omvangrijk project — het onderzoek strekt bovendien over 25 jaar — een beroep gedaan op een onderzoeksteam. Dit was in dit geval niet voorhanden en zelfs dan zou nog moeten overgegaan zijn tot schifting in het massaal aanbod aan studiestof. Het hoeft geen betoog dat dit in dit specifiek geval eveneens diende te gebeuren, en wel in functie van wat in het kader van het onderzoek als belangrijk beschouwd werd. De hierboven geciteerde complexiteit wierp eveneens de noodzaak op van vaak voor de verschillende onderzoeksdelen een eigen specifieke onderzoeksmethode te ontwikkelen.

Gezien de moeilijkheden die dienden overwonnen te worden, en het vrij origineel aspect van het onderzoek, wil en kan dit artikel dan ook geen zuivere en exclusieve waarheden afbakenen noch de pretentie opeisen volledig te zijn, maar wil eerder een proeve zijn waarin een aantal krachtlijnen gereleveerd worden.

Het onderzoek zal in drie belangrijke delen opgesplitst worden. In de eerste plaats zullen de thema's voorgesteld en geanalyseerd worden die in functie van het onderwerp een belangrijke plaats innemen in *Le Soir*. Vervolgens zal in hetzelfde verband het specifiek woordgebruik onderzocht worden. Tot slot zal nagegaan worden welke ideologieën en strategieën *Le Soir* inroept om zijn standpunten te staven, te verdedigen en te propageren.

HET PROFIEL VAN LE SOIR

Met het oog op een nadere kennismaking met het onderzoeksobject wordt hieronder een profiel van *Le Soir* uitgetekend. Het eerste nummer van *Le Soir* rolde van de persen op 10 december 1887 als het produkt van het driemanschap Nicolas Corbelin, E. Roels en

Emile Rossel (1). Aanvankelijk verscheen *Le Soir* als een gratis verspreid advertentieblad. Uit het succes dat de krant kende groeide een machtig persimperium, de groep Rossel, die vandaag de dag nog verschillende andere kranten bezit, o.a. *La Meuse* en *La Lanterne* (2). Als een van de meest gelezen Belgische kranten, en met zijn zeven edities per dag, blijft *Le Soir* de enige en onbetwistbare vaandeldrager van de groep.

Oplagecijfers 1951 : 320.000 ex.
 1955 : 306.000 ex.
 1960 : 301.285 ex.
 1965 : 275.519 ex.
 1969 : 272.563 ex. (2).

Het lezerspotentieel dat door deze cijfers gedekt wordt, vertegenwoordigt een beduidend deel van de Belgische bevolking :

 1965 : 630.900 lezers
 1969 : 647.400 lezers (3).

De geografische verdeling van de lezers was in 1972 : 67,06% in Brabant (in hoofdzaak Brusselse agglomeratie), 28,68% in de andere provincies en 4,26% in het buitenland (2). Een andere bron vermeldt hiervoor o.a. volgende geciteerde percenten :

Brabant (agglomeratie Brussel) :	66,88%	
West-Vlaanderen	3,41%	
Oost-Vlaanderen	1,91%	
Antwerpen	2,69%	
Limburg	0,53%	(3)

De sociologische verdeling van deze lezers is de volgende :

burgerij :	12,85%
middenklasse :	48,20%
bedienden	31,45%
arbeiders :	7,5 % (2).

(1) *Le Soixantième Anniversaire du "Soir" - 1887-1947*, Rossel et Cie, pp. 19-20.

(2) René CAMPE, Marthe DUMON, Jean-Jacques JESPERS, *Radioscopie de la presse belge*, Marabout, A. Gérard, Verviers 1975, p. 147-159.

(3) Jean GOL, *Le monde de la presse en Belgique*, Centre de recherche et d'information socio-politique (CRISP), 1970, p. 182-183.

Volgens het genoten onderwijs is de verdeling :

geen of lager onderwijs	20,98 %
lager middelbaar	21,6 %
hoger middelbaar	17,1 %
lager technisch	5,36 %
hoger technisch	11,24 %
niet-universitair hoger	11,35 %
universitair	10,24 % (4)

Alle bevolkingscategorieën komen dus aan bod, maar de middenklasse maakt de meerderheid uit.

De strekking van *Le Soir* wordt opgegeven als zijnde strikt neutraal. De waarborg daartoe is een vrije tribune die volgens een verdeelsleutel open staat voor vier partijen : PSB, PSC, PLP en FDF-RW (5). Men houdt er bij *Le Soir* bijzonder aan te beklemtonen dat de krant totaal onafhankelijk is, in die zin dat hij niet ten dienste staat van een politieke ideologie of een levensbeschouwing. Daarbij roept men de eerbied voor de fundamentele vrijheden in en de wil tot het bewerkstelligen van waarachtige sociale rechtvaardigheid, teneinde de ware democratische werking te bevorderen (6). Neutraliteit betekent voor *Le Soir* niet dat men geen partij mag kiezen, dat men onverschillig moet blijven tegenover elke gebeurtenis en alle problemen, dat men doelbewust weigert invloed uit te oefenen. Jean Gol heeft trouwens uit de geschiedenis van de krant een aantal feiten opgediept die dit bewijzen : *Le Soir* kante zich hevig tegen Leopold III en tegen de Europese verdragen, hij was de Congolese onafhankelijkheid vijandig gezind, en op communautair gebied verdedigt hij de "liberté linguistique" van de Brusselse francofonen (5). *Le Soir* verschijnt zodoende vaak als de woordvoerder van de middenklasse van de francofone burgerij van Brussel en omstreken. Daarbij worden de standpunten van het Front Démocratique des Francophones, van de Parti libéral-démocrate bruxellois of van hun gezamenlijke emanatie, het Rassemblement bruxellois, bijzonder voordelig belicht (7).

(4) Rene CAMPE, Marthe DUMON, Jean-Jacques JESPERS, *op.cit.*, p. 147-159.

(5) Jean GOL, *op.cit.*, p. 183.

(6) Jean CORVILAIN, *Qu'est-ce qu'un journal ?*, in René CAMPE, Marthe DUMON, J.J. JESPERS, *op.cit.*, p. 151.

(7) Jean GOL, *op.cit.*, p. 49 en René CAMPE, Marthe DUMON, J.J. JESPERS, *op.cit.*, p. 148.

Een principieel uitgangspunt van dit onderzoek is de probleemstelling of *Le Soir* te Brussel en omstreken Vlaamse lezers heeft, of lezers die ooit tot de Nederlandse taalgroep konden gerekend worden. Hierover zijn blijkbaar geen sluitende statistische gegevens aanwijsbaar, maar men kan met bijna absolute zekerheid stellen dat vele autochtone of geïmmigreerde Vlamingen op een punt van het verfransingsproces overschakelden naar een franstalige krant, in casu *Le Soir*. Ter illustratie hiervan een getuigenis van hoofdredacteur Charles Rebuffat: "Il est évident qu'un certain nombre de personnes résidant à Bruxelles et, originellement au moins, de culture néerlandaise ont lu *Le Soir* de 1945 à 1969" (8).

Er bestaat wel een algemene studie van F. Louckx over het leesgedrag van de Brusselaars. Uit zijn interviews kan men volgende factoren distilleren die oorspronkelijke nederlandstaligen ertoe aanzetten om een franstalige krant te kopen: het gewoonte-element, de gevolgdde onderwijstaal, het huwelijk, de sociale druk en de wil om deze taal te leren (9).

Uit de steekproeven die hij uitvoerde blijkt dat vooral in de zogenaamd tweetalige (taalgemengde) Brusselse gezinnen vaak franstalige kranten gelezen worden: in 38,1% alleen franstalige kranten, in 11,9% ook, maar vooral franstalige kranten (samen dus 50% van deze gezinnen tegen 23,7% die alleen Nederlandse kranten lezen en 26,3% zonder mening e.d.). Maar ook in minstens 10% van de eentalig Nederlandse gezinnen komen, al dan niet regelmatig, franstalige kranten in huis.

Hier mag met vrij grote zekerheid uit afgeleid worden dat *Le Soir*, die toch de belangrijkste Brusselse franstalige krant is, regelmatig door een zeker aantal Brusselse Vlamingen en oorspronkelijk Brusselse Vlamingen gelezen wordt en werd.

Daarenboven bevat *Le Soir* een aantal elementen die hem ook voor Brusselse Vlamingen bijzonder aantrekkelijk maken. Ten eerste biedt de krant, met zijn zeven dagelijkse edities, een enorm aanbod op de advertentiemarkt; in 1972 bedroeg de publicitaire opbrengst 532,86 BF per lezer (CIM). *Le Soir* staat hiermee op de eerste plaats

(8) Brief aan ons van 5 juni 1978.

(9) F. LOUCKX, m.m.v. P.J.A. TER HOEVEN, *Wetenschappelijk onderzoek van de taaltoestanden in de Brusselse agglomeratie — Brusselaars op de tweesprong*, N.C.C., Centrum voor Sociologie, mei 1975, p. 84-88; hernomen in *Taal en Sociale Integratie* 1, 1978, p. 203.

wat de rendabiliteit per lezer betreft (10). De Vlaamse lezer die vanuit dit oogpunt een krant koopt kan bijgevolg moeilijk Le Soir over het hoofd zien. Bovendien vervult Le Soir ook een belangrijke regionale functie : hij biedt meer plaatselijk Brussels nieuws, dat uiteraard ook de Brusselse Vlamingen aanbelangt, dan om het even welke Vlaamse krant. Tot slot knoopt de krant ook een affektieve band aan met de geboortestreek van de geïmmigreerde Vlaming door plaatselijk nieuws te bieden uit het Vlaamse land.

DE STEEKPROEF

Het onderzoek van Le Soir loopt over een periode die strekt tussen de tweede wereldoorlog en de jaren '70.

Daar België reeds in 1944 de soevereiniteit herwon — Brussel werd immers op 3 september 1944 bevrijd — begint het onderzoek uiterlijk reeds vanaf deze datum, nog voor het officiële einde van de wereldoorlog. Het zou methodologisch verkeerd zijn deze periode uit het onderzoek te weren, daar zij op evidente wijze de Belgische naoorlogse geschiedenis inluit.

Aan het andere uiteinde loopt het onderzoek tot en met het jaar 1969. Het beslaat dus iets meer dan 25 jaar.

Een studie die over een dermate omvangrijke periode loopt kan enkel via een steekproef gevoerd worden. Gespreid over de 25 jaar en 4 maanden werden 61 weken onderzocht. Deze 61 weken vertegenwoordigen 4,6% van het gepubliceerde volume tijdens de periode september 1944-december 1969. De 61 weken werden over de periode verdeeld aan de hand van een systematische steekproef : 2 weken per jaar en afwisselend om de 2 en de 3 jaar 3 weken (zie het rooster op p. 283). Telkens werd de eerste week van de aangeduide maand onderzocht, te beginnen met het zondagblad.

Dit systeem garandeert een ongeveer gelijke verdeling onder de maanden. De zgn. komkommertijd komt bijgevolg in dezelfde mate aan bod als de maanden waarin de politieke bedrijvigheid hoogtij viert. Deze werkwijze waarborgt dus een representatief totaalbeeld

(10) R. CAMPE, M. DUMON, J.J. JESPERS, *op.cit.*, p. 149.

	Jan	Feb	Mrt	Apr	Mei	Jun	Jul	Aug	Sep	Okt	Nov	Dec
1944										x		
1945			x								x	
1946				x				x				x
1947	x				x							
1948		x				x						
1949			x				x				x	
1950				x				x				
1951	x				x				x			
1952						x				x		
1953							x				x	
1954				x				x				x
1955	x								x			
1956		x				x				x		
1957			x								x	
1958				x								x
1959	x				x				x			
1960		x				x						
1961			x				x				x	
1962				x				x				
1963					x				x			
1964		x				x				x		
1965							x				x	
1966				x				x				x
1967	x								x			
1968		x								x		
1969			x				x				x	

van de besproken periode.

De steekproef is als methode doeltreffend voor de studie van gebeurtenissen die zich over een lange periode spreiden, zij is het minder voor gebeurtenissen die aan een kort tijdsbestek gebonden zijn. Zo zal het mogelijk zijn zeer uitgebreid in te gaan op de naoorlogse repressie en op de communautair turbulente jaren '60 omdat toen de materie die de studie aanbelangt in beide gevallen zowat konstant in de dagelijkse aktualiteit stond. Moeilijker wordt het bijvoorbeeld met

de koningskwestie die slechts in twee weken uitvoerig aan bod komt in de steekproef (11). In een dergelijk geval wordt het uiteraard moeilijk om scherpe en juiste evoluties af te lijnen. Aan andere gebeurtenissen, zoals de marsen op Brussel, gaat de steekproef voorbij. Anderzijds heeft het toeval van de steekproef voorzien in de aanwezigheid van volgende historische hoogtepunten uit de Belgische naoorlogse geschiedenis : de kamerdebatten over het Waals Congres van 20 oktober 1945 (12), het afleggen van de grondwettelijke eed door de Koninklijke Prins Boudewijn (13), de overheveling van de Voerstreek naar Limburg bij het van kracht worden van de taalwetten van 1963 (14) en de val van de regering Van den Boeynants over de kwestie-Leuven (15).

Deze beperkingen in acht genomen, zal de studie zo min mogelijk bij het typische eng tijdsgebonden detail blijven staan, maar zoveel mogelijk brede stromingen en tendenzen trachten te releveren.

HET BRUIKBAAR MATERIAAL EN HET OVERZICHT VAN DE RUBRIEKEN

Toch levert de steekproef, omwille van de uiterst complexe structuur eigen aan een krant, nog enorm veel stof. Daarom werden in het kader van het onderzoek een aantal criteria uitgewerkt teneinde de bruikbare stof uit het geheel te lichten.

We concentreerden onze aandacht op :

— alle artikels die op enige manier het Vlaams element behandelen of aanraken;

— alle artikels die op enige manier ingaan op het conflict tussen het Vlaams en het francofoon element;

— alle artikels die de kwaliteiten van het Franse element op zeer expliciete wijze behandelen.

Bij de afbakening van de criteria werd opzettelijk meer restrictief opgetreden voor het derde criterium dat de selectie regelt van de artikels over het francofoon element. Er wordt immers van uitge-

(11) juli 1949 en augustus 1950.

(12) 8-9 november 1950.

(13) 11 augustus 1950.

(14) 1 september 1963.

(15) 7 februari 1968.

gaan dat *Le Soir* als franstalige krant proppensvol met dergelijke stof zit. Om deze hoeveelheid stof verwerkbaar te maken werd een restrictie ingevoerd, zonder dat dit evenwel gevolgen heeft voor de kwaliteit van het werk.

Op basis van de drie criteria kon volgende stof uit het onderzoek verwijderd worden : de buitenlandse politiek, de bladzijden van de auto, het kind, de film, de vrouw en de mode, het binnen- en buitenlandse misdaden- en rampennieuws, de literaire bladzijde voor zover zij Franse en vreemde literaturen betreft, foto's, strips, vervolgverhalen...

In een kort overzicht van de voornaamste rubrieken die in het kader van het onderzoek wel belangrijk geacht werden, volgt hieronder een situering van hun algemene betekenis in *Le Soir* en van de specifieke methodologische benadering die zij voor dit onderzoek vereisen.

Petite Gazette. *Le Soir* heeft geen hoofdartikel in de traditionele zin des woords, wel, zoals geweten, een dagelijkse vrije tribune.

Onder de algemene noemer "hoofdartikel" verstaat men meestal een tekst, getekend door de hoofdredacteur of een andere verantwoordelijke figuur van de redactie, waarin duiding en commentaar verstrekt worden bij de aktualiteit en waarin het officiële standpunt van de krant, getoetst aan de strekking, wordt meegedeeld. Het verschijnt meestal op de eerste bladzijde en onderscheidt zich druktechnisch en qua lay-out op een in het oog springende wijze.

Le Soir bevat wel de rubriek "*Petite Gazette*" die op vrij excentrieke wijze aan de modaliteiten van deze definitie beantwoordt. Dagelijks verschijnend onderaan in het midden van de eerste bladzijde, telt de rubriek drie à vier kolommen van zowat 90 regels. Binnen dit duidelijk omlijnd vierkant wordt een 'krant binnen de krant' gevormd door met tussentitels tien tot vijftientig kleinere tekstjes van elkaar te scheiden.

De interne structuur van *Petite Gazette* is totaal afgestemd op de aantrekkelijkheid en de vlotte leesbaarheid. De eerste, steeds cursief gedrukte korte tekst is een in zeer literaire, maar niettemin vlotte taal gesteld opstel waarin men zich braafjes filosoferend zelden boven het anekdotische verheft. Daarnaast wordt een flink deel van de ruimte voorbehouden voor publiciteit en aankondigingen. Deze stukjes tellen drie tot tien regels en typografisch zijn zij zowel wat tussentitel als wat tekst betreft niet te onderscheiden van de redac-

tionele stukjes. *Petite Gazette* bevat daarenboven steeds een opvallende maar kleine foto in revuestijl. Ten slotte eindigt *Petite Gazette* steeds met een mop onder de tussentitel 'Humour Anglais'. Mits aftrek van al deze opvrolijkende elementen blijft er plaats over voor ongeveer zeven à tien korte artikels (15 tot 30 regels) die op de politieke aktualiteit inspelen. Deze teksten zijn niet getekend, maar via hun polemische inhoud vertolken zij wel het dagelijks standpunt van *Le Soir* tegenover het actuele nieuws.

Op basis van deze structurele en inhoudelijke elementen kan men stellen dat *Petite Gazette* een gepopulariseerd hoofdartikel is voor de man in de straat.

De communautaire problematiek is in *Petite Gazette* dikwijls aan de orde. De steekproef leverde 277 teksten op die op 109 dagen gedateerd dienen te worden; op eenzelfde dag treft men er vaak verschillende aan, die dikwijls in één geheel dezelfde problematiek uitbouwen. Volgende tabel geeft een verdeling doorheen de tijd :

TABEL I :

BELANG VAN DE COMMUNAUTAIRE PROBLEMATIEK IN
PETITE GAZETTE

	aantal onderzochte weken / dagen	aantal dagen met communaut. probl. in <i>Petite Gazette</i>	%
1944-1949	13 / 87	16	18,4
1950-1960	26 / 173	21	12,1
1961-1969	22 / 132	72	54,5
1945-1969	61 / 392	109	27,8

Beschouwt men de onderzochte periode globaal, dan verschijnt deze problematiek in één editie om de vier. Tijdens de jaren '60 stijgt dit gemiddelde zelfs tot één maal om de twee dagen.

Bij deze tabel hoort een korte methodologische parentese in verband met de nauwkeurigheid en betrouwbaarheid van de geciteerde cijfers. Summiere achteraf uitgevoerde controles hebben uitgewezen dat deze cijfers steeds als minimaal dienen geïnterpreteerd te worden. Ten gevolge van 'zoekmoeheid' blijft er een onoverkome-

lijke marge van 'zoekonnauwkeurigheid' : minder belangrijke en in de bladspiegel weinig opvallende teksten lopen het gevaar over het hoofd gezien te worden. Dit is een probleem waarmee elke gelijkaardige enquête kampt (16). Deze uitweiding geldt uiteraard voor alle in de studie geciteerde cijfers.

Informations diverses. Op de tweede bladzijde vindt de lezer een sterk met *Petite Gazette* verwante rubriek : "Informations Diverses". In de bladspiegel verschijnt zij op de twee uiterst rechtse kolommen en in de onderste helft van het blad. *Informations Diverses* bevat zelden meer dan tien artikels. De verfraaiende elementen zijn niet zo overvloedig aanwezig als in *Petite Gazette* : de foto ontbreekt en slechts zelden vindt men er een anekdotisch verhaal of een publiciteitsstukje in. Naar het einde van de onderzochte periode besluit *Informations Diverses* wel telkens met een brokje humor. De communautaire problematiek neemt in *Informations Diverses* niet zo'n belangrijke plaats in. Dit moge blijken uit volgende cijfers :

TABEL II :

BELANG VAN DE COMMUNAUTAIRE PROBLEMATIEK IN
INFORMATIONS DIVERSES

	aantal onderzochte weken / dagen	aantal dagen met communaut. probl. in Inf. Diverses	%
1951-1960	24 / 159	15	9,4
1961-1967	17 / 102	21	20,6
1951-1967	41 / 261	36	13,8

Toegevoegd aan de cijfers van *Petite Gazette* hebben deze cijfers wel een cumulatief belang, vooral tijdens de jaren '60. Bij deze tabel valt te noteren dat het eerste artikel dat het onderzoek betreft in *Informations Diverses* aangetroffen werd op dinsdag 9 januari 1951 en het laatste reeds op donderdag 7 september 1967.

(1) Zie bijv. ook : F. BOVENKERK en L.M. BOVENKERK-TEERINK : *Surinamers en Antillianen in de Nederlandse pers*, Antropologisch-Sociologisch Centrum, Universiteit van Amsterdam, 1972, p. 40 en 41.

D'une semaine à l'autre. Ten behoeve van de volledigheid vermelden wij hierbij het wekelijks bovenaan links verschijnend hoofd-artikel "D'une semaine à l'autre" dat getekend wordt met de naam Observer. Deze artikelenreeks wordt echter zo spaarzaam aan materiaal besteed dat dit onderzoek aanbelangt, dat het daarin als ongeveer verwaarloosbaar mag beschouwd worden.

De binnenlandse politiek. Onder de algemene noemer binnenlandse politiek werd in dit onderzoek de ruime verzameling van alle redactionele artikels gegroepeerd die ingaan op een gegeven met binnenlands belang op het vlak van de politiek, in de ruime zin van het woord.

Daaronder vallen o.a. verslagen van parlementaire debatten, betogingen, straatakties, meetings... tot eventueel individuele ervaringen en wetenschappelijke analyses van de politieke verhoudingen en toestand.

In de regel wordt in dergelijke artikels door de redactie geen standpunt ingenomen, daartoe dient immers het hoofdartikel, maar ten behoeve van de objectieve voorlichting van de lezer houdt men zich aan een realistisch feitenverslag. Al mag elk individueel artikel dat men in dit perspectief onder ogen neemt, schijnbaar aan deze stelregel beantwoorden, toch is het duidelijk dat elke krant het verslag van dezelfde feiten anders zal (ver)kleuren naargelang van haar politieke of filosofische denkrichting.

In deze studie was het echter niet mogelijk op deze uitdaging in te gaan daar een gedetailleerde dagdagelijkse geschiedschrijving niet bestaat en omdat een vergelijking met andere kranten of getuigenverslagen al te omslachtig zou uitgevallen zijn.

Ten gevolge van deze zgn. objectiviteit en de eruit voortvloeiende journalistieke stijl, zijn deze artikels weinig nuttig voor de studie van het semantisch veld en het argumentatiepakket van *Le Soir*.

Een ander probleem vormt de verslaggeving van meetings, waarvan dikwijls al dan niet letterlijke uittreksels van redevoeringen in *Le Soir* opgenomen worden. Wanneer dergelijke uitgesproken woorden in een krant gepubliceerd worden, vertegenwoordigen zij niet essentieel het standpunt van de krant. De spreker spreekt immers in eigen naam of namens zijn achterban.

Hetzelfde probleem rijst wanneer *Le Soir* moties, memoranda, amendementen, parlementaire vragen, artikels uit andere kranten of tijdschriften e.d. geheel of gedeeltelijk overneemt. Normaliter mag

echter aangenomen worden dat de krant een selectie doorvoert in de haar aangeboden stof, en dat slechts voor opname in aanmerking komt, wat met de strekking van de krant min of meer overeenkomt. Tenzij uiteraard, indien men controversen wenst uit te lokken.

Het blijkt inderdaad dat de hier besproken teksten die in *Le Soir* verschenen, allen uit dezelfde combattieve francofone hoek komen, terwijl men anderzijds enkele (vertaalde) Vlaamse moties aantreft.

Er werd besloten deze teksten, waarin de redacteurs van *Le Soir* weinig of geen hand hadden, wel in het onderzoek te betrekken. Het feit zelf van de publicatie maakte ze immers tot een geïntegreerd deel van de krant.

Dit vereist echter volgend correctief : deze studie kan dan nog bezwaarlijk een zuiver mentaliteitsonderzoek van *Le Soir* genoemd worden, maar eerder van de specifieke francofone wereld die in *Le Soir* een spreekbuis vindt. De Vlaamse moties werden hierbij uiteraard buiten beschouwing gelaten, daar, zoals gezegd, zij om polemische redenen geplaatst werden.

Tribune libre en *Faits et opinions*. Het belang dat men bij *Le Soir* aan de dagelijkse vrije tribune hecht werd hiervoor reeds onderstreept. Zij verschijnt op de eerste bladzijde bovenaan links, waar ook "D'une semaine à l'autre" zijn plaats heeft, onder de titel "Tribune Libre" of "Faits et Opinions".

De vrije tribune wordt slechts zeer karig met stof gevuld die dit onderzoek aanbelangt : slechts in 9 edities, waarvan 8 tussen de jaren 1963 en 1969.

Het onderzoek heeft uitgewezen dat deze teksten zich inhoudelijk weinig onderscheiden van de andere hiervoor vermelde redactionele teksten. Er zal daarom geen specifieke aandacht aan besteed worden.

On nous écrit... In *Le Soir* wordt de traditie niet hoog gehouden, zoals dat wel gebeurt in andere kranten en tijdschriften, van een rubriek bestendig voor te behouden voor lezersbrieven. Toch verschijnen er zeer sporadisch onder de titel "On nous écrit...".

De enquête leverde het geringe saldo van acht lezersbrieven op tussen 1963 en 1969. Om dezelfde hierboven geciteerde reden worden deze brieven niet aan een afzonderlijk onderzoek onderworpen.

De Sportbladzijden. De populaire krant *Le Soir* ruimt veel plaats in voor sportnieuws. In 1957 nam de sport op een totaal volume redactioneel nieuws van 48,9%, voor zich 22,4% in beslag (17). De sport is in België niet — of weinig — gecommunautariseerd en de resultaten van een grondige inhoudsanalyse zouden waarschijnlijk miniem zijn in vergelijking met het enorme kwantum eraan bestede tijd. De studie zal zich daarom beperken tot een oppervlakkige vergelijking van het volume besteed aan sportevenementen van Vlaams en van francofoon belang.

Plaatselijk nieuws en faits divers. Naast de sport besteedt *Le Soir* ook veel aandacht aan een ander populair interessepunt : het plaatselijk en het faits divers-nieuws. Daartoe staan heel wat rubrieken open, waarvan hierna een kort overzicht.

De rubriek "Faits Divers" biedt de lezer een overzicht van enkele tientallen uiterst korte faits divers aan van velerlei aard : persoonlijke en verkeersongevallen, diefstallen, andere misdaden, aanhoudingen... uit het hele land en zelfs enkele uit het buitenland.

Onder de titel "Les accidents de la circulation" vindt men een gelijkaardige verzameling van verkeersongevallen.

De volgende rubriek die afwisselend "En Province", "La vie dans le pays" of "Dans le Pays" getiteld wordt bevat hoofdzakelijk een kulturele agenda : tentoonstellingen, feesten, herdenkingen, voordrachten... die in artikeltjes van een twintigtal regels nooit het louter plaatselijk belang overstijgen.

In een omvangrijk artikel dat dagelijks een andere Vlaamse of Waalse stad of streek belicht komen toeristisch nieuws, folkloristische gebruiken en ruimer plaatselijk nieuws aan bod. Deze artikelenreeks verschijnt onder de titels : "Lettre de Gand" of "Billet d'Anvers" (de namen van de steden wisselen).

Ook de rechtszaken vinden hun plaats in *Le Soir*; zelfs zaken van lagere orde en dit uit het hele land.

Dit zijn slechts de belangrijkste rubrieken, maar er zijn uiteraard ook de vele verspreide artikels en artikeltjes met faits divers, toeristisch en folkloristisch nieuws. Een aantal van de rubrieken zijn tijds-

(17) G. THOVERON en J.M. NOBRE-CORREIA, "Concentrations de presse et contenu du journal", in *La Revue Nouvelle*, sept. 1977 nr. 9, *La Revue Nouvelle*, ASBL, Brussel, p. 178-179.

gebonden. Zo werd het laatste artikel uit de reeks "Lettre de ..." in 1958 gevonden, en ook de rubriek "La vie dans le Pays" verdwijnt rond de helft van de jaren '60.

De Kunstkritiek. Tijdens de onderzochte periode wijdde Le Soir ook aandacht aan de Vlaamse kunst en haar kunstenaars. Het onderzoek terzake releveerde 65 artikels, waarvan niet minder dan 34 op de toneelkunst ingaan. Het zijn meestal recensies van toneelstukken die door Brusselse toneelgezelschappen gebracht worden. Zij verschijnen onder volgende titels : "Au Théâtre Flamand" (K.V.S.) (22 maal), "Aux Folies-Bergère" (8 maal) en "Au Vaudeville" (1 maal). Op 13 juni 1964 wordt in de steekproef de laatste maal aandacht geschonken aan een K.V.S.-produktie. Ook hier dus een verminderende belangstelling voor het Vlaamse element. Toch blijft het merkwaardig dat Le Soir tijdens de eerste 15 naoorlogse jaren minstens om de twee weken, en meestal op zaterdag, in een kort artikel een nieuwe K.V.S.-produktie voor het voetlicht bracht.

Daarnaast zijn er al dan niet uitvoerige verslagen van concerten, tentoonstellingen en andere artistieke evenementen, boekbesprekingen, overlijdensberichten van schrijvers e.d. die tussen de gewone redactionele artikels verschijnen.

De advertenties. De publicitaire oppervlakte nam in 1957 in Le Soir 50,8% van de totale oppervlakte in beslag (18). Een grondig onderzoek hiervan zou zeer omslachtig uitgevallen zijn, daarom werd slechts overgegaan tot een vluchtig overzicht. Dit bleef tot twee in het kader van de verfransing belangrijke elementen beperkt. Enerzijds werd de verkoop en verhuring van onroerend goed onder de loep genomen. Deze advertenties verschijnen onder titels als : "Bulletin Notarial", "Vente par Notaire", "Terrains Offres", "Maisons Offres"... Anderzijds werden eveneens de advertenties onder de titel "Emplois Offres" in het onderzoek opgenomen, dit met het oog op een eventuele aanwezigheid van specificatie van vereiste taalkennis.

Hierbij dient een reeds eerder gestelde opmerking herhaald : de inhoud van publiciteit en advertenties wordt niet gedetermineerd binnen de redactiekamers en ook op dit vlak is Le Soir dus een emanatie van een ruime "publieke opinie". Daarbij dient tevens opgemerkt te worden dat het evident is, alleen al omdat de krant Vlaamse

(18) G. THOVERON en J.M. NOBRE-CORREIA, *op.cit.*, p. 178.

lezers telt, dat Brusselse Vlamingen franstalige advertenties in Le Soir plaatsten. Dat is evenwel onnaspeurbaar, daar de enkele summiere tekstregeltjes van een advertentie daar geen informatie over verschaffen. Men is inderdaad begrensd tot zeer karige gegevens : plaatsnamen bij de categorie van het onroerend goed, de taalkennis bij de andere categorie.

Necrologie. Alle opmerkingen uit de vorige paragraaf zijn ook voor de rubriek onder de titel "Nécrologie" geldig. In zekere zin zijn deze berichten immers advertenties.

II. HET THEMATISCH ONDERZOEK

1. DE REPRESSIE

In deze studie duikt als chronologisch eerste onderzoeksobject de verslaggeving van het Vlaams aspect van de repressie op. Als antecedent van de erop volgende naoorlogse geschiedenis was de repressie, vooral dan op communautair vlak, uiterst bepalend. Tot op heden nog is zij een aktueel en delikaat probleem dat nog steeds hevige emoties opwekt en waarvan bestendig de communautaire banden worden benadrukt.

De selectie volgens het algemeen criterium, de betrokkenheid op het Vlaamse element, leverde 160 artikels op. Daarvan werden er 152 in de eerste 13 onderzochte weken aangetroffen (1944-1949). Men noteert dat nog in 1967 en '68 telkens één artikel opdook.

Niet minder dan 137 van deze 152 artikels uit de onmiddellijke naoorlogse periode zijn verslagen van processen voor de Krijgsraad of voor het Krijgshof (in overgrote meerderheid), berichten en lijsten van aanhoudingen, drie opsporingsberichten vergezeld van foto's en twee berichten waarin de uitvoering van doodsvonnissen gemeld worden.

Bij de selectie van deze artikels rees wel een methodologisch probleem : bij een aantal beschuldigten of veroordeelden uit de Brusselse agglomeratie kon uit de kontekst (bijv. : lidmaatschap van een vereniging) niet opgemaakt worden tot welke taalgemeenschap zij dienen gerekend te worden. De artikels betreffende deze per-

sonen werden dan ook niet in het onderzoek opgenomen.

Lijken deze cijfers op het eerste gezicht vrij indrukwekkend, dan is het volume dat ervoor voorbehouden werd dit des te minder. De verhouding van de korte tot de lange artikels valt inderdaad ontzettend sterk in het voordeel van de korte tot de zeer korte artikels uit (19). Het aandeel van deze artikels in de bladspiegel is dan ook alles behalve opvallend. Neemt men daarenboven in aanmerking dat slechts twee van de hiervoor genoemde 137 artikels een plaats op de voorpagina vonden (20), dan kan boudweg gesteld worden dat de repressie in Vlaanderen in *Le Soir* slechts in zeer geringe mate aan bod komt. Dit wekt des te meer verbazing daar deze minuscule artikels meer dan eens de uitspraak van doodsvonnissen rapporteren (21). Bij een oppervlakkige vergelijking met de ruimte, voor gevallen van francofone of nationale aard voorbehouden, duikt het volgende op : in de eerste plaats wordt men geconfronteerd met een gelijkaardige massa korte artikels, maar daarnaast puilt *Le Soir* uit van uitgesponnen, uitvoerige verhalen volgepropt met debatten rechtstreeks uit de gerechtszaal (22). Tijdens de periode 1944-1949 was de aandacht van *Le Soir* dus overwegend op het franstalig of nationaal aspect van de repressie gericht. Het Vlaams aspect ervan werd terug-

(19) De korte artikels verhouden zich tot de lange, als 114 tot 22. Als korte artikels werden deze beschouwd die korter zijn dan een vijftigtal regels. De lange zijn beduidend langer dan deze limiet of beslaan verschillende kolommen.

(20) Zo. 4 - ma. 5 nov. 1945 en za. 13 apr. 1946.

(21) Volgende voorbeelden stellen het aangehaalde extreem : — Op vrij. 9 nov. 1945 verslaat men op blz. 2 het vellen van een doodsvonnis in 3 regels of 12 woorden en op di. 6 aug. 1946 doet men dit in evenveel regels en ditmaal met 13 woorden. — Het onderzoek bracht tussen 1945 en 1949 (12 weken) 53 doodsvonnissen, bevestigingen ervan en executies aan het licht. Niet minder dan 51 ervan werden op 302 regels afgehandeld. — Op za. 7 okt. 1944 verschijnt op blz. 2 een uiterst summiere lijst van 92 namen, gevolgd door het adres (niet altijd), het vonnis en het lidmaatschap van de collaborerende militaire organisatie. Hierbij zijn 47 doodsvonnissen.

(22) Wo. 7 nov. 1947, blz. 2 : Het proces Bologne-Destexhe en dat van Radio-Brussel. Wo. 10 apr. 1946, blz. 2 : "Les dénonciateurs de l'Armée des Partisans". Do. 5 dec. 1946, blz. 4 : "La 'Nation Belge' volée". In dec. 1946 op do. 5 blz. 4, vrij. 6 blz. 4 en za. 7, blz. 4 : "Une bande de dénonciateurs". Zo. 4 aug. 1946, blz. 2 : "Les tueurs de Courcelles". In mei 1947 op di. 6, blz. 3 en do. 8, blz. 5 : "La ligue antimaçonnique"; op di. 6, blz. 3, wo. 7 blz. 4 en do. 8, blz. 5 het proces van : "Les Amis du Grand Reich Allemand"; op wo. 7, blz. 4, do. 8, blz. 5, vr. 9, blz. 4 en za. 10, blz. 4 : het proces van de doders van Rex. Deze lijst is geenszins limitatief.

gedrongen en geminimaliseerd tot op het niveau van het fait divers.

Op het vlak van het inhoudelijk onderzoek leveren de 137 hiervoor vermelde artikels informatie over beschuldigingen ten laste van incivieken. Hier dringt zich een kwantitatieve studie op over de aard van de collaboratie.

Methodologisch werd men weer met een probleem geconfronteerd : meestal worden meerdere beschuldigingen tegen één verdachte uitgesproken of zijn meerdere verdachten bij dezelfde zaak betrokken. Daarom werd in dit onderzoek volgens verschillende categorieën nagegaan hoeveel beschuldigingen van verscheidene aard in de totale massa van de geselecteerde artikels te berde gebracht worden. Het blijkt immers zeer moeilijk te zijn de persoonlijkheid van de beschuldigde of het aantal beschuldigten samen met de aard van de beschuldigingen in rekening te brengen.

In de onderzochte week van 1944 werd in lange lijsten zoveel stof gevonden, dat deze éne week het totaalbeeld gevoelig beïnvloedt (6 artikels). Deze stof verschilt trouwens qua samenstelling enigszins van de andere. Daarom wordt ze in een kolom afzonderlijk weergegeven.

Voor de 137 onderzochte artikels werd volgende verdeling genoteerd :

TABEL III :

DE AARD VAN DE VLAAMSE COLLABORATIE VOLGENS LE SOIR

Aard van de beschuldiging	1944			1945-1949			1944-1949		
	aantal	% op Tot.	% op ABCD	aantal	% op Tot.	% op ABCD	aantal	% op Tot.	% op ABCD
A. Wapendracht in dienst van de vijand (23)	113	68,9	83,1	32	18,8	32,7	145	43,4	62,0
B. Politieke collaboratie (24)	17	10,4	12,5	28	16,5	28,6	45	13,5	19,2
C. Economische collaboratie	4	2,4	2,9	15	8,8	15,3	19	5,7	8,1
D. Verklipping	2	1,2	1,5	23	13,5	23,5	25	7,5	10,7
VOORLOPIG TOTAAL	136		100	98		100	234		100

(23) "...niet alleen de rechtstreekse militaire medewerking door inlijving in strijdende eenheden, doch dat ook de collaboratie met paramilitaire organisaties voor de toepassing van dit artikel in aanmerking kwam, namelijk diensten van vervoer, bewaking, verzorging en werk van alle aard dat het Duitse leger ten goede kwam." (*Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, Lannoo, Tielt/Amsterdam, 1975, blz. 1324).

(24) "...de leden van politieke, culturele en sociale Duitsgezinde bewegingen." (*Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, op.cit., blz. 1324).

E. Misdaden van gemeen recht (25)	-	-	12	7,1	12	3,6
F. Propaganda (26)	3	1,8	13	7,6	16	4,8
G. Persdelicten	6	3,7	3	1,8	9	2,7
H. Andere vormen van zware collaboratie (27)						
a. beulen	-	-	4	2,4	4	1,2
b. politiediensten	1	0,6	5	2,9	6	1,8
c. Duitse administratie	11	6,7	18	10,6	29	8,7
I. Onbepaalde en andere gevallen	7	4,3	17	10	24	7,2
ALGEMEEN TOTAAL	164	100	170	100	334	100

Een vergelijking met de officiële cijfers dringt zich op :

TABEL IV :

DE AARD VAN DE COLLABORATIE IN DE VLAAMSE ARRONDISSEMENTEN (28)

Gestraft (en o.a. gestraft) voor wapendracht tegen België	18.669 (29)	46,6%
Gestraft (en o.a. gestraft) voor politieke collaboratie	15.517 (30)	38,7%
Gestraft (en o.a. gestraft) voor economische collaboratie	2.270 (31)	5,5%
Gestraft (en o.a. gestraft) voor verklikking aan de vijand	3.668 (32)	9,1%
TOTAAL :	40.124	100%

Uit de vergelijking van beide tabellen kunnen snel een aantal belangrijke conclusies gedestilleerd worden.

(25) Voornamelijk weerwraakacties tegen vermeende verzetslieden.

(26) Zowel ideologische propaganda als deze bedoeld voor de werving van vrijwilligers voor het Duitse leger.

(27) Hieronder vallen : a) de beulen van concentratiekampen, o.a. Breen-donk; b) leden van Duitse politiediensten zoals o.a. Sicherheitsdienst, Gestapo, Zivilfahndungsdienst; c) werknemers bij Duitse administraties zoals de Werbestelle, de Divisionschutzkommando...

(28) J. GILLISSEN, "Etude statistique sur la répression de l'incivisme", in *Revue de droit pénal et de criminologie*, 1950-1951, blz. 513-628.

(29) Idem, blz. 584.

(30) Idem, blz. 590.

(31) Idem, blz. 600.

(32) Idem, blz. 609.

Wat de onmiddellijke naoorlogse week betreft merkt men hoe de militaire collaboratie in een wanverhouding opgeschroefd wordt ten nadele van de andere vormen die tot op zeer geringe niveaus teruggebracht worden. Dit is des te merkwaardiger daar op dat ogenblik nog steeds grote massa's militaire collaborateurs aan het oostfront vchten.

Tijdens de periode 1945-1949 wordt anderzijds een belangstelling voor de gewapende collaboratie waargenomen die onder de officiële cijfers ligt. Dit gebeurt dan ten voordele van de zware vormen van collaboratie onder de categorieën E en H (gemeen recht, beulen, Gestapo...) die samengeteld het hoge cijfer van 23% bereiken (meer dan waarschijnlijk geenszins in verhouding tot de realiteit).

De politieke collaboratie blijft over de gehele lijn onder haar werkelijk niveau. Hierbij weze opgemerkt dat er bijna geen gevallen van zuivere politieke collaboratie werden waargenomen. Zij wordt bijna altijd als supplement bij gevallen van militaire collaboratie of verklikking toegevoegd. In zekere zin compromitteert dit de politieke collaboratie.

Op eenzelfde wijze krijgt de militaire collaboratie heel vaak de reputatie van een misdaad van gemeen recht : zij wordt dikwijls in verband gebracht met moorden. Negen van de twaalf misdaden in tabel III onder E werden gepleegd door militaire collaborateurs.

De economische collaboratie en de verklikking zweven naargelang van het ogenblik in aanzienlijke mate onder of boven hun reële waarde.

De belangrijkste verklaring van de wanverhouding tussen beide tabellen dient m.i. gezocht te worden in het licht van de functie van *Le Soir* als krant, en dus als commercieel verkoopsobject. In dat opzicht ligt een strategie gericht op een spectaculaire en sensationele berichtgeving voor de hand. Een selectie volgens verkoopskriteria in het reusachtig aanbod van repressiegevallen is evident, daar alledaagse en onschuldige repressieverhalen zeker geen winstgevende koopwaar zullen gevormd hebben bij een publiek dat nog in de sfeer van de oorlogswreedheden leefde.

Daarom, en vooral na de vaststelling van de geringe aandacht die *Le Soir* aan de Vlaamse collaboratie besteedt, zou het overtrokken zijn in deze wanverhouding in de eerste plaats een doelgerichte poging te onderkennen om specifiek de Vlaamse collaboratie zwaarder of misdadiger voor te stellen dan zij werkelijk was.

Dit is waarschijnlijk wel het geval geweest met de benadering van *Le Soir* wat betreft de collaboratie als absoluut gegeven, dus als

nationaal, zowel Vlaams als francofoon fenomeen. In het licht van wat hiervoor vastgesteld werd, zou een gelijkaardige tabellering voor de francophone collaboratie waarschijnlijk op zijn minst parallelle conclusies tot gevolg hebben.

2. HET NAOORLOGSE PATRIOTTISCHE OPBOD

Als reactie op de collaboratie komt na de oorlog een beweging op gang met als doelstelling het Belgisch nationalisme en de burgerdeugden te herwaarderen. Het medium daartoe is de huldiging van de helden en slachtoffers van de oorlog die als voorbeeld voor de jeugd gesteld worden, en het op touw zetten van grote patriottische plechtigheden : herdenkingen, feesten van de krijgsmachten, nationale feestdagen.

Deze huldigingen en plechtigheden vinden uiteraard hun neerslag in *Le Soir*. Vooral bij de lektuur van de verslagen van de plechtigheden, valt op hoe de goede verstandhouding tussen de beide taalgemeenschappen uitvoerig, maar toch zonder klemtoon en bijna onopvallend aan bod komt.

De techniek die men hiervoor gebruikt is tweeërlei. Bij stoeten of betogingen wordt het broederlijk naast mekaar opmarcheren van Walen en Vlamingen literair breedspakerig en pathetisch beschreven :

"Ils sont venus, elles sont venues, dans les trains obscurs de l'aube, de tous les hameaux et de tous les bourgs, de tous les bleds lointains où bat le coeur fidèle et pur de la libre Belgique résistante : de Flandre et de Wallonie, des Polders et des Fagnes, de Malmédy et de la Gaume, des régions mosanes et scaldéennes. En flamand, en français, des calicots s'expriment : "Les P.P. ne sont pas des quémanteurs"..." (33).

De tweede techniek bestaat erin tot vervelens toe, maar zonder veel woordgebruik, te herhalen dat de toespraken in de twee landstalen gehouden worden :

"M. Gillet, président de "Frontprisol" (en français) et M. Claessens (en flamand) examinent les devoirs à remplir..." (34).

(33) Ma. 8 apr. 1946, blz. 1.

(34) Ma. 8 apr. 1946, p. 1. Andere voorbeelden op : ma. 5 aug. 1946, p. 1; zo. 1 dec. 1946, p. 4; vrij. 17 jan. 1947, p. 5; ma. 5 mei 1947, p. 1; za. 7 febr. 1948, p. 2; ma. 7 aug. 1950, p. 3.

De goede verstandhouding tussen de gemeenschappen wordt dus eerder gesuggereerd dan rechtstreeks vermeld. De invloed hiervan op de lezer zal dan ook eerder onbewust zijn.

In dezelfde zin dienen ook volgende elementen uit toespraken van de toenmalige minister van onderwijs, P. Harmel, geïnterpreteerd te worden :

"Le ministre s'est particulièrement réjoui que ce nouveau bâtiment contribuera à favoriser l'expression néerlandaise dans l'agglomération bruxelloise (35). Enfin, le ministre de l'instruction publique, ..., se réjouit de ce que, à Bruxelles, se développent, parallèlement deux réseaux scolaires — le français et le flamand — appelés à former l'élite qui, demain, sera appelée à diriger les destinées de la Belgique" (36).

Merkwaardig is het verslag zonder kommentaar van een redevoe-ring voor de K.S.A. over de Vlaamse Beweging door minister van staat Frans van Cauwelaert en kanunnik Cardijn : "Vous devez lutter

"Vous devez lutter pour votre idéal catholique flamand et vous aurez la victoire. Nous respirons enfin dans une atmosphère flamande. Le mouvement des étudiants catholiques flamands doit être national : nous faisons partie de la Belgique. Les Wallons n'ont rien à craindre de nous. Le mouvement flamand ne s'oppose pas à la langue française. Bruxelles doit avoir sa part dans l'efflorescence du peuple flamand.

... Le peuple flamand que l'on considère comme un des peuples les plus beaux du monde" (37).

Men probeert blijkbaar het fenomeen Vlaamse beweging zelf in handen te nemen en in een patriottisch Belgisch nationalisme te integreren (38). Als dusdanig wordt het ook door Le Soir weergegeven en gesteund.

Het Vlaamse initiatief dat niet gestoeld is op een patriottische basis, wordt blijkbaar niet zo gewaardeerd door Le Soir :

"Le programme affiché par le nouveau Standaard pourrait servir de base à bien des campagnes néfastes et dissimuler bien des intentions perverses" (39).

(35) Zo. 1 nov. 1953, p. 2.

(36) Wo. 7 apr. 1954, p. 3.

(37) Di. 14 jan. 1947, p. 2.

(38) Dit maneuver wordt ook door H. TODTS erkend in *Hoop en wanhoop der vlaamsgezinden*, I, Davidsfonds-Leuven, 1961, p. 59.

(39) Zo 4 mei 1947, p. 2.

3. DE KONINGSKWESTIE

De eerste naoorlogse jaren werd de binnenlandse politiek in grote mate beheerst door de koningskwestie die het Belgische volk brutaal in twee kampen verdeelde en waarbij de Vlaamse klerikale en rechtse meerderheid zich diametraal tegenover een links anti-klerikaal en anti-Leopoldistisch Wallonië stelde. De koningskwestie had dus duidelijke communautaire bindingen (40).

In het begin van dit artikel werd reeds gesteld dat *Le Soir* bij deze gelegenheid doelbewust van zijn neutralistisch standpunt afweek en zich hevig tegen Leopold III kante. In het licht van de communautaire implicaties, mag het als normaal beschouwd worden dat *Le Soir* een rubriek "Ce que dit la presse flamande" opent, indien hij tegenstellingen wil onderstrepen. Het loont echter alleszins de moeite te onderzoeken of *Le Soir* naar aanleiding hiervan niet aan de verleiding zal bezwijken ook Frans-Vlaamse tegenstellingen te accentueren, eerder dan zich te houden bij de tegenstelling pro of contra Leopold. Deze werkwijze, waarbij het standpunt van *Le Soir* — van de verdeelde franstalige pers geen woord — aan het algemeen Vlaams standpunt gemeten wordt, maakt inderdaad een ongenueanceerd en vertekend beeld met een Frans-Vlaamse tegenstelling mogelijk, eerder dan een beeld met pro- en contra-koningsgezinde oppositie.

Daar is allesziens niets van merkbaar in de van juni 1949 onderzochte week : *Le Soir* maakt in zijn Vlaams persoverzicht een objectieve opdeling tussen de katholieke pro-pers en de socialistische contra-pers (41).

Wat de eerste week van augustus 1950, waarin de gemoederen heel wat meer verhit waren, betreft, staan de zaken heel wat anders : de contra-pers wordt over het hoofd gezien en men beperkt zich tot *De Standaard*, *De Nieuwe Gids* en *Het Volk* (42) met bewoordingen als :

"*De Standaard s'attaque violemment à la 'bande de Ros'...*" (43).

(40) Lees hierover : Th. LUYKX, *Politieke geschiedenis van België van 1789 tot heden*, Elsevier, Brussel/Amsterdam, 1964, p. 421-422 en Albert DU ROY, *La guerre des Belges*, Editions du Seuil, Paris, 1968, p. 75.

(41) Zo. 3 jul. 1949, p. 2; di. 5 jul. 1949, p. 3; wo. 6 jul. 1949, p. 3; do. 7 jul. 1949, p. 3; vr. 8 jul. 1949, p. 3; za. 9 jul. 1949, p. 3.

(42) Zo. 6 aug. 1950, p. 3 en do. 10 aug. 1950, p. 2.

(43) Do. 10 aug. 1950, p. 2.

In dezelfde periode vindt men een artikel onder de titel "Une affiche incendiaire de la Concentration flamande" (44). Daarin leest men :

"L'affiche, qui se termine par les mots : 'Weerstand, opstand' (résistance, révolution), dit encore..."

Hierbij dient opgemerkt dat de ware en reële revolutionaire dreiging die van linkse en Waalse zijde uitging, geenszins als dusdanig door Le Soir wordt benaderd.

De steekproef was mogelijk te beperkt om een representatief totaalbeeld op te hangen van de behandeling van de koningskwestie door Le Soir. Daarom zou het misschien voorbarig zijn ongenueanceerd te besluiten dat Le Soir deze gebeurtenissen aangrijpt om ze als een Frans-Vlaams konflikt voor te stellen, en daarbij de propere zijde van de medaille aan francofone zijde te houden. De hier geformuleerde bevindingen lijken wel een ernstige vingerwijzing in deze richting te bevatten.

4. DE JAREN '50 en '60

In vergelijking met de jaren '60 waren de jaren '50 op het communautair front een kalme periode. Dit vindt zijn weerspiegeling in de onderzoekstof die via de steekproef geselecteerd werd. de 24 onderzochte weken tussen april 1950 en september 1959 leverden volgende cijfers op :

TABEL V :

GESELECTEERDE ARTIKELS OVER BINNENLANDSE POLITIEK (1950-1959)

Redactionele artikels :	49
Rubriek "Petite Gazette" :	36
Rubriek "Informations Diverses" :	26
Totaal :	111

(44) Do. 10 aug. 1950, p. 2.

Het eerste artikel dat de echte taalstrijd weer opneemt werd aangetroffen in de editie van vrijdag 11 maart 1949 (p. 2) onder de titel : "Les lois linguistiques dans les administrations centrales".

De 111 artikels gaan in op stof die zich in de rand van de communautaire problematiek bevindt : de repressie, de koningskwestie, het amnestievraagstuk, de schoolstrijd, maar ook op de talentelling en de zetelaanpassing, de dynamitering van de IJzertoren en het debat rond de heropbouw, de toepassing van de taalwetten en vele minder belangrijke onderwerpen. Het onderzoek loopt hier dus over een veelheid van onderwerpen, maar verspreid over relatief weinig artikels. Daarom zou het methodologisch weinig zinvol zijn ze een gesplitste behandeling per onderwerp te geven.

Inhoudelijk releveren heel wat van deze artikels reeds de fanatieke stempel die de tegenstellingen van de jaren '60 menigvuldig zullen openbaren. Deze stof zal daarom samen behandeld worden met die van de volgende periode.

In de communautair hete jaren '60 stroomt *Le Soir* werkelijk over van artikels die het onderzoek betreffen. De volgende tabel bevat de som van de verzamelde artikels voor de onderzochte periode tussen februari 1960 en november 1969, beslaande een steekproef van 24 weken :

TABEL VI :

**GESELECTEERDE ARTIKELS OVER BINNENLANDSE POLITIEK
(1960-1969)**

Redactionele artikels :	275
Rubriek "Petite Gazette" :	225
Rubriek "Informations Diverses" :	55
Totaal :	555

Bij deze tabel moet alleszins genoteerd worden dat niet minder dan 88 van de redactionele artikels stammen uit de eerste week van februari '68. Dit is het ogenblik waarop de kwestie Leuven haar hoogtepunt bereikt. De krant puilt dan letterlijk uit van verslagen van studenten- en scholierenbetogingen in alle grote en kleine Vlaamse steden, van de gebruikelijke reeks reportages van een regeringscrisis evenals van de erbij horende kommentaar en de reacties erop. De verdeling binnen "Petite Gazette" en "Informations Diverses" is daar-

entegen zeer evenwichtig.

Verwende de steekproef het onderzoek met de kwestie Leuven, dan komen ook andere gebeurtenissen die minder aan een kort tijdsbestek gebonden zijn uitvoerig aan bod : de afbakening van de taalgrens, de invoering van de nieuwe taalwetten, de zetelaanpassing, de taaltelling, de franstalige missen in Vlaanderen en aan de kust, enz. en de vele kleine en grotere betogingen en rellen hierrond.

Aan deze onderzoeksstof zal een bijzondere aandacht gewijd worden bij de studie van het semantisch veld en de argumentatie.

5. NIEUWS UIT VLAANDEREN

De steekproef leverde een selectie van 25 artikels op uit de rubriek "Lettre de..." en "Billet de..." en daarenboven 28 gewone artikels die plaatselijk toeristisch of folkloristisch nieuws behandelen.

Verdeelt men deze artikels over de verschillende besproken steden en streken, dan bereikt men volgende tabel.

TABEL VII :

GEOGRAFISCHE VERDELING VAN HET TOERISTISCH EN PLAATSELIJK NIEUWS

	gewone artikels	Lettre de...	Totaal	%
Brussel	8		8	15,1
Vlaams-Brabant	4		4	7,5
Antwerpen	2	6	8	15,1
Kust	4	7	11	20,8
Gent	2	5	7	13,2
Brugge	2	1	3	5,7
Ronse		2	2	3,8
Oost-Vlaanderen	2		2	3,8
Limburg	3	4	7	13,2
Onbepaald	1		1	1,9
Totaal	28	25	53	100,--

De in de praktijk tweetalige en sterk toeristische kust heeft duidelijk een sterke aantrekkingskracht, maar ook de metropolen Antwerpen en Gent, met hun aanzienlijke franstalige kolonies, genieten van een bijzondere belangstelling. Brussel en Vlaams-Brabant (die niet gesteund worden door de rubriek "Lettre de...") halen om evidente redenen hoge cijfers, terwijl Ronse waarschijnlijk aanwezig is omwille van zijn strategische plaats op de taalgrens.

Een aantal van de besproken folkloristische Brusselse gebruiken en toeristische attracties wijzen impliciet op het oorspronkelijk Vlaams karakter van de stad. Zij verschijnen onder volgende titels : "La Grande Gilde chez Toone" (45), "La Procession du Meyboom" (46), "Le 'Vieux Spijtigen Duivel' est bien malade..." (47), "Manneken-Pis, critique d'art" (48) en "L'Ommegang et les chevaliers du Fourquet" (49).

Uit alle artikels komt Vlaanderen tevoorschijn als een land waar de oude folkloristische gebruiken nog leven, met een rijk verleden, met oude historische steden met prachtige kathedralen en pittoreske straatjes, met een eenvoudige en werkzame bevolking waaruit veel kunstenaars sproten, met ongerepte landschappen... Kortom als een toeristische aantrekkingspool. Een voorbeeld van bijna dichtelijke verheerlijking van Vlaanderen (Brugge) vindt men in volgend citaat :

| "Un soleil radieux inonde la ville en fête. Une douce lumière, un peu diffuse, spéciale au ciel des Flandres, joue dans l'admirable décor de la cité moyenageuse" (50).

Le Soir bevat veel faits divers-nieuws uit Vlaanderen. Hierna een korte steekproef naar berichtjes uit Vlaanderen in de rubriek "Faits Divers" :

do. 11 apr. 1946 : 4 op 13	wo. 8 dec. 1954 : 17 op 38
wo. 5 sept. 1951 : 10 op 53	wo. 6 mrt. 1957 : 12 op 49
zo. 1 jun. 1952 : 12 op 36	do. 5 jan. 1967 : 7 op 24

Dit betreft nieuws uit de kleinste Vlaamse dorpen en gemeenten : Lichtaart, Essen, Melle, Sint-Lambrechts-Herk, Kaaskerke,

- (45) Wo. 9 mrt. 1949, p. 2.
- (46) Di. 8 aug. 1950, p. 2.
- (47) Vr. 9 apr. 1954, p. 5.
- (48) Do. 8 sept. 1955, p. 2.
- (49) Wo. 8 feb. 1956, p. 3.
- (50) Di. 3 feb. 1948, p. 5.

Evergem, Vlamertinge, Vladslo, Gingelom, Leffinge... en uiteraard ook uit de grote steden.

In de andere dagelijkse rubriek "En Province" of "La vie dans le Pays" wordt men met hetzelfde fenomeen geconfronteerd. Ook hier werd een gelijkaardige steekproef uitgevoerd :

do. 5 dec. 1946 : 3 op 7
ma. 4 jul. 1949 : 10 op 17
zo. 6 mei 1951 : 8 op 19
wo. 4 juni 1952 : 5 op 10

do. 9 dec. 1954 : 2 op 5
ma. 4 jun. 1956 : 11 op 26
wo. 6 mrt 1957 : 3 op 9
wo. 5 feb. 1964 : 1 op 1

Uit de totale steekproef werden voor deze rubriek op willekeurige wijze 272 artikeltjes gelicht. De verdeling per provincie is de volgende :

TABEL VIII :

GEOGRAFISCHE VERDELING VAN HET NIEUWS IN
"LA VIE DANS LE PAYS"

	Aantal		%	
ANTWERPEN met o.a. stad Antwerpen Mechelen	86	62 14	31,6	22,8 5,1
VLAAMS-BRABANT met o.a. Leuven	18	9	6,6	3,3
LIMBURG met o.a. Hasselt	19	7	7,0	2,6
OOST-VLAANDEREN met o.a. Gent Ronse	55	33 8	20,2	12,1 2,9
WEST-VLAANDEREN met o.a. Brugge de kustgemeenten Moeskroen	94	14 41 9	34,6	5,1 15,1 3,3
TOTAAL :	272		100	

Deze tabel bekrachtigt de bevindingen van tabel V : steden met een belangrijke francofone minderheid genieten de voorkeur (Antwerpen, Gent en Leuven) evenals de taalgrens- (later faciliteits-) (Ronse en Moeskroen) en kustgemeenten. Vlaams-Brabant blijft echter onder de maat.

Nog een aantal elementen vullen dit onderzoek aan. Onder de rubriek "Noces d'or" treft men regelmatig gouden bruiloften aan die gevierd worden in Vlaanderen (51). Le Soir publiceert zelfs de examenuitslagen van de Vlaamse universiteiten (52). Ook onder de in de krant verspreide faits divers vindt men er met Vlaams belang, hetzelfde geldt voor de rechtszaken en voor de ongevallen onder "Les accidents de la circulation".

Voor een aantal willekeurig gekozen woensdagen werd een inventaris opgemaakt :

TABEL IX :

INVENTARIS VAN DE FAITS DIVERS MET VLAAMS BELANG
(6 woensdagen)

	5.9.51	8.2.56	6.3.57	4.9.63	5.2.64	7.7.65
Verspreide faits divers	2		6	7	5	8
"Faits Divers"	10	6	12	9	8	10
Rechtszaken	1	2			4	2
"Dans le Pays"	6		3		1	
"Les accidents de..."				6	3	
TOTAAL :	19	8	21	22	21	20

Er is dus dagelijks altijd wel een flinke hoeveelheid klein plaatselijk nieuws uit Vlaanderen voorhanden.

Uit een korte steekproef (53) bleek dat hetzelfde fenomeen waarneembaar is in andere Vlaamse en Waalse kranten van de tijd, maar slechts op zeer beperkte schaal. "La Libre Belgique" en "La Dernière Heure" bieden dezelfde overvloed. Het fenomeen is dus, in zijn sterke vorm beperkt tot de Brusselse francofone kranten.

(51) Bijvoorbeeld : do. 5 jan. 1967, blz. 4.

(52) Bijvoorbeeld : do. 11 okt. 1956, p. 13, Vlaamse afdeling van de K.U.L. en op wo. 8 aug. 1962 R.U.G.

(53) De Landwacht : jan. 1949 en apr., mei, juni 1956 onderzocht; Volksgazet : mrt. 1950 onderzocht; De Nieuwe Gids : jan. 1962; La Meuse : jan. 1948 en okt. 1962.

Het fenomeen is echter nog omvangrijker dan het tot nu toe geschetst werd. Ook op het vlak van de sport is het doorgedrongen. Zo verschijnen op maandag de rubrieken "Les Championats Provinciaux" en "Le football brabançon". Daarin wordt net zoveel aandacht besteed aan voor Walen en Brusselaars onbelangrijke wedstrijden als aan voor hen belangrijke wedstrijden.

Op ma. 5 apr. 1954 wordt Diest-Merchtem even uitvoerig behandeld als Zuen-Humbeek en Nivelles-Montaigu. Hetzelfde op ma. 8 okt. 1956 met Pamel-Merchtem, Betecom-Averbode en Zuen-Ixelles. Dit verschijnsel herhaalt zich op alle maandagen van de onderzochte periode en geldt ook voor de andere sporttakken.

Ook de rubriek "Nécrologie" bevat aankondigingen uit Vlaanderen. Dit bewijst dat Le Soir in Vlaanderen gelezen wordt, of tenminste, dat men er in bepaalde kringen in Vlaanderen prijs op stelt doodsberichten in Le Soir te publiceren.

Men mag er op rekenen ongeveer iedere dag minstens één doodsbericht uit Vlaanderen te vinden. In het onderzoek werd op 69 doodsberichten nader ingegaan. Zij werden op 48 dagen gedateerd en behandelen sterfgevallen uit 30 Vlaamse steden en gemeenten. De belangrijkste zijn :

TABEL X :

GEOGRAFISCHE VERDELING VAN DE DOODSBERICHTEN MET
VLAAMS BELANG

Antwerpen	17	24,6 %
Brugge :	4	5,8 %
Dilbeek :	3	4,4 %
Gent :	7	10,1 %
Leuven :	4	5,8 %
Oostende :	3	4,4 %
Andere :	31	44,9 %
TOTAAL :	69	100 %

Deze tabel is andermaal sterk vergelijkbaar met de tabellen VII en VIII. Deze aankondigingen betreffen meestal de dood van leden van de begoede burgerij : 4 directeuren, 3 beheerders, 2 aannemers, 2 ingenieurs, 1 gedelegeerd beheerder, 1 advocaat bij het hof van beroep,

1 eredirekteur, 1 erehoofdinspekteur, 1 adjunkt-eresekretaris van het parket, 1 gemeente- en provincieraadslid, 1 professor emeritus, 1 dokter en zelfs 2 kasteelbewoners en 1 barones. Bovendien zijn er 4 dragers van eretekens bij. Het statulement speelt in deze rubriek blijkbaar een belangrijke rol.

Gewoonlijk stelt men nationale kranten tegenover plaatselijke of provinciale kranten. Nu noemt men heel wat Vlaamse kranten zoals *De Standaard*, *Het Laatste Nieuws*, *Het Volk*, *De Morgen* e.a. ook nationale kranten, hoewel zij wat hun lezerspotentieel betreft bijna enkel in het Vlaamse land en in het tweetalige Brussel gelezen worden, en daarenboven inhoudelijk volledig conform daarmee gestructureerd zijn. *Le Soir* wijkt wat deze twee punten betreft totaal af van de grote Vlaamse kranten. Hij is bijgevolg een echte nationale krant, die kan gelezen worden en gelezen wordt — zowel in Brussel en Wallonië als in Vlaanderen.

Hierbij horen beslist nog enkele woorden over de manier waarop *Le Soir* de Vlaamse kustenaars en hun kunst benadert. *Le Soir* is overal unaniem lovend in zijn kunstkritiek. Als merkwaardig voorbeeld hiervoor dienen zeker de 31 toneelrecensies geciteerd te worden : men gaat er zich in te buiten aan lovende bewoordingen en zij komen zelfs kritiekloos over.

De literaire bladzijde is blijkbaar slechts zeer spaarzaam voor de Vlaamse literatuur beschikbaar. Slechts één maal werd er een bespreking van een Vlaams meesterwerk in gevonden : "Joachim van Babylon" van Marnix Gysen (54). Recensies van "Omtrent Deedee" van Hugo Claus (55) en van "Het verhaal van Matsombo", "Schroot" en "Gangreen I — Black Venus" van Jef Geraerts (56) verschijnen tussen de gewone redactionele artikels. Wel staat de literaire bladzijde open voor franstalige werken met Vlaams belang zoals "La Flandre est un songe" van Michiel de Ghelderode (57) en vertalingen van Hadewijck en Ruusbroek door Liliane Wouters : "Les Belles Heures de la Flandre" (58). Dit kan wel enigszins als een tekortdoening van de Vlaamse literatuur aangevoeld worden.

(54) Wo. 6 mrt. 1957, p. 7.

(55) Vr. 11 jul. 1969, p. 2.

(56) Za. 1 - Zo 2 mrt. 1969, p. 5.

(57) Za. 11 jul. 1953, p. 7.

(58) Do. 9 nov. 1961, p. 8.

Wanneer *Le Soir* hier de loftrompet steekt ter ere van de Vlaamse kunstenaars — ergens wordt zelfs Cyriel Verschaeve als een “poète flamand de marque” (59) betiteld — dan ligt dit in de lijn van de sentimentele romantische verheerlijking van Vlaanderen die ook kon waargenomen worden bij de bespreking van het toeristisch en plaatselijk nieuws. Vlaanderen geniet van een grote internationaal erkende kunstenaarstraditie, die men onmogelijk over het hoofd kan zien. Vandaar de grote bewondering van *Le Soir* voor de Vlaamse primitieven, Bruegel, Rubens (60) en o.a. meer recent de Vlaamse impressionisten (61) en de Latemse school (62). Ook op literair gebied heeft Vlaanderen een traditie die men niet kan veronachtzamen, gaande van de middeleeuwse literatuur tot Gezelle (63) en Karel van de Woestijne (64).

Vlaanderen blijft in de romantische geest van *Le Soir* dus een land van boeren en kunstenaars. Men vindt eenzelfde tegenstelling tussen Engeland en het boerenland Ierland. Enerzijds staan (of stonden) beide volkeren politiek lijnrecht tegenover elkaar, anderzijds wordt de grote waarde van de Ierse literatuur geprezen met o.a. James Joyce en de Ierse toneelschool.

Bij de bewondering van het Vlaams patrimonium komt een soort ‘Belgische mentaliteit’ tot uiting, waarbij de francofoon de Vlaamse pracht als nationale verwezenlijking of eigendom beschouwt, ze mede beheert en er zich mede voor verantwoordelijk acht. Werd dit onderwerp vanuit literair-artistieke visie besproken dan zou men stellen dat sinds haar eentaligheid, Vlaanderen in zekere zin een mytisch gegeven geworden is : een verloren paradijs. (Vandaar misschien de bestendige expansionistische beweging in noordelijke richting.)

Een aantal rubrieken met nationaal en, of alleen Vlaams belang (“Dans le Pays”, “Lettre de...”, “Au Théâtre Flamand”) verdwijnen langzamerhand wanneer de eentaligheid van Vlaanderen zich meer en meer bevestigt (de jaren '60). Het samengaan van deze twee bewe-

(59) Wo. 4 nov. 1953, p. 1.

(60) Wo. 9 mrt. 1949, p. 2.

(61) Wo. 5 mei 1959, p. 7.

(62) Za. 12 aug. 1950, p. 2.

(63) Vr. 11 nov. 1949, p. 1.

(64) Za. 12 aug. 1950, p. 2.

gingen zou er op kunnen wijzen dat men dan inderdaad Vlaanderen eerder als verloren beschouwt, en dat de nationale aandacht verdwijnt ten gevolge van het groeiend bewustzijn van Brussel als volwaardig gewest.

7. TE KOOP IN VLAAMS-BRABANT EN TWEETALIGEN GEVRAAGD

Aan de hand van een willekeurige steekproef van 578 advertenties werd nagegaan hoe de verfransing van het Brussels randgebied via het advertentieaanbod voor verkoop of verhuring van onroerend goed in *Le Soir* gereflecteerd wordt (Tabel XI). Teneinde het onderzoek overzichtelijk te maken, werden de Brusselse randgemeenten volgens hun urbanistische functie ingedeeld in een aantal residentiële en industriële zones (65). Binnen de zones werd daarenboven nog een opdeling gemaakt volgens de gordels van gemeenten (het cijfer voor de gemeente in de tabel) (66).

Daarenboven werd een indeling in de tijd doorgevoerd aan de hand van twee belangrijke data : 1954 (aanhechting bij Brussel van Evere, Ganshoren en Sint-Agatha-Berchem) en 1963 (toekenning van faciliteiten aan franstaligen in Kraainem, Wezembeek, Sint-Genesius-Rode, Linkebeek, Wemmel en Drogenbos).

Hierbij dient aangestipt te worden dat de hoeveelheid advertenties groter werd naarmate men het einde van de onderzochte periode naderde en dat de hier geciteerde totalen (136, 218 en 224) niet in verhouding staan tot het werkelijke volume advertenties gedurende de onderzochte periode.

Uit de tabel blijkt dat de residentiële zones de belangrijkste aantrekkingspolen zijn, met in de eerste plaats een constante voorkeur voor de oostelijke residentiële zone. Binnen deze zones zijn het vooral de zgn. faciliteitsgemeenten die goed op de markt liggen even-

(65) Dezelfde indeling werd toegepast en uitgebreid als deze die ontwikkeld wordt in : *De Brusselse Randgemeenten, een onderzoek naar de residentiële en taalkundige ontwikkeling*, door de STUDIEGROEP MENS EN RUIMTE in opdracht van de Kultuurraad voor Vlaanderen — Documenten van de Kultuurraad voor Vlaanderen — 1964, p. 20-21 en 35-39.

(66) Deze indeling is soms moeilijk daar naast grote gemeenten als St.-Genesius-Rode, St.-Pieters-Leeuw, Overijse, Vilvoorde, Tervuren... soms 2 à 3 gordels kleine gemeenten voorkomen. In dat geval werd voor de grote gemeente het dichtste punt bij Brussel genomen om te bepalen tot welke gordel ze behoort.

TABEL XI :

**GEOGRAFISCHE VERDELING VAN DE ADVERTENTIES VOOR VERKOOP
VAN ONROEREND GOED (578)**

	44-54 %	55-63 %	64-69 %		44-54 %	55-63 %	64-69 %
<i>Toekomstig Brussel</i>				<i>Industrieel-ZO</i>			
0. St. Agata-Berch.	3			1. Overijse	6	11	9
Evere	3			Hoeilaart	2	1	6
	6 4,4				8 5,9	12 5,5	15 6,7
<i>Residentieel-Oost</i>				<i>Industrieel-Z</i>			
1. Stokkel	1	13	8	1. St.P.Leeuw	2	5	6
Kraainem	3	13	9	Drogenbos		1	1
Wezembeek	7	9	8	Vlezenbeek	1	1	
Tervuren	8	7	12	2. Ruisbroek		5	
St.-Stevens-Wol.	2	4	3	3. Dworp			1
'Forêt de Soignes'			1	Huizingen		2	
2. Sterrebeek	1	1	6	Buizingen		3	3
3. Everberg			1	4. Leerbeek	1		
Erps-Kwerps	1				4 2,9	17 7,8	11 4,9
4. Veltem		1		<i>Industrieel-N</i>			
Bertem		1		1. Vilvoorde	5	5	4
5. St.-Agata-Rode			1	Machelen	2	1	
Kampenhout		2		Diegem	1	1	1
	23 16,9	51 23,4	49 21,9	2. Zaventem	2	1	4
<i>Residentieel-Zuid</i>				Peutie	1		1
1. St.-Genesius-Rode	6	17	18	3. Steenokkerz.			1
Linkebeek	4	8	4		11 8,1	8 3,7	11 4,9
2. Beersel	5	6	1	<i>Aarschot</i>			3
Alsemberg		6	4	Keerbergen	13	17	8
	15 11,0	37 17,0	27 12,1	Betekom			3
<i>Residentieel-N.W.</i>				Begijnendijk			1
1. Strombeek-Bever	4	5	2	Houwaart			1
Wemmel	11	8	9	Rotselaar		3	1
2. Grimbergen	7	5	5	Tremelo			1
Meise	1	1	4		13 9,6	20 9,2	18 8,0
Brussegem		1		<i>Leuven</i>			1
3. Beigem	1			Mechelen	1		
Humbeek	1	1	2	Aalst		3	
Wolvertem		1	1	Halle		1	1
4. Nieuwenrode			1		2 1,5	4 1,8	2 0,9
	25 18,4	22 10,1	25 11,2	<i>Oost-Geraardsb.</i>			
<i>Residentieel-West</i>				Tollembeek			1
1. Dilbeek	6	11	13	Vollezele			1
Groot-Bijgaarden	2	1	7	Moerbeke			1
Zellik	2	2	6	Galmaarden			1
Itterbeek	1	3	1				4 1,8
2. St.-Mart.-Lennik		1	1	<i>KUST</i>	5 3,7	13 6,0	12 5,4
St.Mart.-Bodegem			1	<i>ANDERE</i>	11 8,1	15 6,9	11 4,9
Schepdaal			2	<i>TOTAAL :</i>	136 100	218 100	224 100
3. St.Kwint.-Lennik	1						
Ternat			1				
4. Strijtem			1				
Essene Lombeek	1						
5. Hekelgem			1				
Gooik		1					
Roosdaal			1				
	13 9,6	19 8,7	39 17,4				

als een aantal andere gemeenten uit de eerste gordel zoals Tervuren en Dilbeek. De zgn. corridor tussen Brussel en Wallonië, bij uitbreiding de hele residentiële zone zuid, haalt ook in al zijn gemeenten regelmatige cijfers. Het is bemerkenswaard dat reeds vanaf de tweede wereldoorlog de voorkempische gemeente Keerbergen hoge gemiddelden haalt. Vanaf de jaren '60 breekt het landelijke leven in villawijken ver van de stad echt door en wat later komen de weekendhuisjes in zwang. Dan treft men vaak gemeenten uit de derde, vierde en zelfs vijfde gordel rond Brussel. Hieraan is ook de concentratie van advertenties met betrekking op gemeenten uit de streek van Aarschot en het oosten van Geraardsbergen toe te schrijven. Toch konden reeds in het begin van de onderzochte periode gemeentenamen uit verre gordels waargenomen worden.

Merkwaardig is dat niet altijd de namen van de gemeenten vermeld worden maar soms die van wijken. Daarvan is Stokkel (residentieel-oost) een opmerkelijk voorbeeld : het oude centrum van de wijk ligt in Sint-Pieters-Woluwe (Brussel), maar de nieuwe straten en verfransingspolen liggen in Kraainem en lopen door tot in Wezembeek. Bijgevolg weet men nooit welke gemeente men met Stokkel bedoelt. Het is ondertussen wel duidelijk dat de verkoper van een goed in Kraainem er alle voordeel bij heeft, daar hij zich tot franstalige kopers richt via Le Soir, van de verwarring te bewaren en de associatie met het Brusselse Sint-Pieters-Woluwe plausibel te houden. Op dezelfde wijze sticht men verwarring (67) door samengestelde toponiemen te vormen als Anderlecht-Zuen, Linkebeek-Calevoet, Ukkel-Linkebeek, Wezembeek-Sterrebeek, Wezembeek-Tervuren... Hierbij wordt dus telkens een eentalige wijk of gemeente met een ander taalregime geassocieerd door ze te verbinden met een Brusselse gemeente of wijk, of één met faciliteiten.

Anderzijds worden dikwijls de namen van wijken vermeld als het nieuwe villawijken betreft : Zuun en Negenmanneke (Sint-Pieters-Leeuw), Groenendaal (Hoeilaart), Koningslo (Vilvoorde), Moorsel (Tervuren). Hier rijst waarschijnlijk de vrees dat de poten-

(67) De verwarring ontstaat o.a. ook wanneer de vraag rijst naar de geografische localisatie van het samengesteld toponiem. O.i. moet het eerste lid telkens als een qualificatie van het tweede beschouwd worden : dus Zuun dat bij Anderlecht ligt, Linkebeek bij Ukkel enz... Behalve bij Linkebeek-Calevoet waar het omgekeerd is. Calevoet is een wijk van Ukkel, Zuun van St.-Pieters-Leeuw.

tiële francofone kopers zouden afgeschrikt worden door een associatie met de oude Vlaamse kernen van de gemeenten. Bepaald merkwaardig is ook volgend toponiem dat wij katalogiseerden onder residentieel-oost : "Grand Bruxelles Forêt de Soignes". Dit kan een plaats betreffen in Hoeilaart, Overijse, Tervuren of Kraainem.

Sommige verkopers beseffen dat de grote afstand van het centrum van Brussel, en dus van de francofonie, potentiële kopers kan afschrikken. Volgende formules zijn dan ook legio : "prox. de la gare", "terminus tram 52", "10 km Brux.", "Wemmel-ring", "à 8. Bourse", "près ch.d.Louvain", "près gare et autostrade". De te koop aangeboden woningen zijn meestal van het grotere type : "Villa, bungalow, belle propriété..." en ook wel "grande maison, maison de maître, maison de rentier...". Bij de te koop aangeboden gronden zijn er vele voor villabouw bestemd : "terrain pour villa". Hier speelt dus andermaal het statulement.

In het begin van de onderzochte periode (tot '54) werden ook een aantal landbouwgronden aangetroffen, zij vertegenwoordigen een behoorlijk deel van de gemeenten uit verre gordels die in deze periode in tabel XI voorkomen.

Als conclusie van dit deelonderzoek kan gesteld worden dat deze advertenties het Brusselse randgebied en Vlaams-Brabant als een gemakkelijk toegankelijk expansiegebied voor francofonen voorstellen. In plaats van te alluderen op het Vlaams karakter van de streek, suggereert men echter dat het taalstatuut dat daar uit voortvloeit gemakkelijk te negeren is door het leven in praktisch eentalige Franse wijken of door de nabijheid van de grootstad.

Onder de titel "Emplois Offres" vindt men vaak advertenties van het volgende type :

Représentants en articles de bâtiment pour région flamande, Brabant, Namur et Hainaut. (68)

Firme bruxelloise très importante engage pour service de vente extérieur — secteur Louvain — jeunes éléments. (69)

On demande représentant avec voiture pour visiter clientèle toute faite Limbourg et Prov. d'Anvers. (70).

(68) Wo. 9 mrt. 1949, p. 11.

(69) Zo. 6 nov. 1949, p. 8.

(70) Di. 8 aug. 1950, p. 8.

(68) Wo. 9 mrt. 1949, p. 11.

(69) Zo. 6 nov. 1949, p. 8.

(70) Di. 8 aug. 1950, p. 8.

Er gebeurt dus geen specificatie van de te kennen taal of talen. Daar de advertentie in *Le Soir* verschijnt, laat het veronderstellen dat het volstaat Frans te kennen om als vertegenwoordiger het Vlaamse land te doorkruisen. In advertenties van latere datum wordt soms wel de taalkennis gespecificeerd :

Jeune candidat représentant bilingue — pour clientèle articles dentisterie, Flandre-Anvers. (71).

Deux représentants (...) et un bilingue pour le secteur flamand. Ecrire en français avec curr. vitae. (72).

Vanuit een mogelijke interpretatie wordt hier de tweetaligheid van Vlaanderen vooropgesteld.

Wat de vraag naar bedienden betreft, werft men meestal wel tweetaligen aan. Tussendoor vindt men wel eens afwijkingen op deze regel :

Comptable : français, allemand, anglais. (73)

Un(e) sténo-dactylo express. franç. connaissant parfaitement l'anglais et l'allemand.

Une sténo-dactylo expérimentée d'expr. française, si possible bilingue. (74)

Dit "si possible bilingue" of "de préférence bilingue" vindt men vaak terug. Bij "si possible bilingue", althans, wordt de kennis van de tweede taal tot een toemaatje gedegradeerd.

8. DE TWEE TALEN

In een aantal artikels wordt de grootheid van de Franse taal behandeld of terloops aangeraakt. Als belangrijkste eigenschap vermeldt men dat het een wereldtaal is met grote verspreiding :

Argument massue (75) : Le français n'est plus une langue internationale, alors qu'on ne l'a jamais tant parlé à l'ONU depuis que les républiques africaines y ont été admises. (76)

(71) Do. 7 nov. 1957.

(72) Zo. 13 dec. 1958, p. 18.

(73) Vr. 12 okt. 1956, p. 18.

(74) Wo. 9 apr. 1958, p. 17.

(75) Argument van de flaminganten.

(76) Za. 7 apr. 1962, *Petite Gazette*.

Men vergeet nooit de band te leggen tussen de taal en het rijke Franse kulturele patrimonium :

(...) il y a 60.000 Français qui enseignent la langue de Ronsard et de Baudelaire à l'étranger (...) (77).

Deze taal heeft een enorm uitstralingsvermogen :

La qualité et le rayonnement de la langue française sont tels que, de toute façon, elle émergera, fût-elle pendant quelque temps submergée. (78)

De hiervoor aangehaalde kenmerken maken van de Franse taal een superieure onderwijstaal die een voorrecht is voor de begoede bovenlaag :

On (79) a crain, en effet, que l'attrait de la culture française et les possibilités plus grandes que procure à l'élève — notamment sur le plan international — un enseignement en français n'incitent certains parents à préférer que leur enfant reçoive son instruction en cette langue. (80)

D'ailleurs, a précisé le ministre, il est notoire que les jeunes gens appartenant aux classes aisées de Flandre se dirigent vers les universités et écoles de hautes études francophones. (81)

Volgende citaten die eveneens op het statulement inspelen spreken voor zichzelf :

Quoi que fassent et quoi que disent les partisans du sol et de l'homogénéité linguistique du pays flamand, le français reste une langue de haute culture et de large diffusion internationale, tous les Flamands raisonnables le savent et, sans trahir pour cela ni leur langue ni leur culture, ils souhaitent pour eux-mêmes et pour leurs enfants l'enrichissement que donne la connaissance d'une pareille langue. Or, qui ne voit que les vrais (sic) victimes de la chasse au français seront les enfants dont les parents ne sont pas assez fortunés pour leur offrir les moyens d'apprendre le français coûte que coûte. (82)

(77) Vr. 9 feb. 1968, Petite Gazette.

(78) Di. 6 okt. 1964, p. 6.

(79) De Vlamingen.

(80) Zo. 4-ma. 5 feb. 1968, p. 6.

(81) Do. 10 jul. 1969, P.G. — een uitspraak van Th. Lefèvre !

(82) Za. 13 jun. 1964, p. 2.

On n'enseigne plus le français qu'à raison de deux ou trois heures par semaine dans les athénées et collèges d'Anvers, de Malines, de Gand, de Bruges, de Louvain. On le leur enseigne mal, le plus souvent. Cela implique le succès des lycées d'Anvers et Collège Marie-José dans la même ville. Car comme le dit M. José Vial lui-même, le goût de la langue française subsistera, et par la faute du flamingantisme même. Mais le peuple est éloigné d'un savoir que seules les riches peuvent acquérir. (83)

Het gebruik van Nederlandse woorden in de krant leert een en ander over de wijze waarop Le Soir tegenover het Nederlands (vaak "Flamand" genoemd) staat. Het zijn allemaal pittoreske woorden die een zuivere eentalige francofoon moeilijk kan verstaan, maar die een verfranst Vlaming of een autochtone Brusselaar des te beter begrijpt.

Zotte Maandag — il est tradition de courir "bommel" comme on dit à Renaix. (84)

Mais c'est un "ketje", un vrai ketje zwanzeur. (85)

Het loze vissertje — Potferdeke da's mijn vader niet. (86)

Lambic, plattekees et ramonace (87)

Des tartines au "plattekees" (88)

Loerik ! (89)

Men vindt ook een hele reeks namen van cafés, toeristische bezienswaardigheden en volksgebruiken :

Klokke Roeland (90) — La porte de Kipdorp (91) — Le Pier (92) — La fête des "Krakelingen" à Grammont — Tonnekenbrand (93) — La procession du Meyboom (94) — Boerentoren (95) — Manneken-

(83) Vr. 11 aug. 1950, p. 5.

(84) Di. 3 feb. 1948, p. 5.

(85) Wo. 9 mrt. 1949, p. 5.

(86) Do. 8 aug. 1950, p. 2.

(87) Vr. 9 apr. 1954, p. 5.

(88) Vr. 11 sep. 1959, p. 6.

(89) in de karikatuur "Le Weekend sportif vu par Horn" van do. 11 dec. 1958.

(90) Do. 11 apr. 1946, p. 3.

(91) Do. 5 dec. 1946, p. 4.

(92) Zo. 6 jun. 1948, p. 5.

(93) Ma. 7 mrt. 1949, p. 2.

(94) Di. 8 aug. 1950, p. 2.

(95) Do. 10 mei 1951, p. 5.

*Pis (96) — Café Driehoek (97) — Duivelsschuur (98) —
't Sweert (99) — Le grand pollepel (100)*

Soms worden deze Nederlandse woorden benaderd vanuit een filologische belangstelling. Bijvoorbeeld over het oud Ukkels kabaret de "Vieux Spijtigen Duivel" :

Il est vrai que le mot "spijtigen" est traduit de diverses façons. Est-ce "fâché", "repentant", "dépité", ou même "endommagé" ? (102)

Over het café "Dikke Mee" :

Il désignait alors une guingette tenue par une patronne aux formes généreuses qui devait s'appeler Mie, diminutif, comme on sait, de Marie. (103)

Over de martelingen in het Brussels moeras waar nu de kliniek Sint-Jan staat :

Le nom de ce suplice (sic) est rappelé par un chapiteau historique de l'Hôtel de Ville, celui où sont représentés des hommes empilant des chaises avec des pelles (scup et stoel, scupstoel : estrapade). (103)

Het Nederlands dat in *Le Soir* verschijnt is blijkbaar vaak een object voor filologische studie en folkloristische belangstelling vanuit een vrij paternalistisch standpunt. De dialektuitdrukkingen en -woorden die men eraan ontleent leggen de nadruk op het volkse aspect ervan. De sociale determinant duikt hier dus andermaal op. Maar het een is ook het gevolg van het ander; *Le Soir* wordt hierdoor voor de gewone Brusselaar, de man in de straat, de bewoner van de Marollenwijk een aantrekkelijke krant. Hij bekoort daarenboven de verfranste Vlaming van de eerste of tweede generatie die nog een beetje Nederlands kent.

(96) Do. 8 sep. 1955, p. 2.

(97) Za. 11 feb. 1956, p. 2.

(98) Vr. 8 nov. 1957, p. 5.

(99) Zo. 6 apr. 1958, p. 4.

(100) Zo. 6-ma. 7 sep. 1959, p. 5.

(101) Vr. 9 apr. 1954, p. 5.

(102) Za. 11 feb. 1956, p. 9.

(103) Vr. 9 jan. 1959, p. 2.

III. HET SEMANTISCHE VELD

1. HET IMAGO VAN DE FLAMINGANT

Aan de hand van de geselecteerde artikels die ingaan op de binnenlandse politiek kan door studie van de specifieke woordenschat van Le Soir het imago uitgetekend worden van de flamingant. Het bleek dat Le Soir dit beeld — tot op zekere hoogte, maar toch tamelijk vergaand — uitbreidt tot alle Vlaamse politici en personaliteiten die uiting geven aan een Vlaamse reflex. Zij werden daarom samen met de traditionele Vlaamse aktivist en flamingant in een breed opgevat imago betrokken.

Het woord 'flamingant', dat in Le Soir wel eens als evenwaardig met 'flamand' kan gelezen worden, heeft oorspronkelijk geen pejoratieve betekenis. Heel vaak echter worden beide woorden in verband gebracht met het fanatieke en extremistische. Hiervan kan men voorbeelden bij de vleet aanhalen :

Certains Flamands s'étonnent de cette position intransigeante; elle est la conséquence directe du fanatisme flamingant dans la question des Fourons. (104)

Qu'un grand nombre de ces personnes désirent entendre parler français, à cette occasion, ne pouvait, évidemment, convenir aux équipes spécialisées de l'extrémisme flamand qui confond délibérément foi, culture et badigeonnage. (105)

Het woordgebruik van Le Soir begint op schelden te lijken, wanneer men de band gaat leggen met een gamma van woorden gaande van overspanning over vandaal en razende tot bezeten woesteling : agité, agitateur, énérvé, énergumène, exalté, enragé, trublion, vandaal, perturbateur, aggresseur, fauteur de troubles, impérialiste, galopin. Zoals in :

(104) Vr. 10 mei 1963, Petite Gazette.

(105) Di. 7 aug. 1962, P.G.

Quelques dizaines de jeunes exaltés ont profité, vers midi un quart, de la messe dialoguée en français, pour se mettre à tousser bruyamment (...) (106)

Pendant quelques heures Overysse fut livrée aux vandales (...) et un député PSC de Bruxelles se trouvait parmi eux (...) (107)

La longue colonne de participants fut, tout le long du parcours, harcelée par des agitateurs flamingants. (108)

Mais la gendarmerie et la police étaient bien décidées à ne pas se laisser gagner par cet optimisme et se promettaient de veiller plus que jamais, le calme apparent revenu pouvant permettre à quelques éternés de se livrer aux pires excès. (109)

Met een gelijkaardige taal worden de akties van de Vlamingen en vlaamsgezinden beschreven als onbetamelijk, schandalig, misplaatst, afschuwelijk :

(...) M. P.H. Spaak s'est élevé, (...) contre le cortège scandaleux, organisé récemment par des étudiants de l'université de Louvain.

On sait que la Résistance y fut odieusement bafouée. (110)

Elle (111) est le signe précurseur d'une campagne honteuse. (112)

On ne peut que partager ces regrets tout en précisant pourtant qu'il est inadmissible que, (...) des manifestations aussi intempestives que déplacées aient pu avoir lieu. (113)

Het laatste citaat hierboven liet het reeds blijken; Le Soir betreurt deze misplaatste Vlaamse akties :

(...) ils doivent éviter de se trouver en présence d'une situation aussi confuse et aussi regrettable que celle qui s'est produite aux Fours. (114)

Le Soir zit inderdaad verveeld met deze Vlaamse akties en de politieke gevolgen ervan omdat zij een blaam werpen op het internationaal prestige van politieke volwassenheid dat België in het buitenland geniet. Over de overheveling van de Voerstreek naar Limburg :

(106) Di. 3 apr. 1962, p. 2.

(107) Do. 11 juni 1964, Informations Diverses.

(108) Do. 11 nov. 1965, p. 3.

(109) Do. 8 dec. 1966, p. 3.

(110) Do. 5 nov. 1963, P.G.

(111) Elle : een uitspraak van K. Dillen op een V.U.-congres.

(112) Wo. 5 juli 1961, P.G.

(113) Zo. 4-ma. 5 febr. 1968, p. 2.

(114) Wo. 8 mei 1963, p. 1.

Imagine-t-on l'effet désastreux qu'il aurait sur la réputation de l'Etat belge. (115)

Ook nog in :

Les trublions de la Grand-Place de Bruxelles, "ce plus beau théâtre du monde", sont tout juste parvenus à couvrir notre pays de ridicule devant la presse et les touristes étrangers, (...) (116)

Le troc des Fourons, dit-il, est un méfait indigne d'un pays se réclamant d'une haute civilisation. (117)

Blijkbaar dient de verklaring van dit buitensporig Vlaams gedrag, dat o.a. eigenlijk niets anders is dan het gebruik van een aantal democratische rechten, zoals het betogingsrecht, volgens Le Soir gezocht te worden bij een soort aangeboren haat tegen al wat Frans is :

Pour les extrémistes, seul compte un but immédiat : la rancoeur à susciter et surtout la haine à entretenir. (118)

Il n'y a pas qu'à l'intérieur des frontières du pays que le mouvement flamingant manifeste chaque jour sa haine du français. (119)

Deze haat maakt dat de Vlaamse beweging niet terugschrikt voor beledigingen, provocaties, wraakacties, dreigementen en chantage. Volgens de besproken krant is het kortom een beweging zonder scrupules.

Il n'y a guère, la moindre concession à la toponymie française soulevait en Flandre leur bras vengeur. (120)

En conséquence, le comité déclare considérer comme une injure et une provocation graves à l'égard de tous les patriotes et démocrates de ce pays l'organisation de cette manifestation. (121)

Het bovenstaand citaat betreft de tweede mars op Brussel. Hetzelfde

(115) Wo. 8 aug. 1962, p. 2.

(116) Do. 11 juni 1964, I.D.

(117) Do. 11 nov. 1965, p. 3.

(118) Wo. 5 juli 1961, P.G.

(119) Wo. 10 aug. 1966, P.G.

(120) Do. 11 juni 1964, I.D.

(121) Vr. 10 aug. 1962, p. 3.

taalgebruik in :

(...) et le mot d'ordre est de ne pas céder aux menaces et au chantage de l'extrémisme. (122)

Een belangrijke reden voor het Vlaams baldadig en exuberant gedrag dient, volgens Le Soir in een soort intrinsieke domheid gezocht te worden. Deze laat zich kenmerken, door redeneringen volgens eenvoudige principes, onwetendheid, gebrek aan geheugen, kinderachtigheid :

Les sentiments anachroniques de ces agités montrent à quel niveau se situe leur sens politique. (123)

Vraiment, les gens du "Verweer" ont la mémoire courte. (125)

(...) dès lors que l'on ne partage pas les vues des forcenés à qui les hurlements racistes tiennent lieu d'arguments. (126)

(...) le plus indulgent des interrogateurs, fût-il de Louvain-flamand, eût été obligé de lui (126) donner une note d'exclusion. (127)

• Een ander symptoom van deze domheid is het leven in een romantische droomwereld :

On voudrait savoir ce que recouvrent ces formules aussi vagues que romantiques. (128)

Ce qu'on peut attendre de la révision, c'est peut-être le choc préliminaire qui arrachera les gens à leurs rêves et leur permettra de reprendre leur sang-froid. (129)

Campagne plus imaginaire que réelle, (...) (130)

Anderzijds uit zich deze domheid wel eens als deze van een blinde kracht die automatisch ageert zonder oog te hebben voor rede of argumenten :

(122) Wo. 8 mei 1963, P.G.

(123) Do. 11 juni 1964, I.D.

(124) Zo. 7-ma. 8 nov. 1965, P.G.

(125) Zo. 7-ma. 8 aug. 1966, I.D.

(126) Volksvertegenwoordiger Jan Verroken.

(127) Do. 8 feb. 1968, P.G.

(128) Za. 14 juni 1964, p. 2.

(129) Do. 8 juli 1965, P.G.

(130) Do. 11 aug. 1966, P.G.

La pression (...) que je qualifierai d'aveugle, car elle agissait sans avoir aucun égard aux arguments les plus valables et les plus objectifs. (131)

De Vlaamse politieke aktivisten zijn niet alleen domme dromers, maar hun gedrag grenst tevens aan collectieve zenuwziekte. Het gebruik van woorden als "énervé" en "enragé" wees er reeds op :

Ici encore, ce fut la névrose collective. (132)
L'apaisement ne viendra que lorsque les agités seront guéris de la psychose dont ils souffrent et qu'ils communiquent finalement aux masses. (133)

Zijn deze Vlamingen dom en ziekelijk, dan smeken zij bij Le Soir toch, zij het op een ironische wijze, medelijden af :

On en rirait si ce n'était si triste. (134)

Dit medelijden slaat echter snel om in paternalisme want Le Soir kijkt uit de hoogte neer op deze zwakke en kleine mensjes :

A l'heure où des problèmes vitaux se posent au pays, les petits hommes du flamingantisme subconstantiel ne songent qu'aux mesquines querelles linguistiques (...) (135)
Pas de vacances pour les pauvres types qui n'ont pas d'autre moyen de faire croire qu'ils ont un peu d'intelligence ! (136)

De Standaard wordt op dezelfde manier benaderd :

Il craint — le bon apôtre — que la "tache d'huile" ne s'étende encore. (137)

Dit medelijden is blijkbaar gerechtigd, want tonen de flaminganten zich sterk, in werkelijkheid zijn ze bang en laf :

(131) Vr. 10 mei 1963, P.G.

(132) Do. 11 juni 1964, I.D.

(133) Do. 8 juli 1965, P.G.

(134) Vr. 9 jan. 1959, P.G.

(135) Vr. 9 jan. 1959, P.G.

(136) Di. 7 aug. 1962, P.G.

(137) Vr. 9 jan. 1959, P.G.

(...) s'il faut subir les injonctions des flamingants apeurés à l'idée de voir les populations ne pas les suivre pourquoi faire encore des "recensements" ? (138)

Bovenop dit alles wordt de flamingant nog voorgesteld als een valse en oneerlijke intrigant. Een greep uit de massa voorbeelden :

Echos de querelles personnelles menées par des gens qui défendent des intérêts qui n'ont rien de commun avec ceux du parti et qui abusent de l'étiquette "comité d'arrondissement" pour servir leurs intrigues (...) (139)

Pour maquiller la vérité, ce cuistre édifiant (140) tient le pompon. (141)

Les Flamands nous dupent. (142)

Députés et sénateurs PSC flamands, aiguillonnés par la Volksunie, s'appêtent donc à manger leur parole, (...) (143)

Le plan de M. Tindemans a été conçu, dit-on encore avec une astuce incroyable. (144)

Het belangrijkste verwijt dat men aan de flaminganten richt is dat zij de dragers van een nazistische en fascistische erfenis zijn. Soms zegt men het expliciet :

Il se trouve pas mal de Bruxellois et de Wallons qui en ont par-dessus la tête des parades néo-hitlériennes du Comité d'Action flamand pour Bruxelles. (145)

C'est que le pays en a assez de ces manoeuvres et de ces rassemblements à la fasciste qui troublent la tranquillité publique et (...) (146)

Ainsi donc, le "Standaard" déplore que l'on ait renoncé à l'application d'une méthode odieuse d'inspiration nazie. (147)

Soms verwijst men impliciet naar fascistische technieken en principes :

(138) Vr. 9 jan. 1959, P.G.

(139) Wo. 4 nov. 1953, P.G.

(140) Professor Paardekooper.

(141) Za. 7 apr. 1962, P.G.

(142) Vr. 6 sep. 1963, P.G.

(143) Di. 6 feb. 1968, P.G.

(144) Vr. 11 okt. 1968, P.G.

(145) Wo. 8 aug. 1966, P.G. — over de marsen op Brussel.

(146) Do. 9 aug. 1962, P.G.

(147) Wo. 7 dec. 1966, P.G.

La formule rappelle bien des discours démagogiques prononcés jadis par des hommes que le cours de l'histoire a balayé (sic) de la scène politique et (...)

Il suffit d'un seul homme pour pousser dans l'abîme une multitude endoctrinée, fanatisée. (148)

(...) le "Standaard" choisit bien ses amis; qu'il continue de faire l'apologie de la trahison à l'ennemi ! (149)

Sont-ils vraiment en droit de se faire les défenseurs de la démocratie quand ils ne craignent d'emboîter le pas à des extrémistes qui dissimulent mal, derrière un vocabulaire social parfois délirant, leur haine du régime et leur nostalgie d'un fascisme raciste ? S'imaginent-ils, s'ils prêtent la main au triomphe de ces milices héritées du passé le plus hideux de l'Europe, (...) (150)

Mogelijk is het een rechtstreeks gevolg van het voorgaande, maar de flaminganten worden steeds oorlogszuchtig voorgesteld. Hiertoe staat *Le Soir* een uitgebreide militaire terminologie ter beschikking : attaque, machine de guerre, lutte, défense, offensive, armes, belliqueux, combat, subversion, chasse, manoeuvre, invasion, raid, assaillir, commando, ruée, troupes d'assaut. Sommige van deze woorden behoren wel tot het alledaagse politieke taalgebruik; zoals in :

(...) la lutte sur le terrain de la défense de la langue flamande (...)(151)

Andere doen exclusief militair aan :

Nouvelle étape dans l'offensive flamingante contre la capitale (152)
Après l'invasion manquée des extrémistes flamands du 29 juillet dernier, (...) (153)

Le Conseil général du FDF-RW déplore que les socialistes Wallons aient laissé tout le problème de Bruxelles au PSC flamand, dont on connaît les intentions belliqueuses à l'égard de la capitale. (154)

(148) Naar aanleiding van een toespraak van K. Dillen op een V.U.-congres — wo. 5 jul. 1961, P.G.

(149) Za. 9 apr. 1966, P.G.

(150) Over *De Standaard* — di. 6 feb. 1968, p. 3.

(151) Di. 7 feb. 1956, P.G.

(152) Zo. 4-ma. 5 dec. 1966, P.G.

(153) Wo. 8 aug. 1962, p. 2.

(154) Vr. 11 okt. 1968, p. 1.

Wanneer Le Soir naar de ideologische strekking van de vlaamsgezinden verwijst, gebeurt dit steeds aan de hand van het woord rechts :

La droite flamande estime, (...) (155)

(...) et qu'ils restent décidés à ne pas s'associer à un mouvement qu'ils considèrent comme purement politique au sein de la droite flamande. (156)

Het is inderdaad zo dat de Vlaamse beweging zich in de besproken periode overwegend rechts opstelde. Het kan evenmin geloofwaardig worden dat een aantal uiterst rechtse organisaties (V.M.O. en Were Di) een ledenkorps verzamelden dat tot op zekere hoogte in het door Le Soir geschetste stramien past. Het grote blok in de Vlaamse beweging en ook de Volksunie (hoewel op een ambigue wijze) hebben zich echter steeds officieel van deze verenigingen gedistantieerd (157).

Het zou verkeerd zijn te stellen dat Le Soir dit fascistoïde imago veralgemeent tot hét beeld van dé vlaamsgezinde, maar hij legt het ene toch zeer bepaald in het verlengde van het andere. Immers heel wat belangrijke Vlaamse persoonlijkheden en groeperingen, waarvan geenszins kan beweerd worden dat zij de genoemde extreme en marginale minderheid aanhangen, worden kwaadwillig, koppig of agressief voorgesteld. Le Soir vertekent inderdaad de realiteit vrij sterk wanneer hij dit kwaadaardig imago veralgemeent tot : minister Tindemans, kamerlid Verroken, De Standaard, het Vlaams Comité voor Brussel en Taalgrens, een onbepaald CVP-parlementslid uit Brussel en zelfs de CVP-fracties van Kamer en Senaat worden erin betrokken. In andere teksten worden één voor één alle kranten van de Vlaamse pers met gelijkaardige babelse zonden overladen. Ook CVP-parlementslid Leo Lindemans (158), Minister Herman Vander Poorten (159), het Vlaams Liberaal Verbond (160) en de Vlaamse vleugel van de liberale partij (161) krijgen er van langs. De Vlaamse C.V.P., de Volksunie en de Vlaamse kultuur- en strijdverenigingen komen

(155) Di. 7 mei 1963, P.G.

(156) Do. 9 aug. 1962, p. 1.

(157) Lees hierover : E. VERHOEYEN, *La droite en Belgique II*, Courrier hebdomadaire du CRISP nr. 675-676, 7 mars 1975, p. 28.

(158) Wo. 15 mrt. 1961, P.G.

(159) Vr. 8 apr. 1966, P.G.

(160) Di. 3 apr. 1962, P.G. en Do. 5 jan. 1967, P.G.

(161) Za. 13 aug. 1966, P.G.

uiteraard dikwijls aan de beurt. Evenmin worden gespaard : de burgemeester van Wemmel (162), de B.R.T. (163), Daniël De Coninck (164), de Vlaamse senatoren (165)...

Al deze personen, groepen, verenigingen en kranten werden bij de opbouw van het imago betrokken. Het hier geschetste beeld is volgens Le Soir niet dat van een onbeduidende minderheidsgroep, maar wel van de totaliteit van alle tot een hecht verbond samengesmede Vlaamse krachten :

(...) les parlementaires francophones ont senti la pression monolithique de tous les Flamands s'exercer avec force (...) (166)

2. HET FRANCOFOON REFERENTIEKADER

Ter vergelijking werd nagegaan welk beeld Le Soir tegenover dit buitenissig Vlaams imago stelt. Dit zal gezien de lijn van de tegenstellingen hoofdzakelijk een francofoon beeld zijn, dat soms (eerder zelden) aan het Belgisch patriotisme gesmolten wordt.

De francofoon geeft als reactie op het Vlaams radicalisme uiting aan gevoelens als verontwaardiging, verwondering, ongerustheid... :

Le Congrès de la FNI, (...), promet d'être l'expression de l'indignation des anciens combattants. (167)

Les fidèles qui assistaient, particulièrement nombreux, à l'office ce dimanche, ne cachèrent pas leur indignation à la sortie de l'église, (...) 168)

Quelle ne fut pas ma stupéfaction, à la sortie de la gare, de me faire apostropher par le préposé au poinçonnage des tickets, qui me déclara que si je me rendais en Flandre (...) (169)

(162) Za. 7 jan. 1967, P.G.

(163) Zo. 3-ma. 4 sep. 1967, P.G.

(164) Eertijds V.U.-parlementslid en gemeenteraadslid te Brussel. Wo. 7 feb. 1968, P.G. en wo. 10 nov. 1965, I.D.

(165) Za. 11 juli. 1953, I.D.

(166) Vr. 10 mei 1963, P.G.

(167) Di. 7 mei 1963, P.G.

(168) Di. 3 apr. 1962, p. 2.

(169) Do. 7 sep. 1967, I.D.

Les articles de presse au sujet du changement d'orthographe des noms des dix communes nous plongent dans la plus profonde inquiétude (...) (170)

In zijn gemodereerde reactie geeft de francofoon blijken van kalmte en koelbloedigheid en dus van volwassen staatsburgerschap dat zich afzet tegen goedkoop extremisme :

*Le public aussi a fait preuve d'un calme admirable, mais la peur l'a dominé car il craignait des suites graves. (171)
(...) garder un sang-froid dédaigneux à l'égard des rabiques de partout. (172)*

Deze hooghartige minachting draagt bij tot de creatie van een burgerlijk (of bijna aristocratisch) imago van de francofone persoonlijkheid die op superieure wijze weerstand biedt aan de verleiding van de politieke agitatie. Kalmte, maar vooral waardigheid zijn kenmerken van de burger :

*La manifestation des organisations wallonnes dans les Fourons fut calme et digne, (...) (173)
C'est dans une ambiance marquée à la fois par l'unanimité et la dignité que s'est déroulée, mardi, à Liège, la manifestation d'honneur public à la cause des Fourons. (174)*

Naast kalmte, koelbloedigheid en waardigheid houdt men tevens als morele waarden hoog : eerlijkheid, tolerantie, kameraadschap, begrip, sympathie, goede wil, democratische ingesteldheid...

*Au Club Roger Motz, notamment où l'on ne mâche pas ses mots il est affirmé que céder sur ce point, (...), serait une trahison (...) (175)
Il déclare qu'il est grand temps de rétablir la dignité, la tolérance et la camaraderie, comme précédemment. (176)
L'intervention de M. Van Herck au sein d'une assemblée dans la-*

(170) Za. 7 apr. 1962, p. 7.

(171) Za. 7 sep. 1963, p. 2.

(172) Zo. 6-ma. 7 okt. 1968, P.G.

(173) Di. 3 sep. 1963, P.G.

(174) Wo. 10 nov. 1965, p. 1.

(175) Vr. 8 apr. 1966, p. 1.

(176) Do. 7 jun. 1966, I.D.

quelle a toujours régné un esprit de compréhension et de tolérance (...) (177)

Le R.D.L. (178) exhorte vivement tous ses membres ainsi que la population bruxelloise à témoigner leur sympathie à l'égard des victimes du fanatisme et de la tyrannie linguistique (...) (179)

Nous avons, par ailleurs, été témoin de la bonne volonté que mettent les agents de la S.N.C.V. et d'autres services publics de se faire comprendre (...) (180)

(...) une réaction semblable partout, conforme au bon sens et à l'esprit de nos institutions démocrates. (181)

Tegenover de Vlaamse domheid wordt het gebruik van verstand en rede, maar vooral gezond verstand aangeprezen :

La réponse fuse immédiatement, pleine de ce bon sens qui fit, longtemps, la réputation de nos compatriotes : "Parlez la langue que vous voulez, pour moi, c'est la même chose !" (182)

L'annonce d'une nouvelle marche sur Bruxelles par les trublions flammingants n'a pas manqué d'excéder tous les Belges raisonnables. (183)

Que la plus haute autorité religieuse du monde catholique ait jugé devoir rappeler les Belges à la raison et le bon sens, c'est assurément le signe que la situation est grave. (184)

Dit gemodereerd burgerlijk gedrag moet uiteindelijk bijdragen tot het herstel van rust en vrede in het land :

(...), seule solution équitable de nature à nous ramener la paix et la tranquillité de jadis, (...) (185)

(...) leur joie profonde de leur rattachement à la province du Hainaut dans une atmosphère de concorde et de paix. (186)

(177) Za. 7 sep. 1963, p. 3.

(178) "Rassemblement pour le droit et la liberté" met als voorzitter Stafhouder Van Rijn.

(179) Di. 8 nov. 1965, p. 3.

(180) Vr. 12 aug. 1966, I.D.

(181) Wo. 7 feb. 1968, p. 2.

(182) Vr. 12 aug. 1966, I.D.

(183) Do. 9 aug. 1962, P.G.

(184) Za. 13 jun. 1964, p. 2.

(185) Wo. 8 aug. 1962, p. 2.

(186) Zo. 1-ma. 2 sep. 1963, p. 3.

Wanneer Vlamingen betogen, wordt dit met een soort oorlogsmachine geassocieerd; wanneer francofonen dit doen, benadert men hun straataktie met eufemismen :

Une longue caravane d'automobiles wallons rendit donc une visite aux six communes de la Voer (...) (187)

Un meeting clotura cette promenade politico-sentimentale (188).

3. EEN SOCIAAL VERVOLGVERHAAL

In *Le Soir* wordt de francofone politieke activist dus voorgesteld als een soort verdediger van hogere morele waarden en romantische ridderlijke deugden. Dit beeld wordt nog versterkt in de analyse van de politieke denkbeelden die in de krant verdedigd worden; het woord vrijheid krijgt daarin de voornaamste klemtoon (zie verder).

Bij nader onderzoek blijkt in de geschetste tegenstelling een sociaal klasseverschil verborgen te zijn, dat beslist een invloed moet hebben op het onderbewuste van de lezer.

De aktiesfeer waarin de Vlaming zich beweegt, dient op het vlak van het lichamelijke, de handeling, de beweging, de brutale kracht gesitueerd te worden, d.w.z. op het niveau van de handarbeider en de boer. De aktiesfeer van de francofoon situeert zich daarentegen op het vlak van het bewegingloze, de kalmte, het cerebrale en geestelijke, d.w.z. het niveau van de intellectueel. Deze tegenstelling is uiterst belangrijk, vooral wanneer men bedenkt dat de verfransing te Brussel in hoofdzaak door sociale motieven beïnvloed werd (189). In deze tegenstelling wordt de Vlaming lineair tegenover de francofoon gesteld in een soort wit-zwarttegenstelling. Soms wordt zij letterlijk; de flamingant wordt met de duisternis en de duivel geassocieerd :

(187) Zo. 1-ma. 2 sep. 1963, p. 1.

(188) Zo. 1-ma. 2 sep. 1963, p. 3.

(189) Lees hierover : E. VAN CAUWELAERT, "Inleiding tot een sociologisch onderzoek van de taaltoestanden te Brussel", *Ons Erfdeel*, 11de jg., nr. 4, pp. 4-15.

(...) en ne ravalant pas à d'obscurs intérêts égoïstes et sordides, étrangers d'ailleurs à la seule question qui méritait qu'on s'y arrêtât (...) (190).

Ils réprouvent tous les ferments de division et de contrainte qu'une législation discutable a introduits dans la vie nationale, libérant d'obscures forces centrifuges, dressant, les uns contre les autres (...) 191)

(...) le démon d'un fanatisme borné et d'un nationalisme qui n'a vraiment rien de catholique joue le jeu macabre de la haine, de la destruction et du suicide. (192)

Deze wit-zwarttegenstelling is een patroon dat blijkbaar sterk aan onze cultuur gebonden is; zij komt voor in het sprookje, de jeugdliteratuur, de western, de detective, het politiefuilleton... Dit patroon wordt getypeerd door een aantal stereotypen die ook in de hier besproken tegenstelling opduiken : de eerlijke enigszins naïeve held en verdediger van een ridderlijke moraal, is meestal slechts klein en zwak, maar dank zij zijn verstandelijke gaven bindt hij victorieus de strijd aan tegen een overmacht van machtige maar oerdomme vijanden.

Het woord held (héro) verschijnt wel eens letterlijk :

La manifestation pour la liberté linguistique, dont les Fourons ont été les héros, (...) (193)

Anderzijds wordt de sterkte van de Vlaamse overmacht niet alleen gesymboliseerd door haar oorlogsmachine, maar de flaminganten worden bij tijds als een bende, een horde voorgesteld :

L'émotion et l'inquiétude sont grandes depuis l'annonce que ces hordes reviendront le (...) (194)

Quant aux contre-manifestants, malgré leurs communiqués de victoire, ils ont dû quitter la capitale, car, nulle part, ils n'ont pu empêcher le déroulement normal de la manifestation. Par leur conduite ils ont fait naître parmi les spectateurs un sentiment de profond dégoût. Et pour les hordes déchaînées de la Volksunie la soirée a été un double échec. (195)

(190) Zo. 1-ma. 2 sep. 1963, p. 3.

(191) Di. 6 jul. 1965, P.G.

(192) Di. 6 feb. 1968, p. 3.

(193) Vr. 12 nov. 1965, P.G.

(194) Za. 7 sep. 1963, p. 3.

(195) Vr. 12 nov. 1965, P.G.

Deze stereotypen die als een rode draad door Le Soir lopen maken de lektuur ervan uiterst boeiend; zonder het zelf te weten neemt de lezer de krant door als een vervolgverhaal. Het hoeft geen betoog dat hierdoor de beïnvloedende impact van de krant in grote mate opgedreven wordt.

Als derde belangrijke conclusie kan gesteld worden dat Le Soir door van de Vlamingen een expansionistisch en imperialistisch beeld op te hangen, er in slaagt de politieke en historische realiteit te verkleuren. Terwijl de taalgrensverschuivingen en de faciliteiten feitelijk bewijzen dat het tegendeel juist is, kan de Vlaamse beweging, voorgesteld als erfgename van het fascisme en nazisme gemakkelijk met veroveringszucht gecompromitteerd worden. Ter beïnvloeding van de lezer en in het licht van de naoorlogse gebeurtenissen ligt het nut voor de hand, van de tegenstander als 'zwart' voor te stellen en de eigen akties als daden van zelfverdediging en 'verzet' te kenmerken :

(...) un groupe politique, (...) s'est affirmé devant l'opinion publique comme un bastion de la résistance au flamingantisme. (196)

IV. SPECIFIEKE OVERTUIGINGSMIDDELEN EN IDEOLOGISCHE VERANTWOORDING

1. DE GEVOELSARGUMENTEN VAN PETITE GAZETTE

De argumentatie die in Petite Gazette en Informations Diverses ontwikkeld wordt is geen logisch geformuleerde gedachtengang, doch ze is er wel een die een beroep doet op de spontane reflex van de lezer; het zijn gevoelsargumenten.

Een van de daartoe courant aangewende middelen is de ironie. Heel wat citaten toonden tot hier toe dat men van ironie niet wars is in deze twee rubrieken. Hierna nog enkele voorbeelden :

(196) Vr. 9 okt. 1964, p. 7.

Le premier ministre ferait peut-être bien, s'il le juge vraiment utile, d'offrir au "Standaard" un boulier compteur... (197)

Quant à M. De Coninck (Intérêts flamands), il emboîta (sic) le pas à ces deux groupes, le peuple flamand ayant été, dit-il "opprimé" à Bruxelles depuis plus de cent ans. (198)

Les Hollandais ont tendance, semble-t-il, à s'ingérer dans les affaires flamingantes. On leur souhaite beaucoup de plaisir. (199)

Zoals blijkt, worden bij het gebruik van ironie geen valabele tegenargumenten geformuleerd, maar worden de standpunten van de opponent alleen geridiculiseerd.

Ook wordt vaak gebruik gemaakt van de retorische vraag als slot van een artikel :

Dès lors, où est la "campagne" et "l'agitation" ? (200)

Que ne fait-on pas avaler au public, au nom de l'efficacité ! (201)

Deze vragen bevatten niet alleen een flinke dosis ironie, zij wekken tevens de indruk van stof tot zelfstandig denken te bieden. Dit dient evenwel sterk gerelativeerd te worden, daar het denken reeds geprogrammeerd werd door wat vooraf in het artikel gesteld werd.

Hetzelfde effect hebben de veelzeggende uitroepen en het open einde aan het slot van het artikel :

On a beau nous présenter le décompte des heures que des commissions dites compétentes ont passées à élaborer ces textes, on n'en aboutit pas moins à des constatations comme celles que nous reproduisons plus haut. Une fois de plus... (202)

Voilà le résultat de notre législation linguistique. Dire qu'un président de parti avait promis l'application raisonnable de ces lois. On en est fort loin. (203)

In dezelfde zin dient de argumentatie aan de hand van spreuken, zegswijzen en volkse wijsheden begrepen te worden :

(197) Vr. 8 apr. 1966, I.D.

(198) Wo. 10 nov. 1965, I.D.

(199) Zo. 5-ma. 6 aug. 1962, P.G.

(200) Do. 11 aug. 1966, P.G.

(201) Zo. 2-ma. 3 mrt. 1969, P.G.

(202) Do. 6 feb. 1964, P.G.

(203) Wo. 7 okt. 1964, I.D.

C'est le cas de rappeler le vieil adage : "Fais ce que je dis et point ce que je fais". (204)

Comme on voit, le problème était simple : il suffisait d'y songer un peu sérieusement. Molière dirait : "Voilà pourquoi votre fille est muette." (205).

Tot slot houdt Le Soir ervan de lezer in een controversieel klimaat te plaatsen. Dikwijls wordt in *Petite Gazette* en in *Informations Diverses* commentaar geleverd bij artikels uit de Vlaamse pers (eventueel aan de hand van citaten). Hieronder wordt getabelleerd naar welke Vlaamse kranten Le Soir bij voorkeur verwijst.

TABEL XII :

AANTAL VERWIJZINGEN NAAR VLAAMSE
KRANTEN IN PETITE GAZETTE EN INFORMATIONS DIVERSES

De Standaard :	20	Handelsblad :	1
Het Volk :	7	Volksbelang :	1
Gazet van Antwerpen :	5	Vooruit :	1
Nieuwe Gids :	3	Vrijbouter :	1
Volksgazet :	2	Onbepaald :	1
Ons Leven :	1		
		Totaal :	43

Deze strategie verheft de lezer tot een soort van bevoorrecht waarnemer van een dialoog tussen Le Soir en een Vlaams persorgaan. Uit propagandistisch oogpunt is dit bevorderlijk voor de betrokkenheid van de lezer bij het gebeuren en het schenkt de krant een dynamisch beeld. Dat het hier slechts om een schijndialoog gaat, hoeft geen betoog, daar de mogelijkheid tot tegenspraak aan Vlaamse zijde onbestaande is.

(204) Za. 7 nov. 1953, P.G.

(205) Wo. 15 mrt. 1961, P.G.

2. LIBERTE, EGALITE, FRATERNITE : HET INDIVIDUALISTISCH TAALLIBERALISME

Het grote woord dat het in de Soir-ideologie doet is "vrijheid" :

L'admission normale des malades, (...), ne peut se faire que si la liberté dans l'emploi des deux langues est assurée. (206)

Strijdt men voor vrijheid, dan is deze logischerwijze ergens aan banden gelegd :

L'orateur s'étend longuement sur la nouvelle législation scolaire qui empêche le père de famille d'exercer le libre choix de la langue et de l'enseignement. (207)

Ils (208) luttent pour toutes nos libertés, car celles-ci sont solidaires (...) Liberté religieuse, liberté d'association, liberté d'enseignement forment une gerbe. (209)

L'opposition à toute politique de contrainte et la lutte pour une révision constitutionnelle axée essentiellement sur le respect des libertés individuelles. (210)

(...) revendiquent pour tous le droit de parler la langue ou les langues de leur choix et d'accéder aux cultures de leur choix. (211)

Volgens dit liberaal programma zijn de taalwetten een inbreuk op een aantal individuele vrijheden die de burger gewaarborgd worden in de grondwet; met name art. 17 betreffende de vrijheid van onderwijs en art. 23 betreffende de vrijheid van taal. Als logisch gevolg van deze inbreuken op de grondwet is dan ook een actie ter vrijwaring van de Belgische democratie noodzakelijk :

(...) des hommes venus de tous les horizons politiques dont le dénominateur commun est la défense des droits démocratiques et les libertés fondamentales en matière de langue et de culture. (212)

(206) Do. 3 apr. 1962, p. 2.

(207) Za. 10 okt. 1964, p. 7.

(208) Ils : les habitants des Fourons.

(209) Wo. 10 nov. 1965, p. 3.

(210) Vr. 7 mrt. 1969, p. 6.

(211) Za. 13 jun. 1964, p. 2.

(212) Vr. 9 okt. 1964, p. 7.

C'est par fidélité à l'idéal de la liberté et de la démocratie que nous sommes ici. (213)

(...) une réaction semblable partout, conforme au bon sens et à l'esprit de nos institutions démocratiques. (214)

Ter staving van zijn stellingen beroept Le Soir, en de achterban die via hem tot uiting komt, zich graag op de Europese Verklaring van de Rechten van de Mens :

Il n'y a pas de patrie dans la négation ou, pis, dans la peur des droits de l'homme. (115)

(...) ils nous ont permis de rester ce que nous sommes, de garder sauf cet idéal humain de respect de la personne et du caractère linguistique de notre région. (216)

Deze verklaring kan zeer schematisch vertaald worden aan de hand van de oude en alomgekende liberale slogan van de Franse revolutie : "Liberté, égalité, fraternité". Het eerste element ervan werd hiervoor reeds uitvoerig besproken en het begrip "fraternité" kwam aan bod bij de uittekening van het francofoon imago. Het element "égalité" ontbreekt evenmin in deze ideologie :

De plus, en ce qui concerne Schaerbeek, le conseil réaffirme sa volonté irréductible de respecter l'égalité des droits individuels qui appartiennent tant aux habitants de langue française que de langue flamande, (...) (217)

Een nauwkeurig onderzoek ter zake releveert echter heel snel dat men van deze oproep voor gelijke berechtiging zeker geen absolute, algemene en voor iedereen geldende regel wil maken. Het blijkt immers dat men gelijkberechtiging eist, daar waar dit in francofoon voordeel is : o.a. in het Brussels randgebied en op de bovenkant van de taalgrens. Bijvoorbeeld te Ronse (eerste citaat) en te Leuven :

Son programme se ramène à deux principes : égalité de l'enseignement des deux régimes linguistiques et liberté linguistique pour tous les citoyens. (218)

(213) Do. 11 nov. 1965, p. 3.

(214) Wo. 7 feb. 1968, p. 2.

(215) Wo. 10 nov. 1965, p. 3.

(216) Zo. 1-ma. 2 sept. 1963, p. 3.

(217) Ma. 3 nov. 1969, p. 5.

(218) Zo. 10 okt. 1964, p. 7.

Cette déclaration confirme en effet la volonté des évêques de maintenir l'unité de l'Université de Louvain dans légalité des droits et des devoirs des deux communautés linguistiques. (219)

De dogmatische waarde van het woord "gelijkheid" wordt duidelijk wanneer men van een gelijkheid in behandeling overstapt naar een numerieke gelijkheid. Immers in een land waar de demografische verdeling niet gelijk is, is de pariteit niet de rechtvaardige, democratische verhouding die zich op de evenredige vertegenwoordiging baseert. Toch klampt men er zich hardnekkig aan vast als ze in franstalig belang is.

Hetzelfde geldt voor het begrip "tweetaligheid" (een vorm van gelijke berechtiging); slechts wanneer het in eigen voordeel is prijst men ze :

(...) les Louvanistes sont d'ailleurs tout disposés à les accorder, car ce sont des gens courtois et naturellement bilingues, (...) (220)

Maar uit een artikel over het taalonderwijs in Wallonië dat enkele dagen later verschijnt, kan men volgende citaten opdiepen :

(...) les résolutions qui furent votées condamnaient tout renforcement du bilinguisme individuel et exigeait le libre choix des langues vivantes dans l'enseignement. — C'est de surcroît, le début de la "bilinguisation" des régions, (...) (221)

Karakteristiek in dit citaat is de tegenstelling tussen "bilinguisme" en "libre choix". Zij onthult veel over de redenering van Le Soir en diens achterban : tweetaligheid is strijdig met het vrijheidsprincipe, want men moet de mogelijkheid bezitten vrijelijk te kiezen welke taal men wil leren en spreken. Daarom moet de tweetaligheid als basis van een vriendelijke, broederlijke, billijke, vooral eerlijke en gelijke behandeling van de burgers, door de Vlamingen opgebracht worden. De tweetaligheid voor francofonen aanprijzen, wordt als een autoritaire dwang beschouwd en bovenal als een stap in de richting van de vervlaamsing, soms boudweg als de vervlaamsing zelf voorgesteld :

(219) Do. 7 sept. 1963, p. 2.

(220) Zo. 1-ma. 2 apr. 1962, p. 6.

(221) Vr. 6 apr. 1962, p. 2.

Elles peuvent se résumer par ces questions : sous quelle forme faut-il "flamandiser" Bruxelles, c'est-à-dire y établir un régime bilingue dans les administrations communales ? (222)

Anderzijds wordt er voortdurend gekankerd over de eentaligheid van Vlaanderen :

Ces accommodements avec le ciel ou avec les sacro-saints principes de l'unilinguisme régional, (...) (223)

Heel deze ideologie is dus gebaseerd op een merkwaardige paradox. Daar waar de twee grondbeginselen "vrijheid" en "gelijkheid" als universeel geldende mensenrechten voorgesteld worden, wordt de vrijheid nooit in verband gebracht met de Vlaming. Hij moet zijn vrijheid inbinden om te voorzien in de gelijkheid, namelijk de communicatie tussen de francofonen en Vlamingen mogelijk maken. De voorwaarden tot communicatie, als gelijke toegang tot intermenselijke kontakten, moeten door de Vlamingen opgebracht worden. In deze zin is er een complementariteit tussen de Vlaming en de francofoon, waarbij de een de gelijkheid levert en de ander de vrijheid bezit. Daarenboven is het bezit van het recht op vrijheid en dus eentaligheid, een teken van superioriteit, terwijl het aanbrengen van de gelijkheid wijst op een ondergeschikte positie.

Bij deze democratische strijd voor gelijkheid en vrijheid wordt regelmatig aangevoerd dat de francofonie het recht aan haar zijde heeft, het betreft bijgevolg een rechtmatige en juiste strijd :

C'est toute la Belgique de langue française qui réclame le respect des droits trop longtemps méprisés. (224)

Cette volonté de résistance, si elle est, sauf rarissimes exceptions, dépourvue d'agressivité et plus encore de racisme à l'égard des Flamands, c'est qu'elle a le sentiment d'avoir la raison, le bon droit et le droit tout court de son côté. (225)

(222) Do. 9 mei 1963, p. 3.

(223) Zo. 1-ma. 2 bpr. 1962, p. 6.

(224) Do. 11 nov. 1965, p. 3.

(225) Do. 8 feb. 1968, p. 3.

Er wordt nooit gepreciseerd waarop deze rechten gebaseerd zijn, tenzij men er uit kan afleiden dat zij gestoeld zijn op de fundamentele grondwettelijke principes. Eigent men zich het gebruik van deze grondwettelijk vastgelegde vrijheden toe, dan moet men steeds voor ogen houden dat zij, hoewel zeer ruim, steeds beperkingen inhouden als gevolg van de plichten die de burger tegenover zijn medeburgers verschuldigd is. Deze beperkingen die als rem op de ongebreidelde vrijheid de ware gelijkheid tussen de burgers moeten verzekeren worden trouwens geformuleerd in het Art. 29 van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens. Le Soir ziet dit blijkbaar over het hoofd.

Verder roept men ter rechtvaardiging van de eigen stellingnamen het reeds eerder besproken gezond verstand in, maar ook de wil van de burger en het openbaar nut :

(...) alors que la plus élémentaire justice ou le simple respect de la volonté des habitants commandent l'abrogation des mesures prises précédemment. (226)

Nous n'acceptons pas, (...), une prise de position contraire à l'intérêt public, préjudiciable au rayonnement de l'Université Catholique et fondée sur des principes anti-Universitaires. (227)

Dit hele argumentatiepakket vertoont, omwille van het gebruik van een aantal steeds weerkerende sleutelwoorden, veel gelijkenis met sloganistiek. Daarenboven is zij gebaseerd op een paradox. Dit is een lacune die opgevuld wordt door van tijd tot tijd een beroep te doen op het begrip "wetenschap" :

Il est cependant essentiel que l'organisation de ce bureau soit basée sur des critères exclusivement scientifiques et non sur des contingences linguistiques. (228)

Wanneer zich daar de gelegenheid toe biedt, pakt men daarenboven uit met cijfers en statistieken die de demografische evolutie te Brussel en in het randgebied behandelen (229), evenals met opiniepeilingen (230).

(226) Di. 9 nov. 1965, p. 3.

(227) Zo. 4-ma. 5 feb. 1968, p. 2.

(228) Do. 5 sep. 1963, p. 2.

(229) Vr. 12 jan. 1951, p. 1; Vr. 7 feb. 1964, p. 7; zo. 5 sep. 1967, p. 9.

(230) Een opiniepeiling van de RDL in een zevental afleveringen, gevonden van zo. 4-ma. 5 feb. 1968, p. 8 tot za. 10 feb. 1968, p. 1 en 6.

V. BESLUIT

Het onderzoek releveerde een aantal merkwaardige krachtlijnen die hierna samengebracht worden. Het zal de lezer niet ontgaan dat er beïnvloedingsmiddelen in schuilen die niet alleen het franstalig publiek van *Le Soir* raken, maar dat ook de Vlaamse lezer er beëst gevoelig voor zou kunnen zijn met het oog op zijn verfransing (231).

Het communautair programma van *Le Soir* wordt uitgedrukt in een reeks korte, duidelijke en samenhangende punten die samengevat gericht zijn op een geïdealiseerd thema (mythe) dat als bijzonder ridderlijk en grootmoedig aan de publieke opinie aangeboden wordt. De pro-franfone campagne van *Le Soir* wordt gepresenteerd als een daad van verzet tegen anti-democratische krachten en als een bijdrage in de richting van de hoge idealen van vrijheid en gelijkheid, met als uiteindelijk oogmerk het opbouwen met verstandhouding, begrip en broederlijkheid van een samenleving waarin de vrede heerst.

Le Soir hangt geen volledig realiteitsgericht en gediversifieerd beeld op van de verscheidenheid binnen de pro-Vlaamse politieke en semi-politieke beweging. Hij vertoont daarentegen de expliciete neiging deze veelheid te herleiden tot een vrij eenzijdig beeld dat met fanatieke kenmerken beladen is van de extreme uitingen van de Vlaamse beweging.

Het Vlaamse en het franfone imago worden in sterke mate verpersoonlijkt en in een gigantische wit-zwarttegenstelling op de spits gedreven. Hierbij refereert *Le Soir* bestendig naar de incivieke smet die de Vlaamse beweging tijdens en na de oorlog op zich laadde. Deze houding is echter in strijd met zijn toenmalig standpunt waarbij het incivisme en de collaboratie geenszins als een exclusief Vlaams verschijnsel werden behandeld.

Om de groepsgebondenheid van de francofonen te verzekeren en te bevorderen, en tevens de assimilatie van de Brusselse Vlamingen met de franfone stedelijke meerderheid te vergemakke-

(231) De beïnvloedingsmiddelen die in *Le Soir* gereleveerd werden, zijn strategieën die algemeen gekend zijn in de theorie van de politieke propaganda. Zie hierover : Jean-Marie DOMENACH, *La propagande politique*, Que sais-je ?, 448. 1973⁷, Parijs. De daarin uiteengezette stellingen worden hernomen door Jean LECLERCQ in "Politieke propaganda" in *Problemen*, 54, Ontwikkeling, Antwerpen, 1963.

lijken, wordt een beroep gedaan op emotionele middelen : enerzijds overheerst een algemeen gevoel van angst voor de negatief en veel sterker voorgestelde tegenstander en een vrees voor minorisatie, anderzijds stelt men daartegenover de sfeer van verdraagzaamheid en broederlijkheid die in het francofone kamp heerst.

Het bleek dat *Le Soir* bestendig en op zeer vernuftige wijze de techniek van de tegenpropaganda toepast en daarbij de stellingen van de tegenstander — waarmee de lezer vaak rechtstreeks in contact gebracht wordt — ridiculiseert en belachelijk maakt op een ironische en satirische wijze. Hierbij dient aangestipt dat een aantal theoretici van de politieke propaganda de satire en de humor als effectiever beschouwen dan de overtuiging die zich beroept op de rede (232). In dat opzicht zou het hele arsenaal van beïnvloedingsmiddelen die in *Petite Gazette* en *Informations Diverses* aangewend worden, als uiterst belangrijk gekwoteerd moeten worden.

Le Soir suggereert regelmatig een statusverschil tussen de Vlaming en de francofoon. Eminente studies zijn het er inderdaad over eens dat de verfransing in grote mate onder sociaal-ekonomische druk gespeeld heeft (233).

In het onderzoek werd er terloops op gewezen hoezeer de aangehaalde citaten de indruk wekken variaties rond sleutelwoorden te zijn. Vele cruciale zinnen uit *Le Soir* verworven inderdaad door het repetitief element bijna de functie van slogans.

Als laatste niet onbelangrijk element duikt uit het onderzoek op dat *Le Soir* zich als bijzonder verleidelijk aan de potentiële Vlaamse lezer aanbiedt door steeds in vrij ruime mate te voorzien in een Vlaamse kontekst (o.a. plaatselijk en faits divers-nieuws, kunstkritiek en sportberichten met Vlaams belang). Dit stelt de Vlaamse lezer in staat een — maar beslist onvoldoende — band te bewaren met zijn Vlaamse afkomst en cultuur, terwijl hij zonder al te bruuske schokken opgenomen wordt in de ruime francofone invloedsfeer (234).

(232) Zie hierover Leo BOGART abridged by Agnes BOGART, *Premises for propaganda — The United States Information Agency's Operating Assumptions in the Cold War*, The Free Press, New York, Collier, Macmillan Publishers, London, 1976, p. 147.

(233) E. VAN CAUWELAERT, *op.cit.*, en *De mekanismen van de verfransing*, een studie van Mens en Ruimte en het Centrum voor Sociologie van de V.U.B. in opdracht van de Nederlandse Kommissie van Kultuur (N.C.C.).

(234) Raadpleeg hierover L. BOGART, *op.cit.*, p. 111.

Via het samenstel van al deze elementen werpt *Le Soir* zich tijdens de besproken periode ongetwijfeld op tot een potentieel invloedrijk propagandamiddel en een machtig wapen ter bevordering van een pro-francofone strijdbaarheid bij zijn lezers in het algemeen en ten dienste van de verfransing van zijn Vlaamse lezers in het bijzonder.

RESUMES

Paul DE RIDDER : Estimations de l'emploi des langues dans les cartulaires et les comptes de la ville de Bruxelles du XIIIe au XVe siècle

L'emploi des langues dans les Pays-Bas Méridionaux pendant l'ancien régime a peu été étudié. Ceci est également vrai pour l'évolution linguistique à Bruxelles durant la même période. Le passage d'un état de ville à prédominance néerlandophone à celui de cité fortement francisée au coeur du Duché de Brabant n'a pas été étudié de façon systématique sur la base des archives, malgré le fait que beaucoup de documents nous soient parvenus, et ce en dépit de l'incendie des archives municipales de Bruxelles en 1695.

L'article présent examine l'emploi des langues à Bruxelles avant 1500 et se base sur deux sources historiques très importantes, à savoir le cartulaire municipal et les comptes de la ville. Les documents en question furent établis en néerlandais pendant la période en question, et ils concernent non seulement les privilèges octroyés mais également des décrets, des listes de poids et de mesures, des règlements, des serments, etc. Une analyse systématique révèle que des textes français furent exceptionnellement copiés dans les cartulaires, dont la majorité concernaient des traités entre le Duché de Brabant et des princes étrangers (Comtes de Hainaut, Evêques de Liège, Rois de France).

Les rares documents en français à l'usage exclusif de la ville de Bruxelles apparaissent seulement à partir du 15e siècle. Aucune conclusion hâtive sur le processus de la francisation à Bruxelles ne devrait être tiré de ce fait, vu leur nombre restreint. D'autres villes en Flandre et en Brabant recevaient parfois davantage de chartes octroyées en français. Un contraste frappant peut être noté entre Bruxelles et les villes du comté de Flandre. Le Brabant, constitué surtout de territoires néerlandophones, utilisait le français rarement. En Flandre, d'autre part, beaucoup de privilèges furent octroyés en

français à des villes comme Bruges, Gand, Ypres. Même les magistrats de ces cités employaient parfois le français dans leur administration interne.

L'article démontre l'importance d'une analyse systématique de l'emploi des langues dans les Pays-Bas Méridionaux sous l'ancien régime. Elle représente le seul moyen valable de révéler des comparaisons pertinentes entre la situation à Bruxelles et ailleurs.

Machteld DE METSENAERE : La carte linguistique de la Belgique au XIXe siècle

Les recherches précédentes, ainsi que celles en cours, sur les mouvements des migrants vers Bruxelles et leur emploi des langues ont démontré la nécessité d'une classification géographique et linguistique standardisée pour la Belgique du 19e et du 20e siècle. Une telle standardisation devrait permettre des comparaisons dans des études futures. Sur base des recensements de la population établis en 1846, 1866 et 1880, une tentative a été faite dans ce sens pour le 19e siècle.

Pour le Brabant, les rapports entre les différentes langues furent calculés par commune, pour les autres provinces par arrondissement, sans pourtant négliger la distinction entre région urbaine et région rurale. Pour la province du Brabant, laquelle fournit la majorité des migrants vers Bruxelles, toutes les communes furent groupées en zones de recrutement en tenant compte de leur distance de la capitale, de leur spécificité démographique et économique et de leur composition linguistique. Afin de déterminer ce dernier point, le pourcentage de francophones présents fut retenu. Dans les arrondissements, les communes qui témoignaient d'une composition linguistique irrégulière furent mentionnées à part.

Les sources étant les seuls recensements linguistiques, il fut impossible de comparer les statistiques entre-elles vu le manque de concordance entre les diverses questions posées. De plus, nos données ont révélé des erreurs significatives dans les statistiques publiées. Il est à présumer que ces erreurs trouvent leur origine dans les périodes intermédiaires entre les publications définitives, ce qui fait douter de l'exactitude des contrôles des données du recensement.

Si l'on groupe les différentes communes brabançonnes il apparaît clairement que la majorité des communes flamandes contenaient

peu ou pas de francophones et la majorité des communes wallonnes peu ou pas de néerlandophones. Cependant, il existait davantage d'homogénéité dans le Brabant wallon. De plus, les villes flamandes du Brabant se distinguaient nettement des campagnes par une présence plus marquée de francophones et de bilingues; la situation parallèle (c'est-à-dire pour les néerlandophones et les bilingues) ne se présentait guère dans les villes du Brabant wallon.

L'examen des autres provinces belges démontre une présence plus marquée de francophones et de bilingues dans les villes flamandes. Une situation analogue se présente dans les autres villes wallonnes non-brabançonnnes. Des recherches plus approfondies sont nécessaires pour l'interprétation d'autres données. Le but de l'étude actuelle a été de rassembler, de grouper et d'interpréter les données de base afin de faciliter des enquêtes ultérieures.

Adolf VAN LOEY : Le dialecte néerlandais de Bruxelles

Les dialectes en général sont caractérisés par leur système de phonèmes et ce qui donne de nos jours sa spécificité au dialecte bruxellois flamand est la nature des voyelles longues. Celles-ci se distinguent du néerlandais cultivé contemporain par une articulation plus ouverte des voyelles fermées *ie*, *oe*, *uu*, et *é*, *ó*, *eu*; ceci est également vrai pour les diphtongues plus ou moins semi-ouvertes *ij* et *ui*. D'autre part, la tendance opposée d'une articulation plus fermée est notée pour la voyelle ouverte *â*; dans *steen*, le *ê* est plus fermé, *ie*, et dans *boom* le *ô* se déplace vers *uu* et s'accompagne de palatalisation.

Ces divergences doivent être replacées dans leur contexte spatial et temporel. Des traces des qualités anciennes des voyelles longues se retrouvent dans les réductions devant des groupes consonantiques (p. ex. *hij mokt* de *môken*, où de nos jours *maken* est rendu par *moe:ke*). Des preuves de ces exemples se trouvent dans des orthographes maladroits et parfois hypercorrectes du 16e siècle.

Les divergences propres à Bruxelles déterminent la nature de son dialecte bien que d'autres traits similaires trouvent une certaine dissémination géographique; p. ex. le *uu* de *boom* rencontré aux alentours, à l'ouest de la capitale et dans la Flandre Orientale. Ceci est également vrai dans une moindre mesure pour la palatalisation des dentales. D'autres phénomènes se présentent partout autour de Bruxelles mais pas dans la ville elle-même.

Il n'existe pas d'explication unique pour toutes ces différences, soit évolution spontanée et indépendante ou expansion par vagues selon des critères sociaux. Il n'existe pas d'influence du néerlandais cultivé dans le dialecte bruxellois des 17e et 18e siècles puisque la "langue de culture" était le français.

Piet VAN DE CRAEN et Ann LANGENAKENS : Le comportement linguistique des néerlandophones à Rhode-Saint-Genèse

L'essentiel de l'étude porte sur les deux questions suivantes :

- 1) pourquoi les néerlandophones furent-ils enclins à abandonner leur langue maternelle en faveur du français ?
- 2) cette tendance se manifeste-t-elle encore au vu du processus de standardisation du néerlandais apparu lors des trois dernières décennies ?

Un modèle socio-psychologique a été élaboré; il décrit les relations entre les différentes langues et fournit une vue assez claire du mécanisme de francisation. Ce mécanisme fut adopté par les néerlandophones et peut être décrit comme une stratégie de "convergence ascendante" (upward convergence). Il fut utilisé par ces derniers pour qu'il en résulte un certain degré d'estime sociale de la part des francophones.

En ce qui concerne la seconde question, une enquête a été menée dans la commune périphérique de Rhode-Saint-Genèse. Cette enquête était fondée sur une recherche d'attitudes à l'aide d'un questionnaire et d'une technique intitulée "matched guise". Elle a donné naissance à un modèle illustrant des comportements différents selon l'âge, vis à vis des différentes langues.

Chaque groupe analysé exprimait une préférence prononcée en faveur du néerlandais standard, excluant ainsi toutes les autres variétés. Toutefois tandis que le groupe des jeunes réagissait fortement contre le français et en faveur du dialecte néerlandais, le groupe le plus âgé montrait une attitude favorable envers le français et les francophones. En outre, il a été constaté que des différences sont apparues dans l'utilisation fonctionnelle des différentes langues. Ces résultats ont été confirmés par une analyse factorielle qui a dégagé un modèle bi-factoriel marquant. L'évaluation des différentes langues semble être influencée par le facteur "travail" et par le facteur "situation sociale".

Ces résultats semblent suggérer que la jeune génération n'est pas favorable à un comportement de type intégratif vis à vis de la communauté francophone. Ceci influencera le processus de francisation et le développement de la situation du bilinguisme dans cette commune.

Roland WILLEMYNS : Quelques réflexions sur le comportement langagier des étudiants universitaires flamands originaires de Bruxelles-Hal-Vilvorde

Dans cet article nous examinons le comportement linguistique d'étudiants qui habitent la région Bruxelles-Hal-Vilvorde, en nous basant sur des données extraites d'une enquête globale auprès d'étudiants du pays flamand. On leur avait demandé d'indiquer quelle variante linguistique ils employaient dans un certain nombre de situations. Les trois variantes présentées étaient A (dialecte), C (langue de culture) et une variante intermédiaire B (néerlandais régional).

L'enquête fut menée parmi des étudiants parce qu'on peut supposer que le comportement linguistique de la classe intellectuelle sera décisif pour l'évolution linguistique future.

Parmi un total de 723 étudiants qui ont répondu à l'enquête, il y a 209 Brabançons (29%), dont 155 habitent Bruxelles-Hal-Vilvorde, c'est-à-dire 74.1 % des Brabançons et 21.5% du total.

Les conclusions peuvent être résumées comme suit :

1) *Connaissance d'un dialecte* : bon nombre d'étudiants ne connaissent aucun dialecte. La répartition par province est fort intéressante; Flandre Occidentale 2.04%, Anvers 8.72%, Flandre Orientale 13.57%, Limbourg 16.07%, Brabant 28.22% (dont, pour Bruxelles-Hal-Vilvorde 30.32%).

2) *Emploi du dialecte* : 19.8% des étudiants de Bruxelles-Hal-Vilvorde qui connaissent un dialecte ne l'emploient dans aucune situation proposée (cf. Appendice). Nous avons groupé les situations en 14 domaines, sur une échelle allant de -formel à +formel. Il résulte de cet examen que l'emploi du dialecte diminue selon l'accroissement du formalisme de la situation. A Bruxelles-Hal-Vilvorde, l'emploi de la variante B est assez considérable. On suppose que cela est déterminé par un problème de manque de "distance" (subjective) entre le parler local et la langue de culture.

3) *Attitude vis-à-vis de l'interlocuteur* : on sait que le comporte-

ment linguistique (c'est-à-dire le choix des variantes) est influencé par la réaction que l'on attend de la part de l'interlocuteur. Pour en mesurer les conséquences, nous avons groupé les questions en 3 classes; (i) l'interlocuteur est un membre de la famille, (ii) l'interlocuteur ne connaît pas le dialecte local, (iii) l'interlocuteur se trouve dans une situation non-solidaire et s'attend à être abordé dans la langue de culture (=C).

Il paraît que c'est en effet l'interlocuteur qui est souvent l'élément décisif et que celui qui parle ne choisit donc pas lui-même sa variante linguistique mais se laisse au contraire influencer par ce qu'on attend de lui; A ou B dans le premier groupe de situations, B ou C dans le second et C dans le troisième. Il importe de noter que le comportement des étudiants de Bruxelles-Hal-Vilvorde ne diffère de celui des étudiants des autres régions dans aucun cas significatif.

Frank LOGIE : La distribution géographique de la population néerlandophone de Watermael-Boitsfort

Les résultats des recensements linguistiques, ainsi qu'un inventaire de la littérature spécialisée, démontrent clairement que la commune de Watermael-Boitsfort a évolué d'une situation de commune à prédominance néerlandophone à une situation de commune à prédominance francophone. Deux facteurs ont déterminé cette évolution. D'abord, il y a l'acculturation des indigènes et des immigrés néerlandophones, ensuite l'accroissement significatif d'immigrés wallons. Les résultats des dernières élections législatives démontrent un accroissement du nombre de Flamands conscients, ce qui est confirmé par l'analyse de l'enquête que nous avons entreprise.

L'enquête fut basée sur la liste des adresses fournie par le Contact en Cultuurcentrum, contrôlée par une série d'enquêtes et analysée ensuite d'après différents secteurs statistiques. Ceci nous a permis de déterminer les tendances résidentielles de la population néerlandophone à Watermael-Boitsfort. Les divergences considérables à l'intérieur de la commune disparaissent lorsque les données sont réanalysées au niveau de la commune entière.

Il apparaît clairement que la population néerlandophone est la plus représentée dans les noyaux les plus anciens de la commune. Ces anciens noyaux contiennent un grand nombre d'autochtones ainsi qu'un nombre élevé de résidences anciennes (construites avant 1919).

Les secteurs professionnels contenant un pourcentage élevé de professions libres et de cadres sont sous-représentés par la population néerlandophone. Ceci est également vrai dans les quartiers aérés où se trouvent les logements sociaux, Floréal et Le Logis.

Dominique DESERRANO : Les aspects linguistiques d'une étude quantitative de la population de la commune industrialisée d'Anderlecht (1850-1914)

L'article présent vise un double but; d'abord celui d'éclaircir quelques problèmes méthodologiques sur les techniques d'échantillonnage, ensuite d'extraire les aspects linguistiques des résultats obtenus pour la commune industrialisée d'Anderlecht.

Le premier aspect concerne l'établissement d'une mesure précise pour la recherche macro-quantitative. Les données de base représentent 3000 certificats de mariage couvrant la période de 1850-1910. Une méthode empirique statistique et inductive, liée à un échantillonnage, fut employée comme outil de recherche. L'ordinateur fut mis en oeuvre pour le traitement des 183.000 données.

Dans cet article, un nombre restreint de résultats sont synthétisés par une corrélation entre le lieu de naissance, l'occupation et l'âge du mariage, afin d'en extraire quelques renseignements linguistiques. Le groupe de personnes mariées représente un cas restreint et spécial; restreint parce que seule une partie de la population d'Anderlecht y est représentée et spécial parce que, d'après notre enquête, le mariage au 19e siècle signifiait l'accession à un certain niveau social. Pendant la période en question, Anderlecht fut caractérisé, surtout après 1870, par une industrialisation rapide où des entreprises spécialisées commencèrent à s'ajouter aux secteurs plus traditionnels qui employaient beaucoup de main-d'oeuvre (surtout féminine et enfantine).

A l'intérieur de cette évolution économique, la situation démographique fut établie. Anderlecht fut marqué par une immigration importante qui amena une augmentation significative de la population. Pendant la même période, le nombre de naissances et de décès diminua. L'âge tardif auquel les mariages furent contractés et la position socio-professionnelle des contractants explique cette diminution de la natalité.

Les éléments linguistiques de la situation à Anderlecht sont

révélateurs. Par une corrélation du lieu de naissance des conjoints on peut conclure que la majorité des mariages eurent lieu entre des partenaires de la même origine linguistique. Néanmoins, 23% des hommes francophones prirent des épouses néerlandophones. En chiffres absolus il paraît que les mariages entre partenaires flamands furent deux fois plus nombreux qu'entre partenaires francophones. Seulement 8,9% des hommes et 7,7% des femmes furent d'origine purement francophone.

Un trait général de l'immigration à Anderlecht est que la région de recrutement des immigrés était proche de la commune. Le groupe le plus important, les Flamands (environ 33% des personnes répertoriées) provenait de la région occidentale contiguë à Bruxelles sur un axe Dilbeek-Ninove. Une analyse des structures professionnelles révèle des rapports entre les facteurs socio-économiques et géographico-linguistiques. Les mouvements migrateurs se différencient selon la langue d'origine; les groupes sociaux plus aisés provenaient principalement de la région francophone. Il est clair que la nature de l'emploi des langues jouait un rôle important dans la détermination de ces mouvements. Le mariage, qui représente l'aboutissement d'un processus d'intégration, jouait un rôle déterminant dans l'évolution linguistique de la commune.

Ans BEHLING/Machteld DE METSENAERE : La situation linguistique dans l'enseignement primaire sous le régime français

Les différentes lois sur l'enseignement révèlent que le régime français voulait donner une empreinte francophone à la situation scolaire bruxelloise. Dès la fin de l'ancien régime, la francisation de l'éducation fut institutionnalisée selon de nouveaux critères : l'emploi du néerlandais pendant les leçons fut interdit et les enseignants furent obligés d'avoir une bonne connaissance du français et d'enseigner dans cette langue. La majorité des enseignants dans l'enseignement primaire public étaient des francophones d'origine.

Il est clair que l'enseignement primaire public à Bruxelles a influencé la francisation et que les parents flamands en mesure d'envoyer leurs enfants à l'école n'hésitaient pas à les envoyer à ces établissements. Il ne faudrait pourtant pas surestimer ce phénomène, puisque les effets de l'enseignement primaire public bruxellois étaient relativement réduits : seul environ une centaine d'enfants fréquen-

taient ces établissements. L'enseignement primaire public n'eût jamais un grand succès et devint presque inopérant vers la fin du régime français. Le nombre restreint d'enfants flamands qui fréquentaient ces établissements provenait surtout des classes moyennes composées de commerçants et d'artisans, de sorte que l'impact social de ce réseau d'enseignement francisant fut limité.

L'effet numérique du réseau florissant d'établissements primaires non-officiels fut beaucoup plus grand. Malheureusement, il n'y a pas d'informations sur les origines sociales et linguistiques des élèves dans ces écoles, de sorte qu'il est impossible de déterminer la portée du recrutement de ses élèves. On a pu constater que ces derniers établissements obtinrent le plus grand succès dans les parties les plus prospères de la ville. Ce réseau ne démontre nulle part l'emploi du seul néerlandais dans ses programmes, mais toujours en combinaison avec le français. Le français était sans doute la première langue de plus d'un tiers des enseignants tandis que seulement un cinquième du personnel était originaire de la région flamande.

Malgré les effets restreints de l'enseignement primaire pendant le régime français (ayant une influence surtout parmi les classes moyennes des fonctionnaires, des commerçants, des artisans indépendants), cet enseignement fut entièrement donné dans le secteur public en français. Dans le secteur privé, il fut surtout donné en français, ce qui explique le changement de langue parmi les enfants de la bourgeoisie néerlandophone bruxelloise.

Tony DE BACKER et Ingrid KRISTOFFERSEN : L'emploi des langues et l'adaptation au milieu scolaire des enfants bruxellois

L'article concerne un aspect restreint d'une recherche portant sur des problèmes de maturité d'enfants de 5 à 6 ans.

Quatre groupes équivalents de 15 enfants enseignés dans une même école à Bruxelles ont été examinés à l'aide du test de maturité scolaire de H. Hetzer et L. Tent et d'observations systématiques du comportement durant ces épreuves.

Ces quatre groupes ont été choisis parmi les enfants d'environ 5 ans (en 3ème classe gardienne) et ceux d'environ 6 ans (en 1e classe primaire). L'école comprenant des classes parallèles, de régime francophone et de régime néerlandophone, deux groupes pouvaient être constitués à chaque niveau d'âge.

Les indices concernant la maturité sociale, la concentration et l'attitude envers des tâches de type scolaire, établies pour les enfants dans les classes francophones, sont nettement inférieures à celles des enfants des classes néerlandophones. Apparemment la différence s'aggrave en passant des classes gardiennes à l'enseignement primaire.

Les quatre groupes d'enfants étant rigoureusement équivalents en ce qui concerne des facteurs comme l'intelligence, le niveau socio-culturel des parents, les méthodes et les conditions d'enseignement, et tout handicap physique ou psychologique étant éliminé, il ne nous reste qu'une explication : dans les classes de régime francophone se trouvaient beaucoup d'enfants ne parlant pas le français chez eux (60% dans les deux groupes), tandis que pour les enfants des classes de régime néerlandophone l'instruction ne faisait en leur langue maternelle.

Ces données rendent probable que des difficultés dans la communication verbale, causées par le fait que l'instruction ne se fait pas dans la langue maternelle, risquent d'engendrer des troubles d'ordre émotionnel et social et des difficultés de concentration — spécialement quand il s'agit d'enfants de couches sociales plutôt défavorisées.

Johan MUYLDERMANS : L'élément flamand dans "Le Soir" (1946-1969)

Cette investigation avait pour but de déterminer la position du quotidien bruxellois "Le Soir" vis-à-vis des questions flamandes. Un échantillon représentatif d'exemplaires fut consulté pour examiner trois domaines d'intérêt — les thèmes traités, les valeurs sémantiques du langage employé et une analyse de l'idéologie et des techniques de persuasion. A l'intérieur de ces domaines on put déceler des moyens de pression subtils qui influencent les lecteurs francophones et qui peuvent également amener le lecteur flamand à une certaine réceptivité à la francisation.

Le programme communautaire du "Soir" est exprimé dans une série de points courts, incisifs et cohérents qui présentent un thème idéalisé, ou mythe, offert aux lecteurs d'une manière apparemment chevaleresque et impartiale. La campagne pro-francophone se résume en un acte de résistance contre des forces anti-démocratiques sous l'aspect d'une défense des idéaux d'égalité et de liberté, lesquels aideraient à promouvoir la tolérance, la compréhension et une co-existence pacifique.

"Le Soir" ne présente pourtant pas un portrait objectif et nuancé des divergences à l'intérieur des mouvements politiques et semi-politiques flamands. Par contre, on y trouve une tendance nette à la simplification des divergences par une réduction partisane à des expressions extrêmes du mouvement flamand. L'image présentée des communautés francophones et néerlandophones est très personnalisée et exprimée en termes trop contrastés. Ceci se remarque surtout dans les références répétées à la coloration d'incivisme qui s'est ajoutée au mouvement flamand pendant et immédiatement après la guerre. Cette position contraste avec les positions antérieures du journal qui traitaient les questions d'incivisme d'une façon plus équilibrée dans les deux communautés.

L'appel est souvent fait à des facteurs émotionnels pour la promotion d'une identité culturelle francophone et l'assimilation de la minorité néerlandophone de la capitale; d'une part on révèle les sentiments d'angoisse qui seraient provoqués par l'adversaire décrié et représenté comme numériquement menaçant, d'autre part on souligne l'atmosphère de tolérance qui régnerait dans le camp francophone.

Par l'emploi de la satire et de l'ironie, des techniques d'anti-propagande sont mises en oeuvre pour ridiculiser l'opposition, ce qui, on le sait, a toujours été plus efficace que la persuasion raisonnée. Très révélateurs dans ce contexte sont les arguments émotionnels présentés dans les rubriques "Petite Gazette" et "Informations Diverses". Ici des allusions répétées sont faites à une différence de condition sociale entre les francophones et les Flamands, au détriment de ces derniers.

D'après une analyse du langage employé, on constate des variations sur des thèmes clefs toujours identiques qui assument presque la fonction de slogans. "Le Soir" essaie également de se présenter de façon attrayante à des lecteurs flamands potentiels par une attention marquée envers des nouvelles qui pourraient les intéresser particulièrement. De cette manière ces lecteurs reçoivent subtilement l'impression que leur culture et leur origine sont respectées alors qu'ils sont graduellement absorbés dans le sphère d'influence francophone.

Les traits énumérés ci-dessus démontrent à quel point "Le Soir" a opéré pendant la période investiguée en tant que moyen de propagande francophone militante et comme assimilateur potentiel de ses lecteurs flamands.

ABSTRACTS

Paul DE RIDDER : Indications of Language Use in the Cartularia and Accounts of the City of Brussels in the XIII-XVth Centuries

Language usage in the southern Netherlands before the French Revolution has seldom been investigated. This is likewise true for the linguistic evolution of Brussels up to this point in time. The transition from a predominantly Dutch-speaking to a strongly Frenchified city in the Duchy of Brabant has not been systematically studied on the basis of archives, although many texts remain in spite of the fire in the archives of the city of Brussels in 1695.

This paper investigates language usage in Brussels in the period before 1500 and is based on two very important historical sources, the city cartulary and the city accounts. The documents involved were established in Dutch during the period in question and the manuscripts reveal not only privileges granted to the inhabitants but other important texts such as decrees, lists of weights and measures, rules and regulations, oaths, etc.

Systematic analysis reveals that French texts were copied into the cartulary only exceptionally. The majority of these deal with treaties between the Duchy of Brabant and foreign princes (Counts of Hainaut, Bishops of Liège, Kings of France).

French charters exclusively destined for the city of Brussels are rare and figure only from the 15th century onwards. No hasty conclusion about the Frenchification of Brussels should be drawn from this. They are restricted in number and other cities in Flanders and Brabant received charters in French sometimes to a greater extent than Brussels. A striking contrast can be drawn between Brussels and the cities of the county of Flanders. Brabant, consisting primarily of Dutch-language territory, used French very exceptionally. In Flanders, on the other hand, many privileges were delivered in French to cities like Bruges, Ghent and Ypres. Even the city

magistrates in these places sometimes used French in internal administration.

The present study shows the importance of systematic investigation into language usage in the southern Netherlands before the French Revolution. This is the only way of bringing to light relevant comparisons between the situation in Brussels and elsewhere.

Machteld DE METSENAERE : A Linguistic Map of Belgium in the XIXth Century

Previously undertaken and on-going research into the origins of immigrants to Brussels and their language usage have revealed the need for a standardised geographic and linguistic classification of Belgium in the 19th and 20th centuries. Such standardisation should allow for cross-comparison in future studies. At present this has been attempted for the 19th century, based on census results for 1846, 1866 and 1880.

For Brabant the relationship between languages was calculated per borough while for the other Belgian provinces per electoral district, without neglecting the distinction between urban and rural areas. For the province of Brabant, which provided the majority of migrants to Brussels, all the boroughs were grouped into recruitment zones, taking into account their distance from the capital, their demographic and economic specificity and their linguistic make-up. For the latter point the percentage of French-speakers was used. In the electoral districts boroughs with an irregular linguistic picture were mentioned separately.

The basis of the source materials being the language censuses it was impossible to cross-compare the statistics given the changing nature of the questions used. Moreover our data revealed significant errors in calculation in the published statistics. It can be assumed that these originated in intermediary periods between the publication of results leading to doubts as to the accuracy of control over the census data.

When one groups the boroughs in Brabant it appears clear that the majority of Flemish boroughs contained few or no French-speakers, the majority of Walloon boroughs few or no Dutch-speakers. Nevertheless there was greater linguistic homogeneity in

Walloon-Brabant. Moreover, the Flemish towns in Brabant were clearly distinguishable from the rural areas by a greater presence of French-speakers and bilinguals, something not noticeable (for Dutch-speakers and bilinguals) in the towns of Walloon-Brabant.

Examination of the remaining Belgian provinces shows a greater incidence of French-speakers and bilinguals in Flemish cities. Somewhat surprisingly a parallel situation was also found in the Walloon area. Further research is required for the interpretation of other findings. Our present aim has been to collect, interpret and group the data so as to form a basis for future investigation.

Adolf VAN LOEY : The Brussels-Dutch Dialect

A dialect can be characterised by its phoneme system and the Brussels Dutch dialect in its present-day form is particularly characterised by the nature of its long vowels. It is distinguishable from contemporary standard Dutch by a more open articulation of the closed vowels *ie*, *oe*, *uu*, and *é*, *ó*, *eu*; the same is true for the more or less half-closed diphthongs *ij* and *ui*; on the other hand the opposite tendency of a more closed articulation is noted for the standard open vowel *ā*; there is greater closure of *ē* towards *ie* in *steen*, and with the *ō* of *boom* which moves towards *uu* with palatalisation.

These differences need to be contextualised across time and space. Traces of former qualities of long vowels can be seen in their reduction before consonant groups (e.g. *hij mokt* from *mōken*), where *maken* is now rendered as *moe:ke*. Evidence for this can be found in clumsy and at times hypercorrect spelling forms in the 16th century.

The above differences are exclusive to Brussels and identify the dialect, although similar characteristics can be seen in a geographic distribution, e.g. the *uu* of *boom* (found in the surrounding localities, to the west of the capital and in East Flanders). To a lesser extent this is true for the palatalization of dentals. Minus features also characterise Brussels such as phenomena found all around the capital but not in the city itself.

It is difficult to propose one single reason for the characteristics, i.e. independent and spontaneous evolution, socially determined expansion of isoglosses. There is no influence of standard Dutch on the

local dialect in Brussels in the 17th and 18th centuries since the "high" language was French. The local variety of Dutch does contain certain words and pronunciation features considered as vulgar.

Piet VAN DE CRAEN and Ann LANGENAKENS : Verbal Strategies Amongst Dutch Speakers in Sint-Genesius-Rode

This study is concerned basically with two questions : 1) How is it possible that native speakers of Dutch have been willing to give up their mother tongue in favour of French; 2) is this tendency still apparent, given the standardisation process of Dutch over the past three decades ?

It is argued that a social psychological model describing the relations between language variants gives a fairly good insight into the Frenchification mechanism. This can be described as a strategy of "upward convergence" by Dutch speakers, which leads to positive appreciation on the part of the French speaking group.

With respect to the second question, an empirical investigation was carried out in the suburban village of Sint-Genesius-Rode. Based mainly upon attitudinal research using a questionnaire and the "matched guise" technique, a pattern emerges illustrating different approaches towards language variants according to age.

All age groups showed a strong preference for the standard Dutch variant to the exclusion of all others. The older generation shows a yielding attitude towards French and its speakers, whereas the youngest group reacts strongly against French which is less favoured than the Dutch dialect variant. Moreover, differences in the functional aspects of the language variants emerged. These findings were corroborated by the factor analytical analysis which showed a striking two-factor model. The evaluation of language variants seems to depend on a task-oriented and a social-oriented factor.

These results suggest that the younger generation is not inclined towards an integrative behaviour pattern towards the French community. This has effects on the Frenchification process and the development of the bilingual situation in the area.

Roland WILLEMYNS : Reflections on the Language Behaviour of Flemish University Students from Brussels-Halle-Vilvoorde

This paper investigates the language behaviour of Dutch-speaking undergraduates from the region of Brussels-Halle-Vilvoorde and is based on information culled from a study of wider scope covering the entire Flemish region. Subjects were asked to indicate which particular variety of Dutch they used in specific circumstances from a selection of three possibilities, viz. a dialect, A, standard Dutch, C, and an intermediary variety or regional standard, B. This population was singled out on the assumption that the language behaviour of a certain intellectual class will have a decisive influence on the future evolution of the language. From a total of 723 respondents 209 (29%) came from Brabant with 155 of these (74.1%) from the area Brussels-Halle-Vilvoorde, i.e. 21.5% of the total population investigated.

A summary of the results breaks down as follows :

a) Knowledge of dialect : a large number of respondents claim no knowledge of a dialect, with interesting differences according to the province of origin. Claiming no knowledge of dialect were 2.04% from West Flanders, 8.7% from Antwerp, 13.5% from East Flanders, 16.07% from Limburg and 28.22% from Brabant (with 30.32% of the latter coming from Brussels-Halle-Vilvoorde).

b) Use of dialect : 19.8% of those who came from Brussels-Halle-Vilvoorde who claimed knowledge of a dialect did not indicate its use in any of the situations proposed (cf. Appendix). Situations were classified along a scale covering 14 domains ranging from -formal to +formal. Dialect usage decreases in function of the degree of formality of the situation. For Brussels-Halle-Vilvoorde the intermediary variety, B, is used fairly frequently. This may possibly be accounted for by the lack of "subjective" distance between regional standard and general standard Dutch.

c) Attitude towards the interlocutor : language behaviour and choice of variety are significantly influenced by the nature of reactions expected from the interlocutor. To measure this factor questions were grouped into three categories; (i) interlocutors from the family, (ii) interlocutors assumed not to know the local dialect, (iii) interlocutors in a power or non-solidarity situation who expect to be addressed in variety c.

Results show that the type of interlocutor is often decisive and

that it is he who influences the choice of language variety rather than the speaker himself. With group (i) A and B tend to be preferred, with group (ii) B and C, while with group (iii) the variety tends to be C. It is important to note that undergraduates from the region of Brussels-Halle-Vilvoorde do not differ significantly in this respect from their counterparts in other areas of the country.

Frank LOGIE : The Geographic Distribution of the Dutch-Speaking Population in Watermaal-Bosvoorde

Results from language censuses and a review of the literature reveal that the borough of Watermaal-Bosvoorde has evolved from a Dutch-speaking municipality to one with a clear French-speaking majority. Two factors were decisive in this evolution. The one is acculturation of the Dutch-speaking inhabitants and immigrants, while the second is the regular increase in numbers of Walloon immigrants. Recent electoral results reveal an increase in the number of "convinced" Flemings, as does the analysis of our own enquiry.

The data, based on the address lists of the Contact en Cultuurcentrum, were controlled by a series of interviews and statistically organised. In this way the residential patterns of the Dutch-speaking population of Watermaal-Bosvoorde were determined. The considerable internal differences noticeable within the boundaries of the borough disappear when analysed in terms of the whole area.

It is clear that the Dutch-speaking population is primarily to be found in the older kernels of the borough. These older residential centres contain a high percentage of indigenous inhabitants and a large proportion of older houses (built before 1919). Occupational sectors with large numbers of professional and white-collar workers contain a low percentage of Dutch-speakers. The same is also true for the inhabitants of the subsidised housing estates of Floréal and Le Logis.

Dominique DESERRANO : Linguistic Aspects of a Quantitative Population. Investigation in the Industrialised Borough of Anderlecht (1850-1914)

The aims of this article are twofold : first, to throw some light

on methodological questions of a well-defined sampling technique and secondly, to select the linguistic aspects from the results obtained in an in-depth analysis of the industrialised borough of Anderlecht in Brussels.

The first aspect concerns a precise measure for conducting macro-quantitative research. The source material is a total of 3000 marriage certificates covering the period from 1850-1910. Using an empirical statistico-inductive method coupled with randomisation, a sampling technique was designed for the provision of an objective research tool. Computerisation was involved in a later stage in order to handle the large number of facts (183 000).

Our paper represents a short synthesis of a restricted number of results whereby specific correlations between place of birth, occupation and age of marriage provide further information on certain linguistic characteristics. The marriage group represents a restricted and special case; restricted because only a part of the population of Anderlecht was investigated, special because the enquiry revealed that marriage in the 19th century represented the attainment of a certain social status. During this period Anderlecht was characterised, particularly after 1870, by rapid industrialization by which highly specialised enterprises became significant on top of the more traditional sectors employing many hands, particularly women and children.

The demographic situation was determined within this economic evolution. Anderlecht was characterised by strong immigration leading to a large increase in population as a result of economic change. At the same time there was a decrease in births and deaths during the same period. The late age at which marriages were contracted and the socio-professional position of the parties also led to a decrease in fertility.

The linguistic elements of this Anderlecht situation were investigated as follows. By correlating the place of birth of the marriage partners it can be concluded that the majority of marriages took place between partners of the same language background. Nevertheless, 23% of French-speaking men married Dutch-speaking wives. In absolute figures it appears that marriages between two Flemish partners were twice as numerous as marriages between two French-speaking partners. Only 8.9% of the men and 7.7% of the women were of a purely French-speaking origin.

A general feature of migration patterns in Anderlecht is that the

recruitment area of the migrants lay close to the borough in question. The largest group of migrants, the Flemings (about 33% of the subjects) originated in the western area contiguous to Brussels, along an axis Dilbeek-Ninove. Analysis of occupational structures reveal relationships between socio-professional and geographic-linguistic factors. A differential migration pattern can be discerned according to language origin; the better-off social groups were primarily recruited from a French-speaking area. Irrespective of the distance in migration patterns, it is clear that language usage played an important rôle in their determination. Marriage, representing the summum of an integration process, was a decisive factor in linguistic patterning.

Ans BEHLING/Machteld DE METSENAERE : The Language Situation in Primary Education during the French Régime

Education laws clearly reveal that the French régime wished to give a French-language stamp to the scholastic situation. Right from the end of the "ancien régime" the Frenchification of education was institutionalised via new criteria : the use of Dutch during lessons was forbidden and teaching staff was obliged to have a good mastery of French and to teach in the language. The majority of teachers in public primary education were of French-speaking origin.

It is clear that public primary education in Brussels influenced Frenchification and that Flemish parents who could afford to send their children to school did not hesitate to send them to these institutions. This phenomenon should not be overestimated, however, since the effects of public primary education in Brussels were relatively small : only about a hundred children in all went to these schools. Public primary education was never a success and became almost non-existent by the end of the French régime. The restricted number of Flemish children who went to these establishments came chiefly from the middle class of tradesmen and craftsmen so that the social impact of this Frenchifying teaching network was limited.

The numerical impact of the flourishing non-official network of primary schools was much greater. Unfortunately there is no background information on the social and linguistic origins of these pupils so that it is impossible to describe the recruitment patterns of

this network of schools. It was noted that these schools were primarily successful in the more prosperous areas of the city. Primary education in this network does not reveal Dutch by itself in the programmes but in combination with French. French was likely to be the first language of more than a third of the teachers while only one fifth of the staff originated from the Flemish area.

In spite of the restricted impact of primary education during the French régime (affecting the middle-class of civil servants, tradespeople, independent craftsmen) it is to be noted that public primary education was entirely in French and non-official private primary education was predominantly in French thereby accounting for language change amongst the children of the Dutch-speaking Brussels middle-class.

Tony DE BACKER and Ingrid KRISTOFFERSEN : Language Use and Adaptation to the School Environment by Brussels Children

As part of a larger research project, an analysis was made of the readiness for schooling or maturity of 30 five-year-old children and of 30 six-year-old children enrolled in the same school in Brussels (in kindergarten and primary school respectively). In both groups 50 per cent of the children belonged to classes having French as their language of instruction; the remaining 50 per cent of the children were being taught in Dutch.

By means of H. Hetzer and L. Tent's school-maturity test and by systematic observations of the children's behaviour in the classroom during the administration of the test important differences were found between the children in the Dutch-speaking and those in the French-speaking classes.

The average level of some aspects of social-maturity and of mental concentration of the children in the French-speaking classes was clearly inferior to that of the children in the Dutch-speaking classes. The difference between these levels tends to increase according to the age group of the children.

The four groups tested being equivalent in as far as intelligence, the sociocultural level of parents, and absence of physical or psychological handicaps are concerned, this difference may possibly be due to the fact that in French-speaking classes there

are many children who do not speak French at home, whereas in the Dutch-speaking classes the children's native language is identical to the language of instruction. This is in favour of the assumption that language-difficulties not referable to a lack of intelligence may cause emotional, social and mental concentration disturbances, especially when children belong to the lower sociocultural classes of society.

Johan MUYLDERMANS : The Flemish Element in "Le Soir" (1946-1969)

The aims of this enquiry were to discover the position of the French-language Brussels daily, "Le Soir", towards Flemish questions. The procedure used was a sampling technique with results falling into three categories; a thematic grouping, a semantic overview and an analysis of persuasive techniques. Within these three areas certain pressures are brought into play which not only influence the French-speaking public but which may also sway the Flemish reader into a receptive position towards Frenchification.

The different aspects of Belgian linguistic tensions are presented in "Le Soir" in a series of short, clear, cohesive points directed towards an idealised theme, or myth, offered to the readership in an apparently broad-minded and open fashion. The insidious pro-French campaign presents itself as an act of resistance against anti-democratic forces and as a contribution towards the noble ideals of liberty and democracy which promote tolerance and peaceful co-existence.

"Le Soir" fails to present objectively the diversified aspects of the pro-Flemish political and semi-political movements. It also shows a clear tendency towards simplifying this diversity into a partisan reflection of extremist fanaticism within Flemish aspirations. The image of the French and Flemish communities is over-personified and contrasted in a black and white fashion. This is done by continuous reference to the tint of collaboration which smeared the Flemish movement during and after the war and contrasts with the viewpoints formerly expressed in the paper when collaboration was not handled as an exclusively Flemish phenomenon.

Emotional references are brought into play to strengthen French community identity and to foster the assimilation of Brussels Flemings to the majority group. This is done by creating a climate of

fear of the opponent who is negatively presented as being much more powerful than in reality; it is contrasted with an atmosphere of tolerance which apparently reigns within the French camp.

Techniques of anti-propaganda are used to ridicule opponents via irony and satire. Theories on political propaganda claim that this is far more effective than rational persuasion. The emotional arguments presented in "Petite Gazette" and "Informations Diverses" are particularly revealing in this context. Regular hints are made at a difference in status between Flemings and French-speakers, to the detriment of the former.

An analysis of citations creates an impression of variations on key themes which function as slogans. "Le Soir" also attempts to present itself attractively to potential Flemish readers by devoting considerable space to things of interest to them. Flemish readers are unconsciously made to feel that their origins and culture are being respected whilst they are gradually absorbed into a French way of thinking.

The above features reveal how "Le Soir" operated in the period in question as a potentially powerful means of propaganda for pro-French militancy and for the potential assimilation of its Flemish readers.

Medewerkers aan dit nummer :

Lic. Ans BEHLING, Ambiorix square 40, 1040 Brussel.

Dr. Tony DE BACKER, gewoon hoogleraar aan de Vrije Universiteit Brussel, Sociale en Genetische Psychologie, Pleinlaan 2, 1050 Brussel.

Drs. Machteld DE METSENAERE, wetenschappelijk medewerkster bij het Centrum voor Interdisciplinair Onderzoek naar de Brusselse Taaltoestanden, V.U.B., Pleinlaan 2, lok. C 425, 1050 Brussel.

Dr. Paul DE RIDDER, assistent bij de Koninklijke Bibliotheek te Brussel, Isabellastraat 2, 1711 Itterbeek.

Lic. Dominique DESERRANO, wetenschappelijk medewerker bij het Dilbeeks Studie- en Informatiecentrum, Demosthenesstraat 201, 1070 Brussel.

Dr. Ingrid KRISTOFFERSEN, docent aan de Vrije Universiteit te Brussel, Sociale en Genetische Psychologie, Pleinlaan 2, 1050 Brussel.

Drs. Ann LANGENAKENS, assistente aan het Institut de Phonétique de l'Université Libre de Bruxelles, Av. Fr. Roosevelt 44, 1050 Bruxelles.

Drs. Frank LOGIE, wetenschappelijk medewerker aan het Centrum voor Bevolking en Gezinsstudiën en het Geografisch Instituut — V.U.B., Pleinlaan 2, F 327, 1050 Brussel.

Lic. Johan MUYLDERMANS, Kapellaan 24, 1200 Brussel.

Dr. Adolf VAN LOEY, professor emeritus van de Vrije Universiteit Brussel, Gust. Demeylaan 140, 1160 Brussel.

Drs. Piet VAN DE CRAEN, assistent bij de Vrije Universiteit Brussel, Germaanse Filologie, Pleinlaan 2, 1050 Brussel.

Dr. Roland WILLEMYNS, docent aan de Vrije Universiteit Brussel, Germaanse Filologie, Pleinlaan 2, 1050 Brussel.

TEN GELEIDE — Introduction (E. WITTE)

METHODOLOGIE EN BRONNEN — Methodology and Sources — Méthodologie et Sources

P. VAN DE CRAEN : *Methodologische implicaties van socio-linguïstisch onderzoek* (Methodological Implications of Sociolinguistic Research — Les implications méthodologiques de la recherche sociolinguistique).

H. BAETENS BEARDSMORE : *De onbekende elementen in linguïstisch onderzoek over Brussel* (The Unknown Element in Linguistic Enquiry on Brussels — Les éléments inconnus de la recherche linguistique bruxelloise).

E. GUBIN : *La situation des langues à Bruxelles au XIXe siècle à la lumière d'un examen critique des statistiques* (The Language Situation in Brussels in the XIXth. Century in the Light of a Critical Analysis of the Statistics).

DEMOGRAFISCHE ASPECTEN — Demographic aspects — Aspects démographiques

M. DE METSENAERE : *Migraties in Sint-Joost-ten-Node in het midden van de 19e eeuw* (Migration in Sint-Joost-ten-Noode in the Middle of the 19th. Century — Les migrations à Saint-Josse-ten-Noode au milieu du 19e siècle).

I. DRIESEN & G. SWALENS : *Migraties in Sint-Genesius-Rode (1945-1975)* (Migration in Sint-Genesius-Rode (1945-1975) — Les migrations à Rhode-Saint-Genèse (1945-1975)).

F. LOECKX : *Het taalkundige integratieproces van de nederlandstalige inwijkelingen te Brussel* (The Linguistic Integration Proces of Dutch-speaking Immigrants in Brussels — Le processus d'intégration linguistique des immigrants néerlandophones à Bruxelles).

RUIMTELIJKE ASPECTEN — Geographic Aspects — Aspects géographiques

J. BAERTEN : *De groei van Brussel : een historische puzzel* (The Growth of Brussels : A Historical Puzzle — L'Expansion de Bruxelles : un puzzle historique).

POLITIEKE ASPECTEN — Political Aspects — Aspects Politiques

M. DENECKERE : *Socialisme en Vlaamse beweging te Brussel (1885-1914)* (Socialisme and Flemish Movement in Brussels — Socialisme et mouvement flamand à Bruxelles).

COMMUNICATIEVE ASPECTEN — Media Aspects — Aspects des média

S. TULP : *Reclame en tweetaligheid. Een onderzoek naar de geografische verspreiding van franstalige en nederlandstalige affiches in Brussel* (Advertising and Language Usage : An investigation into the geographic distribution of Dutch and French Billboards in Brussels — Usage de la langue de la réclame. Une enquête concernant la répartition des affiches en langues française et néerlandaise à Bruxelles).

**CENTRUM VOOR INTERDISCIPLINAIR ONDERZOEK NAAR
DE BRUSSELSE TAALTOESTANDEN — VRIJE UNIVERSITEIT
BRUSSEL — Pleinlaan 2, 1050 Brussel — Lok. C 421 en C 425 —
tel. 02/6485540 - toestel 1578 - 1580 - 1569**

In een gecoördineerd samenspel tussen de verschillende disciplines (Hedendaagse Geschiedenis, Linguïstiek, Sociologie, Menselijke Aardrijkskunde, Sociale Psychologie, Politieke en Communicatiewetenschap) beoogt het Centrum het Brusselse taalvraagstuk in al zijn aspecten op een wetenschappelijke wijze te bestuderen en te verklaren. Het verzorgt jaarlijks de publicatie *Taal en sociale integratie* waarin de deelresultaten van het lopende onderzoek verschijnen.

*
* * *

The aims of the Centre are to investigate the Brussels linguistic situation in all its aspects in a scientific manner which calls upon coordinated interaction between different disciplines (Contemporary History, Linguistics, Sociology, Human Geography, Sociale Psychology, Political Science and Communication Science). The annual publication "Language and Social Integration" presents the partial results of current on-going research. The majority of papers are published in Dutch with English and French summaries.

*
* * *

Le Centre se propose d'analyser et d'expliquer scientifiquement les différents aspects de la situation linguistique bruxelloise par l'approche coordonnée de plusieurs disciplines (Histoire Contemporaine, Linguistique, Sociologie, Géographie Humaine, Psychologie Sociale, Sciences Politiques et Sciences de la Communication). La publication annuelle intitulée "Langue et Intégration Sociale" présente les résultats partiels de recherches en cours. La plupart des contributions sont rédigées en néerlandais et suivies d'un résumé en français et en anglais.

Samenstelling

Directeur : Prof. Dr. E. Witte

Secretariaat : Drs. M. De Metsenaere

Leden :

Geschiedenis : Prof. Dr. J. Craeybeckx
Prof. Dr. J. Hannes

Germaanse Filologie : Prof. Dr. H. Baetens Beardsmore
Prof. Dr. S. De Vriendt
Drs. P. Van de Craen
Prof. Dr. R. Willemyns

Romaanse Filologie : Prof. Dr. R. Mantou
Prof. Dr. M. Wilmet

Communicatiewetenschappen : Prof. Dr. C. Lis

Sociologie : Drs. F. Louckx
Prof. Dr. P. Ter Hoeven
Prof. Dr. Ph. van Praag

Menselijke Aardrijkskunde : Prof. Dr. W. Delannoy
Prof. Dr. Y. Verhasselt

Psychologie : Prof. Dr. T. De Backer
Prof. Dr. I. Kristoffersen

De publicaties "Taal en Sociale Integratie" kunnen verkregen worden door overschrijving van 450 BF per aflevering op nr. 001-0679664-61 ten name van het Centrum voor Interdisciplinair Onderzoek naar de Brusselse taaltoestanden.

Copies of "Language and Social Integration" can be obtained by transferring the sum of 450 Belgian francs per issue to account no 001-0679664-61 made out to the *Centrum voor Interdisciplinair Onderzoek naar de Brusselse Taaltoestanden*.

Les publications "Langue et Intégration Sociale" peuvent être obtenues par versement de 450 F.B. par exemplaire au compte numéro 001-0679664-61 au nom du *Centrum voor Interdisciplinair Onderzoek naar de Brusselse Taaltoestanden*.
